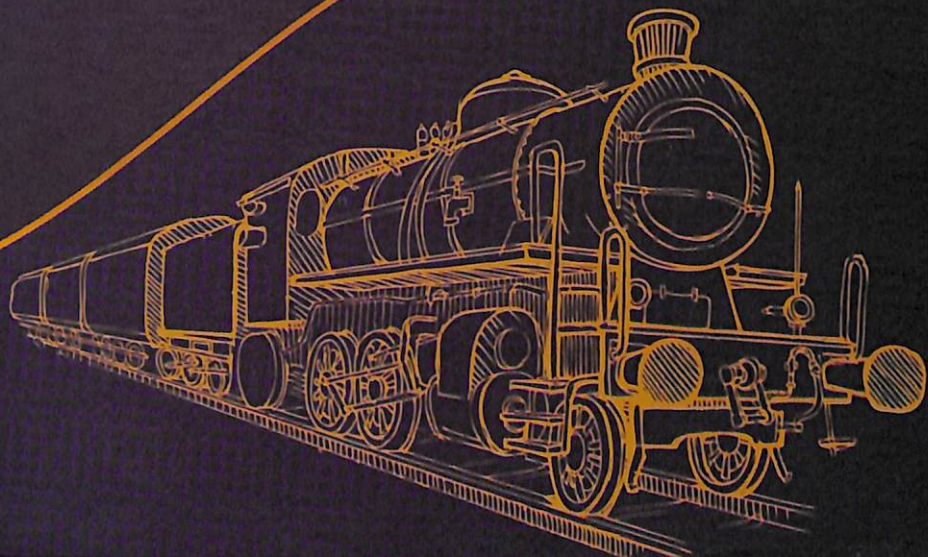
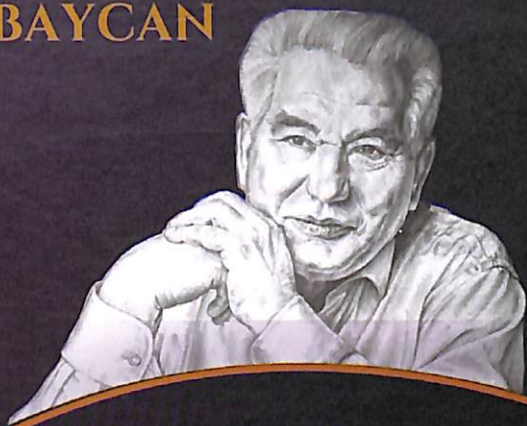

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

MEHMAN HƏSƏNLİ

ÇİNGİZ AYTMATOV FENOMENİ
VƏ
AZƏRBAYCAN

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

MEHMAN HƏSƏNLİ

ÇİNGİZ AYTMA TOV
FENOMENİ
VƏ
AZƏRBAYCAN

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu*

“SƏNƏTKARIN ELMİ PASPORTU”
SERİYASI – 10

Azərbaycan milli
kitabxanası

“Elm və təhsil”

Bakı-2020

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının
3 iyul 2020-ci il 3 sayılı iclasının qərarı ilə nəşr olunur.*

Elmi redaktor və ön sözün müəllifi: İsa Həbibbəyli
akademik

Rəyçilər: **Abdildajan Akmataliyev**
akademik

Məmməd Əliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Məsul redaktorlar: Töhfə Talıbova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Maya Həsənli

M.Həsənli. Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan.
Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 406 səh.

Monoqrafiyada dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun həyatı, yaradıcılığı və Azərbaycanla münasibətləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqatda yazıcının hekayə, povest, roman, şeir və dram yaradıcılığı, eləcə də repressiya, dünya müharibəsi kimi ortaq mövzuların Azərbaycan-Qırğız nəsrində paralel inikası, onun Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələri, əsərlərinin dilimizə tərcüməsi və nəşri problemləri kimi mövzular araşdırılmışdır. Kitab Türk xalqları ədəbiyyatı və Çingiz Aytmatov yaradıcılığını mütaliə və tədqiq edənlər üçün etibarlı mənbə ola bilər.

ISBN 978-9952-8376-6-7

© Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2020

BƏLƏDÇİ

Akademik İsa Həbibbəyli. Əbədi mögikan 5

I. ÇİNGİZ AYTMATOV: HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Qırğız yazılı ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixinə ümumi baxış (1920-1955)	20
Çingiz Aytmatovun həyatı	24
Çingiz Aytmatov nəsr zamanı və məkan kontekstində	45
Çingiz Aytmatovun hekayə yaradıcılığı	50
Povest janrının inkişafında Çingiz Aytmatov mərhələsi	78
Çingiz Aytmatovun roman epoxası	122
Çingiz Aytmatovun dramaturgiyası	161
Çingiz Aytmatovun poeziyası	176

II. QIRĞIZ VƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MÖVZU VƏ İDEYA PARALELLƏRİ

Çingiz Aytmatov və İsa Hüseynovun povestlərində müharibə reallıqlarının bədii inikası	185
Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" və Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" əsərlərində repressiya	218

III. ÇİNGİZ AYTMATOV VƏ AZƏRBAYCAN

Çingiz Aytmatov fenomeni və qarşılıqlı ədəbi əlaqələrimiz	244
Çingiz Aytmatovun irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında	290
Çingiz Aytmatovun əsərləri Azərbaycan dilində	317
Çingiz Aytmatovun əsərləri Azərbaycan səhnəsində	333
Xülasə	340
Summary	345
Резюме	350
Müəllifin Çingiz Aytmatovla bağlı nəşrləri	356

Qaynaqlar	363
Müəllif haqqında	379
Foto Salname	382

Akademik İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın birinci vitse-prezidenti,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun direktoru

ƏBƏDİ MOĞİKAN

Çingiz Aytmatov – dünya ədəbiyyatının real gerçəkliyi, qırğız xalqının və ədəbiyyatının əfsanəsidir.

Çingiz Aytmatov – türk dünyasının milli iftixarıdır.

Çingiz Aytmatov – böyük ədəbiyyatın əbədiyyət rəmzidir.

Böyük söz ustadı Çingiz Aytmatov qırğız xalqının dünyaya bəxş etdiyi qüdrətli yazıçıdır. “Manas” kimi möhtəşəm eposa malik olan qırğız xalqı Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı ilə bənzərsiz və yeni bir ədəbiyyat hadisəsi meydana çıxarmışdır. Çingiz Aytmatovun əsərləri geniş coğrafiyaya yayılmış türk xalqlarının ortaq taleyinin uğurlu əbədi təqdimatıdır. İnsanlığın, planetin problemlərini əks etdirmək və çıxış yolları göstərmək mənasında da Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı zəngin mənəvi xəzinədir. Kiçik qırğız aulundan dünyaya parlayan böyük ədəbiyyat günəşi olan Çingiz Aytmatovun zəngin yaradıcılığı milli ədəbiyyatın möhtəşəm təqdimatı olmaqla yanaşı, dünya ədəbiyyatında da əhəmiyyətli bir hadisədir.

Çingiz Aytmatov keşməkeşli, şərəfli ömür və sənət yolu keçmişdir. Onun mənalı tərcümeyi-halının böyük bir dövrü sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Sovet rejiminin sərt ideoloji tələblərinə baxmayaraq, Çingiz Aytmatov sadəcə əməli işi ilə deyil, mənəvi aləminin bütün zənginlikləri, qəribəlikləri ilə də yeni olan sadə insanı ciddi bir ədəbiyyat hadisəsi səviyyəsində təbii şəkildə təqdim etmək vəzifəsini bacarıqla həyata keçirmişdir. Sovet dövründə Çin-

giz Aytmatovun milli mövqeyini, yeni insanı və bəşəri problemləri böyük ədəbiyyat miqyasında ifadə etməklə yanaşı, həm də əsərləri vasitəsilə nəşr etdirib dünyada yaya bilməsi sosializm dövrünün möcüzələrindən biri idi. Bəzi sovet yazıçıları kimi, Çingiz Aytmatov da öz əsərlərində əks etdirdiyi ictimai-mənəvi problemləri bir qədər gərginləşdirərək Nobel Mükafatı alıb, ölkəni tərk etmək imkanını gerçəkləşdirə bilirdi. Lakin Çingiz Aytmatov sosializm cəmiyyətində yaşayıb, həm də sovet və sovet ədəbiyyatının gerçəkliyinin sədlərini aşmağa bilən böyük ədəbiyyat yaratmağın təkrarsız nümunəsini göstərmişdir. Hətta bəzi Nobel mükafatı laureatları ilə müqayisədə Çingiz Aytmatovun əsərlərində dərin həyati proseslər, bəşəriyyəti birgə yaşayışa və sülhə çağırmaq amalı daha qüvvətlidir.

Çingiz Aytmatov Nobel Mükafatı səviyyəsində yazıb-yaradan və Sovetlər İttifaqında qalıb yaşamağı bacarmış qüdrətli dünya yazıçısı idi. Fikrimcə, bu mənada Nobel Mükafatı almamış Çingiz Aytmatovun xidmətləri bu böyük beynəlxalq mükafatın laureatlarından heç də az deyildir. Dünyanın digər görkəmli yazıçılarının yaradıcılığına və fəaliyyətinə kölgə salmadan, əksinə, onlardan hər birinin əsərlərinə obyektiv şəkildə yüksək qiymət verməklə, həm də bu qənaətdəyəm ki, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatının yeni standartı meydana çıxmışdır. Bəlkə də, nə vaxtsa, dünyanın bu tipli ədəbiyyatı üçün də xüsusi bir beynəlxalq mükafat – Çingiz Aytmatov Mükafatı da təsis ediləcəkdir. Reallıqda isə Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatında Nobelüstü yeni bir ədəbiyyat standartı yaratmağa müvəffəq olmuş qüdrətli sənətkardır.

Çingiz Aytmatovun əsərlərində və baxışlarında milliliklə bəşəriyyət vəhdət halındadır. Milliliklə bəşəriyyətin dahiyanə harmoniyası Çingiz Aytmatov sənətinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir. Millilik və bəşəriyyətin dialektik

əlaqəsi və üzvi sintezi Çingiz Aytmatovun əsərlərində ifadə edilmiş ümumdünya tarazlığı modelinin əsas dayaqlarını təşkil edir. Çingiz Aytmatov ədəbiyyatda insanı milli varlığı və bəşəri dəyəri ilə vəhdətdə təqdim etməyi zəruri saymış və yaradıcılığını bu harmoniya üzərində tarazlamışdır. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında millilik amili, ümumtürk ruhundan, qırğız etnik düşüncəsindən doğan və global dünyanın hadisəsi səviyyəsində ümumiləşdirilən yüksək və dərin insani keyfiyyətlər şəklində təzahür edir. Beləliklə, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında ayrılıqda götürülmüş bir obrazın və ya xalqın timsalında bütövlükdə bəşər övladı üçün əhəmiyyətli olan problemlərin ümumiləşdirilməsi kimi məsuliyyətli və şərəfli vəzifə özünün orijinal bədii həllini tapmışdır. Dünya ədəbiyyatında millilik ilə bəşəriyyətin vəhdətini əks etdirmək yeni hadisə olmasa da, bu sahədə Çingiz Aytmatov öz modelini yaratmışdır. Çingiz Aytmatov yaradıcılığında milli və bəşəri anlayışlarını geniş mənada insanlıq düşüncəsi ilə birləşdirir. Ədəbiyyatda millilik və bəşəriyyətin Çingiz Aytmatov modeli bədii fikirdə vətəndaşlıq və insanlıq etolonudur. Çingiz Aytmatov əsərlərində həm özünü, həm də millətini və dünyanı qavramış yazıçı mənəviyyatını da böyük sənətkarlıqla ifadə etmişdir. Tanınmış türk alimi, professor Ramazan Qorxmaz doğru olaraq yazmışdır ki, "Çingiz Aytmatov Simurq quşu kimi həm bütün insanlarda özünü, həm də özündə bütövlükdə insanlığı duymağa çalışır".¹

Çingiz Aytmatov postsovet dövrü ədəbi-ictimai fikrinin axırıncı böyük ədəbiyyat mögikanıdır. Bütövlükdə Çingiz Aytmatovun əsərləri insan mənəviyyatının böyük ədəbiyyatıdır. Çingiz Aytmatovun kəşf etdiyi insan tipi kiçik adamın ədəbiyyatdakı böyük yerinin və mövqeyinin ucalı-

¹ Ramazan Korkmaz. Aytmatov anlatılarında ötekileşme sorunu ve dönüş izlekleri. Ankara, Kesit yayınları, 2016, səh.137

ğını əks etdirir. Dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun ölməz əsərləri müasir dünyanın ibrətamiz insanlıq dərsləridir.

Uzaqgörən yazıçının ölməz əsərlərində qaldırdığı və həllini zəruri saydığı ümumdünya tarazlığı məsələsi hazırda da müasir dövrün əsas qlobal problemlərindən biridir. Çingiz Aytmatova məxsus ümumdünya tarazlığı modeli bütün mahiyyəti ilə bəşəri sülh, ədalət, ölkələrarası qarşılıqlı etimad, ortaq problemlərin və münaqişələrin birgə səylərlə həlli, dialoq və əməkdaşlıq əsasında baş verə biləcək böyük qarşıdurmalardan xilas etmək, bəşəriyyəti daha xoşbəxt gələcəyə aparmaq məsələlərini əhatə edir. Çingiz Aytmatovun kəşfi hesab edilən “manqurtlaşma” əməliyyatı var gücü ilə bütün xalqları milli-mənəvi özünüdərəkə və əsarətin bütün təzahürlərindən qurtarmağa çağırır. Böyük yazıçının “iks insan” haqqındakı mülahizələri və ondan törənə biləcək fəlakətlərə dair fikirləri müasir cəmiyyəti, yeni tarixi epoxanı daha dərinədən dərk etməyə və nəticə olaraq dünyanı irəliyə doğru inkişafa istiqamətləndirir. Bir sözlə, Çingiz Aytmatovun əsərləri yazıldığı dövrdə olduğu kimi, bu gün üçün də, sabah üçün də mənəvi təkamülə və dirçəlişə ünvanlanmış ölməz ədəbi örnəklər kimi insanlığa xidmət göstərməkdə davam edir. Sözü əsl mənasında Çingiz Aytmatov bütün dövrlərin və zamanların əbədiyaşar qüdrətli sənətkarıdır. Planetimizdə yeni dünya təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol olan Çingiz Aytmatovun ölməz əsərləri və idealları həmişə müasir cəmiyyətin və insanlığın yollarına gur işıq salır.

Məlum olduğu kimi, dünyada müxtəlif əsrlərdə cəmiyyətin və ədəbiyyatın axıncı mogikanları adlandırılan böyük yazıçılar və şairlər olmuşdur. Axıncı ədəbiyyat mogikanları hər dəfə yeni ədəbi məktəblər yaratmış və böyük bəşəri ideyaların müəllifləri kimi şöhrət qazanmışlar.

Sonra planetdə çox olmasa da yeni mogikanlar doğulub, cəmiyyəti, ədəbiyyatı və ictimai fikri yenidən irəli aparmışlar. Bəşəriyyət axıncı mogikanların çiyinlərində əsrdən-əsrə yol keçərək bu günlərə və daha işıqlı sabahlara doğru getməkdə davam edir.

Fikrimcə, Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatının əbədi mogikanı olmaq şərəfi qazanmışdır. Geniş planetar baxışlara malik olan Çingiz Aytmatovun ölməz əsərləri və ideyaları özündən sonrakı ideal cəmiyyətin və böyük ədəbiyyatın manifestidir. Yer kürəsi və dünya ədəbiyyatı hələ bir neçə əsr Çingiz Aytmatovun həyat, müasir cəmiyyət və sənət ideallarına doğru yol gedəcəkdir.

Çingiz Aytmatovun əsərləri, dünənin, bu günün və sabahın böyük ədəbiyyatının həmişə müasir səslənən ölməz nümunələridir. Dəyişən və inkişaf edən dünya Çingiz Aytmatovun əsərlərində böyük cəsarət və uzaqgörənliklə ifadə etdiyi idealların həllini axtara-axtara inkişaf edəcəkdir.

Janrından asılı olmayaraq, Çingiz Aytmatovun bütün əsərlərində roman miqyası vardır. Çingiz Aytmatov dünyanı roman miqyasında qavrayan və ifadə edən qüdrətli yazıçıdır. Görkəmli sənətkarın həcminə görə povest kimi görünən əsərləri əhatə etdiyi problemlərə və maraqlı, keşməkeşli insan talelərini əks etdirməsinə görə ciddi roman təəssürratları yaradır. “Üz-üzə”, “Cəmilə”, “Əlvida, Gülsarı”, “Ana tarla”, “İlk müəllim”, “Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş”, “Erkən gələn durnalar”, “Çingiz xanın ağ buludu” kimi povestlərin daşdığı böyük ideya-mənəvi yük cild-cild romanlarla müqayisədə ağır gələr. Bu əsərlərlə dünya ədəbiyyatı yeni süjetlərlə və obrazlarla təzələnmiş və zənginləşmişdir. XX əsrin əllinci illərində, otuz yaşlı Çingiz Aytmatovun yaratdığı “Cəmilə”povesti təkcə sovet ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatında yeni hadisə səviyyəsində qarşılanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, məş-

hur fransız yazıçısı Lui Araqon "Cəmilə" povestini "dünyanın ən gözəl eşq hekayəsi" kimi dəyərləndirmişdir.

Qazax ədəbiyyatının görkəmli klassiki Muxtar Auezo-
vun 1958-ci ildə "Literaturnaya qazeta"da çap etdirdiyi
"Cəmilə" povesti haqqında təəssüratlarını əks etdirən "Yo-
lun açıq olsun" adlı məqaləsi Çingiz Aytmatovun böyük
ədəbiyyata ilk təqdimatı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
Məqalədə deyilirdi: "Cəmilə" Çingiz Aytmatovun ilk əsəri
deyildir... Məncə, "Cəmilə" ilə özünəməxsus parlaq isteda-
dını nümayiş etdirən bu əsərində Aytmatovun təsvir etmək
gücünün yüksək bir nöqtəyə çatdığı qəti şəkildə görünür...
Doğrusu, Çingiz Aytmatovun qırğız ədəbiyyatına bir yeni-
lik kimi daxil olan ən mühüm özünəməxsusluğu insanın
duygularını və münasibətlərini yad bir şəxs kimi deyil, on-
ları tam mənası ilə anlayan bir gözlə, son dərəcə təbii, canlı
bir şəkildə verməsidir. Məncə, əsl lirik əsər bu cür olmalı-
dır".¹

Ümumiyyətlə, əsərlərindəki əsas qəhrəmanlardan hər
birinin taleyini dərindən və əsaslı şəkildə əks etdirməklə,
Çingiz Aytmatov sanki roman içərisində povest və hekayə-
lər şəbəkəsi yaratmağın bənzərsiz nümunəsini nümayiş et-
dirir. Bu mənada Çingiz Aytmatovun hər hansı bir romanı
sanki öz içərisindəki romanların, povestlərin və hekayələrin
küliyyatıdır. Bütün bunlar həyata, cəmiyyət hadisələrinə
dərindən bələd olmaqla yanaşı, həm də yüksək yazıçılıq sə-
riştəsi nümayiş etdirmək deməkdir.

Böyük söz ustadı Çingiz Aytmatov ümumən dünya
ədəbiyyatını, o cümlədən qırğız ədəbiyyatını tam orijinal
olan bənzərsiz obrazlarla zənginləşdirmişdir. Cəmilə, Dani-
yar, Toqunay, Aysel, Altınay, Baytemir, Toğulan, Yedigey,
Qazanqap, Abutalıb Kutubbayev, Altın, Filofey, Robert

¹ Muxtar Auezo. Yolun açıq olsun. "Literaturnaya qazeta", 23 oktyabr 1958-
ci il.

Bork, Arsen Samançin və başqa obrazlar Çingiz Aytmato-
vun nadir istedadından və dərin müşahidələrindən doğulan
yeni tipli obrazlardır. Çingiz Aytmatovun sovet hakimiyyə-
ti illərində yazdığı əsərlərində yaradılmış bədii obrazlar hə-
min dövrdə standart model kimi qəbul edilmiş müsbət qəh-
rəman və mənfi obraz tipinin hüdudlarını aşıb keçən,
mövcud ideoloji formatın qəliblərini dağıdan mühüm hadi-
sə kimi meydana çıxmışdır. Yazıçı sovet adamını yox, bü-
tün təbiiliyi və gərginlikləri, həyəcanları və ümidləri ilə bir-
likdə adi, sadə insanı təsvir etmişdir. Tanrı dağlarının ətək-
lərində, yovşanlı çöllərdə yaşayıb-çalışan bu adi insanların
taleyində ilk növbədə qırğız xalqının və bütövlükdə insanlı-
ğın taleyi və düşüncələri öz əksini tapmışdır. XX əsrin əv-
vəllərində ədəbiyyatda meydana çıxmış kiçik insanı sonra-
lar hər yazıçı öz ölkəsində, Çingiz Aytmatov isə dünya ədə-
biyyatı miqyasında əsas obraza çevirmək vəzifəsini böyük
uğurla həyata keçirmişdir.

Fikrimizcə Çingiz Aytmatov özü də həyatda roman
miqyaslı şəxsiyyət idi. Çingiz Aytmatovun keşməkeşli və
mənalı ömür və sənət yolu müasir qırğız ədəbiyyatının epo-
peyasıdır.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında keşməkeşli taleyə
malik sadə insanların timsalında ümumiyyətlə bəşəriyyətə
və onun global problemlərinə yeni baxış və dilindən, dinin-
dən, yaşadığı məkandan, zamandan, dövlət quruluşundan
asılı olmayaraq, geniş mənada İnsanın və Dünyanın prob-
lemlərinin sintezi və harmoniyasının bədii ifadəsi qabarıq
şəkildə görünür. Belə ki, onun qırğız ruhunun, ümumtürk
təfəkkürünün, milli-mənəviyyatın təqdimatına həsr olun-
muş hər bir əsərində bütünlükdə bəşəriyyəti narahat edən,
insanın taleyinə, onun gələcəyinə ünvanlanmış böyük prob-
lemlər qaldırılır. Bu cəhətdən 1980-ci ildə yazılmış "Əsrə
bərabər gün" romanı Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında

xüsusi mərhələ kimi qəbul olunur. Bu, keçmiş sovet ədəbiyyatında Mixail Şoloxovun "Sakit Don", Aleksandr Soljenitsının "Qulaq-arxipelaq" əsərləri kimi geniş mənada dünya ədəbiyyatının istiqamətini dəyişdirən tam orijinal bir əsərdir.

Belə hesab edirik ki, Çingiz Aytmatovun 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi "Kassandra damğası" romanı böyük qırğız yazıçısının ədəbiyyatda millilikdən bəşəriyyətə doğru istiqamətdəki yeni kəşfi sayılmağa layiq olan mükəmməl bədii əsərdir. "Kassandra damğası" romanında Çingiz Aytmatov cəmiyyətdə gedən proseslərə daha global məsələdə yanaşaraq, bəşəriyyətin taleyi ilə əlaqədar ən aktual məsələləri canlandırmağa müvəffəq olmuşdur.

"Çingiz Aytmatov və Azərbaycan" özündə çoxcəhətli mətləbləri ifadə edən geniş bir mövzudur. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin böyük ümumiləşdirmə əsasında deyilmiş aşağıdakı fikirlərində Çingiz Aytmatov sənətinin yeri və mahiyyəti dahiyanə şəkildə ifadə olunmuşdur: «Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə gözəl əsərlər bəxş etmiş Çingiz Aytmatov həm Qırğızıstanın, həm də bütün türk dünyasının fəxridir».¹

Eyni zamanda, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev haqqında Çingiz Aytmatovun mülahizələri də keşməkeşli epoxanın fonunda qüdrətli bir şəxsiyyət barəsində roman səviyyəsində ifadə olunan dərin mənalı ümumiləşdirmələr kimi səslənir. "Heydər Əliyev həqiqətən də tarixi, hətta əfsanəvi bir şəxsiyyətdir. Bu, sovet dövründə də belə idi, bugünkü MDB məkanında, xeyli çətinləşmiş müasir dünya şəraitində də belədir. Heydər Əliyev hər zaman xalqının xidmətində olmuşdur.

¹ Dünya şöhrətli yazıçı, görkəmli ictimai xadim Çingiz Aytmatova təbrik məktubu. "Azərbaycan" qəzeti, 8 dekabr 1998-ci il.

Heydər Əliyev və onun yaşlılarının və hətta ondan cavan olan bir çox siyasi xadimin bacarmadığı xüsusiyyəti – müasir dövrün ən aktual çağırışlarına hazır olmağı nümayiş etdirə bilmişdir. Məhz Heydər Əliyevin zəngin təcrübəsinin və humanitar dünyagörüşünün genişliyi nəticəsində indi Azərbaycanda sabitlik, tolerantlıq, mədəniyyət, maarifçilik hökm sürməkdədir. Bütün bunlar isə Azərbaycan dövlətinin müasir inkişafını və tərəqqisini təmin edəcək əsas amillərdir!"¹

XX əsrin beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevlə bu epoxanın dünya şöhrətli yazıçısı Çingiz Aytmatovun siyasi və ədəbi qiymətləndirmələri tarixdə siyasi şəxsiyyətin və ədəbiyyatın rolu və əhəmiyyəti haqqında etalon səviyyəsində irəli sürülmüş mükəmməl tezislərdir.

Çingiz Aytmatovun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev haqqındakı sözləri də görkəmli ədəbiyyat adamının dövlət başçısı haqqında obrazlı şəkildə ifadə olunmuş düsturu kimi səslənir: «İlham Əliyev globallaşan dünyanın lider etalonudur»².

Yeni epoxanın liderlərindən biri olan İlham Əliyev və məşhur yazıçı Çingiz Aytmatovun münasibətləri XXI əsrdə böyük siyasətlə böyük ədəbiyyatın dialoqunun dünyaya və xalqlara gətirəcəyi dəyərlərin, açılış imkanlarının geniş üfüqlərinin yenidən istiqamətləndirilməsinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci ildə dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovu "Dostluq" ordeni ilə təltif etməsi bütövlükdə bu böyük söz usta-

¹ Heydər Əliyev tarixi, hətta əfsanəvi şəxsiyyətdir. Azərtaca müsahibə. https://azertag.az/xeber/CHINGIZ_AYTMATOV_HEYDAR_ALIYEV_T_ARIXI_HATTA_AFSANAVI_SAXSIYYATDIR-982163

² Bax: Çingiz Aytmatov: Mən Manas oğluyam. Bakı: "Nurlan", 2009, s.67-68.

dına, onun ölməz sənətinə Azərbaycanda dövlət səviyyəsində verilmiş yüksək qiymətlə yanaşı, həm də bəslənilən ümumxalq ehtiramını əyani şəkildə ifadə edir. Prezident İlham Əliyevin 25 fevral 2008-ci il tarixdə Bakıda "Dostluq" ordeninin təqdim etmə mərasimindəki aşağıdakı fikirləri Çingiz Aytmatovun böyük sənətinin və Azərbaycana münasibətinin dərin mahiyyətini aydın surətdə mənalandırır: "Siz həmişə, bütün dövrlərdə Azərbaycanın dostu olmuşunuz. Bu, sovet dövründə də belə olub, ...müstəqillik dövründə də... Çətin anlarda siz həmişə ədalətin, sülhün, əməkdaşlığın tərəfdarı kimi öz qətiyyətli sözünüzü demisiniz".¹

Dəfələrlə ölkəmizdə olmuş Çingiz Aytmatov Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, Azərbaycanın böyük demokrat yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığını yeni nəsrin mühüm hadisəsi kimi dəyərləndirmişdir. Çingiz Aytmatovun qüdrətli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin dünya ədəbiyyatındakı yeri və yaradıcılığında novatorluq bərsində 1967-ci ildə deyilmiş aşağıdakı fikirləri yazıçı təəssüratından çox, mütəfəkkir bir şəxsiyyətin dərin ədəbi düşüncəsini aydın şəkildə ifadə edir: "Müasir dövrdə milli ədəbiyyatların, xüsusən də, bədii nəsrin inkişafında Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının əhəmiyyətini dəyərləndirməmək mümkün deyildir. O, türk xalqları ədəbiyyatında realist nəsr məktəbinin əsasını qoymuşdur. Böyük sənətkar həm də alovlu satirik, mükəmməl ruhlu yazıçı və sosioloq kimi də çıxış edir. O, bütün hallarda yeniləşməyə nail ola bilmişdir"².

¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev görkəmli yazıçı Çingiz Aytmatovu qəbul etmişdir. "Azərbaycan" qəzeti, 26 fevral 2008-ci il.

² Çingiz Aytmatov. Müdrik söz ustası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 iyun 1967-ci il.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində realist bədii nəsr sahəsində görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin göstərdiyi hünəri keçən yüzilliyin ikinci yarısından sonra özünəməxsus cəsarət və uzaqgörənliklə böyük qırğız ədibi Çingiz Aytmatov nümayiş etdirmişdir. Nəticə etibarilə Molla Nəsrəddin təxəllüsü ilə böyük şöhrət qazanmış Cəlil Məmmədquluzadə və Manasın böyük oğlu olaraq qəbul edilmiş Çingiz Aytmatov dünyada yeni nəsrin böyük qurucuları kimi dərin iz qoymuşlar.

Çingiz Aytmatovun Azərbaycan yazıçılarında Mirzə Fətəli Axundzadə, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Anar və başqalarının yaradıcılığına verdiyi yüksək qiymət Azərbaycan ədəbiyyatında gedən mühüm dəyişikliklərin fonunda yaranan böyük ədəbiyyatın obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsi ilə yanaşı, həm də ədəbiyyatımızın geniş miqyasda təqdim olunmasına da xidmət etmişdir. Qüdrətli sənətkarın xalq yazıçısı İmran Qasimov, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə, xalq yazıçısı Anar, Şahmar Əkbərzadə, Hidayət, Hüseynbala Mirələmov, Cəmil Əlibəyov və başqaları ilə dostluğu xalqlarımız arasındakı çoxəsrlik əlaqələrin yeni mərhələsini təşkil edir. Azərbaycanın xalq yazıçısı Anar çox haqlı olaraq yazır ki, Çingiz Aytmatovla "biz də fəxr edirik"¹.

Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin görkəmli simaları ilə Çingiz Aytmatovun şəxsi dostluq münasibətləri və yaradıcılıq əlaqələri olmuşdur. Çingiz Aytmatov dünya şöhrətli Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevlə yaxından ünsiyyət saxlamış, onunla böyük sənət haqqında fikir mübadiləsi aparmışdır.

Çingiz Aytmatovun İmran Qasimovla Moskvada Maksim Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda birlikdə təhsil

¹ Anar. Onunla biz də fəxr edirik. Çingiz Aytmatov – türk ruhunun qələbəsi. Bakı, "Nağıl evi", 2013, s.34

aldıqları dövrdən başlanan münasibətləri uzun dövr ərzində etibarlı surətdə davam etdirilərək sözün əsl mənasında məslək dostluğuna çevrilmişdir. Çingiz Aytmatov Moskvada və ya Qırğızıstanda onunla gündəlik sıx əlaqədə olan müasirlərindən çox uzaq məsafədə – Bakıda yaşayan, ara-sıra ümumittifaq tədbirlərində görüşdüyü, məktublaşdığı İmran Qasimovla daha dərinədən çox ciddi ictimai-mənəvi mətləbləri bölüşmüşdür.

Orijinal yaradıcılıq üslubuna malik Azərbaycan rəssamı Cavad Mircavadovun Bakı şəhərindəki emalatxanasında olmuş Çingiz Aytmatov onun ənənəvi təsvir üsullarından fərqli olan qeyri-adi rəsm əsərlərinə böyük maraq göstərmişdir. Bundan sonra Çingiz Aytmatovun təşəbbüsü ilə rəssamın Moskvada fərdi-yaradıcılıq sərgisi nümayiş olunmuşdur. Çingiz Aytmatov Cavad Mircavadovun tablosunu həmişəlik özünün Bişkekdəki iş otağından asmış, digər bir əsərini isə Nobel mükafatı laureatı Qabriel Qarsia Markesə hədiyyə kimi göndərməklə Azərbaycan təsviri sənət ustasının geniş dairədə tanınmasına yaxından kömək göstərmişdir.

Görkəmli yazıçı Çingiz Aytmatovun ölməz əsərləri hələ keçən əsrin altmışıncı illərindən etibarən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və elmi-ədəbi mühitdə böyük maraqla qarşılanmış, ümumxalq marağı və məhəbbəti qazanmışdır. Çingiz Aytmatovun “Cəmilə” (1961) və “Köşək gözü” (1963) povestləri (tərcüməçi Qılman Musayev), “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim” (1965) povesti, “Əsrə bərabər gün” (1985) romanı (İshaq İbrahimov), “İlk müəllim” (1965), “Ana tarla” (1966) və “Ağ gəmi” (1980) povestləri (Cəmil Əlibəyov), “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povesti (Xeyrulla Əliyev, 1979), “Erkən gələn durnalar” (1990) povesti (Vilayət Rüstəzadə), “Qiyamət” romanı (Vaqif Əlixanlı, 1990), “Çingiz xanın ağ buludu” povesti (Məti Os-

manoğlu, 1992), “Oğulla görüş”, “Köçəri quşların göz yaşları”, “Balaca əsgər”, “Dəhnəçi”, “Qırmızı alma”, “Buyuzlu ana maral”, “Manqurt əfsanəsi”, “Öldürək-öldürməyə” hekayələri (İbrahim İlyaslı, 2014), “Üz-üzə” (Mehman Həsənli, 2016) povesti, “Kassandra damğası” romanı (Nərgiz Cabbarlı, 2018) Azərbaycan oxucusunun yaddaşında və müəllisində geniş yer tutur.

“Çingiz Aytmatov və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusu ədəbiyyatların və xalqların dostluğunun çox canlı bir nümunəsidir. Dünya xalqları, xüsusən türk xalqlarından hər biri Çingiz Aytmatovu ilk növbədə öz xalqının doğma yazıçısı olaraq qəbul edir. Bununla belə, Çingiz Aytmatov dünyada oxşar taleləri yaşayan, insan, zaman, cəmiyyət və gələcək haqqında eyni və ya bənzər düşüncədə olan xalqların hamısının görkəmli yazıçısıdır.

Azərbaycanda Çingiz Aytmatovun həyatı və yaradıcılığına elmi cəhətdən tədqiq olunub öyrənilməsi sahəsində də diqqətəlayiq işlər görülmüşdür. Görkəmli qırğız alimi, akademik Abdildajan Akmataliyev Çingiz Aytmatovşünaslığın geniş və zəngin, möhkəm və dayanıqlı elmi əsaslarını yaratmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elmində də Çingiz Aytmatov haqqında tədqiqat və araşdırmalar son yarım əsrdə ardıcıl olaraq davam etdirilmişdir. Ölkəmizdə elmi-tədqiqat əsərlərində görkəmli sənətkarın yaradıcılıq dünyasının özünəməxsusluqlarının araşdırılıb öyrənilməsinə və onun Azərbaycanla əlaqələrinin tədqiq olunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Filologiya elmləri doktoru Leyla Gərayzadənin “Rusdilli türk yazıçılarının yaradıcılığında etnoepik yaddaş problemi” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasında Çingiz Aytmatovun bədii yaradıcılığında roman janrının yeri və mövqeyi əsaslı şəkildə öyrənilərək təhlil edilmişdir. Ülviyyə Hüseynovanın “Çingiz Aytmatovun rusdilli əsərlərində türkiyəmlər” mövzusunda filologiya

üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında böyük yazıçının əsərlərinin dili və üslub xüsusiyyətləri elmi cəhətdən şərh olunmuşdur.

Çingiz Aytmatovun həyatı və yaradıcılığının tədqiq edilib öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin cavan nəslinin istedadlı nümayəndəsi Mehman Həsənlinin fəaliyyətini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Mehman Həsənli ölkəmizdə və xaricdə keçirilən elmi konfranslarda, simpoziumlarda qüdrətli sənətkarın həyatı və yaradıcılığına həsr edilmiş elmi məruzələrlə çıxış etmişdir. Gənc tədqiqatçının Çingiz Aytmatovdan bəhs edən məqalələri Azərbaycandan başqa xarici ölkələrdə: Türkiyə, Rusiya, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Ukrayna və Polşada da çap olunmuşdur. Haqqında ölkəmizdə kifayət qədər yazılmış araşdırmaların və məqalələrin olmasına baxmayaraq, ilk dəfə olaraq Mehman Həsənli 2017-ci ildə “Çingiz Aytmatov və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Mehman Həsənli Azərbaycan aytmatovşünaslığının yeni elmi nəslinin tanınmış və istedadlı bir nümayəndəsidir.

Aytmatovşünaslıqda yeni və əhəmiyyətli imza sahibi olan Mehman Həsənlinin elmi fəaliyyəti ilə birlikdə böyük ədibin əsərlərindən etdiyi tərcümələr də dövrü mətbuatda çap olunmuşdur. Azərbaycan oxucusu onun tərcüməsində Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” povestini və “Ağ yağış” hekayəsini və şeirlərini oxumaq imkanı əldə etmişdir. Bu mənada Mehman Həsənli Çingiz Aytmatovdan bəhs edənlərin sırasında tədqiqatçılıqla tərcüməçiliyi vəhdətdə ifadə edən fərqli və əhəmiyyətli bir yaradıcılıq missiyasını meydana qoyur.

“Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan” monoqrafiyasında dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun həya-

tı, yaradıcılığı və Azərbaycanla olan münasibətlərinə ümumiləşdirilmiş elmi baxış ifadə olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Çingiz Aytmatov yaradıcılığına ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq elmi münasibət bildirməyə başlamışdır. Bu münasibət ən müxtəlif forma və şəkillərdə öz ifadəsini tapmışdır. Lakin Mehman Həsənlinin müəllifi olduğu monoqrafiya yazıçıya həsr olunmuş və əhatə dairəsinə görə ən məşhurlu əsər kimi meydana çıxmışdır.

Əsərdə Çingiz Aytmatovun həyatının uşaqlıqdan başlayaraq müxtəlif dövrlərinə aid əsas faktların yer alması, ilk dəfə olaraq görkəmli yazıçının geniş elmi-tərcümeyi-halının hazırlanmasına ciddi bir cəhd təəssüratı doğurur. Qüdrətli yazıçının hekayə, povest və romanlarından hər birinin ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməsi, habelə müəllifin fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasında yazmış olduğu Azərbaycan-qırğız ədəbiyyatındakı müqayisəli-tipoloji paralellərin, eləcə də ədəbi əlaqələr müstəvisində Çingiz Aytmatov və Azərbaycan münasibətlərinə dair məsələlərin daha da dərinləşdirilmiş, yeniləşdirilmiş və təkmilləşdirilmiş şəkildə əksini tapması monoqrafiyanın ciddi bir elmi-tədqiqat əsərində çevrilməsini şərtləndirmişdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehman Həsənli böyük söz ustası Çingiz Aytmatovun həyat və yaradıcılığını, onun Azərbaycanla çoxcəhətli olan münasibətlərini incəliklərinə qədər araşdırmağa müyəssər olmuşdur.

Bu kitabı Azərbaycanla yanaşı dünya aytmatovşünaslığına da yaxşı bir töhfə hesab etmək olar. Müəllifi sanballı monoqrafiya münasibətilə təbrik edir və ona gələcək elmi fəaliyyətində uğurlar arzu edirəm.

I. ÇİNGİZ AYTMAOV: HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

1. QIRĞIZ YAZILI ƏDƏBİYYATININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI TARİXİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ (1920-1955)

Digər türk xalqlarından fərqli olaraq, qırğızların yazılı ədəbiyyatı, demək olar ki, XX əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır. Orta Asiyada sovet imperiyasının qurulması qırğız xalqının taleyində bir sıra müsbət hadisələrin də baş verməsinə səbəb olmuşdur. Sosial quruculuq, qırğız yazılı dilinin inkişafı və nəhayət, qırğız yazılı ədəbiyyatının yaranıb inkişaf etməsi XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Oktyabr inqilabından sonra imperiyanın digər yerlərində olduğu kimi, Orta Asiyada da məktəblərin açılması, əhalinin kütləvi təhsilə cəlb olunması prosesinə başlanılmışdır. Öz məqsəd və ideyalarını xalqa çatdırmaq məqsədi güdən bu addımın nəticəsində Qırğızıstanda əhali arasında oxuma-yazma faizi nəzərəcarpacaq səviyyədə artmışdır. Nəticədə yaranan yeni qəzet və jurnallarda qırğız yazılı ədəbiyyatının ilk örnəkləri görünməyə başlamışdır. Dərsliklər əsasən qazaxca və tatarca olduğuna görə, qırğız yazılı ədəbiyyatının ilkin nümunələri bu dillərdə nəşr olunmuşdur. Qırğız yazılı ədəbiyyatının ilk nümayəndələrindən olan Sadiq Karaçevin əsərləri tatarca, Qasım Tınıstanovun şeirləri isə qazax dilində yazılmışdır. Buna baxmayaraq, qırğız dilinin ədəbi dil səviyyəsinə qaldırılması üçün dövrün şair və yazıçıları ciddi cəhdlə çalışmışlar.

Qırğız dilində yazılan ilk bədii əsər Moldo Kılıç Şamırkanulunun “Zilzala” adlı şeirlər kitabıdır. 1924-cü ildən qırğız dilində nəşr olunan ilk qəzet – “Ərkin too” (“Azad

dağlar”) qəzetinin yaranması qırğız ədəbiyyatı tarixində hadisə hesab olunur. “Ərkin too” ilk qırğız qəzeti olmaqla yanaşı, həm də yeni nəsillə qırğız şair və yazıçıların meydana çıxmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Aali Tokombayev, Toktoqul Satılqanov, Toqolok Moldo, Qasımalı Bayalınov, Tugelbay Sıdıqbayev və digərləri mətbuat səhifələrində bədii nümunələrini çap etdirmiş, qırğız yazılı ədəbiyyatının inkişafına töhfələr vermişlər.

Moldoqazı Tokobayevin “Turdının ölümü” (1927) poeması, “Kakey” pyesi (1927), Qasımalı Bayalınovun “Həcər” povesti 20-ci illərdə qırğız ədəbiyyatının mənzərəsini müəyyənləşdirən əhəmiyyətli əsərlərdir. Hər üç əsərdə XIX-XX əsr qırğız həyatının gerçəklikləri sovet ideoloji müstəvisində təqdim olunmuşdur.

Qırğız poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Toktoqul Satılqanov olmuşdur. Onun “Alımxa”, “Beş kaman”, “Nəsilxa” və digər şeirləri qırğız yazılı ədəbiyyatının kamil nümunələridir. Toktoqul Satılqanov şair olmaqla yanaşı, “Manas”ı yaxşı bilən ozan olmuşdur. 2014-cü il şairin 150 illik yubileyi münasibətilə TÜRKSÖY tərəfindən Toktoqul ili elan olunmuşdur. Onun əsərləri Azərbaycan, Qırğızıstan, Qazaxıstan, Türkiyə, Türkmənistan və Özbəkistanda nəşr olunmuş və dövlət səviyyəsində təqdimatları keçirilmişdir. Şairin irsi Azərbaycan dilinə Ramiz Əskər tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Satılqanovla yanaşı Aali Tokombayev, Cömərd Bökönbayev Qırğızıstanda sovet ədəbiyyatının qurucuları olmuşlar.

XX əsrin 30-40-cı illərində qırğız ədəbiyyatında qəhrəmanlıq və sovet torpaqlarının qorunması əsas mövzuya çevrilmişdir. Suyunbay Eraliyev, Sooronbay Cusuyev, Alıkul Osmanov həmin dövr qırğız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olmuşlar.

Suyunbay Eraliyev müharibədə ağır yaralanmış və vətəninə qayıtdıqdan sonra onun “Dostlarıma məktub” adlı şeirlər kitabı (1949) çap olunmuşdur. Şair rus dilindən tərcümələr etmiş, “Qırğızıstan pioneri” qəzetinin redaktoru olmuşdur.

Qırğız ədəbiyyatının inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş şairlərdən biri Sooronbay Cusuyevdir. Şairin “Ömür yazı” (1950), “Ümid” (1960) adlı şeirlər kitabı yayımlanmışdır. Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” povestindən təsirlənərək ikipərdəli “Səidə” dramını qələmə almışdır. Çingiz Aytmatovun əsərindəki Səidənin taleyi, ən ağır şəraitdə belə vicdanla qərar verməsi şairi təsirləndirmiş və dramda həmin motiv fərqli şəkildə öz əksini tapmışdır.

Qırğız xalqının sevilən şairlərindən biri də Alikul Osmanov olmuşdur. Şairin “Tandağı ırlar” (1935), “Məhəbbət” (1945), “Ata yurd” (1958) şeir kitablarında yurd sevgisi, qırğız çöllərinin, dağlarının tərfi əsas mövzu olmuşdur. “Mən qırğız şairiyəm” şeirində şair vətəninə olan sonsuz sevgisindən bəhs etmişdir. Osmanovun dram əsərləri qırğız teatrının inkişafında mühüm rola malikdir.

Sovet dövründə qırğız yazılı ədəbiyyatının inkişafında Sadiq Karaçevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun dram və nəsr əsərləri qazax, tatar və sonradan qırğız dilində nəşr olunmuş və geniş xalq məhəbbəti qazanmışdır. Onun “Evlilikdən qaçdı”, “Sevdiyinə qovuşmadı”, “Kədərli iki gənc” hekayələri qırğız realist nəsrinin ilk nümunələridir. O, sovet hökuməti tərəfindən “xalq düşməni” elan edilərək 1937-ci ildə öldürülmüşdür.

Digər türk xalqlarına nisbətən gec yaranan qırğız yazılı ədəbiyyatı özünün ən kamil zirvəsinə məhz Çingiz Aytmatovla çatmışdır. Bir məsələ də var ki, köklü yazılı ədəbiyyat ənənəsinə malik olmasa da, qırğız xalqı tarixən zəngin folklor yaradıcılığı ilə seçilib. Belə ki, qırğız eposu

“Manas” həcminə görə, dünyanın ən nəhəng folklor nümunəsidir. Məhz belə bir mədəniyyət abidəsi olan qırğız xalqının gələcəkdə Çingiz Aytmatov səviyyəsində qüdrətli bir yetişdirməsinin meydana çıxması təsadüf yox, zərurət idi.

YUNESCO-nun 1974-cü ildən son illərə qədər apardığı statistikalar göstərir ki, o, əsərlərinin tərcüməsinə və nəşrinə görə dünyada ön sırada duran yazıçılardan biridir. Çingiz Aytmatovun əsərləri dünyanın 170-dən çox dilində, 150-dən çox ölkəsində nəşr olunmuşdur. Bu əmil yazıçının dünya ədəbiyyatında mövqeyini ifadə edən və ən nəhəng klassiklərlə eyni cərgəni paylaşdığını göstərən ciddi faktdır.

Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatının min illər boyu keçdiyi inkişaf tarixində öz dəsti-xətti ilə seçilən klassiklərdən biridir. Bu baxımdan o, təkcə qırğız ədəbiyyatının deyil, qırğız xalqının və onun mədəniyyətinin, ümumilikdə Qırğızıstanın pasportudur.

2. ÇİNGİZ AYTMATOVUN HƏYATI

Çingiz Aytmatov 1928-ci ildə, Talas vadisindəki Şəkər kəndində anadan olmuşdur. Ona Çingiz adının verilməsi ilə bağlı iki fikir vardır. Yazıçının atası Torequl Aytmatovun Kommunist Universitetindəki tələbə yoldaşı, dostu Beysenbay Kenjebayev xatirələrində bu məqama toxunaraq qeyd etmişdir. *“Ayrılib evə qayıdarkən bir-birimizə dostluğumuzun nişanı olaraq ilk övladımız oğlan olarsa Çingiz adının verəcəyimizlə bağlı sözləşdik”*¹.

Çingiz Aytmatov “Uşaqlığım” adlı kitabında isə adının əmisi Rəsulbəy tərəfindən qoyulduğunu yazmışdır: *“Mənə Çingiz adının verilməsini də o təklif etmişdi. Tarixi çox yaxşı bildiyi bəlli idi. Uşaqlara tanınmış şəxsiyyətlərin adını vermək adətində sadıq idi”*².

Çingiz Aytmatov yazıçı kimi adını daşdığı qüdrətli monqol-tatar xanı Çingiz xandan fərqli şəkildə təsdiq etməyi bacardı. Dünya tarixinin gəlib-keçmiş ən böyük strateqlərindən biri olan Çingiz Xanın özünəməxsus ordu quruculuğu, döyüşdə hərbi manevrləri bu gün də dünya hərbi sisteminə bir məktəb olaraq öyrənilir və tətbiq olunur. Çingiz Xanın fəthləri nəticəsində ayrı-ayrı yerlərdə yaşayan Avrasiya xalqları arasında əlaqələr güclənmiş, İpək yolu kimi tanınan dünya ticarət yolu yenidən canlanmışdır. Əsrlər keçdikdən sonra eyni coğrafiyada, eyni adda, bu dəfə dünyanı sülhə, barışa çağıran missiya ilə doğulan Çingiz Aytmatov dünya tərəfindən qəbul olundu.

Çingiz Aytmatovun doğulduğu Şəkər kəndi Qırğızıstanın şimal-qərbində - Talas ovalığında yerləşir. Burada tarixən üç nəsil – Quşçu, Sarılı və Kıtay tayfaları yaşayıb.

Çingiz Aytmatov Kıtay¹ nəslinə mənsubdur. Kıtayın oğlunun adı Tulku, Tulkunun oğlanları Baytike, Buday və Boqju, Baytikenin oğlanları Tontoqur və Kıyra, Tontoqurun oğlanları isə Acı və Şəkər olub. Şəkər kəndinin adı Aytmatovun ulu babalarının adından götürülüb. Şəkərin oğlu Xudaynazar, onun əkiz oğlanları Asan və Usen, Asanın oğlunun adı Tabıldı, Tabıldının oğlanları Konçuyuk və Tanabay, Konçuyokun oğlanları Canəli və Tınəli, Canəlinin oğlu Kimbildi olub. Kimbildinin də iki oğlu olmuşdur: yazıçının babası Aytmat və Birimkul.

Yazıçının babası Aytmat Kimbildiyev el arasında tanınan şəxslərdən biri olmuşdur. Onu “Maşınçı Aytmat” (Dərzi Aytmat) deyər çağırırmışlar. Həmin bölgədə ilk “Zin-ger” markalı tikiş maşını onda olub.

Aytmatın taleyi o qədər də uğurlu olmamış, zəhmətkeşliyinə baxmayaraq, həyatı borc içində keçmişdir. Nəhayət, bir gün qohumları ilə birgə yığışıb Kurkureu çayının dərəsində su dəyirmanı tikməyə qərar vermişlər. Uzun əziyyətdən sonra istəklərinə çatsalar da cəmi altı ay sonra dəyirməyə yanğın olmuş, çəkilən əmək heçə getmişdir. Çingiz Aytmatov çox sonralar ailəsinin başına gələn bu bədbəxt hadisəni taleyin sirli işləri olduğunu vurğulamışdır. Dəyirman yanmasaydı, Aytmat oğlu Torequlu Maymaka aparmayacaq, o isə oxuyub bu qədər savadlı və önəmli şəxs olmayacaqdı.

¹ Kıtay adının mənşəyi ilə bağlı bir neçə versiya vardır. Deyilənə görə, qırğızların qonşuluqda yaşayan çinlilərlə tez-tez döyüşləri baş verirmiş. Çinlilər onları məğlub edir, əsir alır, qarət edirmiş. Nəhayət, döyüşlərin birində qırğızlar çinliləri məğlub edir. Gecə evə qayıdarkən göydə ay parlaq işıq saçmış. Evə çatdığında övladının doğulduğunu eşidir və onu Kıtay (Qut ay, Uğurlu ay) adlandırır. Digər ehtimala görə, isə qırğızlarla çinlilər arasında uzun sürən müharibədən sonra sülh bağlanır və Çin imperatoru öz qızını qırğız xanına ərə verir. Ondan törəyən nəsil Kıtay adlanır.

¹ Абдылдажан Акматалиев. Чингиз Айтматов, Бишкек, ЧП, 2018, с.4

² Cengiz Aytmatov. Çocukluğum, DA Yayıncılık, 2002, s.12

1913-cü ildə Aytmat oğlu Torequlla birlikdə Türküstan-Sibir dəmiryolunun tikintisində işləmək üçün Maymak stansiyasına yollanmışdır. Torequl stansiyada yerləşən rus məktəbində oxuyaraq dövrünə görə yaxşı təhsil ala bilmişdir.

1920-ci ildə, atasının ölümündən sonra Torequl doğma Şəkər kəndinə qayıtdı. Sovet hökumətinin yeni qurulduğu həmin illər ölkənin çətin vaxtı idi və savadlı mütəxəssislərə ehtiyac duyulurdu. Ona görə Torequl qısa zamanda diqqəti cəlb etdi. Gənc olmasına rəğmən qırğız və rus dillərini, eləcə də, kiril, latın və ərəb əlifbalarını mükəmməl bilirdi. 1920-ci ildə o, Kurkureu vilayətinin icra komitəsinə katib vəzifəsinə işə götürülmüş, 1921-ci ildə Daşkənddə yerləşən Sırdərya bölgə komitəsinə Talas bölgəsindən nümayəndə təyin olunmuşdur. Eyni zamanda Torequl Daşkənd sovet partiya məktəbində üç aylıq kursda təhsil

Torequl Aytmatov İssık-göldə ilk gəminin açılışında çıxışı, 1926-cı il

almışdır. Ardınca Moskvada, Şərq Zəhmətkeşlərinin Kommunist Universitetində oxumuş, beləliklə, onun partiya karyerası başlamışdır. Moskvada 4 il, 1924-cü ilə qədər təhsil aldıqdan sonra Qırğızıstanda Vilayət Kommunist Partiyasının Təbliğat və təşviqat şöbəsində təbliğat üzrə müdir nüavini, sonra isə müdir vəzifələrində çalışmışdır.

1926-cı ilin 25 fevralında Qırğız Muxtar Vilayətinin Qırğız Sovet Sosialist Respublikasına çevrilməsi haqqında komissiya təşkil olunarkən, həmin heyətə Torequl Aytmatov da daxil edilmişdir. Heyət Qırğızıstanın deklarasıya layihəsini və konstitusiyasını hazırlamalı idi.

Çingiz Aytmatov uşaqlığı ilə bağlı xatirələrində atası haqqında yazır: *“Fərqanədəki evləri, ətrafı düzdamlı hasarlanmış kasıb evləri xatırlayıram.... Burada özünəməxsus bir cəmiyyət həyatı, yəni kollektiv sistemin çərçivəsində bir həyat hakim idi. Məhəllələrdə cəmiyyət birliyi güclü idi. İstər qadınlar, istərsə də kişilər arasında böyüklərin sözüne qulaq asılandır. Bir yas, toy və ya başqa bir hadisə olduğunda, bütün məhəllə bir yerə toplanardı. Bu adət bu günə qədər Özbəkistanda qorunub saxlanılmaqdadır.... 1934-cü il yeni başlamışdı. Atam Torekul Aytmatov tanınmış və savadlı adam idi. Cambulda rusların Aulie-Ata adlı məktəbini bitirmiş, 30 yaş olmamış böyük məsuliyyət tələb edən vəzifələri icra etmişdir..... Cənubi Qırğızıstanın Aravan bölgəsində yerləşən Fərqanə vadisində əsasən pambıq yetişdirirdi. Pambıq çox məşğuliyyət tələb edən bitkidir. Müəssisələr kollektivləşib mexaniki vəziyyətə gəlincə, məhsuldarlıq daha da artırdı. Atam da məhz bununla maraqlanırdı. Gecə və gündüz işləyir, dayanmadan arabayla harasa gedirdi. Həmişə insanlar əlaqədə idi”¹.*

¹ Cengiz Aytmatov. Çocukluğum, DA Yayıncılık, 2002, s. 27-28

Torequl Aytmatov dövrünün aparıcı ictimai-siyasi xadimlərindən biri kimi 1935-ci ildə Moskvaya, Marksizim-Leninizm yüksək ali kurslarında dinləyici qismində təhsil almağa göndərilmişdir. *“Qısa müddət sonra Moskvaya göndərildi. Məsələnin təfərrüatını bilmirəm. Bildiyim yeganə şey o vaxt Bişkekə, o zamankı adıyla Frunzeyə qayıtdığımızda atamın bir müddət bizimlə ola bilməyəcəyi idi. Moskvada təhsil alırdı. SSRİ-nin bütün bölgə və respublikalarının təmsilçilərinin Marksizm siyasəti əsasında öyrədildiyi Qızıl Professorluq İnstitutunda oxuyurdu. Onların arasında atam da var idi. Cəmi bir il yarım ayrı yaşamışdıq”*¹

Kursu bitirdikdən sonra 1936-cı ildə Moskva Qırmızı Professorluq İnstitutuna partiya tarixini öyrənmək üçün qəbul edilmiş, 10 noyabr 1937-ci ildə partiyadan uzaqlaşdırılmışdır. Bir il sonra isə güllələnmişdir.

Çingiz Aytmatov atası ilə sonuncu dəfə güllələnməsindən bir neçə ay əvvəl Kazan stansiyasında sağollaşmış və uzun müddət, 1991-ci ilə qədər atasının taleyi haqqında heç bir məlumat əldə edə bilməmişdir. 1956-cı ildə isə Torequl Aytmatova bəraət verilmişdir.

Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra Bişkek yaxınlığındakı Çon-taşda kütləvi məzarlıq aşkar edildi. Öldürülən 138 nəfərdən yalnız dördünün şəxsiyyətini müəyyən etmək mümkün oldu. Onlardan biri də Torequl Aytmatov idi. Təsədüf nəticəsində ürək tərəfdən cibində ittiham kağızı çürüməmiş qalmışdı. Yazıcının öz arzusu ilə həmin kütləvi məzarlıq Ata-beyit adlandırılmışdır.

Yazıcının anası Nayimə xanım çox savadlı qadın olmuşdur. O, 1904-cü ildə İssık-göl yaxınlığındakı Karakol şəhərində anadan olmuşdur. Atası Həmzə Abdüvəliyev

dövrünün tanınmış ipək tacirlərindən biri olmuş və onun ailəsi bura Kazandan köçmüşdür. Təxminən 1880-ci ildə Həmzə Abdüvəliyev öz ticarətini genişləndirmək məqsədilə Böyük İpək yolu boyunca səfərə çıxmış və İssık-göl yaxınlığındakı Karakol şəhərini çox bəyəndikləri üçün orada məskunlaşmışlar. Torequlla Nayimə Pişpekdə tanış olub evlənmişlər. Torequlun həbsindən sonra Nayimə Aytmatova bir müddət bağçada (1938-1939), daha sonra Kirov rayonu maliyyə şöbəsində mühasib - inspektor (1940-1954) işləmiş, 1954-cü ildə təqaüdə çıxmışdır. 1970-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Çingiz Aytmatovun uşaqlıqda rus dilini və dünya ədəbiyyatını öyrənməyində anasının xüsusi xidmətləri olmuşdur. Yazıçı ömrünün sonuna qədər onları böyük çətinliklə böyüdən, təhsil verən anasına özünü borclu hiss etmişdir. Çingiz Aytmatov “Ana tarla” əsərində Tolqonayı müqəddəs torpaqla müqayisə edərək öz anasına olan dəyərini ifadə etmişdir. Yazıçı əsərini harda dəfn olunduğu bilinmə-

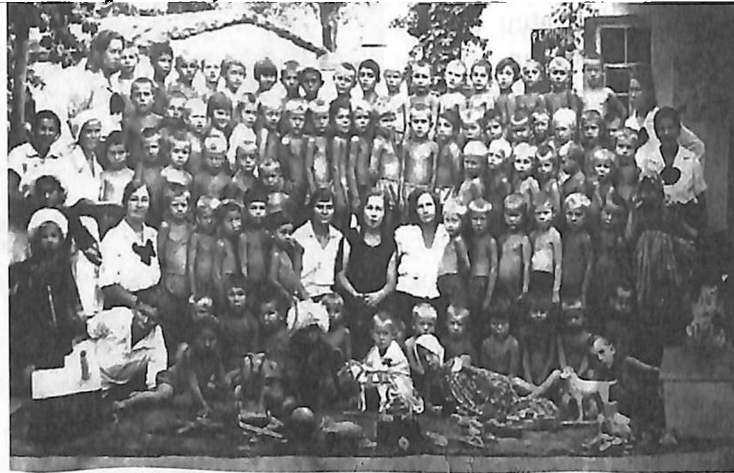
Torequl və Nayimə Aytmatovlar, Qaraqol, 1926-cı il

yən atasına və onları min bir əzabla böyüdən, təhsil verən anasına həsr etdiyini əsərin proloqunda qeyd etmişdir.

Çingiz Aytmatovun zəngin uşaqlıq xatirələrinin formalaşmasında nənəsi Ayımxanın, bibisi Qaraqız apanın

¹ Cengiz Aytmatov. Çocukluğum, DA Yayıncılık, 2002, s.29

mühüm rolu olmuşdur. Ayımxan Kıtay tayfasının digər qolu olan Kıyra nəslindən olmuşdur. Çingiz Aytmatov uşaqkən nənəsi ilə birlikdə dağları gəzmiş, köçəri həyatın inceliklərini öyrənmişdir. Eyni zamanda nənəsi və bibisi sayəsində qırğız nağıl, əfsanə, hekayətlərini mənimsəmişdir. Yazıcının çox sonralar yazacağı əsərlərindəki şifahi bədii düşüncə qatı məhz uşaqkən, nənəsi və bibisinin sayəsində yaranmışdır. O, nənəsini tez-tez xatırlamışdır: *“Uşaqlıq illərimdə nənəm Ayımxanla bağlı xatirələrim önəmli yer tutur. O, mükəmməl bir şəxsiyyət olmaqla bərabər, kənddəki insanların nəzərində də böyük etibar sahibi idi. Müdrik qadın olduğu bəlli idi. Atama da bir çox şeyi o öyrətmişdi. Onunla qürur duyurdum”*¹.

Çingiz Aytmatov bağçada, Oş şəhəri, 1932-ci il

1932-ci ildə bağçada çəkilən yazıcının şəklini anası Nayimə Aytmatova Karamat Orunbayevaya vermiş və tərbiyəçi çox sonralar həmin şəkli mətbuatda çap edərək öz xatirələrini bölüşmüşdür. *“Frunze (indiki Bişkek) şəhərinə*

*köçməyə hazırlaşan Nayimə Həmzəyevadan Çingizin uşaq bağçasında çəkirdiyi şəklini xatirə olaraq almışdım”*¹.

1934-cü ildə onlar Bişkekə köçürlər. Altı yaşlı Çingiz ilk müsahibəsini bağçada, “Gənc leninçi” qəzetinə verir. “Gənc leninçi” qəzetinin müxbiri, daha sonralar yazıçı kimi məşhurlaşan Raykan Şukurbekova Bişkekdəki uşaq bağçasından reportaj hazırlamaq tapşırılır. Müxbir uşaqlardan “- Böüyündə kim olacasan?” sualına cavab soruşur. Müxbirin suallarını ən əhatəli balaca Çingiz cavablandırır. Həmin müsahibəni 1988-ci ildə akademik Abdıldajan Akmataliyev “Gənc leninçi” qəzetində yenidən çap etdirir.

Çingiz sürücü olmaq istəyir

Çingizin yeddi yaşı var. O, çox səliqəli və intizamlıdır. Bunları ona evdə öyrədiblər. Biz Çingizlə bir saatdan çox söhbət etdik. O çəkinmədən öz fikirlərini ifadə edir.

- *Böüyündə kim olacaqsan? – Ondan sadə sual soruşduq. Özünü cilovlamadan dərhal cavab verməyə başladı:*
- *Mən sürücü olacam.*
- *Bağcadan sonra evdə nə edirsən?*
- *Evdə mənim guşəm var. Orada məşğul oluram.*
- *Sənin guşəndə hansı kitablar var?*
- *Uşaq kitabları, qəzetləri, jurnalları.*
- *Evdə başqa hansı məşğuliyyətlərin var?*
- *Oynayıram, yuyunuram, yemək yeyirəm, vaxtı gələndə isə yatmağa gedirəm.*
- *Atan hardadı?*
- *Moskvada*
- *Nəyə görə ora gedib?*

¹ Cengiz Aytmatov. *Çocukluğum*, DA Yayıncılık, 2002, s.11

¹ Роза Айтматова, Асан Ахматов. *Человек жив, пока о нем помнят люди*, Бишкек: Имак, 2017, с. 217

- Orda oxuyur.
- Atan təhsildən əvvəl harda işləyirdi?
- O, Raykomun katibi idi. İndi isə oxuyur. Mənim guşəmi getməzdən əvvəl düzəldib. Atam və anam məni çox istəyir, mən də çalışıram ki, onların sözünə baxam. Mən özüm sürücü olmaq istəyirəm.
- Evdə hansı oyuncaqların var?
- Oyuncaqlarım çoxdu. Mən kabinetində otura biləcəyim böyük maşın istəyirəm. Atam Moskva-dan gətirəcəyinə söz verib. Tezliklə gətirəcək.

Verilən suallara fasilə vermədən və səmimiyyətlə cavab verən uşaq Aytmatovun oğlu Çingizdir. O, artıq böyük şriflə qəzet və kitab oxumağı bacarır, yazmağı öyrənir.

Bu balaca oğlan uşaq bağçasında tərbiyə alır. Çingizin arzusu sürücü olmaqdır. Arzusuna çatacağı şübhəsizdir. Bunun üçün onun bütün imkanları var”¹. (Tərcümə edən: M.H.)

Uşaqılıqda sürücü olmaq istəyinin yazıçının sonrakı yaradıcılığında ən müxtəlif şəkildə izlərini görmək mümkündür. Belə ki, o, İlyas (Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim), Qulubəy (Ağ gəmi) kimi sürücü obrazlarını yaratmaqla uşaqılıq arzusunu bu şəkildə ifadə etmiş oldu.

1935-ci ildə atasının təhsilinə görə ailə Moskvaya köçmüş və Çingiz iki il burada təhsil almışdır. Atasını gənclərə qatılaraq həbs edildikdən sonra ailə yenidən geriyyə, doğma Şəkər kəndinə qayıtmalı oldu. Çingiz Aytmatov atası ilə son dəfə qatar stansiyasında sağollaşmasını ömrünün sonuna qədər unuda bilmədi. *“Torequlun Kursk vağzalında arvadı və uşaqlarını yola salarkən sanki qatara çatıb onlarla birlikdə getmək istəyərcəsinə qaçmasını yazıçı*

unutmamış və əsərlərində bu məqamı təsvir etməyə çalışmışdır. “İlk müəllim” povestində sevimli tələbəsi Altınay stansiyadan yola salan Dıyşen sanki yarımçıq qalan sözünü demək üçün qatar boyunca qaçır”¹.

Torequl Aytmatov xalqının tanınmış şəxslərindən biri kimi Sovet repressiyasının qurbanı oldu. Onu burjua millətçiliyi ittihamı ilə 1938-ci ilin noyabr ayının 4-də həbs edərək qısa məhkəmənin nəticəsində həmin ayın 8-də güllələdilər. 1991-ci ildə Bişkek yaxınlığındakı Çon-Arık kəndində köhnə kərpic zavodunun quyusunda 138 nəfər repressiya qurbanının nəşi tapıldı. Onların içərisində yazıçının atası da var idi. Torequl Aytmatovun qızı, yazıçının bacısı Roza Aytmatova *“Tarixin ağ səhifələri”* kitabında bu barədə geniş bəhs edib. Kitabdan məlum olur ki, DTK işçilərinin istirahəti üçün nəzərdə tutulan həmin ərazinin gözetçisi Abıkan Kıdıraliyev soyuq noyabr gecəsində maşınlarla cəsədlərin daşınaraq quyuya doldurulmasının şahidlik edib. O, hadisədən uzun illər keçdikdən sonra, 1973-cü ildə qızı Bübüraya şahidi olduqlarını danışır. Yalnız 1991-ci ildə, SSRİ tarixə qovuşduqdan sonra Bübürə Kıdıraliyeva dövlət rəsmilərinə məlumat verir və məzarlıq aşkara çıxır. Çingiz Aytmatovun istəyi ilə həmin məzarlığa Ata-beyit adı verilir. Ümumi siyahı bəlli olsa da, yalnız Torequlla birlikdə dörd nəfərin şəxsiyyətini müəyyən etmək mümkün olur. Digərlərini arxadan, baş nahiyəsindən vursalar da, Torequlu ürəyindən güllələmişdilər. İttiham kağızı cibində çürüməmiş qalmışdı.

Moskvadan geri qayıdan ailənin Şəkərdə çətin günləri başlamışdır. Anası Nayimə Aytmatova ağır revmatizmdən əziyyət çəkirdi. Buna baxmayaraq dörd uşağı sağlam şəkildə böyütmək üçün əlindən nə gəlirdisə edirdi. Bir yandan

¹ Абдылдажан Акматалиев. Чингиз Айтматов. Бишкек, ЧП, 2018, с.6, Райкан Шукурбеков. Чингиз хочет стать шофером. Ленинчил жаш, 1935, 5 июня

¹ Османакун Ибраимов. Чингиз Айтматов / Жизнь замечательных людей. Москва, Молодая гвардия, 2018, с. 17-18

da “Xalq düşməni” ittihamı yaxalarını buraxmırdı. Onlara kömək etmək istəyənləri şübhə altına alaraq həbs edirdilər. Beləliklə, yazıçının əmisi Rəsulbəy, bibisinin əri və bir neçə başqa qohumları həbs edilərək güllələndilər.

Yazıçının bacısı Roza Aytmatova xatirələrində qardaşları Çingizlə İlgizin həmin illərdə məktəbə getməyə belə icazə verilmədiyini yazmışdır. Yalnız kəndin ağsaqqallarından olan Usubalı Tınalıyevin məktəb direktorunu kütləvi təhsil haqqında dövlət qanununu pozması ilə təhdidindən sonra qardaşları məktəbə götürmüşlər.

Çingiz Aytmatovun təhsilə böyük həvəsi olmuş və rus dilində çoxlu kitablar oxumuşdur. Rus dilini bilməsi, dünya ədəbiyyatına hədsiz marağı Aytmatovu uşaqkən digərlərindən ayıran özəlliyi olmuşdur. Yazıçı “Erkən gələn durnalar” əsərində İnkamal müəllimədən bəhs etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Şəkərdə İnkamal Coloyeva onun ilk müəllimlərindən biri olmuşdur. Çox sonralar İnkamal Coloyeva öz şagirdi haqqında təəssüratlarını yazmışdır: “*O zamanlar boy-nuna qırmızı yaxalıq bağlayan uşaq idi. Görünüşü mənə xoş gəlmişdi. Tənəffüs zamanı sinfin altını üstünə çevirən nadinc uşaqlardan da deyildi. Daim qayğılı olduğunu xatırlayıram... Çingizin xətti gözəl olduğu üçün divar qəzetini ona yazdırırdıq. Özü də oxumağa, öyrənməyə həvəsi olan, zəkali uşaq idi. Buna görə də məktəbin nə işi olursa olsun, böyük şövqlə edərdi*”¹.

Dünya müharibəsinin başlaması ilə ailənin vəziyyəti daha da pisləşir. Çingiz Aytmatov çox kiçik yaşda böyük öhdəlikləri üzərinə götürməli olur. Müharibə illəri onun taleyindən qırmızı xətlə keçir və çox sonralar yazacağı əsərlərinin qəhrəmanları ilə bu illərdə qarşılaşır. “*Çox erkən, 10 yaşında torpaqda işləməyə başladım. Bir il sonra bölgənin*

¹ İnkamal Coloyeva. Çingiz Aytmatov haqqında. “Qırğızıstan mədəniyyəti” qəzeti, 6 avqust 1981-ci il

mərkəzinə, rus kəndi Kirovskayaya köçdük. Anam mühasib vəzifəsində işləməyə başladı. Yenə də rus məktəbinə getdim. Müharibə (İkinci Dünya müharibəsi) başlayanda həyatımız yenidən düzəlməyə başlamışdı... 1942-ci ildə anam bizə dəstək verə bilmədiyinə görə məktəbə gedə bilmədim... Yenə də müharibənin ağır şərtləri ucbatından yoxsullaşmış kəndimiz Şəkərdə idim. Gənclər arasında ən savadlısı olduğum üçün kənd sovetinin katibi vəzifəsinə təyin etdilər”¹.

Müharibə illərində Aytmatov kənd sovetinin katibi, mühasib, gecələr isə traktorçu briqadasında çalışmalı olur. “Üz-üzə”, “Cəmilə”, “Ana tarla”, “Erkən gələn durnalar” povestlərini, “Əsgər oğlu”, “Oğulla görüş” hekayələrini məhz bu dövrdə yaşadığı, gördüyü hadisələr əsasında qələmə almışdır.

Müharibə vaxtı kişilərin çoxu cəbhəyə aparıldığından, arxa cəbhədəki işlərin hamısı onun kimi hələ sümükləri bərkiməmiş 10-15 yaşlı uşaqların üzərinə düşürdü.

Kənd sovetinin sədri o zamanlar Kabilbek Turdubayev idi. İndi dünyasını dəyişib, o zamanlar 60 yaş var idi. Çox çalışqan adam idi. Günün birində kənd sovetinin sədri vəzifəsinə təyin olunana qədər bütün həyatı boyu çobanlıq etmişdi, vicdanlı və etibarlı bir adam idi. Oxuma və yazma bilən, üstəlik rus dilini bilən adama ehtiyac var idi”.

Katiblik işi ilə eyni zamanda Çingiz poçtalyonluq da edir. Ön cəbhədən gələn məktubları qırğız dilinə tərcümə edərək evlərə çatdırır. Onların bir çoxu qara kağızlar olduğu üçün bu, heç də asan bir iş deyildi. Sonsuz ümidlə açığa, yoxsulluğa qarşı mübarizə aparan kənd ailəsinə belə bir xəbəri çatdırdıqdan sonra onların mənəvi-psixoloji çöküşünü görmək yeniyetmə Çingizin təfəkkürünə ciddi təsir etmişdir. O, “Üz-üzə” povestində Totoyun və “Ana tarla”

¹ Çingiz Aytmatov. Hakkımda notlar. “Kardaş Edebiyatlar” dergisi, say.28, s.42-43

əsərində Tolqonayın ailəsinin timsalında məhz bu faciəni canlandırmışdır. “Qara kağız”ları evlərə çatdırma işini yerinə yetirdiyi üçün heç kəs onu öz qapısında görmək istəməzdi və bu amil yazıçının uşaq təfəkküründə dərin iz buraxmışdı. Yazıçı sonradan uşaqlığı ilə bağlı yazdığı xatirələrində müharibə dövrünü belə xatırlayırdı: “*Qadın və uşaqlar ağlayır, sızıldayıb səs-küy qoparırdılar. Qonşuları və qohumları da ölənlər üçün kədərlərini paylaşırtdılar. Mən də orada dayanıb o qorxunc ana şahidlik edirdim. Öz-özümə düşünürdüm: Nəyə görə bu kağızı mən gətirirəm, xəbəri mən çatdırıram? Kağızı göstərmək, oxumaq və açıqlamaq üçün nəyə görə uzun müddət orda qalaraq gördüklərimə qatlanmalıydım?*”

Bizim kəndlilər mənə kim və haralı olduğumu bilirdilər. Mənə qarşı yaxşı davranırdılar və bunun mənə işim olduğunun fərqi deyildilər. Mənə bir evə, xüsusilə də, öz evlərinə yaxınlaşdığımı gördüklərində, ən çox da qadınlar başlayırdı qorxmağa. Bəzən hər hansı qadın özünü saxlaya bilməyib bağırırdı: Bizə gəlmə! Yerində dayan! Ən yaxşısı get! Get!”¹

Həyat bir bumeranqa bənzəyir. Nə vermişsə onu mütləq alacaqsan. Müharibə dövrününü sərt, amansız şərtləri Çingiz Aytmatovu əymədi, əksinə, daha da qüvvətləndirdi. Müharibə bitdikdən sonra Aytmatovlar ailəsinin vəziyyəti yaxşılaşmağa başladı. Yarımçıq qalmış təhsili davam etdirmək lazım idi. “Xalq düşməni” ittihamı isə onları hələ də təqib etməkdə davam edirdi. Yazıçının kiçik bacısı Roza Aytmatova həmin illəri belə xatırlayır: “*Həmin məşhur gün anam bizi bir yerə toplayıb dedi: - Nəhayət, lənətlənmiş müharibə başa çatdı... Hamımız üçün çox çətin oldu. Bütün çətinliklərə rəğmən biz üzərimizə düşəni layiqin-*

cə yerinə yetirdik, biz hamı ilə birlikdə qalib gəldik. İndi isə biz gələcəyimizlə bağlı düşünməliyik. Hər şey özümüzdən asılıdır. Müharibə ucbatından siz təhsilinizi dayandırmaq məcburiyyətində qaldınız. Nəhayət, sülh qədəmlərini qoydu, indi isə dördünüz də məktəbi bitirmək üçün təhsilinizi davam etdirməlisiniz. Unutmayın: təhsil, bilik – bunlar həyatda çox vacibdir. Sizin gələcəyiniz bundan asılıdır”¹.

Müharibə bitdikdən sonra Çingiz rus kəndi Pokrovkada orta məktəbə getməyə başlayır. Qardaşı İlgizlə birlikdə hər gün yaşadıkları Çiydə kəndindən Talas çayını keçməklə məktəbə getməli olurdular. Daha sonra ailə ticarətlə məşğul olmaq üçün o dövr mərkəz hesab olunan Cambula köçür. Müharibədən geri qayıdan kənd aulunun müəllimi Mirzəbəy Üküyevin tövsiyyəsi ilə kolxoz öncül məktəbliləri, o cümlədən Çingiz Aytmatov Cambul Veterenarlıq texnikomuna göndərilir.

“Qiyətlərim yaxşı olduğuna görə Cambulda veterinarlıq, veterinar assistentliyi və heyvandarlıq təhsili verən Veterinar Texniki Məktəbinə qəbul edildim.

Pis tələbə deyildim amma həyat çətin idi. Texniki məktəbin yataqxanasındakı həftəlik ehtiyacımı ödəmək üçün hər həftə Cambuldan qatarla Maymak stansiyasına, ordan da ayaqla Çiydəyə, Şəkərdə yaşayan bibimgilə getməli olurdum.

Peşə məktəbində mükəmməl müəllimlərimiz var idi. Onlardan çoxu Moskva və Sankt-Peterburqdan Asiya bölgəsinə köçürülən ziyalı təbəqənin nümayəndələri idilər. Bu gün də o zaman cəbhədə döyüşmüş Tiqti Nikolayeviçi unutmadım. Mükəmməl at yetişdirənimiz də var idi. İvan Qriqoreviç adlı yaşlı adam idi”².

¹ Роза Айтматова, Асан Ахматов. Человек жив, пока о нем помнят люди, Бишкек: Имак, 2017, s.62

² Cengiz Aytmatov. Çocukluğum, DA Yayıncılık, 2002, s.84-85

¹ Cengiz Aytmatov. Çocukluğum, DA Yayıncılık, 2002, s.65

Təhsil illərində nə qədər çətin olsa da ailəsi onun arxasında durdu, hər bir dəstəyi verdi. Bibisi Qaraqız apa onun oxuması üçün uzun müddət yığdığı pulu son qəpiyinə qədər ona yollamışdı. Torequl Aytmatovun, Rıskulbekin və ailənin digər üzvlərinə qarşı ədalətsizliyin əksini sübut etmək vacib idi. Yazıçının anası Naimə, bibisi Qaraqız var gücləri ilə onların yaxşı təhsil almaları üçün çalışırdılar. Çingiz Aytmatovun “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində balaca Kiriskin taleyi üçün bir ailənin mübarizəsi, özlərini fəda etməsi təsvir olunur. Şübhəsiz ki, bu ideya, fikir yazıçıda anasının, bibisinin onların yaşaması və özünü təsdiqi uğrunda mübarizəsindən doğmuşdur. Yazıçı bibisini xatırlayaraq yazır:

“Şəkərdəki Qaraqız bibim mənim peşə məktəbinə qəbul olmağıma o qədər sevinmişdi ki, burada təhsilimi davam etdirə bilməyim üçün bir kəndçi nə qədər pul yığa bilsə, son qəpiyinə qədər mənə göndərmişdi... Cambuldan qatarla Maymak stansiyasına, oradan kəndimiz Şəkərə gəldəndə çox sevinərdi. Onun üçün bu, çox önəmliydi. Gəldiyim gün mənə nə verəcəyinin tələşinə qapılırdı: Biraz pul, biraz yemək”¹.

Çingiz Aytmatovun ədəbiyyata, yaradıcılığa marağının yaranmasında Cambulda aldığı təhsil və ona dərş deyən müəllimlər mühüm rol oynamışlar. *“Mübaligəsiz demək olar ki, ədəbiyyat müəllimi Yuliana Petrovna İlina və pedaqoq Aleksey Vasileviç Ştubendorf Çingiz Aytmatovu böyük ədəbiyyata gəlməyə sövq edən, rus klassik ədəbiyyatını sevdirənlər olmuşlar”².*

O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdı. Onun ilk şeirlərini oxuyan Ştubendorf özünü nəsrə sınağa tövsiyə etmişdi. Çingiz Aytmatov çox sonralar müəllimini xatırlayarkən,

onu “dünya ədəbiyyatının kompası” adlandırmışdır. Çingiz Aytmatov eyni zamanda tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, rus dilindən qırğız dilinə əsərlər tərcümə etmişdir. Bu da onun yazıçı kimi formaşalmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1948-ci ildə texnikomu bitirdikdən sonra ixtisası üzrə daha 5 il, 1948-1953-cü illərdə Qırğızıstan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda təhsil almışdır. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı məhz bu illərdə başlamışdı. “Rus-qırğız lüğəti haqqında”, “Qırğız dilinin terminologiyası haqqında”, “Uzaqlardan, orijinaldan tərcümələr” adlı məqalələrindəki professionalıq ədəbi ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olmuşdur.

İlk hekayələri olan “Qəzetçi Dzyuyo”, “Aşım”, “Biz irəli gedirik” (1952-1953) əsərlərində gələcəyin böyük yazıçısının izlərini görmək mümkündür. Lokal hadisələrdən bəhs edən, bəzən də ideoloji xarakter kəsb etsə də, bu hekayələrdə Çingiz Aytmatovun yazıçılıq texnikasını, insanın, onun psixologiyasının iç qatlarına enmə bacarığını görə bilirik. Təbii ki, bu istedadın cilalanmağa ehityacı var idi. Çingiz Aytmatov daha sonralar verdiyi müsahibələrində, yazmağa başladığı vaxtlarda Muxtar Auezovun “Abay” romanının və rus ədəbiyyatının ona böyük təsir etdiyini yazmışdır.

Çingiz Aytmatov yaxşı oxuduğu üçün İnstitutda ona Lenin təqaüdü verilirdi. Bu təqaüdlə ailəsinə də kömək edirdi. Təhsili əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra Qırğızıstanın eksperimental heyvanyetşirmə elmi-tədqiqat İnstitutunda işləməyə başlayır. Yazıçı aspiranturaya qəbul olmaq, elm yolu ilə irəliləmək istəsə də, onun bu arzusunun üzərindən “xalq düşməninin oğlu” ittihamı ilə xətt çəkilir. Aspiranturaya imtahan verib əla qiymətlər almasına baxmayaraq, buna imkan vermirlər. Çingiz Aytmatov müsahibələrinin birində bu məqama toxunaraq deyir: *“Ən böyük idea-*

¹ Çingiz Aytmatov. Çocukluğum, DA Yayıncılık, s. 86-87

² Абдылдажан Акматалиев. Чингиз Айтматов, Бишкек, ЧП, 2018, с.13

lum elm sahəsində addımlamaq idi. Buna görə də doktorluq işi yazmaq istəyirdim. "Xalq düşməninin oğlu" ittihamı ilə istəyimi rədd etdilər. Bütün qapılar üzümə qapanmışdı. Elm sahəsində gələcəyimi qurmaq istəyimin qarşısı alındı. Özümü ifadə edə biləcək yollar axtarırdım. Bu isə yazı idi"¹.

Eyni zamanda, yazıçının bacısı Luçiya Aytmatova Leninqrada ali məktəbə qəbul olunduğu halda, məlum səbəbdən orada onun oxumasını əngəlləyirlər. İnstitut illərindən Aytmatovu yaxşı tanıdığı üçün İnstitutun direktoru Luşixin ona kömək edir. Beləliklə, Çingiz Aytmatov öz elmi işini davam etdirmək şansı qazanır. Luşixin Çingiz Aytmatovun potensialını yüksək qiymətləndirir və bu da onun işində uğurlar qazanmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

1953-ci ildə məlum hadisədən – Stalinin ölümündən sonra ailəyə olan təzyiqlər azalır. Çingiz Aytmatov Pokrovkada iki otaqlı mənzil alır və ailəsini də himayəsinə götürür. Çünki anası ikinci qrup əlil idi və işləyə bilmirdi. Ailənin bütün məsuliyyətini Çingiz çəkməli olur. O, bu işində 1956-cı ilə qədər çalışır. Həmin ildə atasına bəraət verirlər. Bu illərdə o, yaradıcılığını da davam etdirir, "Baydamtal çayında", "Ağ yağış", "Dəhnəçi" hekayələri çap olunur. Get-gedə imzası Qırğızıstanda tanınmağa başlayır.

1956-cı ildə Çingiz Aytmatov Moskvaya, ali ədəbiyyat kurslarında oxumağa gedir. Maksim Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda Ali Ədəbiyyat kursu Çingiz Aytmatovun yazıçı kimi formalaşmağında əhəmiyyətli rol oynayır. Müsahibələrinin birində yazıçı bu barədə demişdir: *"Əgər mən Moskvaya oxumağa getməsəydim, onda povestlərimi yaza bilməzdim"*².

Moskvada aldığı təhsil yazıçının mənsub olduğu milli mədəniyyətin ümumbəşəri dəyərlər kontekstində bütün dünyada ən yüksək səviyyədə təqdiminə imkan yaratdı. Bu özünü təsdiqin əsasında yazıçının malik olduğu yüksək bədii istedad dursa da, düşdüüyü ədəbi mühitin də rolu danılmazdır. Moskva mühiti Çingiz Aytmatovun nəzəri cəhətdən zənginləşməsinə və püxtələşməsinə kömək etdi. İlk təhsil ilinin yekununda onun "Üz-üzə" povesti qırğızcadan tərcümədə əvvəlcə "Октябрь", daha sonra "Новый Мир" jurnalında yayımlandı. Bu povest Çingiz Aytmatovun ədəbiyyatda öz yolunu müəyyənləşdirməsində ciddi rol oynadı. Əsərdə yazıçı Səidə və İsmayıl obrazları ilə cəmiyyət-fərd probleminə dair fəlsəfi məsələni ortaya qoydu, müharibədən qaçan insanın obrazını bədii ədəbiyyata gətirərək, sosializm realizminin prinsiplərinə zidd olaraq Totoyun ailəsinin timsalında müharibə insanının acınacaqlı faciəsini təsvir etdi. Povestin 1990-cı il nəşrinə yazdığı ön sözdə Çingiz Aytmatov əsərin qayəsində duran mətləblərdən bəhs etmişdir: *"Mən oxucuya cəmiyyət mənafeyindən, xalq borcundan və insanın fərdi vəzifələrindən danışmağa çalışırdım. Eyni zamanda, mən şəxsiyyət və borc arasında həlledilməz mübahisədən qaçmağa çalışan insana onun və ailəsinin faciəsini göstərmək istəyirdim"*¹.

1958-ci ildə İnstitutda diplom işi kimi qələmə aldığı "Cəmilə" povesti yazıçıya dünya şöhrəti qazandırdı. Povest ilk dəfə Anna Dimitrievanın tərcüməsində rus dilində "Новый Мир" jurnalında nəşr olundu. Təsədüfi deyil ki, məşhur fransız yazıçısı və əsərin tərcüməçisi Lui Araqon "Cəmilə" povestini oxuduqdan sonra onu dünyanın ən yaxşı eşq hekayəsi adlandırmışdır: *"Cəmilə" haqqında düşüncələrimi yazmağa başlarkən, nə qədər tərəddüd içində*

¹ Çingiz Aytmatov. Çocukluğum, DA Yayıncılık, 2002, s.24-25

² Абдылдажан Акматалиев. Чингиз Айтматов, Бишкек, ЧП, 2018, с. 19

¹ Çingiz Aytmatov. Üz-üzə. Bakı, "Elm və Təhsil", 2016, s.3

olsam da, amma deyə bilərəm ki, bu əsər mənimçün dünyanın ən gözəl eşq hekayəsidir. Bax, buna görə də boş vaxtımın olub-olmadığını düşünmədən bütün işlərimi bir kənara qoyub, özümə vaxt ayırdım və bu hekayəni tərcümə etdim. Və artıq dünyanın eşq haqqında ən gözəl hekayəsi çapa hazır bir vəziyyətdə alimdə idi”¹.

Moskvada Ali Ədəbiyyat kursunu bitirdikdən sonra Bişkek şəhərində jurnalist kimi fəaliyyətə başlayan Çingiz Aytmatov 1958-1960-cı illərdə “Литературный Кыргызстан” jurnalının redaktoru olur, 1960-1965-ci illərdə “Правда” qəzetinin Orta Asiya və Qazaxıstan üzrə xüsusi müxbiri vəzifəsində çalışır.

1960-1980-ci illərdə SSRİ Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, “Новый Мир” və “Литературная газета”nın redaksiya heyətinə daxil olmuşdur. 1962-1986-cı illərdə Çingiz Aytmatov Qırğızıstan Kinematoqrafçılar Birliyinə rəhbərlik etmişdir. Bu dövrdə Qırğızıstan kinosu sovet kino sənətinə bir çox incilər bəxş etmiş, yazıçının özünün əsərlərinə çəkilməmiş filmlər SSRİ-nin sərhədlərini aşaraq dünyada yayımlanmışdır. Beləliklə, Çingiz Aytmatov təkcə ədəbiyyatda deyil, həm də kinematoqrafiyanın inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş, qırğız xalqının təmsalında dünya mədəniyyəti xəzinəsinə nadir incilər bəxş etmişdir. Dövrün tanınmış rejissorları Andrey Konçalovski, Larisa Şepitko, Balot Şamşiyev və digərləri Çingiz Aytmatovun əsərləri əsasında filmlər çəkmiş və həmin filmlər bir sıra beynəlxalq mükafatlara layiq görülmüşdür.

Yazıçının “Köşək gözü” (1961), “İlk müəllim”(1962) povestlərinin yer aldığı “Dağ və səhraların povestləri” toplusu 1963-cü ildə Lenin Mükafatına layiq görülmüşdür. Yazıçı kimi qazandığı şöhrət Çingiz Aytmatovu yaradıcılı-

ğa daha möhkəm tellərlə bağlayır və yeni əsərlər ərəsəyə gətirməsinə təkan olmuşdur.

Çingiz Aytmatovun müharibə mövzusunda qələmə aldığı “Ana tarla” povesti böyük maraqla qarşılanmışdır. Tolqonay ana ilə obrazlaşdırdığı Torpaq ananın dialoqunda o, dünya müharibəsinə münasibətini əks etdirmiş, öz anasının təmsalında dövrün qadınlarının yaşadığı ağrı-acıları göstərmişdir. Ardınca onun “Qızıl alma” hekayəsi 1964-cü ildə “İzvestiya” qəzetində çap olunmuşdur.

Çingiz Aytmatovun yaradıcı taleyində at kultu mühüm yer tutmaqdadır. Bu baxımdan “Əlvida, Gülsarı”(1966) povesti Çingiz Aytmatovun ən maraqlı əsərlərindən biridir. Əsər 1968-ci ildə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür.

Çingiz Aytmatov 1968-ci ildə Qırğızıstanın Xalq yazıçısı, 1974-cü ildə isə ölkəsinin Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir.

1970-ci illərdə yazıçının “Ağ gəmi”, “Köçəri quşların göz yaşları”, “Erkən gələn durnalar”, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” əsərləri çap olunmuşdur. Erkən gələn durnalar” və “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestləri İtaliyanın Et-ruriya Mükafatına layiq görülmüşdür.

1980-ci ildə Çingiz Aytmatovun ilk romanı – “Gün var əsrə bərabər” nəşr olundu. XX əsrin roman epoxasında Çingiz Aytmatov fərqlənə bilmiş, bir-birinin ardınca yazdığı dörd romanı ilə dünya romançılığında özünəməxsus iz qoymağı bacarmışdır.

Çingiz Aytmatov 1984-cü ildə Avropa Elm və Sənət Akademiyasının üzvü seçilmişdir.

SSRİ dağıldıqdan sonra, yazıçı Brüsseldə bir müddət Rusiyanın, daha sonra isə Qırğızıstanın səfiri kimi çalışmışdır.

¹ Louis Aragon. Dünyanın ən gözəl aşk hikayesi. “Türk edebiyatı” dergisi. 2008, sayı 418, s.37

Dünyaya kiçik qırğız elindən günəş kimi parlayan “böyük ədəbiyyat heykəli” (İsa Həbibbəyli) Çingiz Aytmatov öz zəngin yaradıcılığı ilə milli ədəbiyyatını dünyaya təqdim etməklə yanaşı, dünya ədəbiyyatında yeni bir zirvəni yaratmış oldu. *“XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda meydana çıxmış kiçik insanı hər yazıçı öz ölkəsində, Çingiz Aytmatov isə dünya ədəbiyyatı miqyasında böyük ədəbiyyatın əsas obrazına çevirə bilmişdir”*¹.

50-ci illərin əvvəllərində kiçik hekayələrlə ədəbiyyata qədəm qoyan yazıçı 2008-ci il iyunun 10-da dünyanın sənət adına ən gözəl nümunələrinin sahibi kimi dünyadan köçdü. Çingiz Aytmatovun qələmində ən sadə qırğız insanının həyat qayğılarından tutmuş, dünyanı narahat edən qlobal əhəmiyyət daşıyan problemlər yüksək bədii istedadla öz əksini tapmışdır. Çingiz Aytmatov get-gedə qloballaşaraq milli dəyərlərin itirilməsi prosesində dünyaya qırğızların təmsalında ümumilikdə türk xalqlarının keçmişindən süzülüb gələn mif və folklorunu, zəngin mədəni irsi təqdim etmişdir. Dünyanın dörd bir yanında yazıçının əsərlərinin sevilərək oxunması bu təqdimatın ən yüksək səviyyədə qəbul edilməsinin əyani sübutudur. Çingiz Aytmatov yaradıcılığında qlobal mövzuları, dünya insanının gələcəyi ilə bağlı həyəcanları, bəşəriyyəti narahat edən və onun gələcəyini təhlükə altında qoyan zərərli davranışları yüksək bədii ustalıqla təsvir etməklə dünya ədəbiyyatında yeni epoxa yaratmış oldu.

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.29-30

3. ÇİNGİZ AYTMATOV NƏSRİ ZAMAN VƏ MƏKAN KONTEKSTİNDƏ

Çingiz Aytmatov nəsr yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatının zənginləşməsinə öz töhfəsini vermiş qüdrətli yazıçıdır. “Manas” kimi möhtəşəm epoxa malik qırğızlar Çingiz Aytmatov yaradıcılığı ilə dünyaya yeni bir ədəbiyyat hadisəsi təqdim etdi. Bir sıra tədqiqatçılar haqlı olaraq qırğız ədəbiyyatını “Manas” dastanından Çingiz Aytmatov dastanına qədər keçən dövr kimi səciyyələndirir. Akademik İsa Həbibbəyli isə Çingiz Aytmatovu “Manas” dastanından doğulan, əsərləri ilə yeni tipli Manas fəlsəfəsi və müasir ədəbiyyat təfəkkürü yaradan böyük mütəfəkkir hesab edərək yazır: *“Obrazlı şəkildə desək, insanlığa xidmət edən ölməz əsərləri ilə birlikdə Çingiz Aytmatov dünyanın ən uca zirvələrindən biri olan Tyan Şan dağlarında bədii sözün qüdrətinə, böyük ədəbiyyata ucaldılan möhtəşəm abidədir”*¹.

Çingiz Aytmatovun uşaqlığı bolşevik hökumətinin Qırğızıstanda qurulma illərinə təsadüf edir. Yazıçının “Ağ yağış”, “İlk müəllim”, “Dəhnəçi”, “Baydamtal çayında” hekayələrində həmin dövrlə bağlı hadisələr əks olunmuşdur. “Dəhnəçi”də Bəknazar və “Ağ yağış”da Zeynəb apa quruculuq astanasında keçmişini təmsil edərək yeni qaydalara qarşı təkpi göstərir. “Baydamtal çayında” hekayəsinin qəhrəmanı Nurbek isə yeni nəslin oyanışını və inkişafının göstəricisidir.

SSRİ-nin tərkibinə zorla daxil edilən aparıcı türk xalqları - Azərbaycan, özbək, tatar və qazaxlar üçün bu birlik işğalçılıqdan və müstəmləkəçilikdən başqa mahiyyət kəsb etmirdi, ancaq qırğızlar üçün eyni zamanda bir sıra müsbət nəticələri də oldu. Təsadüfi deyil ki, Çingiz Aytma-

¹ İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyat heykəli. “Azərbaycan” qəzeti, 2013,11 dekabr, № 273

tov SSRİ-nin dağıldığı 1991-ci ildə Romada keçirilən “SSRİ-də milli məsələ: yeniləşmə, yaxud vətəndaş müharibəsi” adlı konfransda qırğızlar üçün 70 ildə formalaşmış müsbət inkişaf dinamikasının və Birliyini qalmasını istəyir. “...*O demokratiyaya ki, biz belə can atırıq, sən demə, bir o qədər də asan iş deyilmiş və həmin demokratiyanın qiyməti hələ ki, ölçüyəgəlməzdir. Bununla əlaqədar olaraq bir şeyə diqqəti yönəltmək istərdim ki, imperiyanın dağılmasına Sovet dövlətinin dağılması ilə eyni nöqtəyi-nəzərdən mütərəqqi bir hal və yaxud qarşısızalmaz bir hadisə kimi baxmaq olmaz. Hətta bu dağılma zəruri, tarixi bir proses olsa belə, o bizim tərəfimizdən müəyyən mənada şüurlu surətdə dərk edilməlidir. Və mənə elə gəlir ki, yoxluğa çəkilməkdə olan dövlətin xarabalığında yetmiş ildə əldə etdiyimiz nailiyyətləri bərpa etmək, qoruyub saxlamağın özü bir qanunauyğunluq olardı. Ola bilsin ki, bunlar bir uyğunsuzluq kimi səslənir, lakin kiçik, müstəqil qurumlar bir adamın, bir millətin, bir xalqın xoşbəxtliyini təmin edə bilmədiyi halda bizim tariximizin baş məqsədi və məğzi çətin ki, milli suverenliklərin əldə edilməsi olsun. Əgər milli qurumlar belə bir suverenliyə hazır deyilsə, onda ölkəni vahid bir cəmiyyət kimi birləşdirmək və qoruyub saxlamaq haqqında düşünmək lazımdır*”¹.

Mütərəqqi addımlardan hesab olunan kənd təsərrüfatının inkişafı (“Ağ yağış”, “Baydamtal çayında”, “Dəhnəçi”), kütləvi və icbari təhsil siyasəti (“İlk müəllim”) Aytmatov tərəfindən təqdir olunmuş və yaradıcılığının ilkin pilləsi olmasına baxmayaraq, həmin əsərlər onun gələcək yaradıcılığı üçün möhkəm özül rolunu oynamışdır.

Çingiz Aytmatov uşaqlıq illərini şəhərdə deyil, doğma Şəkər kəndində, el-obasında keçirmiş, nənəsi Aymxandan

¹ Çingiz Aytmatov. Yazıçıların Roma görüşləri. Bakı, “Səs” qəzeti, 18 yanvar 1991-ci il

“Manas”ı, ayrı-ayrı qırğız nağıllarını, əfsanələrini dinləmişdir. Yazıçının əsərlərindəki mifoloji məzmun və qırğız şifahi xalq yaradıcılığının təsiri doğma nənəsindən eşitdiyi və onunla birlikdə obaları, elləri gəzərkən iti müşahidələri nəticəsində formalaşmışdır. Böyük yazıçı xatirələrində yazır: “*Uşaqlığım nənəmin ziyalı işığında keçib. Digər tərəfdən nənəm məni tez-tez dağlardakı yaylalara aparırdı. Çox ağıllı qadın idi. Kənddə hər kəs ona hörmət edirdi. Mənim üçün isə o, gerçək xalq hekayələri, qədim nəğmələr və hər cür yaşanmış və ya xəyal edilmiş hekayələr xəzinəsi idi*”¹.

Yazıçı bir neçə müsahibəsində ata nəslindən bəhs edən avtobioqrafik əsər yazmaq istədiyini dilə gətirir. 1996-cı ildə alman müxbir Fredrik Hitzlerlə geniş müsahibəsi və sonradan “Uşaqlığım” adı ilə çap olunan sənədli kitabla yazıçı bu arzusunu qismən də olsa gerçəkləşdirmişdir. O, şərcəsini belə ifadə etmişdir: “*Atamın adı Torekul, babamın adı Aytmat, onun atasının adı Kimbildi, onun atasının adı Kuncuyok...*”²

Adət-ənənəyə və keçmişə sadəqətinin bir göstəricisi də öz nəslinin tarixi ilə bağlı ətraflı məlumata sahib olması idi. Babalarının qəbirləri, uzaq qohum-əqrabası haqqında ətraflı məlumatlara malik olmuşdur.

Aldığı təhsil və uşaqlıq dövründə gəzib-dolaşdığı qırğız çölləri, nənəsindən eşitdiyi nağıl və əfsanələr Aytmatovun yaradıcılığında təbiəti baş qəhrəman etmişdir. Mədəniyyətlə təbiətin toqquşmasında böyük yazıçı hər zaman təbiətin yanında durmuş, insanların ona qarşı amansız, qəddar davranışlarını bir çox əsərlərində pisləmişdir. “Gün var əsrə bərabər” romanında Qaranər, “Qiyamət”də Ağbərə və

¹ Cengiz Aytmatov. Hakkımda notlar. “Kardaş Edebiyatlar” dergisi, sayı 28, s.43

² Zeynep Oral. Cengiz Aytmatov ile konuşma. Nesin Vakfı Yıllığı, İstanbul, 1976, s.197

Daşçeynər, “Ağ gəmi” povestində Ana maral, “Əlvida, Gülsarı”da Gülsarı, “Əbədi gəlin” romanında Caabars təbiət-cəmiyyət, insan-heyvan münasibətlərinə işıq salır. Bütün bunlar təbii ki, həm də Aytmatovun aldığı təhsildən, ixtisasından irəli gəlirdi. Sanki onun baytarlığı heyvanların fiziki durumunu deyil, mənəvi dünyasını müalicə edirdi və öyrənirdi. O, heyvan obrazlarından istifadə etməklə dərin mənəvi münasibətləri ifadə etmişdir.

Çingiz Aytmatovun yazıçı kimi formalaşmasında iki əsas mənbə vardır. Yazıçının əsərlərinin əsas mənbəyini heç şübhəsiz ki, “Manas” dastanı təşkil edir. Yazıçı özünün “Qədim qırğız ruhunun zirvəsi” adlı məqaləsində dastanın mahiyyətini aydın şəkildə ifadə etmişdir. *“Onun damarlarında gəzən ideal, bəşəriyyətin doğuşundan bu yana, insanı gah məhv edən, gah sevindirən, gah araşdırma və ideal şövqü verib yorğun insana qol-qanad olan, qüvvət və nəfəs verən əbədi, ölümsüz ideyadır”*¹.

Saysız-hesabsız misralarla bir xalqın əsrlər boyu davam etmiş zəngin mədəniyyətini, tarixini, şifahi bədii düşüncəsini özündə ehtiva edən “Manas” eposundan yazılı ədəbiyyatda ən gözəl şəkildə yararlanan da məhz Çingiz Aytmatov olmuşdur. Müasir dünya ədəbiyyatında Tomas Mann, Ceyms Coys, Jan Pol Sartr, Albert Kamyu kimi sənətkarların yaradıcılığında istifadə olunan mif və folklor ənənələri əsasında Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatında bənzərsiz əsərlər yarada bilmişdir. Özünə hər zaman “Mən Manas oğluyam” deyən yazıçı “Manas”ı və tanınmış qazax yazıçısı Muxtar Auezovu özünün müəllimləri adlandırmışdır: *“Qırğız dastanları mənə çox təsir edib. Hələ də təsir etməkdədir. Hər əsərimin bir ucu bu dastanlara bağlanmışdır. “Manas” dastanı bir milyon misradan ibarətdir.*

*Dörd cildlik bu dastan iyirmi ildə bir yerə toplanmışdır. Dastan insan duyğularından ibarətdir. Təkrar edirəm, hər əsərim bu qırğız dastanından qaynaqlanır”*¹.

Yazıçının yaradıcılığı üçün ikinci əsas mənbəni dünya ədəbiyyatı təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, o, türk dili və ədəbiyyatı ilə bərabər, dünya xalqlarının ədəbiyyatları və onların görkəmli şəxsiyyətləri ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. Vilyam Şekspir, Fyodor Dostoyevski, Maksim Qorki, Muxtar Auezov, Taxavi Axtanov, Aleksandr Puşkinlə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparmış, məqalələr yazmışdır. Moskvada ali ədəbiyyat kursunda təhsil aldığı vaxt Maksim Qorki ilə bağlı geniş araşdırma ilə məşğul olmuşdur.

Çingiz Aytmatovun kiçik hekayələrlə başladığı yaradıcılığı povestləri ilə yeni məzmun çaları qazanmağa başladı. Bu nəsr dünyanın aparıcı ədəbi-estetik tendensiyalarını özündə birləşdirməklə yanaşı, orijinallığı ilə seçilirdi. Ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən yazmış olduğu dörd romanı ilə dünya romançılığının inkişafına öz töhfələrini vermiş oldu. Onun nəsr qırğız milli düşüncəsi ilə dünyəvi idealların kəsişməsində yaranan dünya ədəbiyyatı hadisəsidir.

¹ Cengiz Aytmatov. Kadim Kırgız ruhunun zirvesi // Türk edebiyatı dergisi, 2008, ağustos, sayı 418, s.92

¹ Zeynep Oral. Cengiz Aytmatov ile konuşma. Nesin Vakfi Yıllığı, İstanbul, 1976, s.412

4. ÇİNGİZ AYTMATOVUN HEKAYƏ YARADICILIĞI

Çingiz Aytmatov bədii yaradıcılığa hekayə ilə (“Qəzetçi Dzyuyo”) başlamış və son əsəri olan “Əbədi gəlin” romanının epiloqunda da “Öldürmək-öldürməmək” adlı hekayəsini oxuculara təqdim etmişdir. Hekayə janrı Çingiz Aytmatov yaradıcılığının bütün inkişaf mərhələlərini, ideya-məzmun istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir. İlk yazdığı “Qəzetçi Dzyuyo” hekayəsində Çingiz Aytmatov daha çox sovet ideologiyasının təbliğatçısı mövqeyindədir. Qəzet satıcısı balaca Dzyuyo Yaponiyada amerikan işğalına qarşı imza toplayır. Yazıçı əsərdə Stalinin adını da çəkir. “Aşım” hekayəsində də eyni Sülh paktına imza toplamaq məsələsi mərkəzi yer tutsa da, Aşımın müharibədə oğlunu itirməsi, şagirdinin sayəsində sənətinin yaşacağına bəslədiyi inam kimi məqamlar Çingiz Aytmatovun daha sonra yazacağı böyük əsərlərin rüşeym halında ilkin cücərtiləri idi. “Biz irəli gedirik” hekayəsindəki sovetdən əvvəlki dövrlə 1950-ci illərin müqayisə edilməsi və üstünlüyün manaplara deyil, yeni texnikanı tətbiq edən sovet kolxozunun idarəçilərinə verməsi fikri də yazıçını daha sonralar yazacağı “Əlvida, Gülsarı” povestində yanlış olduğu qənaətinə gətirəcəkdi.

1953-1956-cı illərdə yazdığı hekayələrin əsas mövzusu işlədiyi ixtisasa uyğun olaraq qırğız kəndində sosial quruculuq, kolxoz həyatı ilə bağlı olmuşdur. Yazıçı eyni zamanda bu hekayələrində nəsillərarası ziddiyətdən, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsindən bəhs etməyə çalışmışdır. “Dəhnəçi” hekayəsində dəhnəçi Alimbeklə oğlu Beknazar arasında, “Ağ yağış”da Zeynəblə qızı Səidənin arasında bənzər problemlər əks olunmuşdur.

1954-cü ildə yazdığı “Quraqlıqda” hekayəsi ilə Çingiz Aytmatov nəsrində yeni mərhələnin konturlarını görmək mümkündür. Belə ki, yazıçı yaratdığı Kojomkulov obrazı ilə ilk dəfə idarəetmədəki boşluqları göstərməyə başlamışdır. Stalinin ölümündən sonra yaranan yumşalma prosesləri Çingiz Aytmatovun hekayələrində öz əksini tapmağa başlayır.

“Qızıl alma” hekayəsi ilə Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında qədim mif mətnlərinin, mifoloji simvolların izləri görünməyə başlamışdır. Hekayədə məhdud şəkildə başladığı bu xətt daha sonra povest və roman yaradıcılığında inkişaf edərək əsərlərinin əsas ideyasını, məğzini təşkil etmişdir. İnama görə qələbə, uğur rəmzi kimi çıxış edən qızıl, qırmızı alma ideyası, mifi hekayədə deformasiyaya uğramış şəkildə iştirak edərək bəxtin, xoşbəxtliyin rəmzinə çevrilmişdir.

İkinci Dünya müharibəsi Çingiz Aytmatovun taleyində silinməz izlər buraxmış və yazıçı çox sonralar bu mövzuda silsilə əsərlərini qələmə almışdır. Əsasən povest janrında işlədiyi müharibə mövzusunda yazıçı hekayələrində də toxunmuşdur. “Oğulla görüş”, “Əsgər oğlu” bu baxımdan yazıçının önə çıxan əsərləridir. Hər iki hekayədə müharibədən illər sonra onun insanların taleyinə vurduğu yaraların sağalmadığı təsvir edilmişdir. “Oğulla görüş” hekayəsində qoca Çordon müharibədə həyatını itirmiş oğlunu iyirmi il sonra axtarmağa başlayır. Ona elə gəlir ki, oğlu sağdır. Oğlunun sonuncu dəfə kənddə getdiyi yerlərə bir də gedir. Yolda rastlaşdığı adamlarla söhbətində oğlu sağmış kimi davranır. Və ya “Əsgər oğlu” hekayəsində atasını heç vaxt görməyən balaca Avilbek kolxozda nümayiş etdirilən filmə atasını “tapır” və filmdəki obrazın onun atası olduğuna sonuna qədər inanır. Balaca Avilbek atasının ölümünü film vasitəsilə dərk edir və anlayır ki, müharibə heç də on-

ların oynadığı kimi deyil, sən demə orada insanlar onların yıxıldığı kimi sonra ayağa qalxıb hər şeyə davam edə bilmirlər. Balaca uşaq müharibənin dəhşətini film vasitəsilə dərk edir.

Çingiz Aytmatovun əksər əsərlərində “Manas” dastanının təsirləri vardır. Yazıçı uşaq vaxtı nənəsinin danışdıqları, daha sonra özünün mütaliəsi nəticəsində mənimsədiyi dastandan yaradıcılığında uğurla istifadə etmişdir. Bu baxımdan “Köçəri quşların göz yaşları” hekayəsi yazıcının birbaşa “Manas” dastanı əsasında yazdığı ilk və tək əsəridir. Hekayə romanın parçası xarakterindədir. Görünür, Çingiz Aytmatov əsəri roman kimi düşünmüş, lakin sonradan arxasını yazmamışdır. İssık-göl sahilində bozoylarla cunqarlar arasındakı qanlı savaşa şahidlik edən köçəri durnalar rastlaşdığı amamsız səhnədən dəhşətə gəlirlər. Bu lənətlənmiş torpağı tərk etməyə tələsirlər.

Çingiz Aytmatovun romanın parçası, natamam xarakterli əsərlərindən biri də “Baxiana” hekayəsidir. Yazıçı əsərdə dünya müharibəsi vaxtı öz yurdu Bolqarıstanı tərk edib İstanbula, Mərmərə dənizi sahilindəki kilşeyə gələn iyirmi bir yaşlı Baxiananın tərəddüdlərini, qayğılarını təsvir edir. Lakin əsərdə onu bura gətirən səbəb açıqlanmır. Əsər xristian dini motivləri əsasında qələmə alınmışdır.

Çingiz Aytmatovun sonuncu romanı “Əbədi gəlin” epiloqunda əsərin qəhrəmanı Arseni Samançinin “Öldürmək-öldürməmək” hekayəsini təqdim etmişdir. Yazıçı Arsenin romandakı taleyi ilə onun Volqaboyunda- Saratovdan müharibəyə yollanan on doqquz yaşlı gənc Sergey Vorontsov arasında əlaqə yaradır. Yazıcının gəldiyi qənaət belədir: Tale məğlubedilməzdir, hətta ölümdən belə üstündür.

Yaradıcılığa hekayə ilə başlayan Çingiz Aytmatov yarım əsrdən çox səslənən “türküsünü” hekayə ilə tamamladı. Bu panoramada əsas yer tutmasa da, Çingiz Aytmatovun

yaradıcı şəxsiyyətini tam olaraq, bütün incəlikləri ilə məhz hekayələrində görmək mümkündür. Onun əsərlərinin istər üslub, texnika baxımından təkmilləşməsini, istərsə də ideya-mövzu dəyişilmələri paradıqlarını bütün cəhətləri ilə ən yaxşı hekayələrində öz əksini tapmışdır.

Qəzetçi Dzyuyo. Çingiz Aytmatovun 1952-ci ildə “Qırğızıstan ədəbiyyatı” toplusunda çap olunan “Qəzetçi Dzyuyo” hekayəsi yazıcının ilk bədii əsəri hesab olunur.

Hekayədə hadisələr Yaponiyada baş verir və əsərdəki əsas obraz qəzet satan balaca Dzyuyodur. Qəzet satıcısı Dzyuyo Yaponiyada amerikan istilasına qarşı mübarizə aparır.

Kiçik hekayədə İkinci Dünya müharibəsindən sonra viran qalmış və hələ də bərpa olunmayan Yaponiya təsvir olunur. Əsərin qəhrəmanı balaca və yetim Dzyuyo küçədə qəzet satmaqla öz dolanışığını təmin edir. O, hər gün böyük insan selinin sağ-sola hərəkət etdiyi bu küçədə var gücü ilə səsini eşitdirməyə çalışır: “-*Səhər qəzetləri!... Qəzet, qəzet!... Ən son xəbərləri öyrənməyə tələsin!... – İki geniş küçənin kəsişməsində dayanan Dzyuyo qışqırırdı.*

14 yaşlı yapon oğlanın səsi bəzən küçənin səsküyündə itirdi. Bura böyük liman şəhərinin ən çox qələbəliyi olan küçəsi idi. Dzyuyonun səsini avtomobil siqnalları, rikşaların xəbərdarlıq qışqırıqları, polislərin fitləri, səki ilə ağayana hərəkət edən amerikan əsgərlərinin yekəxana nitqləri batırırdı. Qəzetçinin yalvarışlı baxışlarını və ağızından üzünə nazik qırıışlarını, iztirabla geniş açılmış ağızını görüb və səsini eşitməmək qərribə idi. Bəzi hallarda sözlərinin parçalarını, hissələrini sezmək, duymaq mümkün olurdu.

-zet, Xəbərlər, ...nablar!...”¹

Balaca Dzyuyo hər gün küçədə ayaqyalın, cırıq paltar da və ac müxtəlif redaksiyaların adlarını qışqırmaqla keçirir. Onun həyatı işğalçılıq əleyhinə nümayiş keçirən əhaliyə amerikan əsgərlərinin zorakılığından sonra kəskin dəyişir. Həmin gündən etibarən qəzetçi Dzyuyonun qəzet satmaqdan əlavə bir qayğısı da yaranır. O, hər bir qəzet alıcısına ölkəsinin işğaldan azad olunması üçün Sülh paktına imza atmasını təklif edir.

Hekayədə İkinci dünya müharibəsində məğlub olan və amerikan hərbi qüvvələrinin yerləşdirildiyi Yaponiya təsvir edilir. Hekayədə sosializmin, kommunist ideologiyasının Yaponiya üçün xilas yolu olduğu qənaətinə gəlinir. Əsərdə məlum ideoloji məqamlar olsa da, böyük yazıcının ilk əsəri kimi qiymətlidir. Eyni zamanda bu hekayə Çingiz Aytmatovun yazıçı texnikasının, əsərlərinin ideya baxımından inkişaf amplitudasını izləmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Aşim. Çingiz Aytmatovun ilk əsərlərindən biri də “Aşim” hekayəsidir. Əsər 1952-ci ildə “Qırğızıstan” ədəbi almanaxının ikinci sayında çap olunmuşdur. İdeya baxımından əsər “Qəzetçi Dzyuyo” hekayəsi ilə səsleşir, onun davamı kimi xarakterizə etmək olar. Hər iki əsərdə 1951-ci ildə Berlində imzalanmış Sülh paktının icrası məsələsinə toxunulur. Balaca Dzyuyo hər kəsi paktı imza atmağa çağırır, Aşim bu münasibətlə keçirilən mitinqdə ilk imza atan şəxs olur. Sülh ideyası, dünyadakı qlobal konfliktlərin müharibəsiz həll edilməsini özündə ifadə edən pakt yazıcının yaradıcılıq amalını ifadə edən ideyadır. Sonra yazacağı

böyük əsərlərin ideya-estetik baxımından ilkin rüşeymlərini bu hekayələrdə görmək mümkündür.

Hekayənin əsas qəhrəmanı Aşim yeganə oğlu Saqını müharibədə itirib. O, yuxularında tez-tez oğlunu görür, əsərdə reallıqla irrealıq arasında keçid baş verir. Aşim yuxularının gerçək olmasına inanır: “*Bəzən gecələr Aşim oyanır və uzun müddət yuxuya gedə bilmirdi, oğlu haqqında düşünürdü. Xatirələr qocanı göz yaşları içində boğurdu. Hərdən o, qoca və tənha olduğunu unudaraq çağırırdı:*

- *Saqın, Saqın! Hardasan sən? Cavab ver... Budur o, oğlunu ön cəbhədə döyüşmüş olan kolxozçuların danışıdığı dərin qazılmış səngərdə tapır...*
- *Əlbəttə, odur, mənim Saqınım. Deyəsən, o, heç dəyişməyib....*¹

Aşim bütün günahları əjdaha adlandırdığı Hitlerlə görür. Əgər “Qəzetçi Dzyuyo”da Sülh paktına təhrik varsa, “Aşim”də Dünya Sülh Birliyi üçün çağırışlar əsas yer tutur. Aşim sülh naminə ilk imzanı atır. Kiçik olmasına baxmayaraq hekayədə müharibənin gətirdiyi dəhşətlər, insan itkisinin gətirdiyi mənəvi-psixoloji fəlakətlər qoca Aşimin timsalında təsvir edilmişdir.

Hekayədə yazıçı insanlığın gələcəyi, nəslin və sənətin varisliyi kimi onun gələcək yaradıcılığı üçün çox vacib istiqamətlərdən birinə çevriləcək məsələlərə toxunur. Oğlu Saqını müharibədə itirən, qocalaraq əldən düşən Aşim onun işlədiyi dəmirçixanadakı tələbəsi Kubatkulun sayəsində gələcəyə inamla və ümidlə baxır.

Kiçik olmasına baxmayaraq, “Aşim” hekayəsində Aytmatovun yazacağı böyük mətləblərin ilkin rüşeymlərini görmək mümkündür.

¹ Чингиз Айтматов. Газетчик Дзюйо. “Комсомолец Киргизии”. 6 апреля 1952

¹ Чингиз Айтматов. Ашим. Полное собрание сочинений в десяти томах. 6 том. Рассказы. Диалог, Бишкек, Улу тоолар, 2018, с.13

Biz irəli gedirik. Hekayə 1952-ci ildə “Комсомолец Киргизии” qəzetində (№ 17, 20) çap olunmuşdur. Hekayədə yazıçının ilkin dövr yaradıcılığına xas xüsusiyyətlər: sosial quruculuq, kənd təsərrüfatının inkişafı məsələlərinə yer verilmişdir. Bu hekayələrin mövzuları yazıçının həmin dövrdə aldığı təhsillə bağlı olaraq qarşılaşdığı insanlar, onların iş həyatından götürülmüşdür. Bu hekayədə sovet quruluşunda kənd təsərrüfatı sahəsində görülən işlər, texniki təchizatın modernləşməsi nəticəsində əldə olunan uğurlar təqdir edilmişdir. Hekayənin əsas qəhrəmanları ömrünü su təsərrüfatının qurulmasına həsr etmiş mirab Beyşənali və onun Volqa-Don kanalının çəkilməsində iştirak edən oğlu, ekskavator sürücüsü Samsalı Beyşənaliyevdir. Beyşənali keçmişdə özünün və indi oğlunun iyirmi iki yaşlarında qarşılaşdıqları fərqli reallıqları müqayisə edir:

“1915-ci il – Beyşənali ömrünün iyirmi ikinci ilini qorxulu epidemiya kimi qeyd etdi... Aclıq insanları və mal-qaranı cənginə almışdı. Aclıq yeməyə bir şey tapmayanlara hər hansı güzəşt etmirdi.

1952-ci il – Samsalı Beyşənaliyev ömrünün iyirmi ikinci ilini sovet xalqının böyük qələbəsi kimi qeyd edirdi. Volqa-Don kanalının çəkilişi başa çatmışdı”¹.

Hekayədə yazıçı sovet qurulmazdan əvvəlki və sonrakı vəziyyət müqayisə edilmişdir. 1915-ci ildə, manap Borombayın rəhbərliyi altında suyun çəkilməsi üçün görülən əziyyətli iş səmərəsiz yekunlaşmışdı. Əvəzində isə onun oğlu Samsalı həmin yaşda artıq Volqa-Don kanalının çəkilişini tamamlayıb irəliyə doğru, yeni işlər haqqında düşünməkdədir.

Beyşənali oxuma-yazmağı bacarmasa da öz işini yaxşı bilən, zəhmətkeş və yenilikləri öyrənməyə can atan ob-

razdır. O, vaxtında özünün edə bilmədiklərini oğlu Samsalının öhdəsindən gəlməsini qürur hissi ilə qarşılayır və sevincini hər kəslə bölüşməkdən zövq alır. Bu baxımdan o, Çingiz Aytmatovun çox sonralar yaradacağı Yedigey obrazının ilkin variantıdır.

Hekayənin adındakı “Biz irəli gedirik” ifadəsi isə Samsalının timsalında sovet quruluşunun sosial sahədə və kənd təsərrüfatındakı uğurları xarakterizə edilməkdədir.

“Volqa və Don birləşdi... Biz irəli gedirik, biz irəli gedirik, - Beyşənali gəzə-gəzə elə bil bu sözlərin dərin mənasını açmağa çalışaraq, ara vermədən təkrar edirdi”¹.

“Biz irəli gedirik” hekayəsində Çingiz Aytmatov əməyin, zəhmətin insan taleyindəki vacib rolunu ifadə etməyə çalışmışdır.

Dəhnəçi. Nəsillərarası toqquşma, inadkarlığın, köhnəliyin müdafiəsinin arzuolunmayan nəticələri Çingiz Aytmatovun ilk hekayələrinin əsas ideya-məzmununu təşkil etməkdədir. Bu baxımdan “Dəhnəçi” hekayəsi maraq doğurur. Hekayə 1953-cü ildə “Qırğızıstan” almanaxında (№2) rus dilində çap olunmuşdur.

Əsərin qəhrəmanları Talas üzərində dəhnə quran Beknazar və onun oğlu Alimbekdir. Əsərdə nəsillərarası toqquşma, yeni ata ilə oğul arasında baş verən konflikt inkişaf namindədir. Dədə-babadan dəhnəçi Beknazar oğlu Alimbeğin yeni ideyalarını qəbul etmək istəmir, bunu qüruruna sığışdırmır. Beyşənaliyə fərqli olaraq Beknazar mühafizəkardı və ənənəvi qaydaları inadla müdafiə edir. Lakin onun ən böyük arzusu oğlunun bu sənəti davam etdirməsidir.

¹ Чингиз Айтматов. Мы идем дальше. Полное собрание сочинений в десяти томах, шестой том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с. 21, 25

¹ Чингиз Айтматов. Мы идем дальше. Полное собрание сочинений в десяти томах, шестой том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с. 28

“Beknazarda isə belə bir mütləq inam yaranmışdı ki, onların nəslindən törəyən bütün kişilər ancaq dəhnəçi olmalıdırlar. Dəhnəçilik – onun aləmində əsl kişi peşəsi idi. Beknazar onların adət-ənənələrinə sadıq olmuş ata-babalarını həmişə rəhmətlə anırdı.... Bu onun ən böyük arzusu, həyatının mənası idi. Özündən sonra bu dünyada əsl dəhnəçi qoyub getmək o demək idi ki, ömrünü hədəf yaşamayıb, insanlar üçün faydalı bir iş görüb.”¹

Talas çayı üzərində qurulan dəhnəni daşqın aparması və yenidən bərpa edilən bəndin Beknazarın inadkarlığı ucbatından uğurlu olmaması əsərdə hər şeyi Alimbekın keyrinə dəyişir. Beknazar sənətindən vaz keçir və bir daha dəhnəçilik etmir. Oğlu Alimbek isə ali təhsil alaraq peşəkar suvarma mütəxəssisinə çevrilir. Lakin sonda məhz Alimbekın qurduğu bəndlər sayəsində suvarma işinin təkmilləşməsini bürüzə verməyə də qürur hissi ilə qarşılayır.

Hekayədə müharibədən sonrakı dövrdə sosial quruculuq təsvir edilir. Sovetlər dövründə kütləvi təhsilə, xüsusən də peşə təhsilinin inkişafına diqqət göstərilməsi təkcə Qırğızıstanda deyil, Birliyə daxil olan digər dövlətlərdə də aq-rar sahənin inkişafına səbəb olmuşdur.

Quraqlıqda. Hekayə 1954-cü ildə “Советская Киргизия” qəzetində (11 aprel) rus dilində çap olunmuşdur. Stalinin ölümündən sonra sovet cəmiyyətində başlanan yeni mərhələnin izlərini bu əsərdə görmək mümkündür. Bu baxımdan “Quraqlıqda” hekayəsini yazıcının yaradıcılığında imperiyanın formalaşmış ideoloji meyarları ilə ilk kəşişməsi hesab etmək olar. Hekayə yeni təyin olunmuş baş aqronom Kojomkulovla traktorçuların briqadiri Çormonov arasındakı ziddiyyətlə başlayır. Səbəb isə Çormonov tərə-

findən hazırlanmış sənədlərlə real göstəricilərin uyğun gəlməməsidir. İndiyə qədər hər kəsi, hətta direktoru belə aldatmağı bacarmış Çormonovun düşdüyü vəziyyət onu həm qəzəbləndirir, həm də bərk qorxudur. *“O, araşdırmaq, aydınlaşdırmaq, başqaları ilə müzakirə etmək istəyir! Bəs mən kiməm onunçün? Yoxsa mənim sözlərim kifayət deyil? Mən ona quraqlığın yararsız olduğunu demədim? Allaha şükür, sınaqdan keçirdiyimiz ilk briqadir deyil... O mənə inanmır. Onun nə haqqı var?!”¹*

Yazıçı ilk dəfə olaraq sovet quruluşunun formal tərəflərindən, Çormonov kimi mənəb sahiblərinin hər kəsi necə aldatdığından bəhs etmişdir. Bu, əslində Çingiz Aytmatov nəsrinə üçün yeni mərhələ idi. Hekayədəki daxili monoloqlar, insan psixikasını ən müxtəlif dərinliklə göstərmə cəhdləri Çingiz Aytmatov texnikasının inkişafının göstəricisi idi.

Gənc Kojomkulov qarşılaşdığı ilk sərt dialoqdan sonra özü haqqında şübhəyə düşür, bundan sonra necə işləyəcəyi barədə düşünür. Yazıçı daxili monoloqlardan hekayədə uğurlar istifadə edir: *“İşlər pisdir, -Kojomkulov ürəyində özünü söyürdü. –Yəqin insanlara yanaşmağı bacarmıram. Əgər kollektivlə uzlaşa bilmirsənsə çox pisdir. Yaxşısı gec olmadan hər şeyi buraxıb getmək lazımdır. Əgər ilk gündən briqadirlə mübahisə etdinsə, bunun axırı necə olacaq... Başa düşürəm, axı Çormonovu ağıllı adam kimi təqdim etmişdilər. Ola bilər ki, mən səhv edirəm.... Nə baş verir, niyə o özündən belə çıxır... Lənət şeytana! Bu da sənə kənd işi! Eh, ucadan ifadələr...”²*

Əsərin əsas hissəsini Kojomkulovun Orta Saydakı quraqlıq torpaqlarda Eralı adlı kolxozçu ilə dialoqu təşkil edir. Məlum olur ki, Eralı illər öncə Orta Saydakı quraqlıq ərazi-

¹ Çingiz Aytmatov. Dəhnəçi. Çingiz Aytmatov: Seçmə hekayələr. Bakı, “Altun kitab”, 2014, s.113

¹ Чингиз Айтматов. На богаре. Полное собрание сочинений в десяти томах, шестой том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с. 45

² Yəne orada, s. 46

də traktorçu kimi işləyib. Çoromonova etiraz etdiyi üçün işindən uzaqlaşdırılıb, təzyiqlərə məruz qalıb. Səbəb isə Eralının Orta Saydakı torpaqların yararsızlığı ilə bağlı Çoromonovun illərdən bəri formalaşdırdığı mövqeyə qarşı çıxmasıdır. Eralıdan ayrıldıqdan sonra Kojomkulov uzun müddət baş səhrada gəzərək olub-keçənlər barədə düşündür. Bu zaman fasiləsi Kojomkulovun timsalında bütün İttifaq üçün səciyyəvi idi. Stalinin ölümündən sonra keçmişlə qarılıq məqamları və eləcə də gələcəklə bağlı düşünmək lazım idi. Kojomkulov Çoromonov tərəfindən yararsız elan edilən Orta Sayda hər şeydən uzaq qalaraq düşünməsi ilə Çingiz Aytmatovun özünün də gələcək haqqında, yazacaqları ilə bağlı düşüncələrə qapılması demək idi.

Ağ yağış. Hekayə Çingiz Aytmatovun ilkin yaradıcılıq dövrü axtarırlarının nəticəsi kimi meydana çıxdı. Sovet quruculuğu illərinin təsviri bu hekayənin də əsas sujet xəttini təşkil edir. Hekayədə nəsillərəarası qarşıdurma, insan-təbiət fəlsəfi problemi qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Hekayə ilk dəfə 1954-cü ildə “Советтик Кыргызыстан” (№8) jurnalında qırğız dilində çap olunmuş və daha sonra rus dilinə tərcümə edilmişdir.

Çingiz Aytmatovun əsərlərində insanla təbiət arasındakı qarşılıqlı fəlsəfi münasibətlər yüksək səviyyədə öz əksini tapıb. Yazıçı insanla təbiətin taleyinin ortaq olduğunu bildirir. “Ağ yağış” hekayəsi bu baxımdan maraqlı doğurur. Baxmayaraq ki, hekayə yazıcının ilkin dövr yaradıcılığının məhsuludur, əsərdə gələcək böyük əsərlərin konturlarını görmək mümkündür. “Ağ yağış” insanın təbiətin sət, amansız düzənini öz arzu və istəkləri üçün dəyişdirmə cəhdlərinin, mübarizəsinin hekayəsidir. Sovet imperiyasının qurulmasının ilk illərindən başlayaraq bölgələrdə sosial

yüksəliş baş verdi. Kolxozlar quruldu, yeni kənd təsərrüfatı texnikası bu sahədə canlanmaya səbəb oldu.

Əsərdə Zeynəp apanın qızı Səidə mərkəzdən gələn və əkilməyən Qədim oba torpaqlarında işləyəcək traktorçu qrupuna qoşulmaq istəyir. Hekayədə bütün hadisələr bununla başlayır. Zeynəp apa qızının müstəqil həyata atılma cəhdlərinə qarşı çıxır, traktorçu qrupuna qoşulmasına icazə vermək istəmir. Qayın Tokay ağanın müdaxiləsindən sonra razılaşmaq məcburiyyətində qalır. Səadət mərkəzdən gələn heyətlə birlikdə indiyə qədər əkilməyən Qədim oba torpaqlarında işləyir və bu əsnada onun traktorçu Qasımcanla sevgi münasibəti başlayır. Zeynəp apa qızını hər gün ondan daha da uzaqlaşdıran, fikrini, düşüncəsini özünə cəlb edən qüvvədən narahat olmağa başlayır. *“Səadət getdi və anası bir müddət sonra çox peşman oldu. Başqa bir qüvvənin onu hər gün özündən biraz daha uzaqlaşdırdığını hiss edirdi. Bəzən ona elə gəlirdi ki, Səadət özündən daha ağıllı olub. Gənc bir qız üçün bu qədər çox deyilmirdi? Amma Səadətətin gizli bir qayğıları var idi və anası bunu başa düşə bilmirdi. Nəyə görə evə gələn vaxtlarda anası üçün çox darıxmasına rəğmən hələ gün çıxmadan qrupa qayıtmaq üçün yola çıxırdı?”*

Qərribə idi. Bəzən birdən ciddiləşir, fikrə dalır, bəzən də o günə qədər görmədiyi şəkildə mehriban olurdu. Mahnı oxuyar, güllər, coşardı”¹.

Zeynəp apanın qorxdığı hadisə başına gəlir və bir gün Səadətətin evlənmə xəbəri gəlir. Qızı Səadət əslində anasının taleyini yaşayır. Uzun illər öncə anası da eyni şəkildə Səadətətin atasına vurulmuş, Qədim oba torpaqlarına köç etmişlərdi. Lakin onların arzuları puç olmuş, Qədim oba torpaqlarını becərə bilməmişdilər.

¹ Çingiz Aytmatov. Ağ yağış. “Ədəbiyyat” qəzeti, 2014,10 oktyabr

Hekayədə ağ yağış arzuya qovuşmağı ifadə edir. Qaynı Tokayla söhbətindən sonra Zeynəb apa qızı haqqında fikrini dəyişir. Onların evlərini tərk edəndə ağ yağış yağır.

“Qaynı durub onu yola saldı. Çöldə elə şiddətli yağış yağır ki, nə dağ, nə çöldəki ağaclar nə də ki uzaqdakı evlər görünürdü. Hər şey yağışın qaranlığında qalmışdı.

Bax hər yerə nece yağır! Bu ağ yağışdı. İki-üç gündür ki, dayanmadan yağır....

- Deyirsən, ağ yağış hə? -sakit səslə Zeynəb apa soruşdu və cavabı gözləmədən getdi”¹.

“Ağ yağış” hekayəsində də nəsillərarası toqquşmanın, yersiz inadkarlığın yeniliyə qarşı çıxmanın izlərini görə bilərik. Yazıçı yeniliyin, gələcəyin işıqlı qalibiyyətinə inanır. “Ağ yağış” hekayəsi Çingiz Aytmatovun sosial-ideoloji məzmunlu ilkin dövr yaradıcılığının uğurlu nümunəsidir.

Baydamtal çayında. Hekayə 1955-ci ildə “Советтик Кыргызстан” (№12) jurnalında çap olunmuşdur. Hekayənin qəhrəmanı Nurbekin həyatındakı bir səhv onu cinayətə qorxuya çevirir. Ciddi həyat sınağı onun taleyini kardinal şəkildə dəyişdirir. Hekayədə obrazların individual keyfiyyətlərinin açılması, sujet quruculuğu yazıcının texnikasının inkişaf etdiyini göstərir. Yazıçı bu hekayə ilə sovet ədəbiyyatının bir sıra tendensiyaları ilə razılaşmadığını ifadə etmişdir.

İnsan tam mənasıyla dərkolunmazdır, onun şüurunu ötən nəsnelər var ki, əsl sənət, ədəbiyyat məhz bunlara diqqət yetirməlidir. Çingiz Aytmatov nəsrində də yazıçı öz obrazlarından mütləq qəhrəman və ya əksinə, düşmən yaratmaq niyyətində deyil. Mövcud situasiya gözlənilmədən obrazın taleyini müəyyən edir. Marsel Prustun “İtmiş zaman

axtarışında” romanlar silsiləsinə daxil olan “Albertinin qeybi” əsərində qəhrəman təlatümlər içərisindədir və öz iradəsindən asılı olmayan kənar qüvvə onu dəyişdirir. Özündə gedən prosesi anlamaqda çətinlik çəkir, içində baş qaldıran duyğuları öyrənməyə çalışır. *“Amma zəkamız nə qədər kəskin olursa olsun, qəlbimizdə yer alan tək-tək duyğuları aşkarlaya bilmir; çox vaxt uçan halda var olan duyğularımız onları izah edəcək hal ilə qarşılaşmadıqları müddətdə özlərini bəlli etməzlər. Öz qəlbimin içini açıqca görə bildiyimi zənn edərkən yanılmışdım”¹.*

Əsərdə hadisələr Nurbekin Talas vadisində - Baydamtal çayının kənarında yarımcan vəziyyətdə Bektimir tərəfindən tapılması ilə başlayır. Asiyanın şəfqəti sayəsində o ölümdən qurtula bilir.

Nurbek vilayət komsomol komitəsinin qərarı ilə xam torpaqları əkməyə yollanır. İti zəkası, çalışqanlığı sayəsində ilk vaxtlar işləri sürətlə irəli aparmağı bacarır. İşlər o qədər qızgın davam edir ki, o, tezliklə şəhərdə qoyub gəldiyi sevgilisi Aynagülü də az-az xatırlamağa başlayır. Lakin bir gün dağətəyi ərazinin əkini zamanı Nurbeklə traktorçular arasında ziddiyyət yaranır. Mexanik Trofimov da ərazinin təhlükəli olduğunu və burada şümləmə aparmağa qarşı çıxır. Buna baxmayaraq, Nurbek gecənin bir vaxtı özünü haqlı olduğunu sübut etmək üçün traktoru həmin əraziyə sürür. Lakin traktoru aşırır və qaçmağa başlayır. Beləliklə, nümunəvi Nurbek öz inadı ucbatından cinayət törətmiş qaçağa çevrilir. *“Amma artıq gec idi. Birdən traktor geri hərəkət etdi, kotanı altına alıb şaqqıltı ilə əzdi və çevrilməyə başladı, Nurbek özünü kabinədən bayıra atdı.... O, özündə-*

¹ Çingiz Aytmatov. Ağ yağış. “Ədəbiyyat” qəzeti, 2014,10 oktyabr

¹ Marcel Proust. Albertine kayıp, YKY yayınları, 2018, s.8

sözündə deyildi, çaşıb qalmışdı, nə edəcəyini bilmirdi, birdən yerindən götürüldü və hara gəldi qaçmağa başladı”¹.

Çingiz Aytmatov Nurbekin timsalında yersiz inadkarlığın acınacaqlı sonunu təsvir etmişdir.

Rəqiblər. Hekayə 1955-ci ildə əvvəlcə qırğız dilində, daha sonra rus dilində çap olunmuşdur. Yazıçının ilkin dövr yaradıcılığına xas elementlər, ideya-mövzu xüsusiyyətlərinə bu hekayədə də rast gəlmək mümkündür. Çingiz Aytmatov hekayənin çap olunduğu illərdə aldığı təhsilə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı sahəsində işləyirdi. Yazdığı hekayələrin əsas mövzusu da məhz əkin sahələrinin suvarılması, yeni texniki qurğuların tətbiqi və bu əsnada qarşılaşdığı insanlar, onların fərqli talelərindən götürülmüşdür.

“Rəqiblər” hekayəsində də iki mirab² arasındakı ziddiyyətlər, kolxoz həyatı təsvir olunmuşdur. Karatayla Sadırbek müharibə vaxtı bir yerdə ön cəbhədə döyüşmüş, daha sonra təhsil alaraq əkin sahələrinin suvarılmasına rəhbərlik edən iki həmkəndlilərdir. *“Tale bəzən onların yollarını birləşdirmişdir. Uşaqlıqda qonşu yaşamış, gənc yaşlarında birlikdə oxumuş, ön cəbhədə eyni bölükdə döyüşmüşdülər...”*³

Onlar arasında ziddiyyətin yaranmasına səbəb isə guya Karatayın xanımı Kanımgülə Sadırbekin göz qoyması olmuşdur. Bu dedi-qodu Karatayın içinə şübhə salmış və nə qədər çalışsa da bundan xilas ola bilməmişdi. Dostu ilə münasibətlərinin birdəfəlik kəsilməsi ilə bərabər, şübhələri xanımı Kanımgüllə də problemlərə gətirib çıxarmışdı.

¹ Çingiz Aytmatov. Baydamtal çayında. Seçilmiş hekayələri. Bakı, “Altun kitab”, 2014, s.23

² Suvarma işlərinə nəzarət edən şəxs

³ Чингиз Айтматов. Соперники (Ночной полив). Полное собрание сочинений в десяти томах, шестой том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с.121

*“Hardansa aula söz yayılmışdı ki, Sadırbek öz dostunun nişanlısını sevir. Bu necə ola bilərdi axı? Bu barədə heç kim heç nə bilmirdi. Amma Karatay həmin vaxtdan Sadırbekdən uzaq durmağa başladı. “Külək əsmədən otlar tərpanməz”- deyə düşünmüşdü”*¹.

Karatay da bacarıqlı mirab olmasına baxmayaraq, tale Sadırbekin üzünə daha çox gülmüş, o, nəinki kolxozun, rayonun da ən tanınmış şəxslərindən birinə çevrilmişdi. Təbii ki, zəhmətkeşliyi də bu işdə həlledici rol oynamışdı.

Hekayə bu adla yanaşı “Gecə suvarması” adı ilə də nəşr olunmuşdur. Hekayədə əsas hadisələr bir gecədə baş verir. Rayon partiya komitəsinin iclasında çıxış edən Sadırbek “Beş-Taş” kolxozunda məhsuldarlığın aşağı olmasının əsas səbəbini mirab Karatayın işi düzgün təşkil etməməsində görür. Faktlar qarşısında aciz qalan Karatay geri dönerkən Sadırbekin sahəsi üçün nəzərdə tutulan suyu özünün rəhbərlik etdiyi əkin sahələrinə yönləndirir. Uzun illər boyu təmizlənməyən arxlar təzyiqə davam gətirmir və su ətrafı basmağa başlayır. Sahəyə baxan bütün işçilər gəlsələr də, bir xeyri olmur. Yorulduqdan sonra səhərə qədər üzüqoylu torpaqda qalan Karatayın köməyinə köhnə dostu Sadırbek gəlir. *“Sadırbek tələsmədən arx boyunca gedirdi. Hərdən dayanıb əraziyə baxır, hardan yeni arx salmağın daha yaxşı olacağını düşünürdü. Karatay dodaqlarını çeynəyirdi. Çıxılmaz vəziyyətdə idi. Dostunun əlindən tutmaqdaysa, düşmənin əli ilə ölmək daha yüngül idi”*².

Yazıçı Karatayın aciz vəziyyətə düşməsinin səbəbini onun xarakterindəki naqisliklərlə əlaqələndirir. Karatayın yersiz şübhələri, özünü bir çox məsələlərdə təcrid etməsi

¹ Чингиз Айтматов. Соперники (Ночной полив). Полное собрание сочинений в десяти томах, шестой том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с.121

² Yenə orada, s.133

nəticədə onu keçmiş dostu, indi isə düşmən hesab etdiyi Sadırbek qarşısında məğlub vəziyyətə salır.

Qızıl alma. Çingiz Aytmatovun 1964-cü ildə çap olunmuş “Qızıl alma” (“Молодая гвардия”, №4) hekayəsi yaradıcılığında yeni bir istiqamətin əsası qoyulmuşdur. Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatında mif mətnlərindən öz əsərlərində ən uğurlu istifadə edən nasirlərdən biridir. Bu baxımdan “Qızıl alma” hekayəsi bu xəttin başlanğıcı hesab oluna bilər.

Qızıl alma harada olduğu və ya ola biləcəyi qeyd olunmadan yer üzündə bütün türklərin birləşərək quracaqları ideal ölkə, vahid mərkəzdə birləşməsi fikridir. Azərbaycan türkləri arasında yayılan inaclara görə, Şimalda yaşayan Xəzər xaqanının otağında “qızıl top” asılmışdı. İbn Fədlan eramızın 920-ci ilində yazdığı qeydlərində Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada “qızıl alma”nın fəth ideyası olduğunu göstərmişdir. Bu ideya əsasən Osmanlı hakimiyyəti dövründə daha geniş yayılmışdır. Ayasofiyanın qarşısında əlində qızıl kürə və ya alma Yustianın heykəli ucaldılmışdı. Bu heykəl imperatorun dünyanı əlində tutmasını simvolizə edirdi. O kürənin yerə düşməsi ilə türklərin dünyada yeni fəthlərə başlayacağı ifadə olunurdu. İstanbulun fəthini də məhz “qızıl alma”nın ora düşməsi ilə bağlayırlar. Daha çox əfsanələşmiş, xaqanların uğur rəmzinə çevrilən “qızıl alma” ideyası türk xalqlarının bədii yaradıcılığında, qüdrətli sənətkarlarının əsərlərində özünəməxsus şəkildə yer almışdır. Türkiyədə Ziya Göyalp, Ömər Seyfəddin, Azərbaycanda Aşıq Qurbani, Aşıq Səfi, Qırğız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında qızıl alma motivindən istifadə olunmuşdur. Aşıq Qurbani bir şeirində “qızıl alma”nı belə dəyərləndirir:

*Əski nişanımız Qızıl almada,
O aşılmaz dağlar, ellər bizimdi.*

Aşıq Səfi Nadir şahın Dağıstana səfərini şeirində “qızıl alma”ya çatmaq istəyi kimi təsvir edir:

*Şah niyyət eylədi Qızıl almaya
Yanısıra neçə xanlar yerisin
Çəksin düşmənlərə əyri qılını
Su yerinə qızıl qanlar yerisin.*

Azərbaycan ədəbiyyatında da sovet işğalına qədər “qızıl alma” əsasən fəth ideyası olaraq göstərilir. Qırğız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında “qızıl alma” fəth ideyası deyil, uğur, səadət simvolu kimi mənalandırılmışdır. Yeni tarixən hərbi uğurlarla bağlı olan, xaqanların qalibiyyətlərini simvolizə edən “qızıl alma” sovet işğalına məruz qalan türk xalqlarında yeni bir məzmun çaları qazanmışdır

Əsərdə insanların gözündən bir alma yayınıb bağda qalır. Həmin alma Anarə adlı bir qıza nəsib olur. Onun dərilməsi insanlara xoşbəxtlik, səadət gətirir. İsabəyov qızı Anarəyə alma haqqında bəhs edərkən onun xoşbəxtlik, sevinc gətirəcəyini bildirir. O, gənclik vaxtında “qızıl alma”sını sevdiyi qadına verə bilməmiş və bu ona bütün həyatı boyu uğursuzluq, bədbəxtlik gətirmişdir. Ailə qursa da, xoşbəxt ola bilməmişdir.

İsabəyov xanımı Sabirə ilə ayrılmaq qərarını verirlər. Ən çətin məqam isə bunu qızına anlatmaqdır. Anarə anasının Moskvaya dissertasiya işini verməyə getdiyini bilir. Atası çox cəhd etsə də qızına anası ilə ayrılacağını deyə bilmir. Yolda gedərkən bir bağda dayanırlar. Həmin bağdan Anarə öz “qızıl alma”sını dərir. Əsərin sonunda həmin qızıl

almanı Anarənin anası təqdim etməsi ailəyə yenidən xoşbəxtlik, səadət gətirir. Sanki İsabəyov qızının sayəsində gəncliyində itirdiyi “qızıl alma”sını - xoşbəxtliyini yenidən tapır. *“Sevdiyini əldə edə bilmirsənsə, əldə etdiyini sev! İnsanın həyatda tapa biləcəyi alma məhduddur”*¹.

Eyni motivi biz Alla Axundovanın yazdığı və əsasında məşhur “Alma almaya bənzər” filminin çəkildiyi kinossenaridə də görə bilirik. Müəllif Çingiz Aytmatov kimi “qızıl alma”ya fəth ideyası kimi deyil, xoşbəxtlik, uğur, səadət simvolu kimi dəyər vermişdir. Kinokomedyanın baş qəhrəmanı bağban Nadir babadır. Ömrü boyu bağbanlıq edən Nadir baba təhsili olmasa da, yeni bir alma növü yetişdirmək uğrunda çalışır. Nəticədə buna nail olur. Onun bağında yetişən almalar insanlara sevinc bəxş edir. Sürücü Qurban gənc kolxozçu Mədinəyə vurulur. Müəllimə almanı gördükdən sonra uşaqlarla rəftarını dəyişdirir. Yeddi qız atası Haşımın ailəsində nəhayət, oğlan uşağı dünyaya gəlir. Alma xoşbəxtlik gətirdiyi kimi, onu oğurlayanların bəd-bəxtliyinə səbəb olur.

Göründüyü kimi, tarixən fəth simvolu olan “qızıl alma” sovet işğalına məruz qalan türk xalqlarında yeni çalar qazanmış, bu dəfə insanları səadətə, xoşbəxtliyə, uğura aparan bir ideya olaraq öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

Oğulla görüş. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında müharibə mövzusu qırmızı xətlə keçir. “Oğulla görüş” hekayəsi də Aytmatovun müharibə zamanında geridə qalanların – arxa cəbhənin dərin psixoloji yaşantılarını, iztirablarını anladan nəsr nümunəsidir. Dünya müharibəsi insanları elə çıxılmaz mənəgənəyə, üfüqləri görünməyən dərd məkanına salmışdır ki, çıxış yolunu, təsəllini ancaq şüurdankənar

¹ Ali İhsan Kolcu. Bozkırdaki bilge Cengiz Aytmatov. İstanbul, Salkımsöğüt yayınları, 2008, s.145

uydurmalarda tapmaq olurdu. Aytmatovun Tolqonay anası torpaqla dərdləşir, ondan kömək umur. Hekayəmizin qəhrəmanı Çordon isə iyirmi il əvvəl müharibədə itirdiyi oğlunun sağ olmasına özünü inandırır. Bu zaman onun ağı ilə qəlbi arasında kəskin bir mübarizə başlayır. O öz uydurmasına o qədər inanır ki, yolla gedərkən bunu öz kəndlisi Səfəralıya da danışır: *“Çordon təngnəfəs özünü ona çatdırdı, istədi hər şeyi olduğu kimi danışsın, ancaq yenə hansısa bir qüvvə onu qərarından daşındırdı, oğlunu sağ-salamat təsəvvür etmək hissi onu tərk etmədi.... Söylədiyi kəlmələrdə və təsəvvüründə oğlunun sağ-salamat olması ona düzünü danışmağa imkan vermədi. Oğlunu elə buradaca yenidən dəfn etmək istəmədi. Cəsarəti çatıb deyə bilmədi ki, oğlu artıq yoxdur: o, müharibədə həlak olub. Çordon istəyirdi ki, oğlu biraz da yaşasın, heç olmasa, bir neçə dəqiqəliyə. Sonra deyər, qaçhaqaç deyil ki....”*¹

Çingiz Aytmatov müharibənin gətirdiyi fəlakətlərin onun başa çatması ilə bitmədiyini, Çordonun timsalında miqyasının daha da artaraq genişləndiyini göstərmişdir. Çordon oğlu Sultanı müharibədə ölümündən iyirmi il keçəndən sonra dərs dediyi məktəbdə yenidən tapmaq ümidi ilə yola hazırlaşır. O, bunu hər şeyi bilə-bilə yenə edir. Hətta arvadı da hər şeyə rəğmən yola çıxarkən onun köhnə papağını yenisi ilə dəyişdirir, yemək ehtiyatı verir. Yolboyu Çordon oğlu ilə sonuncu dəfə stansiyada vidalaşdığı günü xatırlayır. Sultanın öz xahişi ilə müharibəyə getmək qərarına qarşı çıxmadığı üçün qızları Çordondan üz döndərir. Bütün bunlara rəğmən Çordon həmişə olduğu kimi, oğlunun qərarına hörmətlə yanaşır.

Çordon yoldaykən əsər bitir, yazıçı “Erkən gələn durmalar” povestində olduğu kimi, öz qəhrəmanının taleyinin

¹ Çingiz Aytmatov. Oğulla görüş. Seçmə hekayələr. Bakı, “Altun kitab” nəşrlər evi, 2014, s.52

sonluğunu sual işarəsi altında gizlədir. Professor Ali İhsan Kolcunun yazdığı kimi, “Oğulla görüş” hekayəsi Çingiz Aytmatovun müharibə mövzulu əsərlər palitrasının uğurlu tərkib hissəsidir. *“Bir atanın savaşda öldüyünə inanmadığı övladı üçün çəkdiyi ağrıları dilə gətirildiyi bu hekayə yazıçının müharibənin fərdi və sosial əsasda açdığı sağalmaz yaraları göstərmək baxımından diqqətəlayiqdir”*¹.

“Oğulla görüş” hekayəsində baş verənləri Çingiz Aytmatov müharibə vaxtı öz gözləri ilə görmüş və çox sonralar həmin hadisənin əsasında öz hekayəsini yazmışdır.

Balaca əsgər. “Oğulla görüş” hekayəsində olduğu kimi, bu əsərdə də hadisələr İkinci Dünya müharibəsi zamanı bir qırğız kəndində baş verir. Hekayə 1968-ci ildə qırğız dilində çap olunmuş, iki il sonra yazıçının özünün tərcüməsində rus dilində “Povestlər və hekayələr” kitabında yayımlanmışdır.

Hekayə atasını müharibədə itirmiş balaca Avalbek haqqındadır. Yazıçı dövrün acınacaqlı gerçəkliyini uşaq baxışı ilə təsvir edir. Kolxozda axşam nümayiş etdirilən müharibə haqqında filmə rusa bənzəməyən obrazı anası qəfil şəkildə, özü də bilmədən oğluna onun atası olduğunu bildirir. *“Anası pıçıldadı: -Bax, o sənin atandır... Rusa bənzəməyən topçu elə həmin andan dönüb onun atası oldu və bundan sonra film bütünlüklə onun atasından bəhs etdi”*².

Atasının adından və evdə asılmış şəkildən başqa heç bir təsəvvürə malik olmayan balaca Avalbek bir anda özünü filmin içərisində hiss etməyə başladı. Onun uşaq təfəkküründə reallıqla irrealıq arasında keçid baş verdi və

¹ Ali İhsan Kolcu. Bozkırdaki bilge: Cengiz Aytmatov. Erzurum, Salkım-söğüt Yayınları, 2008, s.146

² Çingiz Aytmatov. Balaca əsgər. Seçmə hekayələr. Bakı, “Altun kitab” nəşrlər evi, 2014, s.87.88

filmi gerçəklik olaraq yaşamağa başladı. Ona döyüş oyun zamanı imitasiya etdikləri kimi gəlirdi. Elə başa düşürdü ki, öz oyunlarında olduğu kimi, burada da güllələnəndən sonra ayağa qalxmaq mümkün idi. *“O da əsl döyüşçülər kimi yuxula bilir, sanki qaçarkən birdən kimsə ona badalaq vurur. Ağrıdır, əlbəttə, ancaq nə edəsən, yenə hücum keçirsən və ağrıların yaddan çıxır. Bunlar isə qara təpəcik kimi torpağın üstünə sərilib qalxmaq bilmirdilər. O, başqa cür də yuxula bilirdi, filmdə güllə qarnından dəyənlər kimi: onlar o dəqiqə yığılmırlar, əvvəl qarınlarından tuturlar, sonra əyilirlər və yavaş-yavaş silahı əllərindən otluğa buraxırlar. Bundan sonra oğlan ayağa qalxırdı və elan edirdi ki, o ölməyib və yenə də döyüşməkdə davam edirdi. Bunlar isə qalxmırdı.”*¹

Kinolent firlandıqca balaca Avalbekin müharibə haqqındakı təəssüratları da dəyişirdi. Yerə yıxılanların al qan içərisində ayağa durmadığını görərkən yerə yıxılmağın gülməli deyil, ciddi, qorxunc və həyəcanlı olduğunu anlamağa başlayırdı. Ən əsası o özünü atasının yanında, od-alovun içərisində təsəvvür edirdi. Kinoaparət susanda uşaq həmin dünyadan öz real dünyasına qayıtmaq istəmirdi. Hər kəsə inandırmağa çalışırdı ki, öldürülən əsgər onun atası idi. *“Balaca əsgər yalnız indi, həyatında ilk dəfə itkinin acısını yaşayırdı”*².

Hekayədə balaca Avalbek atasının ölümünün ağrı-acısını illüziya vasitəsilə, göstərilən filmin köməkliyi ilə dərk etməyə başlayır.

Köçəri quşların göz yaşları (Manasçı). Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının əsas istinad nöqtələrindən birini

¹ Çingiz Aytmatov. Balaca əsgər. Seçmə hekayələr. Bakı, “Altun kitab” nəşrlər evi, 2014, s.87

² Yenə orada, s.93

“Manas” dastanı təşkil etmişdir. Yazıçı dəfələrlə verdiyi müsahibələrdə yazdığı əsərlərində dastandan yararlandığını qeyd etmişdir. “Köçəri quşların göz yaşları” və ya “Manasçı” hekayəsi yazıcının tarixi mövzuda, “Manas” dastanının motivləri əsasında yazdığı hekayəsidir. Hekayə sanki bitməyib, tamamlanmayıb. Yazıcının daha geniş həcmdə düşündüyü əsərinin parçası xarakterindədir.

Çingiz Aytmatov hekayəni iki versiyada yazmışdır. Əsərin qırğızca versiyası “Manasçı”, rusca versiyası isə “Köçəri quşların göz yaşları” adlandırmışdır. Əsər ilk dəfə qırğız dilində yazılmış, daha sonra isə müəyyən dəyişikliklərlə rus dilində oxuculara təqdim edilmişdir. Hekayə Çingiz Aytmatovun sırf tarixi mövzuda yazdığı ilk və tək əsəridir.

Əsərdə hadisələr İssık-gölün sahilində baş verir. Hekayədə Senirbayın gəlininin bacısının gənc yaşda vəfat etməsi, ailənin yas mərasiminə yollanması və oğlu Koyçumanın Talçuyda iştirak etdiyi Bozoylarla Cunqarlar arasındakı savaş təsvir edilmişdir. Senirbayın bərk ürək ağrılarına olmasa səbəbindən ailəni yas mərasimində evin xanımı Kertolqo-zayip təmsil etməli olur. *“Beləcə, Bozoylar nəslinin qadınları və uşaqları, qocaları və qarıları Cunqar oyratları ilə gedən müharibənin qorxu və təlaşını içində yas mərasimində iştirak etmək üçün yola düzəldilər”*¹.

Kiçik oğlu Elemanı yanına çağıraraq anası Kertolqo-zayip onunla birlikdə İssık-göl baxaraq Tanrıya yalvarır və ondan kömək umur: *“–Ey İssık-göl, sən yerin görün gözsən, həmişə üzü göylərə baxırsan. Sözüüm sənədir – ey əbədi və heç zaman donmayan İssık-göl, sənə yalvarıram, o sənə dərinliklərinə baxarkən mənim dualarımı göylərin sahibinə - taleləri yazan uca Tanrıya çatdır. Ey Tanrı, bu*

*ağır və qorxulu zamanda xalqımıza düşmən kəsilmiş oyratların qarşısında duruş gətirmək üçün bizə qüvvət ver”*¹.

Hekayənin qəhrəmanları mif dünyasında yaşayırlar, onlar üçün Tanrıya çatmaq üçün vasitə təbiətin özüdür. Ana bu duaları edərkən onların başı üzərində uçub getmək ərəfəsində olan köçəri quşlar dövrə vurur. Həmin quşlar ananın yalvarışlarını, daha sonra isə gölün digər tərəfində bir-birinə qarşı amansızcasına vuruşan iki tayfanın ölüm-dirim savaşına şahidlik edəcəkdilər.

Digər məkanda təhkiyəçi bütün bunlara şahidlik edən köçəri quşlardan biridir. Onlar bir-birilərinin qanından gölməçələr yaratdıqları bu lənətlənmiş torpaqları göz yaşları içərisində ötüb keçməkdədirlər.

*Ağlayıram uça-uça,
Ağlayıram uça-uça,
Ağlayıram uça-uça,
And verirəm, insanlara, tanrılara,
Qoruyun Yer kürəmizi,
Durnaların göz yaşları tutar sizi,
Silin onu üzünüzdən.
Mən yenə də, mən yenə də, deyirəm ki,
Sonu gəlməz bəlalardan,
Söndürülməyən yanğınlardan,
Qanlı-qadalı qırğınlardan,
Bağışlanmaz günahlardan,
İlahi, sən özün qoru insanlığı....”*²

“Köçəri quşların göz yaşları” hekayəsi kiçik olmasına baxmayaraq, Çingiz Aytmatovun nəsrində mühüm yer tutur.

¹ Çingiz Aytmatov. Köçəri quşların göz yaşları. Seçmə hekayələr. Bakı, “Altun kitab” nəşrlər evi, 2014, s. 71-72

² Yenə orada, s.83-84

muşdur. Yazıçı onu daim narahat edən savaşı mövzusunda bu dəfə tarixi aspektdə işləmiş, məsələn “Manas” motivləri əsasında gündəmə gətirmişdir.

Baxiana. Süjet quruluşu etibarilə tamamlanmamış romanın parçası, girişi xarakterində olan “Baxiana” hekayəsi 1988-ci ildə “Литературный Киргизистан”da (№11) çap olunmuşdur.

Bu hekayə natamam əsər xarakterindədir. Əsərin sonunda baş qəhrəman Baxiananın taleyi ilə bağlı cavablanmamış bir sıra suallar qalır.

Əsərdə hadisələr İkinci Dünya müharibəsi zamanında Türkiyədə, Mərmərə dənizinin sahilindəki kilsədə baş verir. Çingiz Aytmatov nəsrində yaradılışın ilkin nəsnələri - quru ilə suyun qarşılıqlı münasibətlərini təsviri mühüm yer tutur. “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində bu münasibətlərin mifoloji kontekstdə əksini görə bilərik. Yazıçının əsərlərində intəhasız qurunun -bozqırın təsvirləri daha geniş yer tutsa da, “Baxiana” hekayəsi dənizin əks ilə olunması başlayır. *“Günəş doğduqca, hava açıldıqca dənizin boz-bənövşəyi çalarında hər şey, hətta hər biri ayrılıqda, özünəməxsus şəkildə ləpələrlə əhatə olunan adalar, onların sanki kəllə-kəlləyə gəlməyə hazırlaşan öküzlər kimi suda qəribə tərzdə kəşişən əzəmətli konturları da aydın görünməyə başlayırdı. Taleyin hökmü ilə onun gəlib çıxdığı adadan Mərmərə dənizi həmin səhər belə görünürdü”*¹.

Əsərdə hadisələr adı görkəmli alman bəstəkarı İohan Baxdan götürülmüş iyirmi bir yaşlı gənc kənd müəlliməsi Baxiananın təhkiyəsində təqdim edilir. Bolqarıstandan dəniz vasitəsilə uzun müddət çətin səyahətdən sonra İstanbulla, Mərmərə dənizinin sahilindəki Bizans dövründən qalma

qədim kilsəyə çatan Baxiananın tək istəyi monastr şemasını geyinmək, ömrünün qalanını rahibə kimi yaşamaqdır.

Lakin kilsənin baş rahibəsi Mitrodor rahibə Feodorun cəhdlərinə baxmayaraq, gənc qızın kilsəyə qəbuluna birmənalı baxmır. Mitrodorla söhbət zamanı nə qədər çalışsa da, Baxiana uzun yol qət edərək İstanbula, məhz bu kilsəyə gəlmə səbəbini açıqlamır. *“Rahiblikdən ayrılanda Baxiana qəfildən geri dönmək, qoca rahibəni qucaqlıyıb doyunca ağlamaq, ruhunu azad etmək və hər şeyin necə baş verdiyini demək istədi. Sonra isə həmin yerdə ölmək, tüstü kimi yoxa çıxmaq, özünü qeyb edərək mövcudluğunu sonlandırmaq.... O, bunu necə çox istəyirdi!”*¹

Yazıçı özü də qəhrəmanın sirr saxladığı məqamın üzərindən ötüb keçir. Bu da hekayənin bitməyən bir əsərin tərkib hissəsi olduğunu bir daha göstərir. Lakin “Baxiana” məhz bu həcmdə yazıçının sağlığında Moskvada çap olunmuş yeddididliyinə daxil edildiyi üçün bu qənaətə gəlmək olar ki, o, əsəri bu şəkildə oxuculara təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edib.

Öldürmək, öldürməmək. Çingiz Aytmatov “Əbədi gəlin” (Dağlar yıxılanda) romanında taleyin sirr olmasının özü bir tale olduğundan bəhs etmişdir. Yazıçı insanla təbiətin taleyini – şəhərin tüstü qoxuyan mərkəzində yaşayan jurnalist Arsen Samançinin dəniz səviyyəsindən 3000 metr dağ zirvəsində yaşayan Caabarsın ömürlərinin eyni mağarada sona çatması fəvqəladə bir qüvvənin - taleyin sirri olduğunu bildirmişdir.

Romanın epiloqunda yazıçı əsərin qəhrəmanı Arsen Samançinin hekayəsini təqdim edir. Arsen hekayəni yazaraq sevgilisi Eles Caabarsovaya vermiş və onun vasitəsilə

¹ Чингиз Айтматов.Бахиана. Полное собрание сочинений в десяти томах, шестой том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с.195

¹ Чингиз Айтматов. Бахиана. Полное собрание сочинений в десяти томах, шестой том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с. 214

Brüsseldə nəşr edilmişdir. Hekayə “Öldürmək,öldürməmək” adlanır.

Bəzən yazıçı onu düşündürən mətləbi ifadə edərkən təfərrürata varmır, bəzi məqamları ötürür, oxucunu yormamaq üçün üzərindən keçir. Nəticədə həmin məqamlar bir neçə ayrı-ayrı əsərin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan “Öldürmək-Öldürməmək” hekayəsi məzmun baxımından fərqli olsa da, ideyası ilə “Əbədi gəlin” romanının davamıdır.

Çingiz Aytmatovun İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlı yaradıcılığı kifayət qədər genişdir. Yazıçı 13 yaşındaykən qarşılaşdığı müharibəni unutmamış, iti müşahidələrindən keçirdiyi insan talelərini, həyat hekayələrini illər sonra yazıya köçürmüşdür. “Üz-üzə”, “Cəmilə”, “Ana tarla” və “Erkən gələn durnalar” yazıçının dünya müharibəsinə həsr etdiyi povestləridir. “Öldürmək-Öldürməmək” hekayəsi ideya-məzmun baxımından adlarını çəkdiyimiz povestlərlə bir sırada dayanır.

Müharibə baş verəndə yazıçının 14 yaşı var idi və povestlərində ifadə etdiyi kimi həmin tarixi prosesi yaş etibarilə yalnız arxa cəbhədə izləmək imkanı olmuşdur.

Hekayədə hadisələr Voqaboyunda- Saratovda baş verir və əsərin qəhrəmanı 19 yaşlı gənc Sergey Vorontsovdur. İstər zaman, istərsə də məkan baxımından yazıçı özündən kənara çıxıb və 19 yaşlı gəncin yaşantılarını əks etdirib.

Sergeyi qatar stansiyasında yaxalayan və ondan əl çəkmək istəməyən falçı qadın gənc oğlanın alın yazısını, taleyini söyləyir. Məlum olur ki, gənc Sergey müharibədə ölməyəcək. Lakin onu daha ciddi bir məsələ düşündürür: Öldürmək yoxsa öldürməmək. Atası müharibənin əsas qanununun öldürmək olduğunu söyləyir. Anası isə bütün adam öldürənlərin qatil olduğunu, oğluna heç kimi öl-

dürməməyi tövsiyə edir. Volqaboyu qatarla gedən Sergeyi ata və anasının verdiyi bir-birinə zidd tövsiyələri arasında seçim düşündürür. Gənc Sergey ilk dəfə partlamadan dağılan məkanı görəndə müharibə adlı gerçəyi dərk etməyə başlayır. Qatardan boylanıb gördüyü dağ-dərə, ağaclar, çəmənlərdən həmin qara və xaotik məkana keçid gənc Sergeyin bütün düşüncələrini, xəyallarını alt-üst edir və sanki həmin anda o böyüyür. Bəlkə də böyüməyə məcbur qalır.

“Öldürmək, öldürməmək” Çingiz Aytmatovun hekayəçiliyinin, həm də yaradıcılığının yekunudur, son akkordudur.

Modernist estetikanın tələblərinə görə, müəllif, əsərdə onu narahat edən, yazmaq istədiyi hər hansı problemin üzərindən sürətlə keçir. Həmin boşluqlar müəllifə növbəti kiçik həcmli əsərlərini yazmağa imkan yaradır. Ümumilikdə, Çingiz Aytmatovun hekayə yaradıcılığı roman və povestlərindəki həmin məqamların ifadəsi xarakterindədir. Təbii ki, bu mənada yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı hekayələr istisnadır. Daha çox dünyada roman və povestləri ilə tanınan Çingiz Aytmatovun hekayələri onun yaradıcılığını zənginləşdirən, dolğunlaşdıran nəsr nümunələridir.

5. POVEST JANRININ İNKİŞAFINDA ÇİNGİZ AYTMAOV MƏRHƏLƏSİ

Yaradıcılığa hekayə ilə başlayan Çingiz Aytmatovun yazıçı taleyində povestləri mərkəzi yerdə durmaqdadır. Dünya ədəbiyyatşünlişində rus nəzəri məktəbinə aid olan povest janrının həm forma, həm də məzmun baxımından ən yaxşı nümunələrini yaradanlardan biri Çingiz Aytmatov olmuşdur. Çingiz Aytmatovun povestləri istər strukturu, istər texnologiyası baxımdan, istərsə də ideya və obrazların inkişaf dinamikasına görə hekayələri ilə romanları arasında mərhələ təşkil etməkdədir.

Çingiz Aytmatov nəsrində hekayədən povestə keçid (baxmayaraq ki Çingiz Aytmatov bundan sonra da hekayə yazmağa davam etmişdi) ciddi bir ideya dəyişimi kimi baş verdi. Doğrudur, ilk povesti olan “Üz-üzə”yə qədər yazdığı hekayələrdə yazıçı texnikası, obrazların fərdi psixoloji dünyasının dərinliklərinə enmə baxımdan müəyyən dəyişimlər, inkişaf nəzərə çarpmışdır. Lakin həmin hekayələrdə Çingiz Aytmatov “çağının yazıçısı” formatından kənara çıxma bilməmişdir. Həmin yolla davam etsəydi, biz dünyanı yaxşı mənada heyratə gətirə bilən yazıçı ilə tanış ola bilməzdik. Bu baxımdan Moskva təhsilinin də onun yazıçı kimi formalaşmasında mühüm rola malik olduğunu qeyd etməliyik. Lakin heç bir təhsil iki il ərzində “Üz-üzə”, “Cəmilə” kimi sovet ədəbiyyatının inkişaf xəttinin dəyişməsinə ciddi təsir edə biləcək əsərlərin ortaya qoyulmasına səbəb ola bilməzdi. Bu, ilk növbədə Çingiz Aytmatovun malik olduğu yüksək bədii istedad, daxili enerjisi ilə bağlı olan məsələ idi.

“Üz-üzə” povesti Çingiz Aytmatov nəsrində ciddi dönüş nöqtəsi idi. Yazıçı öz taleyindən qırmızı xətlə keçən məqamları, onu ən çox narahat edən məsələlərdən ilk dəfə

yazmağa başladı. “Moskvada Maksim Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda Ali Ədəbiyyat Kursunda təhsil alarkən yazdığı “Üz-üzə” povesti (1957) Çingiz Aytmatovun ədəbiyyatda özünəməxsus yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirməsində ciddi rol oynamışdır.

İkinci Dünya müharibəsi Çingiz Aytmatovun özü və ailəsi üçün ciddi sınağa çevrildi. Atasını haqsız ittihamlarla itirən ailənin “xalq düşməni” damğası ilə çətin müharibə illərində yaşadıkları yazıçının yaddaşından silinməmişdi. “Üz-üzə”, “Cəmilə”, “Ana tarla”, “Erkən gələn durnalar” povestləri bu baxımdan vahid bir kontekstin sərhədlərlə ayrılmış parçalarıdır. Çingiz Aytmatov müsahibələrinin birində müharibə mövzusunda yazması ilə bağlı bunları demişdir: *“Əlbəttə, insan yalnız müharibə xatirələri ilə yaşamır. Lakin nə qədər ki, başəriyyat hələ planetar təfəkkürə gəlib çatmayıb, nə qədər ki, hamı başqası haqqında özü barədə düşündüyü kimi fikirləşmir, başqasının da özü kimi ölümdən qorxması, əzab çəkməsi, həyəcan keçirməsi, habelə həyatı da məhz onun kimi sevməsi ilə hesablaşmaq istəmir, nə qədər ki, başər cəmiyyətinin inkişafında təzadlar, bir-birinə əks qüvvələr mövcuddur və həmin qüvvələr nə qədər ki, ortaya çıxan məsələləri hərbi vasitəsilə həll etməklə başəriyyatı hədələyir, deməli, hərbi mövzu özünün bütün təcrübəsi ilə həyatı mövzuların ən başlıcası olaraq qalacaqdır”¹.*

“Üz-üzə” povestində Çingiz Aytmatov müharibədən qaçan insanın obrazını ədəbiyyata gətirdi, müharibədəki qələbinin təmtəraqını deyil, arxa cəbhədə mənəvi-psixoloji çöküşün dərinlikliklərini göz önündə canlandırdı. Onun ardınca yazdığı “Cəmilə” povestində isə insanın hiss və duy-

¹ Dayaq nöqtəsi. V.Levçenko ilə yazıçının 50 illik yubileyi münasibətilə müsahibə. “Вопросы литературы”, 1976, № 8, “Azərbaycan” jurnalı, 1978-ci il, №12

ğularının ən çətin vəziyyətdə də olsa qələbəsinə inam ifadə olunurdu. Məhz bu əsər onun yaradıcılığında dünyanı yaxşı mənada fəth etmək üçün ciddi istinad nöqtəsinə çevrildi. Təbii ki, o, növbəti əsərləri ilə bu əsas üzərində yüksəlməyi bacardı.

Çingiz Aytmatovun 1960-cı illərin əvvəlində yazdığı “Köşək gözü”, “İlk müəllim” və “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim” povestlərində onun hekayə mövzularının izlərini görmək mümkündür. “Köşək gözü” povestində ziddiyyətli insan tipini (Abakir) yaratsa da, ümumilikdə sosial-ideoloji motivlər üstünlük təşkil etməkdədi. Eləcə də “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim” povestindəki İlyas, “Ağ yağış”, “Dəhnəçi”, “Rəqiblər” hekayələrindəki inadçı insan tipinin davamı idi. “İlk müəllim” povestində kollektiv təhsil siyasətinin müsbət nəticələrindən bəhs edilmişdir. Doğrudur, Çingiz Aytmatovun həmin povestlərində dövrün reallıqları təsvir olunsada, ideya-məzmun keyfiyyətləri bu əsərlərin daimiliyini, əbədiyaşarlığını təmin etmişdir.

“Əlvida, Gülsarı” povesti yazıçının ruhunu, onun yazıçı kimliyini ən dürüst göstərən əsərlərindən biri, bəlkə də birincisidir. Çingiz Aytmatov bütün varlığı ilə ata bağlıdır və Gülsarı bu bağlılığın yüksək bədii ustalıqla ifadəsidir.

Çingiz Aytmatovun 1970-ci ildə çap olunmuş “Ağ gəmi” əsərini yazıçının tək-cə povestləri arasında deyil, ümumilikdə yaradıcılığında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi dəyərləndirmək olar. Mifə istinad, mif mətni ilə müəllif mətni arasındakı keçidlər Çingiz Aytmatov yazıçı texnikasında yeni idi. Adsız uşağın nağıllarından biri babası Mömün kişinin danışdığı “Ana maral” haqqında mif idi. Yazıçı həmin mətni əsərə daxil edir. Əsərdə ikinci mif isə uşağın uydurduğu və sonunda seçim etdiyi “Ağ gəmi” idi. Əsərdə hələ seçim etmədiyi üçün uşaq adsızdır. Çingiz Aytmatovun povestdən romana keçidinin konturlarını “Ağ gəmi” povestində

də görə bilirik. Ana maral-Manqurt, Mömün baba-Yediqey xətləri Çingiz Aytmatovun povestdən romana keçidini xarakterizə edir.

“Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestini mifoloji məzmun qatı baxımından yazıçının ən gözəl əsəri adlandırmaq olar. Povestdə reallıqla irrealığın, mif mətni ilə yazıçı təxəyyülünün sərhədləri birindən digərinə keçid hiss olunmayacaq qədər şəffafdır. Əsərdəki obrazlar mifin içində yaşayırlar, ondan ayrılmayıblar. Kiriskin anası oğluna meşədə uğurlu ov arzulayır (Mifologiyadakı ölüb-dirilmə motivi). Ən əsası Çingiz Aytmatovun modelində dünyanın gələcəyini simvolizə edən və əsərdəki yeganə oğlan uşağının sağ qalması uğrunda aparılan mücadilə insanoğluna ucaldılan ən böyük abidə kimi səciyyələndirmək olar.

Çingiz Aytmatovun 1990-cı ildə çap olunmuş sonuncu povesti “Çingiz xanın ağ buludu” isə “Gün var əsrə bərabər” romanının davamı, əlavəsi xarakterindədir. Yazıçı “Gün var əsrə bərabər” romanında Abutalıb Kutubbayevlə ilk dəfə onu uşaqlığından bu yana ən çox narahat edən mövzuya – repressiyaya işıq saldı. Çingiz Aytmatovu yazmağa ən çox sövq edən səbəblərdən biri də məhz atası idi. Yazıçı 1937-ci ildə Moskvada –Kazan stansiyasında sağollaşdığı atası haqqında 1991-ci ilə qədər heç bir məlumat ala bilməmişdi. “Gün var əsrə bərabər” romanında başladığı mövzunu bu povestdə davam etdirdi. Povest iki daxili mətnəndən ibarətdir. Yazıçı zaman baxımından bir-birindən çox uzaq məsafədə olan iki hadisə arasında keçid edir. Onlardan biri Çingiz xanın yaşadığı orta çağ, digəri isə repressiyanın tüğyan etdiyi 30-cu illərdir. *“Romanda işlənən yaxın və uzaq tarix bu şəkildə ortaya qoyulur. İki ayrı zamanda, iki ayrı rejim tənqid edilmiş və bu qəddar rejimlərin insanlara qarşı faciəvi davranışları təsvir edilmişdir. Birində Abutalıb sadəcə gələcək nəsələ qazaxların tarixini və öz şəx-*

si keçmişini miras saxlamaq istəmişdir. İkincisində isə Ərdənə və Doğulan gələcəyə Xan tərəfindən yasaqlanmış bir eşqin meyvəsini və mirasını saxlamışdır. Bu iki hekayəni birləşdirən nəsil və gələcək qayğısından başqa bir şey deyildir”¹.

Çingiz Aytmatovun “Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Çingiz xanın ağ buludu” povestlərində roman miqyası var. Müasir roman nəzəriyyəsi ilə baxdıqda bu əsərlər həmin qəliblərə tam şəkildə uyğunlaşır. Beləliklə, povest janrı Çingiz Aytmatov nəsrinin onurğa sütününü təşkil edir.

Üz-üzə. Çingiz Aytmatov Maksim Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda Ali Ədəbiyyat kursunda təhsil aldığından Moskva elmi-ədəbi mühiti sənətkarın bədii yaradıcılığında mühüm rol oynayıb. Orada aldığı təhsil yazıçının mənsub olduğu milli mədəniyyətin ümumbəşəri dəyərlər kontekstində bütün dünyada ən yüksək səviyyədə təqdiminə imkan yaratdı. Bu özünü təsdiqin əsasında yazıçının malik olduğu yüksək bədii istedad dursa da, düşdüyü ədəbi mühitin də rolu danılmazdır. Moskva mühiti Çingiz Aytmatovun nəzəri cəhətdən zənginləşməsinə və püxtələşməsinə kömək etdi. İlk təhsil ilinin yekununda onun “Üz-üzə” povesti 1958-ci ildə qırğızcadan tərcümədə əvvəlcə “Октябрь”, daha sonra “Новый Мир” jurnalında yayımlandı. Bu povest Çingiz Aytmatovun ədəbiyyatda öz yolunu müəyyənləşdirməsində böyük rol oynadı. Əsərdə yazıçı Səidə və İsmayıl obrazları ilə cəmiyyət-fərd probleminə dair fəlsəfi məsələni ortaya qoydu, müharibədən qaçan insanın obrazını bədii ədəbiyyata gətirərək, sosializm realizminin prinsip-

¹ Orhan Söylemez. Türk dünyasında tarihi roman ve milli kimlik. Ankara, Bengü yayınları, 2019, s. 87

lərinə zidd olaraq Totoyun ailəsinin timsalında müharibə insanının acınacaqlı faciəsini təsvir etdi.

Çingiz Aytmatov “Üz-üzə” povestinə sonralar yenidən qayıtmışdır. Bu onun yaradıcılığında tək nümunədir. Belə ki, yazıçı povesti üzərində sonradan yenidən işləmiş İsmayılın anasının ölümü və onun dəfn mərasimində gizli şəkildə iştirak etməyini əsərə əlavə etmişdir. Bu əlavələr əsərdəki psixoloji ziddiyyətləri daha da gərginləşdirmişdir. Əsər yenidən 1990-cı ildə “Новый Киргизистан» jurnalında çap edilmişdir.

Həmin nəşrə yazdığı Ön sözdə Çingiz Aytmatov əsərin qayəsində duran mətləblərdən bəhs etmişdir: *“Mən oxucuya cəmiyyət mənafeyindən, xalq borcundan və insanın fərdi vəzifələrindən danışmağa çalışırdım. Eyni zamanda, mən şəxsiyyət və borc arasında həlledilməz mübahisədən qaçmağa çalışan insana onun və ailəsinin faciəsini göstərmək istəyirdim”¹.*

“Üz-üzə” povesti ilə Çingiz Aytmatovun özünəməxsus yaradıcılıq yolu bütün konturları ilə görünməyə başladı. Bəzən yazıçı özü də yaradıcılığının məhz bu əsərdən başladığını qeyd edirdi.

Povestin qəhrəmanı İsmayıl müharibəyə aparılarkən yolda qaçır. Onun qaçması üçün səbəbləri var. Müharibənin başvermə səbəbi ilə onun xalqının hər hansı bağlılığı yox idi, getdiyi ərazilər onun babalarının yaşadığı torpaqlar deyildi. Yazıçı müharibənin beynəlmiləl mahiyyətinə, imperialist qüvvələrinin öz maraqlarını təmin etmək məqsədilə törədilməsinə eyham vurur. Bu baxımdan İsmayıl haqlı olsa da, onu əhatə edən cəmiyyətin baxışı fərqli idi. Başında papaq gəzdirən hər kəs müharibəyə getmiş və bu, bir vətəndaşlıq borcuna çevrilmişdi. Bundan qaçmaq mümkün deyil-

¹ Çingiz Aytmatov. Üz-üzə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s.14

di. Çingiz Aytmatov sosialist realizminin mütləq qəhrəman ideyasından kənara çıxır. *“Yazıçı hekayəsində İsmayılın dünyasını daha çox Səidə vasitəsilə oxucuya təqdim edir. Aytmatov İsmayılı ittiham etməkdənsə, baş verənləri təsvir etməklə hökmün oxucu tərəfindən verilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, arxa planda şahid kimi qalmaqı seçir”*¹.

İsmayılın taleyini düşdüğü mövcud vəziyyət müəyyənləşdirir. Əsərin sonunda onu çox sevən xanımı Səidə seçim qarşısında qalır. Bir tərəfdə qonşusu Totoyun öz şəxsi səadəti naminə son ümid yeri olan inəyini oğurlayan İsmayıl, digər tərəfdə isə xalq var idi. Səidə ikincini seçir və İsmayılın yerini deyir. Yazıcının gəldiyi qənaət bundan ibarətdir ki, heç kim şəxsi səadəti naminə xalqı ayaq altına ala bilməz.

Qeyd: Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” povesti haqqında bu monoqrafiyanın “Çingiz Aytmatov və İsa Hüseynovun povestlərində müharibə reallıqlarının bədii inikası” bölməsində geniş bəhs olunmuşdur.

Cəmilə. Moskva təhslinin yekununda qələmə aldığı “Cəmilə” povesti Çingiz Aytmatova dünya şöhrəti qazandırdı. Povest dünyanın 160-dan çox dilində oxunmaqdadır. Povestin dünya şöhrəti qazanmasında görkəmli qazax yazıçısı Muxtar Auezovun və fransız yazar Lui Araqonun mühüm xidmətləri olmuşdur.

Qırğızca qələmə alınan əsər 1958-ci ildə Anna Dmitrievanın tərcüməsində “Новый Мир” jurnalında rus dilində nəşr olunmuşdur. Povesti oxuyan Lui Araqon onu fransız dilinə tərcümə etmiş və “Ən yaxşı eşq hekayəsi” adlı ön söz yazmışdır: *“Cəmilə” haqqında düşüncələrimi yazmağa başlarkən, nə qədər tərəddüd içində olsam da, amma deyə*

*bilərəm ki, bu əsər mənimçün dünyanın ən gözəl eşq hekayəsidir. Bax, buna görə də boş vaxtımın olub-olmadığını düşünmədən bütün işlərimi bir kənara qoyub, özümə vaxt ayırdım və bu hekayəni tərcümə etdim. Və artıq dünyanın eşq haqqında ən gözəl hekayəsi çapa hazır bir vəziyyətdə alimdə idi”*¹.

Povestdə Cəmilə ilə Daniyarın sevgi əhvalatı balaca Seyidin çəkdiyi şəkildə canlandırılır. Əri müharibədə olan Cəmilə başqasına - Daniyara vurulur və qoşulub qaçır. Əsərdə insan hissi, onun sevgisi ən ağır, ən çətin şəraitdə bütün stereotipləri aşaraq qalib gəlir. Cəmilə adət-ənənəyə, rejimin sərt siyasətinə qarşı çıxır. Povestin sonunda Seyidin çəkdiyi şəkildə onlar qalib kimi təsvir olunur. Çingiz Aytmatov “Cəmilə”ni real həyat hadisələri əsasında qələmə almışdır. Əsərdəki Seyid yazıcının prototipidir. 1944-cü ildə Çingiz kənddə vergi toplamaqla bərabər, gecələr traktorçulara kömək edirdi. Yazıçı xatirələrində qeyd edirdi: *“Həyatımda ən çox işlədiyim yay həmin yaydır deyə, fikirləşirəm. Heç unutmaram...”*²

İsti avqust günlərində biçindən sonra o, Daniyar və Cəmilə ilə qarşılaşmış və onların sevgi əhvalatına şahidlik etmişdir. İllər sonra həmin əhvalatı povest şəklində qələmə almışdır. Muxtar Auezov “Yolun açıq olsun” məqaləsində yazır: *“Cəmilə” Çingiz Aytmatovun ilk əsəri deyildir... Məncə, “Cəmilə” ilə özünəməxsus parlaq istedadını nümayiş etdirən bu əsərində Aytmatovun təsvir etmək gücünün yüksək bir nöqtəyə çatdığı qəti şəkildə görünür... Doğrusu, Çingiz Aytmatovun qırğız ədəbiyyatına bir yenilik kimi daxil olan ən mühüm özünəməxsusluğu insanın duyğularını və münasibətlərini yad bir şəxs kimi deyil, onları tam mənası*

¹ Ali İhsan Kolcu. Bozkiçidəki bilge Cengiz Aytmatov. İstanbul, Salkımsöğüt yayınları, 2008, s.115

¹ Louis Aragon. Dünyanın ən gözəl aşk hikayəsi. “Türk edebiyatı” dergisi. 2008, sayı 418, s. 37

² Cengiz Aytmatov. Çocukluğum. İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, s.21

ilə anlayan bir gözlə, son dərəcə təbii bir şəkildə canlandırmasıdır”¹

Qeyd: Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” povesti haqqında monoqrafiyanın “Çingiz Aytmatov və İsa Hüseynovun povestlərində müharibə reallıqlarının bədii inikası” bölməsində geniş bəhs olunmuşdur.

Köşək gözü. Povest 1960-cı ildə “Советская Киргизия” qəzetində (30 noyabr, 8 dekabr) “Золото” adı ilə, 1961-ci ildə isə “Новый Мир” jurnalında (№2) “Köşək gözü” adı ilə nəşr olundu. Povestdə Stalin dövründəki kolxoz və sovxozların idarə olunmasındakı çatışmazlıqlar tənqid olunur. Yazıçı illər sonra verdiyi müsahibəsində sovet sisteminin istehsal siyasətinin yanlışlıqlarına diqqət yetirmişdir: “*Stalin istibdadı kolxoz və sovxozların potensial imkanlarına dərin və uzun müddətli zərbə vuraraq kəndçini bir fərd olaraq əzmişdir. Bu bizim ölkə üçün bir nömrəli məsələyə çevrilmişdir*”².

Əsərdə rejimin illər boyu məktəblərdə apardığı ideoloji təbliğatla mövcud reallıq arasındakı ziddiyyətlər baş qəhrəman Kamalın həyat hekayəsi əsasında göstərilmişdir. Texnikumu bitirərək Anarxay kəndinə işləməyə gələn Kamal tarix müəlliminin ona öyrətdikləri ilə ideologiyasının yerlərdəki real ifadəsi arasında böyük təzad görür. Nəticədə bir gəncin arzuları məhv olur. “Əlvida Gülsarı” povestində Tanabay, “Qiyamət” romanında Boston kimi, Kamal obrazı da yazıçının mövcud quruluşun naqis tərəflərinə etirazının ifadəsidir.

¹ Мухтар Ауэзов. Путь добрый. "Литературная газета", 1958, 23 октябрь, № 7

² Чингиз Айтматов. Подрываются ли основы? Газета "Известия", 1988, 4 май

Çingiz Aytmatov ucsuz-bucaqsız Anarxay çöllərində yeni əkinlərin başlanmasına həsr etdiyi “Ağ yağış” hekayəsindən sonra “Köşək gözü” povestində həmin sosial mövzuya qayıtmış, daha fərqli və mürəkkəb insan talelərindən söhbət açmışdır. Povestin qəhrəmanı məktəbi bitirib tarix müəllimi Aldiyarovun tələqləri ilə Anarxaya işləməyə gələn Kamaldır. Aldiyarovun məktəbdə ölkəşünaslıq dərslərində keçdiyi dərslə, etdiyi tələqlərlə Kamalın Anarxayda qarşılaşdığı mənzərə kontrast təşkil etməkdədir. Kamal buraya qoşquçu kimi işləməyə gəlsə də, ona tam fərqli suçu vəzifəsini verirlər. Burada o, traktorçu Abakir kimi müştəbeh, kobud, özündənrazı, kimsəylə anlaşımayan birini tənələri altında işləməyə məcbur qalır. Əsərdə traktorçu Sadəbəy, qoşquçu Əkiçip, Aldey, Kalipə və Kamalın bulaq başında- Köşək gözündə görüb vurulduğu kəkilli qız Abakirdən tam fərqli, Kamalın içində daşdığı ali idealları ifadə edən obrazlardır. Kamal bulaq başında rastlaşdığı gənc çoban qızla bulağı adlandırırlar.

“Bu çeşmənin adı nədir?

Suyunu bulandırdığım üçün sönük-sönük parlayan girdə nohura baxıb fikirləşdim. Doğrudan da, bizim bu yeganə bulağın adı olmalıdır, ya yox. Fikirləşdiyim müddətdə su duruldu, indi onun səthi işıldayır, ancaq dibi qaralırdı.

Mən qıza çevrilib dedim:

- Köşək gözü!”¹

Kamal Abakirin təhqirlərinə ilk başda çətinliklə dözür, onunla yola gedə bilmir. Anarxay ölkəsi adlandırdığı bu sonsuz yovşanlı çölün əkilməsindən vaz keçmək fikrinə də düşür. Bu zaman çöl ona boş, mənasız səhra kimi gəlir: “*Çöl qarşımda boş-boş, ehtirassız uzanmışdı. Bütün təpəliklər, daş döşləri, dərələr, ətrafdakı hər şey zəhlətökən şə-*

¹ Çingиз Айтматов. Köşək gözü. Bakı, “TEAS Press” Nəşriyyat evi, 2019, s.123

kildə bir-birinə oxşayırdı. Bu ölü, həzin yeknəsəqliyi kim yaratmışdı?”¹

Sonsuz yovşanlı səhrada Abakirlə mübarizə aparən Kamal gec-tez anlayır ki, insanın xəyal gücü, onun arzu istəkləri hər şeydən üstündür. Kimsə bunun qarşısını ala, ona mane ola bilməz. Beləliklə, Kamal daha şövqlə öz mübarizəsini aparmağa başlayır: *“Mənim üçün bir şey aydın oldu ki, həqiqət uğrunda yumruqla da vuruşmaq olar. Başa düşdüm ki, səni döyən adamla döyülmək labüddür”*².

Yazıçı əsərdə Kamalın yovşanlı Anarxay səhrasında yeni əkin sahələrinin salınmasını bir məktəblinin yeni səhifədə yazdığı ilk sətirə bənzədir: *“Həmin günlərdə biz yeni, böyük bir sahəni şumlayırdıq. Arzuladığımız, sənə ləzzət və rən bir işlə məşğul olduğun zaman həmin təzə şeyə başlamaq xoşdur! Hələ məktəbdə ikən yeni, təmiz səhifədə sətirlər yazmağı sevirdim. Səhər ayaq dəyməmiş qarın üstü ilə qaçaraq ilk iz buraxmağı sevirdim. Baharda dağ ətəyinə, hələ heç kəsin görmədiyi zanbaqların dalınca getməyi sevirdim. İnsanı yeniliyi və tərəvəti ilə cəlb edən bu işdə nə isə var. Burada, Anarxayda, əl dəyilməmiş çöldə açılan yeni şırım mənim üçün ilk sətir, ayaq basılmamış qar və dərilməmiş zanbaq idi”*³.

Əsərin sonunda Abakir qeyri-müəyyən şəkildə baş götürüb gedir, yovşan ətirli Anarxay çölünü tərk edir və Kamal ona qalib gəlir. Daha çox sosial məzmun kəsb etsə də, Çingiz Aytmatov əsərdə bir insanın idealları, arzuları uğrunda mübarizəsini və sonda qələbəsini Kamalın timsalında uğurla təsvir etmişdir.

İlk müəllim. Çingiz Aytmatov povesti qırğız dilində yazmış və “Xalq müəllimi haqqında ballada” (“Ala too”, 1961), “İlk müəllim haqqında ballada” (“Müəllim” qəzeti, 1961) adları ilə çap olunmuşdur. Əsər 1962-ci ildə Çingiz Aytmatovla Anna Dmtrievanın birgə tərcüməsində rus dilində “Новый мир” (№7) jurnalında çap olunmuşdur.

Çingiz Aytmatov povesti real qəhrəmanın həyat hekayəsi əsasında qələmə almışdır. Həqiqətən də, Şəkər kəndində ilk məktəb açan və uşaqlara əlifba öyrədən Duyşen adlı müəllim olmuşdur. Sovet quruculuğunun ilkin illərində icbari təhsilin uğurları əsərdə təqdir olunur. Həqiqətən də Sovet İttifaqının əhalini kütləvi təhsilə cəlb etməsi yerli xalqların savadlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

İnqilabdan sonra Duyşenin açdığı məktəbdə əlifba öyrənən Altınay akademik səviyyəsinə qədər yüksəlir. Duyşen bütün əngəllərə, yerli xalqın təpkillərinə baxmayaraq, sadə qırğız kəndində məktəb açır. Altınay və digərləri qırğız xalqının gələcək ziyalılarının ilk qaranquşları olurlar.

Baxtin müsahiblərinin birində qeyd edirdi ki, *“yalnız indiye aid olan hər şey indiylə birlikdə ölər”*¹. Yazıçının böyüklüyü ondadır ki, daxilindəki sonsuz enerjini, nəfəsi əsərə ötürsün və bu amil əsərə yaşama vəsiqəsi versin. Nəcə ki, biz Nizami Gəncəvini, Nəsimini, Füzulini, Puşkini, Hüqonu, Dostoyevskini, Tolstoyu və digər dünya klassiklərini əsrlər ötdükdən sonra da böyük maraqla oxuyuruq.

Bəzən ideoloji qəliblər yazıçını bu günə, sosial sifarişlərə yönəldir. Lakin böyük istedad və fəhm bu kontekstdə dərin mətləbləri ifadə edə və əbədiyaşarlıq qazana bilər. Çingiz Aytmatovun “İlk müəllim” povesti ilk baxışdan ideoloji mahiyyət kəsb etsə də, Altınayın fırça ilə çəkdiyi

¹ Çingiz Aytmatov. Köşək gözü. Bakı, “TEAS Press” Nəşriyyat evi, 2019, s.125

² Yenə orada, s.133

³ Yenə orada, s.142

¹ Mihail Bahtin. Söyləmə türleri və başqa yazılar. Noviy Mir dergisinin yönelttiği soruya cavab, Metis yayınları, 2016, s.10

tabloda ifadə etdiyi mətləblər hər hansı ideoloji qəlibə sığmır, insanın dərin yaşantılarını ifadə edir. Çingiz Aytmatov dünyada hələ bu gün də mövcud olan savadsız, cahil mikromühitlərdə fədakar, xalqını düşünən adamlar tərəfindən aparılan mübarizəni simvollaşdırmışdır. Bu mübarizənin qəhrəmanı müəllim Duyşen, nəticəsi isə akademik Altınaydır. Əsər Altınayın onun üçün digər tablolarından fərqli olaraq, o qədər də asan olmayan rəsmin çəkilməsi ilə başlanır. Bu rəsmdə onun müəllimi Duyşenlə əkdiiyi iki qovaq ağacı və onun yanında “Duyşen məktəbi” təsvir olunacaqdı. *“Hələ tamamlanmamış şeylər barəsində həтта yaxın dostlara belə qabaqcadan söz deməyi və xəbər verməyi xoşlamıram. Ona görə yox ki, işimə tələbkərləqlə yanaşıram, sadəcə olaraq, mənə elə gəlir ki, beşikdə olan uşağın böyüyəndə necə olacağını əvvəlcədən bilmək çox çətindir. Lakin bu dəfə əhdimə xilaf çıxıram... İstəyirəm ki, adamlar öz məsləhətləri ilə mənə kömək etsinlər, xəyalən də olsa, molbertin qabağında mənimlə qoşa dayansınlar, mənimlə birlikdə həyəcan keçirsinlər”¹.*

Hər şey akademik Altınay Süleymanovanın böyüdüyü Kurkureu vadisindəki yeni məktəb binasının açılışında iştirakı ilə başlayır. Orada ona qoca bir poçtalyon – Duyşen məktub gətirir. Altınay molbertin qarşısında 1924-cü ili xatırlayır. Yazıçı əsərdə ötən əsrin 20-ci illərini, sovet quruculuğu və kütləvi təhsilin həyata keçirilməsi ilə bağlı hadisələrə toxunur. Duyşen mərkəzdə öyrəndiyi çox da əhatəli olmayan bilikləri doğma kəndinin uşaqlarına öyrətməyə, onları maarifləndirməyə çalışır. Lakin yerli əhali ona qarşı çıxır. Duyşen əvvəllər bəylərin atlarının saxlandığı tövlədə məktəb qurur və o məktəbdə savad almağa başlayan Altınay akademik səviyyəsinə yüksəlir. Altınay üçün ayaqları

nın altına xalı salınaraq hörmətli adam kimi qarşılandığı doğma kəndində illərboyu axtardığı sevimli müəllimi Duyşen adlı qocanın poçt məktubunu çatdırması onu gözlənilməz vəziyyətə salır. Duyşen onu insan hesab etməyən əmisi arvadının əlindən alıb məktəbə gətirmişdi, daha sonra onu zorla ərə verərkən aparmağa gəlmiş adamlarla sona qədər əlbəyaxa vuruşmuşdu. Polis hesabına olsa da, Altınayın onları əlindən alıb mərkəzə oxumağa göndərmişdi.

Əsərdə iki yeniyetmə bir vaxtlar “Duyşen məktəbi”nin yerləşdiyi tərədə Duyşenlə Altınayın birlikdə əkdikləri əkiz qovaqlara çıxaraq ucsuz-bucaqsız məmləkətlərini seyr edirlər. Yazıçı burada Duyşeni apardığı mübarizənin nəticəsində indi insanların daha geniş düşünmə bildiklərini ifadə etməyə çalışmışdır. *“Biz gözümüz işlədikcə gömgöy üfüqə baxır və əvvəllər heç aqlımıza gətirmədiyimiz qədər çox yer görürdük, əvvəllər bizə məlum olmayan çayları görürdük”¹.*

Altınay həmin günləri xatırlayarkən sonuncu dəfə Duyşenin onu xilas edərək qatar yoluna gətirməsini taleyində dönüş nöqtəsi hesab edir. *“Əgər mən Duyşenlə qayıtdığım o cığırı indi tapsaydım, yerə döşənib müəllimimin izlərini öpərdim. O cıqır mənim üçün hər şeydən qiymətlidir. Keçdiyim bütün yolların başlanğıcıdır. Məni həyata, yeni əqidəyə, yeni inama və işığa gətirən o günə, o cığıra, o yola uğurlar olsun! Var olsun həmin günəş, var olsun həmin torpaq....”²*

Çingiz Aytmatov povestdə fədakar müəllim obrazını canlandırmışdır. Duyşenin Altınay və digər şagirdlərinin təhsil alması naminə etdikləri fədakarlıq, qəhrəmanlıqdır. Yaxşı gələcək, gözəl sabahlar üçün yaxşı təhsil təkəcə hər

¹ Çingiz Aytmatov. İlk müəllim, Bakı, “TEAS Press” Nəşriyyat evi, 2019, s.151-152

¹ Çingiz Aytmatov. İlk müəllim, Bakı, “TEAS Press” Nəşriyyat evi, 2019, s.154

² Yəne orada s.193

hansı xalqın deyil, ümumilikdə bəşəriyyətin yeganə çıxış yoludur. Buna görə də Çingiz Aytmatovun “ilk müəllim” povesti gələcək naminə fədakarlıq edən müəllimlərə ucaldılan abidədir.

Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim. Çingiz Aytmatovun 60-cı illərdə qələmə aldığı povestlərində işıqlar insanın üzərinə fokuslanıb və obrazları bütün cəhətləri ilə, tale hekayətləri ən xırda cizgilərinə qədər əks olunub. Bu baxımdan İlyasın İssık-göl sahilində yarımçıq qalmış mahnısı – “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim” insan xarakterinin, onun dərkolunmazlığının və bəzən atdığı addımlarla tale dolanbaclarında azmağının Çingiz Aytmatov yozumudur. Povesti 1961-ci ildə “Дружба народов” jurnalında rus dilində çap olunmuşdur.

Əsərin proloqunda bir jurnalistin Tyan-Şana müsahibə üçün gedişi və bu əsnada həyatı məhv olmuş İlyasla tanışlığı təsvir olunur. O yolboyu komuzda bir mahnıya qulaq asaraq düşünürdü: *“Onu dinləyəndə mənə həmişə elə gəlirdi ki, qürub vaxtı çöldə yalnız bir atlının mahnısını eşidirəm. Yol uzaq, çöl genişdir, düşünməyə və zümzümə etməyə vaxt var. Gərək ürəyini boşaldasan. Yalnız qalanda, ətrafda sükut hökm sürəndə və yalnız at dırnaqlarının səsi eşidiləndə, məgər insanın başından azmı fikirlər gəlib keçir? Tellər arxın hamar ağ daşları ilə süzülən sular kimi bəmdən səslənirdi. Qopuzla çalınan nəğmə nələr demirdi! Deyirdi ki, bir azdan günəş təpələrin arxasına çəkilib gizlənəcək, axşam sərinliyi səssiz-səmirsiz yerə yayılacaq. Boz yolun qırağındakı gömgöy yovşan və sarı ceyranotu tozunu tökə-tökə yavaş-yavaş yellənəcək. Çöl atlını dinləyəcək, onunla birlikdə düşünəcək, birlikdə zümzümə edəcək...”*¹

¹ Çingiz Aytmatov. Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim. Bakı, “TEAS Press” Nəşriyyat evi, 2019, s.9

Rüstəm Kamal “Yalnız atlının türküsü” əsəsində Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının türkülər üzərində yazıldığını qeyd edir: *“Böyük yazıçı əsərlərində konkret bir musiqi havasının çalınması, türkünün oxunması ilə süjetin simvolik dilini yaradır, oxucuda müəyyən duyğusal assosiasiyalar oyadır, türkü ilə qəhrəmanın etnik mədəni kontekstə, milli dəyərlər sistemə qovuşmasına nail olur, həm də oxucunun mətnin mistik atmosferinə alışdırır, oxucu-dinləyici ilə mifoloji-əfsanəvi tarix arasında ruhsal əlaqə yaradır”*¹.

Asel cəmi bir neçə dəfə yolda təsadüfən gördüyü və möhkəm vurulduğu İlyasa toyuna bir neçə gün qalmış hecnəyi düşünmədən qoşulub qaçır. İlyas da həmçinin ilk dəfə gördüyü Aseli unuda bilmir və sovxoz istiqamətində işlədiyini günlərdə onu görməyi arzulayır, tale qəribə şəkildə və bəlkə də Aselin istədiyi üçün onları qarşılaşdırır. Asel İlyasın gəlməyini maşının izindən belə tanıyır: *“-Kitabxanadan gəlirdim, baxıb yolda maşının izlərini gördüm. – Yox, əşşi?! – Bu mənim üçün “sevirəm” sözündən daha qiymətli, daha mənalı idi. Asel mənim maşınının izini axtarmışsa, deməli, məni düşünürmüş, deməli, xətrim onun üçün əzizdir”*².

İlyasın xarakterindəki dağınıqlıq, ipə-sapa yatmayan xüsusiyyətləri onun “nəğməsi”nin yarımçıq qalması ilə sonuclanır. Sürücü yoldaşlarına qarşı çıxaraq maşına yedək qoşması və onu ünvana çatdırma bilməməsi İlyasın xarakterindəki müştəbehliyin, özündənrazılığın ifadəsidir. Əsərdə Xədicə bu xüsusiyyəti ilə bağlı ona xəbərdarlıq edir: *“Hə-*

¹ Rüstəm Kamal. Yalnız atlının türküsü. “Güzgü günü” esselər kitabı. Bakı, Çaşıoğlu, 2017, s.185

² Çingiz Aytmatov. Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim. Bakı, “TEAS Press” Nəşriyyat evi, 2019, s.30

yatla ayaqlaşmaq, onu haqlamaq olmaz, əlinə keçəni qənimət bil... Tale ilə gizlənqəç oynamaq nəyə lazımdır..."¹

İnsan sonuna qədər dərkolunmazdır və onun addımları bəzən qeyri-ixtiyari və izaholunmazdır. İlyasın sevərək evləndiyi Aseli və balaca oğlu Səməd varkən onun niyə belə uçurumun dibinə yuvarlanması da xarakterindəki izaholunmayan cəhətləri ilə bağlıdır. *"Bilmirəm, ya insan belə yaranıb, ya da ki, mənim təbiətim bu cürdür: sanki həmişə həyatımda nəşə çatışmır"*².

Üzərindən illər keçdikdən sonra İlyas geri dönsə də, artıq gec idi. Onun qatarı getmişdi və o, yubanmışdı. Asel uzun müddət İlyasın yolunu gözləsə də, yolda təsadüfən qarşılaşdığı Canturinin ərinin Xədicə ilə birlikdə uzaqlarda yaşadığını deməsi onun bütün arzularının üzərindən xətt çəkir və ona böyük şəfqət və məhəbbətlə yanaşan Baytemirlə evlənir. İlyasın keçirdiyi maşın qəzası nəticəsində tale onları yenə üz-üzə gətirir. İlk dəfə olduğu kimi, İlyas Aseli oğlu Səmədlə birlikdə aparmaq istəsə də, o razılaşmır. Beləliklə, İlyasın nəğməsi yarımçıq bitir: *"-Yola çıxdığım gün gölün sahilinə getdim, həmin o sıldırım dikiyə çıxdım. Tyan-Şan dağları ilə, İssik-göllə vidalaşurdım. Əlvida, İssik-göl, yarımçıq qalmış mahnım mənim! Mən səni, sənin maviliyini və sarı sahillərini özümlə götürüb aparardım, ancaq sevdiyim adamın məhəbbətini özümlə apara bilmədiyim kimi, bu da mənə qismət olmadı. Əlvida, Asel! Əlvida, sevgilim. Bəxtiyar ol! Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim.."*³

"Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim" povestində insanlar arasındakı münasibətdə qarşılıqlı sevgidən daha çox hörmətin, qiymətləndirmənin rolu vurğulanır. Yazıçı əsərdə

İlyasın acınacaqlı faciəsi, Aselin arzuları, Baytemirin xarakteri və Səmədin gələcəyinin təsviri fonunda ailə və onun məsuliyyətindən bəhs etmişdir.

Ana tarla. 1963-cü ildə Çingiz Aytmatovun İkinci Dünya müharibəsindən bəhs edən üçüncü povesti, "Ana tarla" qırğız dilində "Ala-Too" (№1), rus dilində "Новый мир" (1963, №5) jurnallarında nəşr olunmuşdur. Çingiz Aytmatov müharibədən çox sonralar Tolqonayla rastlaşmış və onun həyat hekayəsi əsasında əsərini yazmışdır. Yazıçı çox sonralar əsəri haqqında müsahibələrinin birində demişdir: *"Mən öz povestimdə müharibə ilə bilavasitə əlaqəsi olanları, döyüşlərdə iştirak edənləri yox, müharibə ilə qismən, dolayı yolla bağlı olanları göstərmək istəmişəm. "Ana tarla"da olduğu kimi. Müharibə hardasa çox uzaqlarda başlayır, ancaq o, Tolqonayın həyatına taxıl zəmilərində daxil olur"*¹.

Həqiqətən də Tolqonay Çiydə kolxozunda yaşamış və əsərdə olduğu kimi, real həyatda da ərinə və oğlanlarını müharibədə itirmişdir. Povestin əsas qəhrəmanı Tolqonay ana və onunla həmsöhbət olan Torpaq anadır. Tarixə şahidlik etmiş torpaq müharibənin dəhşətini yaşayan Tolqonayla söhbət edir, dərdləşir. Torpaq belə bir dəhşətə bəşəriyyətin şahidlik etmədiyini təsdiqləyir. Bu dialoq özündə mifoloji məzmun kəsb edir və çox qədim zamanların, Neolit dövrü əkinçilərinin torpaqla bağlı yaratdığı miflərə əsaslanır. Qədim insanlar özlərinin ən çətin anlarında torpağa üz tutar, onunla söhbətləşər, kömək diləyərtilər. Dinlər tarixinin tədqiqatçısı Karen Amstronq özünün "Mifin qısa tarixi" kitabında yazır: *"Bir zamanlar ruhani aləmlə təmasa girmək*

¹ Çingiz Aytmatov. Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim. Bakı, "TEAS Press" Nəşriyyat evi, 2019, s.59

² Yenə orada, s.72

³ Yenə orada, s.110

¹ Dayaq nöqtəsi. V.Levçenko ilə yazıçının 50 illik yubileyi münasibətilə müsahibə. "Вопросы литературы", 1976, № 8, "Azərbaycan" jurnalı, 1978, №12, s.172

üçün göyə yüksələn insanlar indi müqəddəs olanla yer üzərində ritual əlaqə qururdular. Lasko mağarasındakı Paleolit dövrü tunellərinin analoqu olan Neolit dövrü labirintləri də kəşf edilmişdir, ancaq yeraltı mağaralarda müqəddəs heyvanlarla təmasa keçmək əvəzinə, əkinçi sityişçilər Torpaq ananın bətninə girib bütün varlıqlarının qaynağına mistik qayıdış etdiklərini düşünürdülər”¹

Tolqonay ananın əri Suvankul, oğlanları Qasım, May-selbek, Caynaq növbə ilə müharibəyə gedir və heç biri geri qayıtmır. Bu əsnada ana gəlinin Alımanı da itirir. Yalnız nəvəsi Canpolat onun üçün gələcək naminə ümid nöqtəsinə çevrilir.

Torpağı obrazlaşdıran yazıçı Torpaq Ana ilə İnsan Ananın dialoqunda bir xalqı ümumiləşdirmiş, torpağın müqəddəsliyindən və insanla təbiətin tale ortaqlığından bəhs etmişdir. Tolqonay deyir: *“Mən həmin an düşündüm ki, gövdə kökün üstündə bitdiyi kimi, ananın xoşbəxtliyi də xalqın xoşbəxtliyi ilə bağlıdır. Xalqın taleyi ilə ananın taleyi ayrılmazdır. Başıma min bəla gəlsə də, həyatım ciddi çətinliklərə düçar olsa da, mən inamımdan heç vaxt dönmərəm. Xalq yaşayır deyər mən də yaşayıram”²*.

Müharibə bitdikdən sonra gedənlərin dönmədiyini gören Tolqonay ana bir anlıq özündən qalib, yoxsa məğlub olduqlarını soruşur. Cavabı isə heç də imperiyanın təmtəraqlı qələbə pafosu ilə səsləşmir. Tolqonay ana kimi minlərlə, milyonlarla analar bu imperialist savaşın nəticəsində məğlub oldular, həyatları puç oldu.

Qeyd: Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” povesti haqqında monoqrafiyanın “Çingiz Aytmatov və İsa Hüseynovun po-

vestlərində müharibə reallıqlarının bədii inikası” bölməsində geniş bəhs olunmuşdur.

Əlvida, Gülsarı. 1968-ci ildə “Новый Мир” jurnalında (№ 3) “Əlvida, Gülsarı” povesti rus dilində nəşr olunur. Yazıçı bu əsərini də uşaqlıq dövrü müşahidələrinin nəticəsində qələmə almışdır. Şəkər kəndində Tanabayın obrazının prototipi olan Bektay adlı şəxs yaşamışdır. Gülsarının əhvalatını isə Şəkərə səfəri zamanı Bektayla söhbətindən sonra bilir və onun taleyi yazıçını kədərləndirir.

Çingiz Aytmatovun nəsrində “Əlvida, Gülsarı” janr-üslub baxımından povestin sərhədlərindən kənara çıxır, romana yaxınlaşır. Həm həcm, həm də hadisələrin hərəkət etdiyi zaman trayektoriyası baxımından bu əsər povestdən daha çox roman səciyyəsinə malikdir. Qoca Tanabay qoca atı Gülsarı ilə birlikdə oğlunun evindən hirsli qayıdarkən atının halının xarab olduğunu görür. *“Tanabay hardan biləydi ki, özünün qaymaqçıçəyi kimi açıq-sarı rənginə görə Gülsarı çağrılan bu qoca at, Aleksandrov yoxuşunu son dəfə qalxır, öz son yerini yeriyir, son verstlərini gedir. Tanabay hardan biləydi ki, bayaqdan bəri atın başı gicəllənir, onun tutqun gözlərində aləm rəngdən-rəngə düşür, dağ-daş başına fırlanır, bir yumruca yumağa dönmüş yer də gah o yana, gah da bu yana əyilərək, gah o yandan, gah bu yandan göyün ətəklərinə toxunur. Gülsarının ehmal-ehmal ayaq basdığı torpağın hərdən qırılıb bir zülmət boşluğuna çevrildiyini Tanabay bilmirdi. Tanabay bilmirdi ki, onu dağ yuxarı çəkib apararı at qabaqdakı sıldırım təpələri görə bilmir; get-gədə atın nəzərində dağlar qırmızımtıl dumana çevrilir, tüstüyə dönür”¹*.

¹ Karen Amstronq. Mifin Qısa tarixi. Bakı, Teas-Press, 2017, s.37

² Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.20

¹ Çingiz Aytmatov. Əlvida, Gülsarı. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, II cild, Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.140

Povestin baş qəhrəmanı Tanabay müharibədən çox əvvəl kollektivləşdirmənin həyata keçirilməsi uğrunda çalışır, müharibə dövründə vətəni faşistlərdən qorumaq üçün əlindən gələni əsirgəmir. Qoca Tanabay can verən Gülsarının yanında onunla birlikdə keçirdiyi günləri xatırlayır. Məlum olur ki, Gülsarı sadıqlıyı, dürüstlüyü baxımından dövrün bir çox insanlarından üstündür.

Bir qırğız kimi Çingiz Aytmatovun təfəkküründə at obrazı özünəməxsus yer tutur. Doğrudan da, tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi, müharibə dövründə də at insanlara çox kömək etdi, əziyyətlərə sinə gəldi. At hər bir qırğızın ruhunun ifadəçisidir, Aytmatov da bütün ruhu ilə ata bağlıdır. Dünya şöhrətli yazıçı yazır: *“Mən Moskvaya, Qahirəyə və ya başqa bir yerə getmək lazım olanda əlbəttə ki, təyyarəyə minərək səsdən sürətli təyyarə ilə gedəcəyim yerə çataram. Fəqət dəyərli Tupalov, Antonov və İlyuşinin məna acığı tutmasın, təyyarədən görünən mənzərə məni həyəcanlandırmaz. Mənim aqlım mühəndis dühası önündə baş əysə də, vücudum səssizdir. Gözəl ata minərək tək vücud olan süvariləri görəndə həyəcanlanıram. Mən xoşbəxt oluram, içim arzularla dolur, atın görünüşünün, gözlə izlənilməyən hərəkətinin ehtişamını, insan və atın ahəngini, at üzərindəki insanın cəldliyini dərhal hiss edirəm”*¹.

Tanabay atı sağ-salamat dərənin o biri başındakı evinə aparıb çatdırmq üçün çox çalışır, cəhd edir. Lakin Gülsarı qocalmış və ömrünün son saatlarını yaşayırdı. Əvvəlcə razılaşmaq istəməsə də, Gülsarının gözündə öləzilik, ümid-sizlik işarəsi ona hər şeyi başa salır. Atın başının üzərində Tanabay onun şahidlik, bəzən də iştirak etdiyi ömrünü xatırlayır. Əslində Gülsarı Tanabayın özünün taleyini yaşamışdı, bu baxımdan iki obraz arasında alın yazısı, yaşam

baxımından paralelliklər vardır. Mətnə dəfələrlə təkrarlanan “Qoca insan və qoca at” cümləsində məhz bu məqama işarə edilir. Ömrünü qurulmasına sərf etdiyini partiyanın bileti əlindən alınan, oğlu və gəlini tərəfindən tənə edilən, lazımsız adam kimi damğalanan Tanabay və bir zamanlar yeni təyin olunan katib üçün onun əlindən zorla alınan, sonra isə ən müxtəlif vəzifə, mənəb sahiblərini gəzdirən Gülsarı gecənin bir qaranlığında eyni taleyi bölüşürlər. *“Tanabay asta-asta addımlayırdı, atla bağlı olan illəri xatırlayırdı, insanlar barəsində acı-acı düşünürdü: Hamımız beləyik. Bir-birimizin yadına ömür qurtaranda düşürük. Gözləyirik ki, birisi bərk naxoşlasın, ya da ki, yıxılıb ölsün. Onda adamın qədrini bilirik. Bilirik ki, kim idi, nəçi idi, işinə-gücünə qiymət qoyuruq. Qaldı ki, dilsiz-ağızsız heyvan ola. Səni kimlər minməyib, Gülsarı? Belində kimlər çapmayıb sənin? İndi qocalmışam, hamının yadından çıxmısan. Gedirsən, ayaqlarını zorla sürüyürsən. Axı sən belə deyildin, Gülsarı. Bir at idin ki, dünyalara dəyərdin!...”*¹

Tanabay inqilabdan sonra ölkəsində kommunist quruculuğunun önündə gədənərdən biri olmuşdu. Hətta buna görə qardaşı Qulubayı bada verib Sibire sürgün etdirmişdi. Müharibə vaxtında cəbhədə döyüşüb geri qayıtmışdı. Lakin sonralar hər şey dəyişdi. Ömrünü xərclədiyi ideallar onu tapdamağa başladı.

¹ Abdıldacan Akmataliyev. Cengiz Aytmatovun dünyası. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayımı, 1998, s.27

¹ Çingiz Aytmatov. Əlvida, Gülsarı. Seçilmiş əsərləri, II cildə II cild, Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.162

Gülsarı Tanabay ondan əvvəl ilxıçı işləyən Torqaydan qalmışdı. Torqay onu bərk-bərk tənbehləmişdi ki, atın varlığını çox da dilə salmasın. Lakin bu, belə olmadı. Gülsarının şöhrəti el-ələmə yayıldı. Onun yarışlarda qalib gəlməsi hər kəsin diqqətini bu yorğa ata yönəltdi. Beləliklə, bir gün Tanabayın qorxulu yuxusu gerçəkləşdi. İbrahim katibə yarınmaqdan ötrü Gülsarını ona minik atı üçün aparmağa gəldi. Tanabay üçün bu çox çətin ayrılıq oldu. *“İlxı Gülsarisiz qaldı, yetim qaldı. Ürək də yetim qaldı. Gülsarı özü ilə birgə Tanabayın ürəyini də apardı. O, hər şeyi apardı. Hər şey dəyişdi. Sanki günəş də o günəş deyildi, göy də başqalaşmışdı, Tanabayın özü də başqa adam idi”*¹.

İbrahimin tülkü dərindən papağı, mərkəzdən Çoro ilə birlikdə acliqdan bir-birilərin yununu yeyən qoyunların, ölü qoyunun əmcəyini axtaran quzuları yoxlamağa gələn xəz paltolu, əyninə brezent plaş geymiş prokuror Yeqizbayevlə yazıçı sovetin bağıracağı ideallarla gerçəkliyin nə qədər kontrast təşkil etdiyi, Tanabay kimilərin ömürlərini sərf etdiyi ideoloji sistemin çürüdüynü göstərirdi. Tanabayın partiya iclasında hələ görmədiyi sürü haqqında plan üçün söz verməyə məcbur edilməsi və daha sonra ağır şəraitdə sürünün qırılmasını müşahidə etməsi ilə Çingiz Aytmatov əslində sovet quruluşunu təftiş edirdi. Formal plandoldurma cəhdləri yerlərdə əhalini yoxsul vəziyyətə gətirib çıxarmışdı. Əslində bərabərlik üçün mübarizə aparıb qurduqları sistem Tanabaya ağır dərs verdi. *“Bəs yaşamaq nə vaxtacan belə çətin olacaq?.. Bircə nitqlərə qulaq asanda elə bilir-sən ki, hər şey qaydasındadır.... Onlar xalqa xoşbəxt həyat vəd eləmişdilər, böyük-böyük arzularla yaşamışdılar. Bu arzuları həyata keçirmək üçün onlar nələr etməmişdilər?”*²

Tanabayın bir zamanlar keçmiş məhvetmə cəhdlərinin nə qədər yanlış olduğunu həyat ona bir-bir göstərirdi. İndi özü keçmişin qalığı kimi bir qırağa atılarda hər şeyi başa düşürdü.

Çingiz Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanında geniş bəhs edəcəyi sistemin yerli xalqları manqurtlaşma cəhdlərinə povestində toxunmuşdur. Sovet internat məktəbində formalaşan Sabitcanın ilkin variantı Çoronun oğlundur. *“Hərdən internatda oğlumun yanında oluram. Bilmirsən öyrəndiyi nədir, axırı nə olacaq. İndidən böyüklərə quyruq bulayır. Sən, deyir, ata, məktəbimizin direktoruna tez-tez kumis gətir. Niyə axı? Dərslərində də pis deyil...”*¹

Çingiz Aytmatov qeyd edirdi ki, insanların eyni cür düşünməyə vadar edilməsi, qəlib halına salınma cəhdləri manqurtlaşmadır. Bəlkə də Çoronun internat məktəbi haqqında düşüncələri o mahiyyətə işarədir. *“Sən hələ onların oxumağını görəsən. Uşaq vaxtı mən Aleksandrovkada Yefremova muzdurluq eləyirdim, bir dəfə Pasxa bayramında o məni kilsəyə aparmışdı. Bu saat bizim uşaqlar da eynən oradakı kimi oxuyurlar. Əlləri qoyunlarında, sifətləri daş kimi quru, elə bil rus kilsəsində oxuyurlar. Oxuduqlarının da hamısı bir-birinə oxşayır...”*²

Əsərdə əlvida nidası iki məqamda istifadə olunmuşdur. Birinci dəfə raykomda Çoronun ölümündən sonra onun partiya biletini təhvil verəndə, ikinci dəfə isə Gülsarı canını tapşıranda. Həm Çoro, həm Gülsarı Tanabay üçün unudulmaz dost idilər. Tanabay ən böyük əlvidanı isə uğrunda savaştığı kommunizmə, kolxoza və ümumilikdə sovet ideologiyasına demişdi.

¹ Çingiz Aytmatov. Əlvida, Gülsarı. Seçilmiş əsərləri, İki cildə II cild, Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.199

² Yenə orada, s.215

¹ Çingiz Aytmatov. Əlvida, Gülsarı. Seçilmiş əsərləri, II cildə II cild, Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.219-220

² Yenə orada, s.220

Çingiz Aytmatov daha sonra “Qiyamət” romanında qurdla, “Ağ gəmi”də Ana maralla, “Əbədi Gəlin”də qar bəbiri ilə insanın ortaq taleyindən bəhs etmişdir. Ümumiyyətlə, onun yaradıcılığı insanla təbiətin vəhdəti, bütövlüyü, insan taleyi ilə heyvanın taleyini birləşdirən mükəmməl ədəbiyyat nümunəsidir. “Əlvida Gülsarı”da da at insan kimi düşünür, dərd çəkir, insan sevgi və nifrəti, pislilik və yaxşılığı, gözəllik və çirkinliyi atla birlikdə öyrənir. Bu baxımdan Gülsarı Tanabay üçün əvəzəlməz dost və sirdaşdır.

Ağ gəmi. Çingiz Aytmatovun “Ağ gəmi” povesti 1970-ci ildə “Новый мир” jurnalında (№1) nəşr olunmuşdur. Povesti Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələndirmək mümkündür. 50-ci illərdə qələmə aldığı kiçik hekayələrində zamanəsinin həyat gerçəkliyini, daha sonrakı dövrdə fərdin psixoloji dünyasını, müharibə dövrünün çətin və məşəqqətli həyat gerçəkliyini qələmə alan Çingiz Aytmatovun yaradıcılığına “Ağ gəmi” povesti ilə yeni və maraqlı çalar əlavə olunur. Yazıcının epizodik olaraq, çox zaman da alt qatda ifadə etdiyi mifoloji məzmun “Ağ gəmi”də üzə çıxır, süjet xəttində başlıca faktora çevrilir və obrazların taleyini həll edir. Mif və şifahi xalq ədəbiyyatı mətnlərinə total müraciət heç şübhəsiz ki, təsadüfi deyildi. Bu, böyük mənada dünya ədəbiyyatında gedən prosesin təsiri idi.

İmperiyanın məlum manqurtlaşma cəhdləri, keçmişindən arınmış, tarixi oktyabr inqilabından başlayan vahid xalq (əslində müstəmləkə) yaratma planlarını Çingiz Aytmatov görüb-duyur, “Ağ gəmi” ilə bu məsələyə tutarlı cavab verir. Xalqın əfsanə, rəvayət, dastan və digər şifahi bədii örnəkləri ilk növbədə onun keçmişindən, tarixindən süzülüb gələn, varlığını qoruyan və təsdiq edən ən mühüm mənbələrdir. “Romanda bəhs edilən nağılın və ya əfsanənin

gerçəkliyi başqa bir müzakirənin mövzusu. Amma müzakirəsiz bir gerçək vardır ki, yazıçı bu nağılı əsərində istifadə edərək qırğızların bir keçmişinin olduğunu və onun da köklərinin tarixin dərinliklərinə endiyini bütün dünyaya çatdırmış oldu”¹.

Ana maraldan Nayman anaya, “Ağ gəmi”dən “Əsrə bərabər gün”ə qədər obrazların və ideyanın bixəttli inkişafının bütün mahiyyəti Çingiz Aytmatov şəxsiyyətini, onu düşündürən mətləbləri göstərən ciddi faktlardır.

Əsərin baş qəhrəmanı Mömin kişi və onun adsız nəvəsidir. Adsız uşağın iki nağılı var. Biri onun babasının danışdığı Ana maral, digər isə özünün uydurduğu Ağ gəmi haqqında nağıldır. İssık-göl yaxınlığında kiçik yaşayış yerində sevimli babası Mömin, ögey nənəsi, xalası Bekey onun yoldaşı Orozqulla birlikdə yaşayırlar. Maraqlıdır ki, Çingiz Aytmatov baş qəhrəmanı adsızdır. Bu, bilavasitə onun taleyi ilə bağlı olan məsələdir. Kiçik yaşayış yerində, beləliklə Çingiz Aytmatovun qurduğu dünya modelində yeganə oğlan uşağıdır. Bu mühitdə onun uşaq kimi yaşamağı üçün demək olar ki şərait yoxdur. Uşaq cəmiyyətlə təbiətin toqquşmasında seçim etmək məcburiyyətindədir. Bir tərəfdə xalasını hər gün döyən, təbiəti məhv edən manqurt təfəkkürlü Orozqul, digər tərəfdə özünün adlandırdığı dağ, daş və onu aparmağa gələcək ağ gəmi var. Uşağı cəmiyyətə bağlayan tək insan onun babasıdır. Bu barədə ədəbiyyatşünas Arif Əmrahoğlu yazır: *“Bakirə təbiətin qoynunda azsaylı insanlarla birlikdə yaşayan yeddi yaşını tamamlayaraq səkkiz yaşına keçmiş uşağın uşaq kimi böyüməyinə şərait yoxdur. Onun ətrafındakıların hamısı öz qayğıları, problemləri, dərdləri ilə yaşayan böyüklərdir. Mömin kişi-*

¹ Orhan Söylemez. Türk dünyasında tarixi roman ve milli kimlik. Ankara, Bengü yayınları, 2019, s. 27

dən başqa heç kəs uşaq olmaq istəmir, uşaq isə vaxtından əvvəl böyükləşə bilmir”¹.

Onu yeganə babası Mömin başa düşür və uşağı da yaşadığı həyata bağlayan tək şəxs də odur. Uşağın adsız olması onun hələ seçim qarşısında olması ilə də bağlıdır. Belə ki, o, iki yoldan birini seçməli idi və hər ikisi irreal aləmlə dolayısı ilə də olsa bağlıdır. *“Onun iki nağılı vardı. Biri özünüdü, bundan heç kəsin xəbəri yox idi. O birisini isə babası danışmışdı. Sonralar ikisi də yox olub getdi. Elə söhbətlər də bu haqdadır”².*

Həmin nağıllardan birincisini babası Mömin ona danışdığı Ana maral əfsanəsidir. Əfsanəyə görə, qırğız qəbiləsi tayfa başçısının yası vaxtı düşmən qəbilə tərəfindən qırğına məruz qalır və gözdən-qıraqda qalan iki uşaq sağ qalır. Düşmənləri sonra həmin iki uşağı da ələ keçirirlər. Onları Yenisey çayına atmağı Çopur Topal qarıya tapşırırlar. Bu zaman Ana maral peyda olur və ondan uşaqları alır. Ana maral uşaqları bəsləyərək böyüdür. Həmin nəsil Buqular adlanır. Tayfa gün-gündən böyüyür və qüdrətli, tanınan bir nəsilə çevrilir. Onlar üçün maral daim müqəddəs sayılır. Vaxt keçir, zaman ötür və buqulular arasında qəribə bir adət meydana çıxır. Ölən hörmətli adamların qəbrinin üzərinə maral buynuzu qoymağa başlayırlar. Yaşlılar buna qarşı çıxsalar da gənclər təpki göstərir. Beləliklə, maralların kütləvi öldürülməsinə başlanılır. Marallar qırılır və çox az bir qismi xilas olaraq oranı tərk edirlər. Yerli xalqın öz xilaskarına qarşı çıxması faciəyə səbəb olur.

Əsərdə əfsanəni Adsız oğlan öz yeni çantasına danışır. Uşaq öz çantası ilə danışır, yaşadığı yerdə daşa, qayaya “Xışmış dəvə”, “tank” və s. adları verir. *“Uşaq isə yalnız*

coğrafi məkan kimi təbiətdə deyil, eyni zamanda mədəniyyətin qarşidiurması mənasında təbiətdə yaşayır. Yaşadığından fərqli olaraq, onun hətta uşaq kimi “bicləşməsinə”, “korlaşmasına” səbəb, bəhanə yoxdur. Böyüklər dünyasında uşaqlaşan, uşaq dünyası olmadığından uşaqlığını saxlaya bilməyən bu obraz mədəniyyətlə təbiətin sərhəddindədir. Buna görə də o, istər-istəməz özünün uşaq dünyasını uydurur: söhbət eləməyə yaşdını tapmadığı üçün cansız əşyalarla danışır. Yaşadığı real dünyadakı haqsızlıq, mürdarlıq, amasızlıq, qəddarlıq uşağı gerçək həyatdan daha da uzaqlaşdırır. Gerçək həyatdan uzaqlaşdıqca o, uydurduğu həyata mehrini daha çox salır. Hətta tədricən uydurduğu həyatın reallığına özü də inanmağa başlayır”¹.

Yaşadıqları kiçik qəsəbədə hər kəsin öz qayğıları var. Məşə qoruğunun gözetçisi Orozqul özünü tiran, amansız, qəddar biri kimi aparır. Onun Mömin babaya, arvadı Bekeyə, qoca nənəyə münasibəti eynidir. Mömin babanı söyməkdən, onu təhqir etməkdən çəkinmir. Uşağın xalası Bekeyi qısır olduğuna görə hər gün evdə döyür, ona əzab verir. Yazıcının qəhrəmanı bu mühitə öyrəşə, onlar kimi bicləşib yaşaya bilər. Yazıcı isə uşağa ad qoymamaqla onun taleyini, bu dünyadan olmadığını göstərir və buna sonadək sadıq qalır.

Adsız uşağı həyata bağlayan tək adam babası Mömindir. Mömin baba obrazını Aytmatovun daha sonralar yaradacağı Yedigeylə (“Gün var əsrə bərabər”) müqayisə etmək olar.

O, buqun nəslinin şərəfini qoruyan, elin adət-ənənəsinə sadıq qalan və buquların gələcəyi üçün çalışın obrazdır. Dolayısı ilə manqurtluğa dirənən, xalqın varlığı uğrunda yazıcının düşüncələrinin bədii planda uğurlu təsviridir.

¹ Arif Əmrahovlu. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr, resenziyalar). Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009, s. 121

² Çingiz Aytmatov. Ağ gəmi. Povestlər. Bakı, “Yazıcı”, 1980, s.9

¹ Arif Əmrahovlu. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr, resenziyalar). Bakı: Elm və Təhsil, 2009, s. 115

Onun nəvəsinə Ana maral əfsanəsini danışması da xalqın keçmişinin gələcək nəsillərə ötürülməsi, yaşaması üçün mübarizənin göstəricisidir.

Əsərdə Orozqulun qəddarlığının, haqsızlığının sərhəddi olmadığı kimi, Mömin babanın da qayğıkeşliyinin, dürüstlüyünü, təmizliyinin ölçüsü yoxdur. Lakin o hələ zəifdir, Orozqulun tiranlığı onu əzir, bəzən ədalətsizliklə barışmağa məcbur edir. Babasının Orozqulun qarşısında əzildiyini görəndə uşaq kömək axtarır, cəmi bir dəfə görüşdüüyü sürücü Qulubəyin Orozqulu qəsəbədən birdəfəlik qovmasını xəyalına gətirir. Orozqul üçün müqəddəs heçnə yoxdur. Tanrı bəlkə buna görə də ona övlad vermir, şərin varisliyinin davam etməsini istəmir. Aytmatov bu mövzunu daha sonra “Kassandra damğası” romanında qlobal planda işləmişdir.

Uşaq babasından dinlədiyi Ana maral əfsanəsini gerçək həyata daşımağa çalışır. Qəsəbə yaxınlığında peyda olan marallardan xalası Bekey üçün beşik istəyir və inanır ki, maral buynuzunda zıncırovlı beşiyi gətirəcək. Orozqulun əmri ilə babanın maralı öldürməsi həm də bu arzunun puça çıxması idi. Orozqul əbədilik uşaqsız qalacaqdı.

Cəmiyyətdə rastlaşdığı naqisliklər, insanların qəddar, amansız rəftarları adsız uşağı get-gedə öz dünyasına, yəni təbiətə doğru aparır. Uşaq uydurduğu nağıllara getdikcə daha çox bağlanır. “Ana maral” əfsanəsində qırğızların son iki uşağa qədər öldürülməsi və ana maralın onları xilas etməsindən bəhs edilir. Bir zamanlar onları yox olmaqdan xilas edən ana marala sonra qənim kəsilir. Beləliklə, xilaskarına qarşı çıxan və onu məhv edən insanı bir sonluq gözləyir-qiyamət. Yazıçı “Qiyamət” romanında geniş şəkildə bəhs etdiyi insanın, xilaskarını məhv etməklə öz acınacaqlı taleyini müəyyənləşdirməsi motivini “Ağ gəmi”də nisbətən lokal səviyyədə təsvir etmişdir.

Əsərin sonunda Mömin baba Orozqul qarşısında məğlub olur, öz tayfasının- Buquların müqəddəs hesab etdiyi maralı öldürür, uşaq bunları görəndə dəhşətə gəlir, Orozqulun balta ilə maralın başını parçalaması onun həyatla olan bütün əlaqələrini qırır və özünün uydurduğu nağıla –“Ağ gəmiyə”, fiziki olaraq ölümünə doğru gedir. “*Fəqət sən üzüb getdin. Bilirdinmi ki, heç vaxt balıq olmayacaqsan. İstisık gölə qədər də üzüb getməyəcəksən, ağ gəmini də görməyəcəksən və ona deməyəcəksən: “Salam, ağ gəmi, mənəm ey!*”

İndi mən yalnız bunu deyə bilərəm: uşaq qəlbinin barışa bilmədiklərini sən rədd etdin. Təsəllim də elə budur. Sən şimşək kimi yaşadın – bircə dəfə çaxdın və söndün. Şimşəyi çaxdıran göydür. Göy isə əbədidir. Bu da mənim təsəllimdir.

Bir də təsəllim budur ki, insanda uşaq vicdanı – toxumun rüşeymi kimidir, rüşeymsiz dən cücərməz.

Bizi dünyada nələr nələr gözləyir gözləsin, necə ki, insan oğlu doğulur və ölür, haqq əbədi olaraq yaşayacaqdır...

Səninlə vidalaşırım, ayrılıq dəmi sənin öz sözlərini təkrar edirəm, ay oğlan: “Salam, ağ gəmi, mənəm ey!”¹

“Ağ gəmi” povestində Çingiz Aytmatov nəsrinin növbəti böyük təsdiqlərinin izlərini görmək mümkündür. Orozquldan Sabitcana, Mömin babadan Yedigeyə Ana maraldan Nayman anaya və digər bu kimi xətlər Çingiz Aytmatovun yazıçı kimi inkişafının dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Çingiz Aytmatovun povestdə yaratdığı obrazlar dünyanın kiçik bir modelidir. Əsərdə öldürülən ana maral son xilaskar, adsız uşaq isə insan nəslinin axırıncı nüma-

¹ Çingiz Aytmatov. Ağ gəmi. Povestlər. Bakı, “Yazıçı”, 1980, s.131-133

yəndəsidir. Povestin sonunda ana maralın məhz babasının iştirakı ilə öldürülməsi, onun ətindən çəkilən kababdan babasının da yeməsi uşağın cəmiyyətlə bağını tamamilə qırır. Mövcud dünyada ümidlərini itirən uşaq öz dünyasına, atasının onu gələcəyə aparacağı ağ gəmiyə doğru gedir və özünü suya atır. Yazıçı həm xilaskar ana maralın, həm də insan nəsli davam etdirəcək yeganə uşağın ölümü ilə dünyanın sonunun gəldiyinə işarə edir.

Erkən gələn durnalar. Çingiz Aytmatov “Erkən gələn durnalar” povestində İkinci Dünya müharibəsi mövzusunun əvvəlki əsərlərindən nisbətən fərqli şəkildə, öz şəxsi avtobioqrafiyasının məqamlarını daha açıq şəkildə ifadə edərək qələmə almışdır. Çünki Cəmilə, Tolqonay ana, Səidə onun yaşadığı deyil, müşahidə etdiyi qəhrəmanların həyatı idi. Bu baxımdan Sultanmurad daha çox Çingiz Aytmatovun özüdür. Povest 1975-ci ildə “Новый Мир” jurnalında (№9) nəşr olunmuşdur.

“Cəmilə”, “Üz-üzə”, “Ana tarla” müharibə povestlərindən fərqli olaraq, “Erkən gələn durnalar” povestinin qəhrəmanları yeniyetməlik dövrünü yaşayan uşaqlardır.

Əsərin baş qəhrəmanı Sultanmurad və onun dostları Anatay, Eskinbəy, Ergəş, Kubatqul uşaq olmaqdan vaz keçərək yetkinlik dövrünə atılıb, vaxtından tez böyüməyə məcbur olublar. Onlar kənddə yaşlılara kömək edir, qələbə üçün əlindən gələni edirlər. “Aksay desantı” adlanan bu qrup at və özlərinə lazım olan alətləri hazırlayaraq yaza hazırlaşırlar.

Əsərə “Erkən gələn durnalar” adının verilməsi də yazının tez gəlişi və bu gəlişin insanlara bol məhsul, sevinc bəxş edəcəyi ümidləri ilə bağlıdır. Uşaqlar durnaların arxınca qaçaraq sevinirlər, bir anlıq olsa da, müharibəni unudurlar. Baş qəhrəman Sultanmuradın nəticədən asılı olma-

yaraq, ədalətsizliyə qarşı mübarizəsi əsərin fəlsəfi məzmununu, əxlaqi təməlini təşkil edir. Oğrular atlarını oğurlayarkən Sultanmurad sona qədər vuruşur. Böyük ümid və xəyallarla yaza hazırlaşan, qarşıya qoyulan məqsədə çatmır və bu reallıqla barışa bilmir. Çingiz Aytmatov yaratdığı obrazın apardığı mübarizə haqqında müsahibələrinin birində demişdir: *“Mən öz Sultanmuradımı başqa cür də qələmə ala bilərdim: onun, xala-xətrin qalmasını, ədalət tərəfdarı olduğuna, at oğruları ilə döş-döşə gəlib onlara divan tutduğuna, yaxud da əksinə, çətinliklərə rast gəldiyinə, düşmən qüvvələrləüz-üzə durduğuna daha çox yer verə bilərdim. Ancaq mənim məqsədim başqa idi: insanın həqiqi, təbii mahiyyətini daha qabarıq büruzə verə biləcək keyfiyyətləri göstərmək. Bu, olduqca çətin vəzifədir. Mənim qəhrəmanım yaşadığı şəraitdə xeyirlə şərin mübarizəsini göstərmək asan məsələ deyil”¹.*

Müharibə Çingiz Aytmatovun həyatında dərin izlər buraxmışdır. Müharibəyə gedən gənclərin yerinə keçərək kolxozdakı ağır işləri görmək, əslində, 12-13 yaşlarındakı Seyid, Sultanmurad kimi uşaqların üzərinə yüklənmiş ağır vəzifə idi. Çingiz Aytmatov uşaq yaşında məktəbi ataraq kənd sovetinin katibi olmuşdur. Buna görə də əsərdə baş verən hadisələr yazıçının həyat tarixçəsi ilə sıx bağlıdır.

Qeyd: Çingiz Aytmatovun “Erkən gələn durnalar” povesti haqqında monoqrafiyanın “Çingiz Aytmatov və İsa Hüseynovun povestlərində müharibə reallıqlarının bədii inikası” bölməsində geniş bəhs olunmuşdur.

Dəniz kənarıyla qaçan alabaş. Povest 1977-ci ildə “Знамя” jurnalında (№4) çap olunub. Orqan, Əmrayıl, Mil-

¹ Dayaq nöqtəsi. V.Levçenko ilə yazıçının 50 illik yubileyi münasibətilə müsahibə. “Вопросы литературы”, 1976, № 8, “Azərbaycan” jurnalı, 1978, №12, s.173

qun və Kiriskin timsalında yazıçı insan həyatının mənası və onun gələcəyi uğrunda mübarizəsini təsvir edir. İnsanın məğlubedilməzliyi, ruhun ölməzliyi və onun varisliyi dünya ədəbiyyatının içindən qırmızı xətlə keçir və zamandan, məkandan asılı olmadan sənət adamlarını düşündürür. XIX əsrin sonu, XX əsr boyu dünyada elmi texniki inqilablar baş verir və bu hadisələr arzuolunmayan nəticələrə səbəb olur. Bir-birinin ardınca baş verən iki dünya müharibəsi ədəbiyyatı vahid ideyaya-insanın tədqiqinə yenidən və fərqli baxmağı tələb edirdi. Nəzəri konsepsiyaların bir-birini əvəz etməsi bu və ya digər səbəblə dünya müharibələri və onların doğurduğu paroksizmlə bağlı idi. Sənət insanı və insanlığı sarsıdan, onun ucalığı haqqında min illər boyu formalaşan konsepsiyaları dağıdan fəlakətlər qarşısında aciz idi. Əgər modernizm Birinci Dünya müharibəsi zəminində meydana çıxmışsa, postmodernizm İkinci dünya müharibəsinin nəticəsi kimi yarandı. Doğrudan da, Lev Tolstoyun “Hərb və sülh” kimi monumental əsərindən sonra iki dünya müharibəsi baş vermişsə, demək ki, sənət, geniş mənada mədəniyyət, ictimai-siyasi maraqların, imperialist iddiaların qarşısında məğlub olub. Erix Maria Remark “Qərb cəbhəsində təbəddülat yoxdur” romanında qəhrəmanı 19 yaşlı gənc Paul Boymer vasitəsilə dünya müharibəsindəki məlum reallığı xarakterizə edirdi. “...parçalanmış bədənin üzərində hələ də həyatın gündəlik cərəyanını əks etdirən insan çöhrəsinin bulunduğuna adam heç cür inana bilmir. Lakin bu, hələ yalnız bir xəstəxana, yalnız bir müalicə məntəqəsidir; halbuki, bunlardan yüz minlərcə Almaniyada, yüz minlərcə Fransada, yüz minlərcə də Rusiyada vardır. Bütün bunlar mümkün olduğu halda, insanların vaxtilə yazdıqları, elədikləri, düşündükləri şeylər nə qədər mənasız imiş? Əgər min illərin mədəniyyəti bu qədər qanın axmasına, yüz minlərlə belə həbsxanaların törəməsinə bəis olan

amili aradan qaldıra bilməmişsə, o zaman bütün bunlar yalnız yalan və laqırtıdan başqa bir şey deyilmiş!”¹

Hər iki müharibədə milyonlarla insan öldü. Heç kim onların seçim haqqını müzakirə etmirdi. Ən ucuz xərclənən isə insan ömrü, onun arzu və istəkləri oldu. Dünya nəsrində “İtirilmiş nəslin nümayəndələri” kimi tanınan Erix Maria Remark, Ernest Miller Hemenquey və başqalarının yaradıcılığında müharibə bütün mahiyyəti ilə təsvir olunurdu. Remarkın “Qərb cəbhəsində təbəddülat yoxdur”, Hemenqueyinin “Əlvida silah”, “Olmalı, yaxud olmamalı” romanları, eləcə Çingiz Aytmatovun çox sonralar qələmə aldığı “Öldürmək, öldürməmək” əsəri təxminən eyni səpkidə qələmə alınan nəsr nümunələri idi.

Müharibədən illər keçdikdən sonra sənətdə insana daha fərqli rakursdan baxmağa, onu yenidən kəşf etməyə cəhdlər edilməyə başlandı. Bu kontekstdə ərsəyə gələn ən uğurlu əsərlərdən biri Ernest Miller Hemenqueyinin “Qoca və dəniz” povesti idi. Çingiz Aytmatov üstündən on illər keçdikdən sonra həmin ideyada öz əsərini yazdı. Yazıçının “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povesti insana yenidən və fərqli dönüş ideyasını ifadə edən dünya nəsrinin maraqlı nümunələrindən biridir. “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” Çingiz Aytmatov yaradıcılığının və onun insan konsepsiyasının təkrarsız bədii nümunəsidir. “Qoca və dəniz”də olduğu kimi bu əsərdə insanın yenilməzliyi, ucalığı müharibə situasiyasında deyil, fərqli zaman və məkanda təsvir edilir.

Povest dənizlə bağlıdır və həyatları balıqçılıqla keçən insan talelərindən bəhs olunur. Eyni zamanda əsərin sujeti real müşahidələrə, yaşanmış hadisələrə və qəhrəmanlara əsaslanır.

¹ Erix Maria Remark. Qərb cəbhəsində təbəddülat yoxdur. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2015, s.231

“Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestinin sujeti Çingiz Aytmatovun dostu, yazıçı Vladimir Sanqinin mənsub olduğu dənizçi nivx xalqının həyatından götürülüb. Əsas məşğuliyyətləri balıq ovçuluğu olan nivxlərin sənətləri ilə bağlı müxtəlif əhvalatları var və Vladimir Sanqi onlardan birini, balıqçıların dəniz ovu zamanı azması və qu quşunun köməyi ilə qurunu tapması ilə bağlı hadisəni görüşdükləri zaman Aytmatova danışır. Əsərdəki Kiriskin prototipi Vladimir Sanqinin özüdür, Çingiz Aytmatov da əsərini yazıçı dostuna ithaf etmişdir. *“Bu əsərdə baş vermiş real hadisədən bəhs etdim. Hekayənin qəhrəmanı kiçik Kirisk hələ də yaşamaqdadır və bir yazıçıdır. Adı Vladimirdir”*¹.

Çingiz Aytmatov müsahibələrinin birində Vladimir Sanqi ilə həmin görüşü və əsərin yaranması ilə bağlı tarixçədən bəhs etmişdir: *“Mənə bir gün başına gələn hadisəni nəql etdi. Bu hadisəni mənə verməsini, icazə verərsə yazmaq istədiyimi söylədim. Heç tərəddüd etmədi, -həтта, bundan hekayə çıxar? -deyə sakitcə çiyinlərini çəkdi. Mən oturub yazdım. Nəşr olundu. Bir gün qarşılaşdıq, heyrətlənmişdi. “-Necə yazdın? Mümkün iş deyil, kaş hekayəni sənə verməşəydim!” -dedi. Güldüm. “-O hadisəni yaşayan sən sən, amma sən yaza bilməzdin”- dedim. Ancaq mən yaza bilərəm. Mən nə etdim? Vladimirin yaşadığı, hər kəsin başına gələ biləcəyi hadisəni götürdüm, öz fəlsəfəmin içinə oturdum. Əhvalatdakı bəşəri, müştərək olan məqamı tutdum və əsəri yazdım. Hər usta yazıçı, dünyanın harasında yaşayır-yaşasın, bütün insanlar arasında müştərək olan*

¹ Beşir Ayvazovlu. Turan Ülkesinin Bütük Yazarı Cengiz Aytmatov Anlatıyor, “Türkiye” gazetesi, 1992, 14 Mayıs

*nöqtəni tutar və o nöqtəni hədəf alaraq əsərlərini qələmə alar”*¹.

Çingiz Aytmatov əsərlərində obrazlarından və onları əhatə edən mühitlə çərçivələnmiş dünya modelini qurur. “Qiyamət” romanında dünyanın sonu-qiyamət o zaman başlanır ki, əsərdə təsvir olunan və nəslin, geniş spektrdə insanlığın davamçısı sayılan sonuncu oğlan uşağı ölür. Eyni zamanda, mifik inanca görə, insanların xilaskarı hesab edilən boz canavar insanlar tərəfindən öldürülür. Yazıçı “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində də bir ailənin timsalında model quraraq bəşəri ideyaları diqqət mərkəzinə çəkir. Dörd nəfərin mindiyi qayıq dənizə balıq ovuna çıxır. Povestdə Kirisk bir ailənin timsalında insan cəmiyyətinin, eyni zamanda onların müqəddəs saydıqları sənətlərin gələcəyini təmsil edir. Hər kəs ona uğurlu ov arzulayır. Bir-birinin ardınca öz həyatlarını qurban verərkən, Orqan, Əmrayıl və Mılqun yeniyetmə gəncin müstəqil bir fərd olaraq özünü cəmiyyətdə təsdiqini və bir nəslin gələcəyinin xilasını düşünürlər.

Yazıçının əsərdə əsl məqsədi dünyanın əbədiliyinə inam və hər bir insanın öz nəslinin yaşama arzusunu ifadə etməkdir. Bu baxımdan balıqçı nəslinin nümayəndələri Orqan, Mılqun və Əmrayılın yeniyetmə Kiriskin həyatı uğrunda apardıqları mübarizə və özlərini fəda etmələri insan-oğlunun ucalığıdır. Əsl insan çətin anlarda öz mənafeyini deyil, xalqın taleyini düşünərək gələcək üçün nə lazımdırsa etməlidir. Povest adət-ənənənin atadan oğula ötürülməsinin və insanoğlunun dünəni, bu günü və gələcəyi uğrunda mübarizəsinin göstəricisidir. Çingiz Aytmatovun povestinin sujeti gerçək qəhrəmana və onun həyat hekayəsinə dayanır.

¹ Beşir Ayvazovlu. Turan Ülkesinin Bütük Yazarı Cengiz Aytmatov Anlatıyor, “Türkiye” gazetesi, 1992, 14 Mayıs

Həyatı dənizə bağlı olan insanların taleyi harda olmasından asılı olmayaraq, ortağ mahiyyət kəsb edir.

Povestdə mifə istinad olunur. Miflər dünyanın ilkin yaranışında və onun ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində, ulu əcdadlarımızın ətraf ələmi dərk etməsi, onu narahat edən, maraqlandıran hadisələrlə bağlı yaratdıqları şifahi bədii mətnlərdir. Qədim insanların həyat təzi kimi qəbul edərək yaşadıkları miflər, bəşəriyyətin inkişafının növbəti mərhələlərində bu və ya digər formada iştirak etmiş, öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamışlar. XX əsrdə Karl Qustav Yunq Ziqmund Freyding şüuraltı nəzəriyyəsinin əksinə özünü təhtəlsüür konsepsiyasını irəli sürdü. Yunqun təhtəlsüür psixoloji konsepsiyasının üç elementindən biri ortağ təhtəlsüür adlandırdı. Məhz bu elementin əsasında Yunq arxetip nəzəriyyəsinə yaratdı. Yunqun nəzəriyyəsinə görə, ortağ şüur insanların həyatlarında bəzən ixtiyari, bəzən də qeyri-ixtiyari şəkildə iştirak edən vərdişlərin, inancların məcmusudur.

Beləliklə, modernist estetikanın faktı kimi mifə istinad XX əsrdə dünya nəsrində geniş yayıldı. Baş verən hadisələri izah etməyə çətinlik çəkən sənət, mədəniyyət geriyə, ilkin başlanğıca qayıtmaqla izahlar tapmağa çalışırdı. Məhz bu səbəbdən, Aytmatovun “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində insan taleyinin bəşəriyyətin ilkin başlanğıc əlamətləri – mif gerçəkliyi kontekstində izahı təbii-dir.

Dünyanın müxtəlif xalqlarının mifologiyasında dünyanın su başlanğıcı ilə bağlı motivlər vardır. Altay yaradılış dastanında Qaraxan dünyanı ucsuz-bucaqsız su üzərində yaradır. Çingiz Aytmatovun əsəri mifdən gələn mətnlə Luvr ördəyinin qanadları ilə qurunu yaratması ilə başlayır. Povestdə üç əsas tərəf var: nəhayətsiz dəniz, Luvr ördəyinin lələkləri ilə qurduğu yuvadan yaranan torpağ və onların arasında seçim etmək məcburiyyətində qalan insan. İnsan

təbiət etibarilə daha çox quruya, torpağa bağlı olduğu üçün dəniz onu sevməz. İnsan isə əksinə, hər zaman dənizi fəth etmək arzusu ilə yaşayır. Qurunun hüdudsuzluğundan fərqli olaraq dənizin intəhasızlığı insanı həyəcanlandırır, düşündürür. Su mifoloji mətnlərdə kainatın başlanğıcı, ilkin vəziyyəti xarakterizə edir. Su eyni zamanda, həyatın var olması, canlıların varlıqlarını davam etdirə bilmələri üçün təməl ünsürlərdən biridir. Dolayısı ilə canlıların həyatı suyla bağlıdır.

Özünüaldatma yolu uğursuzluqdan qaçma cəhdi, taleyin arzuolunmayan hökmündən qorunma təhtəlsüür hadisəsinə-arxetipə əsərdə rast gəlinir. “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində Kiriskin anası oğlunun ilk balıq ovunun uğurlu keçməsi, pis qüvvələrin ona mane olmaması üçün çalışır. Tayfada hər kəs Kiriskin ilk ovunu görməzliyə vurmağa, unutmağa ciddi cəhdə çalışırlar. Ana özünə və evdə hər kəsə inandırmağa çalışır ki, oğlunun hara getdiyini bilmir və onları yola salarkən meşəyə tərəf baxır və sanki pis qüvvələri qovmağa, Tanrının arzuolunmayan taleyindən oğlunu gizlətməyə çalışır. “Anası dənizə yox, meşəyə tərəf baxaraq, oğluna bilə-bilə ucadan və aydın şəkildə: “Hə, get meşəyə! –dedi. –Amma odun quru olsun, özün də meşədə azma ha!”¹

Çingiz Aytmatov yaradıcılığını mifoloji kontekstdə tədqiq edən Arif Əmrahoğlu Çingiz Aytmatovun “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestindəki bu məqamı Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povesti ilə müqayisə edərək ölümdən qaçma, onu aldatma motivi kimi öyrənir. “... ölüb-dirilmə və ölümün aldadılması motivi mifologiyada da, bədii ədəbiyyatda da xaos-kosmos qarşıdurması ilə birbaşa bağlıdır. İki nümunədə M.F.Axundovun “Aldan-

¹ Çingiz Aytmatov. Dəniz kənarıyla qaçan alabaş. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.313

miş kəvakib”, Çingiz Aytmatovun “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestlərində bu motivlərin əyani təzahürünü görmək mümkündür. Aldanmış kəvakib”də Şah Abbasın Yusif Sərracla əvəzlənməsi, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində dənizə balıq ovuna çıxan oğlana anasının meşədə keçəcək ovunda uğurlar arzulanması da ölümün aldadılması faktının maraqlı nümunəsidir”¹.

Yunq yuxunun arxetipik yozumunu verərkən, onu insan ruhunun psixoloji vəziyyəti ilə əlaqələndirir. *“..ruhun təhtəlişüür yaşamanın təməlini təşkil edən ana plan bizim qavrayışımızdan o qədər uzaqdır ki, qarşılıqlı təsirlənmədən müsbət nəticənin alınması üçün necə bir pisliyin lazım olduğunu, hansı müsbətin mənfiyə, pisliyə yol açacağını əsla bilmərik”².*

Yuxu gerçəkliklə irrealığın sərhədləri arasında neytral boşluqda mövcuddur. Yuxu süjetini Yunqun qeyd etdiyi kimi bir o qədər asan deyil, bəzən bizim düşüncə sərhədlərimizdən çox kənarında olur. Əsərdə Orqanın məlum yuxuları periodik təkrarlandığına görə, onun üçün görülənlər irrealılıqdan çıxır, qəhrəman yuxunun gerçək olduğuna inanır. Obrazın yuxusunda gördükləri mifoloji yaddaşın təzahürü kimi çıxış edir. Nəticədə o yuxuya inanır. Qoca Orqanın məlum yuxuları Balıq-qadınla bağlı idi. Nivxlərin qədim inancına görə, onlar Balıq-qadından törəmişlər. Qoca Orqan üçün ölüm o qədər qorxulu deyil, yetər ki, Balıq qadına qovuşsun. Orqan yuxuda gördüklərini irreal və təsadüfi deyil, həyatının, yaşamanın tərkibi hissəsi kimi qavrayır. Sanki yuxu ilə gerçəklik arasındakı məsafə aradan qalxır, birindən digərinə keçid baş verir. Obraz yuxunu gerçəklik, həyatın parçası kimi qəbul edib yaşayır.

İnsan nə qədər çalışsa da, taleyin hökmündən qaça bilməz. Onun verdiyi qərar həlledicidir. Folknerin “Qoca və dəniz” haqqında fikrində qeyd olunduğu kimi, Tanrı akulanı yaratmışdı ki balığı yesin. Eyni zamanda Tanrı dənizin üzərinə dumanı çökdürmüşdü və Mılgunun üsyan etməsinə, külək tanrısını qarğmasına rəğmən qoca Orqan, Mılgun və Əmrayıl ölür. Tanrı eyni zamanda onların hər üçünün arzusunu yerinə yetirir və nəslə yaşadacaq, sənəti davam etdirəcək Kiriski sağ saxlayır və o, alabaşını tapır. Beləliklə, əsərdə dənizə çökən duman taleyin hökmünü icra edən element kimi çıxış edir.

Dənizdə quşun ümid, uğur rəmzi kimi iştirak etməsinə əsərdə rast gəlinir. Babası Kiriskə dumanda yolunu azmış balıqçıya yalnız aququq quşunun kömək edəcəyini bildirir. Çünki aququq quşunun gözləri çox itidir, qurudan dənizə və əks istiqmətdə uçar. Ona görə qurunu müəyyən etmək olur. Kirisk aququq quşunu görür və bu onu ümidləndirir.

Dənizə çökən dumanın günlərlə çəkilməməsi qoca Orqanı, Mılgunu Əmrayılı ona görə narahat etmir ki, ölə bilərlər. Onları bu an bir şey düşündürür, qayıqda sənətin, nəslə davam etdirəcək Kirisk var və onun sağ qalması həyatı məsələdir. Qoca Orqan günlərlə yemək yemir, su içmir və o əmindir ki, digərləri sağ qalsa, hər şey yaxşı olacaq. O, bütün mahiyyəti ilə inanır ki, əgər yüksək ideallar yaşayacaqsız, varislik davam edəcəksə, ölüm qorxulu deyil. Heçnədən qorxmaq lazım deyil. *“O başa düşürdü ki, nəhayətsiz ənginlik müqabilində qayıqda olan insan heçnədir. Lakin insan düşünür, özü də bununla Dəniz və Səma böyüklüyü kəsb edir, bununla da o, dünyaların dərinliyi və və ucalığı fəvqündə dayanır. Elə buna görə də insan nə qədər ki sağdır, o, ruhən dəniz kimi qüdrətli, səma kimi nəhayətsizdir, zira onun düşüncəsinin hüdudu yoxdur. O öləndən sonra isə davamını kimsə bir başqası düşünəcək, ondan*

¹ Arif Əmrahoğlu. Türk xalqları ədəbiyyatı. Çingiz Aytmatov nəsrində mifoloji motiv model kimi, Bakı, “Elm və təhsil”, 2009, s.117

² Karl Qustav Yunq. Dörd arxetip. Metis yayınları, s. 12

sonra daha bir başqası sonra da bir başqası, və bu minval-la nəhayətsiz olaraq düşüncəklər”¹.

Bəli, Çingiz Aytmatovun qeyd etdiyi kimi, insan ruhən dəniz kimi qüdrətli, səma kimi nəhayətsizdir. Qoca Orqanın varisi Kirisk məhdud şəkildə götürüldükdə balıqçılıq sənətinin, daha geniş spektrdə isə insanlığın, bəşəriyyətin varislik ənənələrini təmsil edir. Hemenqueyin qeyd etdiyi kimi, *“İnsan övladı məğlubiyyət üçün yaranmayıb; insanı məhv etmək olar, lakin onu məğlub etmək mümkünsüzdür”².*

Yazıçı qəhrəmanlarını sınaq qarşısında təsvir edir. Modernist ədəbiyyatın əsas prinsiplərindən biri də bu idi. Yəni tam mənasıyla müsbət və ya əksinə, bütün mənfiləri, yaramazlıqları özündə birləşdirən qəhrəman yoxdur. İnsanın keyfiyyətləri sınaq qarşısında üzə çıxır. Yazıçı insanı və insanlığı ucaltmağa, onun dəniz kimi intəhasızlığını, məğlubedilməzliyini göstərməyə çalışır. Eyni zamanda insandan, bütün varlığın üzərində fəvqəladə bir güc – tale haqqında bəhs edir. İnsanın şüurunun, dərrakəsini ötürüb keçən, onun sərhədlərindən kənarında olan şeylər var. Əsl ədəbiyyat məhz bu məsələləri öyrənməlidir. Sonda yazıcının gəldiyi qənaət də budur: Tale sirlidir və hətta ölümdən belə üstündür.

Çingiz xanın ağ buludu. Povest 1990-cı ildə “Знамя” jurnalında (№8) çap olunmuşdur. “Gün var əsrə bərabər” romanından Abutalıbın hekayəsini davam etdirən yazıçı Çingiz xandan bəhs edən əfsanə ilə tarixlə müasir dövr arasında paralellər apararaq, romanda başladığı repressiya

mövzusunun “Çingiz xanın ağ buludu” povestində davam etdirmişdir.

Əsərdə Çingiz Aytmatov əsas qayəni iki müxtəlif tarixi məkan və zaman kontekstində təsvir etmişdir. İki hissədən ibarət əsərin birinci hissəsində yazıçı “Gün var əsrə bərabər” romanında Abutalıb Kutubbayevlə başladığı repressiya mövzusunun davam etdirir. Sarı-Özəkdə xalq rəvayətlərini toplayan Abutalıb axtarış zamanı tapılan “Manqurt” və “Sarı özək qurbanları” adlı əfsanələrə görə ittiham olunur. Onu əfsanələri yazmaq, ata dilini canlandırmaq, millətin assimilyasiya olmasının qarşısını almağa çalışmaq, hakimiyyəti pisləmək və fərdlərin maraqlarını dövlətin maraqlarından üstün tutduğuna görə günahlandırılır. Heç şübhəsizdir ki, Abutalıb repressiya zamanı günahsız yerə güllələnən minlərlə türk ziyalısının ümumiləşmiş obrazıdır.

Abutalıb xalq təmsillərini və rəvayətlərini toplamaqla xalqın keçmişini qorumağa və gələcək nəsillərə ötürməyə çalışırdı. Onun bu addımı sovet hökuməti əleyhinə fəaliyyət olaraq qiymətləndirilmiş və ingilis-yuqoslav birlikləri ilə əməkdaşlıqda günahlandırılıb həbs edilmişdir. İttiham irəli sürən Tansıkbayev o dövrdə Azərbaycanda Hüseyn Cavidə, Mikayıl Müşfiqə, Özbəkistanda Abdurrauf Fitratə, Çolpana və başqa ziyalılara böhtan atan, onların günahsız yerə ölümünə bais olan rejimin amansız şərtlərinin meydana çıxardığı tipik obrazdır. Tansıkbayev gecə-gündüz Abutalıba qarşı “ittihamlar” haqqında düşünür. Ona görə Abutalıb vəzifədə bir pillə yüksəlmək üçün vasitədir. Bir insanın taleyi, onun fiziki məhvi üzərində öz vəzifəsində yüksəlmə arzularını həyata keçirən Tansıkbayev sovetizmin mahiyyətinin əsl üzüdür. Əsərdə Tansıkbayev sovet dövlətinin iç üzünü olduğu kimi açıqlayır: *“Dövlət belə bir sobadır ki, onun odunu yalnız insandır. Yandırılacaq insan olmasa soba sönər. Sönən, yanmayan bir sobanın heç bir fay-*

¹ Çingiz Aytmatov. Dəniz kənarıyla qaçan alabaş. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.349

² Ernest Hemenquey. Qoca və dəniz. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, s. 99-100

dası yoxdur. Amma bir tərəfdən də insanlar dövlət olmadan yaşaya bilməzlər. Sobanı alovlandıran və yandıran onlardır. Ocaqçının peşəsi oda odun atmaqdır. Hər şey məhz bunun üzərində qurulmuşdur”¹.

Çingiz Aytmatov roman içində roman yaratmaqda mahir ustadır. Burada da Abutalıbın başına gələn hadisələrlə bərabər, Çingiz xanla bağlı müdhiş əfsanədən bəhs edir. Əsərdə Çingiz xanın Qərb səfəri zamanı kahinin ona Göy Tanrı tərəfindən buludun verildiyini deməsi və minbaşı və onun arvadının qətlinə fərman verməkdə buludun onu tərk etməsi təsvir olunur. Digər əsərlərində olduğu kimi, Aytmatov bu povestində də buludun timsalında türk mifologiyasından uğurla yararlanmışdır. Böyük yazıçı əsərlərində mifologiya ilə əlaqədar olaraq belə yazmışdır: “... Mifologiya, nağıllar, əfsanələr, qədim insanların yaşadığı hadisələr, qulaqdan-qulağa gələn xəzinəmizdir. Qədimdən bizə qalan mədəni zənginliklərdir. Onlarla mövcud texnologiya arasında bir əlaqə qurmaqda fayda görürəm. Onun üçün mən və mənim kimi yazıçılar da tarixdə başımıza gələn, xalqın təcrübələrini və tarixini izah edən bu cür zənginlikləri kitablarımızda istifadə edirik”².

Çingiz Aytmatov qəddarlığına görə, Çingiz xanla Stalini müqayisə edir. Çingiz xanın orta əsrlərdə apardığı imperialist müharibələrlə Stalinin əməllərinin eyniliyini vurğulayır. Yazıçı bir müsahibəsində bu mövzuyla bağlı demişdir: “Totalitarizm hər dövrdə eynidir. Bu baxımdan Çingiz Xanla Stalin arasında heç bir fərq yoxdur. Diqqət

etsəniz, “Çingiz xanın ağ buludu” povesti özündə universal bir ölçü daşıyır”¹.

Qeyd: Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” povesti haqqında monoqrafiyanın “Qırğız və Azərbaycan nəsrində repressiyanın bədii-estetik dərk” bölməsində gəmiş bəhs olunmuşdur.

Çingiz Aytmatov sovet dövründə dünyanın bir çox dillərinə hekayə və ya roman kimi tərcümə olunan (həcminə görə kiçik olanlar hekayə, böyük olanlar isə roman), rus ədəbiyyatşünaslığında povest adlanan janrın ən yaxşı nümunələrinin yaradıcılarından oldu. Məhz bu janrın çərçivələri onun özünü dünyaya təqdimatında (“Cəmilə” povesti ilə) mühüm əsasa çevrildi. Çingiz Aytmatovun əsərləri janrından, yazıldığı dövrün ideologiyasından asılı olmayaraq insanı, onun təlatümlü tale hekayələrini yüksək peşəkarlıqla əks etdirən tablolarıdır. Bu əsərlər dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq insanı daim özünə cəlb edə bilir. İrqiindən, milli kimliyindən asılı olmayaraq hər bir insan Çingiz Aytmatov povestlərində özünü tapa bilir. Ona görə də bu nəsr əbədiyaşardır.

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s. 36

² Gülsine Uzun. Çingiz Aytmatov un eserlerinde falcılık. Kehanet ve rüya motifi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2008, sayı 1, s. 425

¹ Cengiz Aytmatov. Bulut Cengiz Hana Niçin küstü? (Mülakat: Beşir Ayvazoglu). “Türkiye” gazatesi, 1992, 13 Mayıs

6. ÇİNGİZ AYTMATOVUN ROMAN EPOXASI

Yer üzündə sivilizasiyanın inkişafının son bir əsrdə gəldiyi nöqtə bu dövrə qədərki milyon illər boyu keçdiyi yoldan kəskin fərqlənir. Hətta bu istiqamətdə cüzi irəliləyiş, addım belə prosesin bətnindəki kəskinliyi artıraraq qabardır və nəticədə yeni meydana gəlmiş nəsnelər köhnəni, əski anlayışları “udmaqla” özlərini hər şeyi izah və şərh edən universal kateqoriya kimi qələmə verirlər. Prosesin məhiyyə-tində elə bir xassə var ki, sanki bəşəriyyət milyon illər boyu tərkində bu sıçrayışı hazırlamış və sadəcə onun üçün var olmuşdur. Məlumdur ki, elmi kəşflərin nəticəsində yaranan inkişaf zaman-zaman bir sıra təbəddülatlara da səbəb olur. Bir çox məqamlarda insan zakası sayəsində əldə edilən nəticələr məqam yetişir ki, onun özünə qarşı çevrilir. Bu da təbiidir, çünki hər bir hadisədə olduğu kimi, zəka və intellektin də fəaliyyət göstərdiyi sfera da zaman-zaman onun işləmə sürətini əngəlləyən, ona qarşı çevrilən məqamlar olur.

XX əsrdə iki dünya müharibəsi baş vermişdir. Birinci Dünya müharibəsi öncəsi kəşf olunan təyyarədən insanlar bir-birinin başına bomba yağdırmaq üçün (nağıl və əfsanələrdə uçan xalçanın daşdığı missiyanın əleyhinə olaraq), İkinci Dünya müharibəsi zamanı ərsəyə gətirilən atom nüvə silahından enerji təminatı üçün deyil, faciəvi məqsədlə istifadə edilmişdir.

XX əsrdə dünyadakı gedən sərt dəyişmələr humanitar fikrə təsir edirdi. Müxtəlif nəzəri konsepsiyalar yaranır və sınıma nöqtələrində yenisi ortaya çıxırdı. Bəzən yeni fikir əvvəlkinin davamı və ya dəyişilmiş şəkildə deyil, birbaşa onun özünə qarşı meydana çıxırdı.

Bu kimi məsələlərə həssas olan ədəbi-bədii fikir həmin dəyişmələrin fonunda çıxış yollarını, özünüifadə üsul-

larını axtarırdı. XX əsr dünya ədəbiyyatı konteksti çox-funksiyalı, dəyişkən və mütəhərrikdir. Orta əsrlərdə ədəbi-bədii fikir daha çox statik idi, sərt dəyişilmələr müşahidə olunmurdu. Bəzən hər hansı ənənə tədricən, əsrlər boyu qismən dəyişir, yeni formaya keçirdi. Məsələn, böyük Nizami Gəncəvi tərəfindən əsası qoyulan “Leyli və Məcnun” ənənəsi əsrlər boyu Məhəmməd Füzuli dövründə də davam etmiş, əsərlərin orijinallığına baxmayaraq konsepsiya, estetik prinsip bu mövzuda yazılan əsərlərdə qismən dəyişmişdir.

XIX əsrdə dünyada əsrlər boyu davam edən estetik prinsip elmi kəşflərin fonunda böhrana düşər və yeni konsepsiyaların yaranması labüd idi. Dünya ədəbi-bədii fikrində İmpressionizmdən absurd teatra qədər, təxminən XIX əsrin sonlarından XX əsrin 50-ci illərinə qədər modernizm dövrü adlanır. Təbii ki bu zaman kəsiyinin özü də şərtidir.

Modernizmin cərəyan kimi formalaşmasında bir sıra elmi kəşflər mühüm rol oynadı. Məsələn, fotoqrafiyanın kəşf olunması, daha sonra kinonun yaranması ənənəvi estetikadakı gerçəkliyin birəbir inikasının gərəkliliyinə kölgə salırdı. Ədəbiyyat özünü yeni biçimdə ifadə etməliydi və etdi də. Keçmişin ənənələri, dünənə qədər yığılıb qalan birlik yeni dövrün texnikasının imtahanına çəkilir, bir növ safçürük edilirdi. Modernizmin ideoloji əsaslarına gəlincə, qeyd edək ki, Avropa fəlsəfəsində köklü dəyişikliklərin hədəfə alınması məhz onun adıyla bağlıdır. Dünyada bütün sahələrdə, o cümlədən humanitar düşüncədə vəziyyət elə bir şəkil almışdı ki, insan zəkasının gücüylə yardılan nailiyyətlər saf-çürük edilməli, differensiasiya aparılmalıydı. XIX əsrin sonlarından ard-arda edilən kəşflər yenilik hissinə gücləndirmiş, ənənəni təftiş etmək meylləri artmışdır. *“XX əsr modernizminin qaynağında Birinci və İkinci Dünya müharibələrinin yaratdığı kaosun, Zədələnmiş insan*

şüurunun dayanması mübahisələrə açıq deyil. Məhz bu müharibələr dünya və insanlığın nizamına qarşı ciddi yürüş idi. Bu proseslər sənət və düşüncə adamlarını real olandan uzaqlaşdırır, əvəzində isə irreal olana doğru istiqamətləndirirdi. Məntiqin təhtəşüurla mübarizəsi başlayırdı. Modernist yazıçı reallığı, şüuru və təhtəşüuru bir-birimə hörüb yeni ədəbiyyat yaradırdı”¹.

XX əsr dünya ədəbiyyatı dövrün özü kimi keşməkeşli, dəyişən və zəngindir. Bu dövrdə yaranmış ədəbiyyat materialının konturlarını cızmaq, hər hansı şəkildə vahid çərçivəyə salıb beyin süzgəcindən keçirib təhlilə cəlb etmək o qədər də asan deyil. Eyni zamanda bu çətinlik dövrün ədəbi prosesinə də sirayət etmişdir. XX əsrin ədəbiyyatında izmlərin çərçivəsindən kənara çıxan, özünəməxsus ada təşkil edən bədii əsərlər yarandı. Məsələn, Ernest Hemenqueyin nəsr təhkiyəsi modernist təhkiyənin sərhədlərindən müstəqil, özünəməxsus bir üslub idi.

XX əsrin mənzərəsini, təbəddülatlı gerçəkliyini ədəbiyyatda inikası üçün roman janrının inkişafı və onun funksionallığı böyük əhəmiyyətə malik oldu. Marsel Prust “Romançının gücü” əsərində yazdığı kimi, “*Hamımız romançının qabağında imperatorun qarşısındakı kölələr kimi: bircə sözüylə bizi azad edə bilər. Onun sayəsində köhnə icimai statusumuzdan sıyrılıb generalın, toxucunun, müğəninin, kənd ziyalısının vəziyyətini, kənd həyatını, qumarı, ovu, nifrəti, sevgini, hərbi tanıyırıq*”².

XX əsr dünya nəsrinin faktına çevrilmək, kiçik xalqın taleyinin fonunda bəşəriyyətin arzularını, gələcəyini sinkre-

tik şəkildə uğurla birləşdirən yazıçılardan biri Çingiz Aytmatov oldu. O, geniş coğrafiyada yaşayan türk xalqlarının dünyanın aparıcı janrı olan romanda ən güclü nümayəndələrindən biri, bəlkə də birincisidir. Çingiz Aytmatov roman yaradıcılığına 1980-ci ildə çap olunmuş “Gün var əsrə bərabər”lə başladı və ardınca “Qiyamət”(1985), “Kassandra damğası”(1994) və “Əbədi gəlin” (2005) əsərlərini yazdı.

Çingiz Aytmatov nəsrinə də öz zirvə nöqtəsinə “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə çatdı. Təkcə bu əsər yetər ki, o dünya nəsr tarixində qalsın. Baxmayaraq ki, yazıçının digər romanlarının da kifayət qədər uğurlu taleyi olmuşdur. Folkner müasiri Hemenqueyin “Qoca və dəniz” povesti ilə ömürboyu arzuladığı Tanrısını tapdığını yazırdı. “*Buna qədər Hemenqueyin qəhrəmanları vakuumda hərəkət edirdilər, onların keçmiş yox idi. Lakin qəfildən – “Qoca və dəniz”də Hemenquey Tanrını tapdı*”¹.

Santiaqo Hemenqueyin yaradıcı axtarışlarının məntiqi və mükəmməl yekunu idi. Eyni paraleli müəyyən mənada “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə də aparmaq mümkündür. Yedigeç Aytmatovun içindəki enerjinin ən zirvə nöqtəsində ifadəsi idi, dolayısı ilə onun Tanrını tapması idi. Akademik İsa Həbibbəyli roman haqqında yazır: “*Çingiz Aytmatovun “Əsrə bərabər gün” əsəri ideyası və bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri etibarilə XX əsrin ən möhtəşəm epopeyasıdır. “Əsrə bərabər gün” romanı dünya ədəbiyyatının son bir əsrlik dövrünün möhtəşəm yekunu, yenidən özünüdərkə qayıtmağa can atan müasir epoxanın ədəbiyyatının start nöqtəsidir*”².

Yazıçının həyatından qırmızı xətlə keçən məqamlar, yaşadığı həyat, düşündüyü mətləblər romana səpələnib.

¹ Pərvanə İsayeva. Modernizmin təşəkkülü və inkişafı. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri, 2 cildə, I cild, Bakı, Elmin İnkişafı Fondu, 2018, s.244

² Marsel Prust. Romançının gücü. “Ədəbiyyatsız dünya” dünya yazarlarının esseləri, “Alatoran” yayınları, 2014, s.245

¹ Ernest Hemenquey. Qoca və dəniz. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2013, s. 5

² İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.22

Aytmatovun taleyini, yaşadıklarını izləyənlər bilirlər ki, əsərin hər qətrəsində onun özü var. Yazıçı əsərdə zamanca və məkanca bir-birindən kəskin fərqlənən hissələri, süjetləri vahid ideyada və kontekstdə birləşdirir. Əsərdə sırayı insandan başlayaraq bütün bəşəriyyətin taleyini birləşdirən vahid xəttin hər bir qətrəsində yazıçının çağırışları, ədəbiyyatın missiyası yüksək bədii ustalıqla ifadə olunur. Tolstoyun “Hərb və sülh” romanından sonra iki dünya müharibəsinin baş verməsi ədəbiyyatın ictimai proseslər, imperialist iddiaların qarşısında məğlubiyyətini göstərir. Buna baxmayaraq, Çingiz Aytmatov dünya müharibələrindən sonrakı dövərdə, soyuq müharibənin getdiyi bir mərhələdə sələfinin qələmə aldığı “Hərb və sülh” kimi özünün monumental romanını ərsəyə gətirir. Fikrimcə, hər il sülhə xidmətlərinə görə təqdim olunan “Nobel” mükafatının Çingiz Aytmatovə verilməməsi də həmin mükafatın adındakı sülh sözü ilə kontrast təşkil edir.

Çingiz Aytmatov “Qiyamət” romanı ilə bütün dünyanın diqqətini sürətlə artan narkomaniya, təbii resursların sürətlə məhv edilməsi kimi global problemlərə yönəltdi. Romanda müxtəlif zaman və məkan qatları eyni ideyanın ifadəsi üçün uğular birləşdirilmişdir. İsa peyğəmbərin Pontü Pilatla dialoqu və nəticədə çarmıxa çəkilməsi, Avdi Kalistratovun Moskvadan yola çıxaraq narkotik qaçaqçılarının izinə düşməsi və nəhayət saksaul ağacına bağlanaraq yandırılması, bütün bunlara paralel olaraq Ağbərə və Daşçeynərin nəsillərini davam etdirmək cəhdlərinin hər dəfəsində insan amilinin dağıdıcı fəaliyyəti nəticəsində uğursuz sonuclandırılması “Qiyamət” romanının daxili süjetlərini təşkil etməkdədir.

Çingiz Aytmatov “Kassandra damğası” romanı ilə türk mifologiyasından kənara çıxaraq qədim Ellada ölkəsinə, yunan mifinə müraciət etmişdir. Yunan mifologiyasın-

dan götürülmüş Kassandra gələcəyi görən və insanları gözələnən faciələrlə bağlı məlumatlandırmağa çalışan mifik obrazdır. Lakin Appolon tərəfindən tilsimlənilir və onun dediklərinə heç kim inanmır. Beləliklə, onun sözlərinə qulaq asmayan xalq dəfələrlə faciələrlə üzleşir.

Əsərdə kosmos rahibi Filofey (Andrey Krıltsov) və Fütüroloq (gələcəkdən xəbər verən) Robert Bork müasir Kassandrалardır. Yaxınlaşan və dünyanın sonunu hazırlayan fəlakətlərə insanların laqeyd münasibətinə qarşı Filofey və Robert Bork mübarizə aparır. Filofey öz gələcək faciəsini hiss edən və dünyaya gəlmək istəməyən insan embrionunu kəşf edir.

Beləliklə, əsərdə Rahib Filofey Robert Bork dünyanı gözələnən faciədən qurtarmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Əgər insanlar onlara inanıb Kassandra damğasının mahiyyətinə uyğun hərəkət etsələr, dünyanı xilas edə biləcəklər. Əks halda dünyanın sonu-qiyamət qaçılmaz olacaqdır. Aytmatov “Ağ gəmi” povestində lokal səviyyədə başladığı, “Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət” romanlarında genişləndirdiyi dünyanın sonu və insanlığın taleyi ilə bağlı düşüncələrini “Kassandra damğası” romanında global səviyyəyə qaldırmışdır.

“Əbədi gəlin” və ya “Dağlar çökəndə” romanı Çingiz Aytmatov yaradıcılığının məntiqi yekunu, mükəmməl manifestidir. Çingiz Aytmatov əsərdə kapitalist münasibətlərinin əsl sənəti məhv etməsini Arsen Samançinlə Ertaş Kurçal arasındakı ziddiyyət əsasında təsvir etmişdir. Yazıçı əsərdə insanla təbiətin tale oxşarlığını mükəmməl şəkildə əks etdirmişdir. Məvcud iqtisadi münasibətlərin kənara atıldığı Arsen Samançinlə qocaldığı üçün sürüdə qovulan qar bəbiri Caabarsın eyni mağarada sonlanan həyat yolları insan-təbiət münasibətlərinin Çingiz Aytmatov yozumunda mükəmməl təsviridir.

Çingiz Aytmatov yazmış olduğu dörd romanı ilə dünya romançılığında öz möhrünü vura bilmişdir.

Gün var əsrə bərabər. Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanı 1980-ci ildə “Новый мир” jurnalında (№11) çap olunmuşdur. Əsərin özəyini təşkil edən, əsas hadisələrin baş verdiyi məkan bir neçə ailənin məskunlaşdığı Boranlı razyezdidir. Yedigey dostu Qazaqapın ölümü və onun dəfninə qədər çəkən bir gündə öz həyatını, Sarı özək bozqırının bütün tarixini xatırlayır.

Yazıçı Boranlıdan başladığı romanında tarixi keçmişə - Juanjuanların Nayman ananın oğlu Jolamanın manqurta çevirməsi ilə bağlı əfsanəyə, utopik Cazib günəşinə daxil olan Meşəlidöş planetinə qədər zaman və məkanca geniş konturları birləşdirir. Bütün bu xətləri bir nəfər - Boranlı Yedigey bir günün içərisində birləşdirir. Yedigey Boranlı stansiyasında fəhlə işləsə də o, bir günün bir əsri düşünə biləcək qədər zəngin düşüncəyə malikdir. Yedigeyin yaddaş zənciri Nayman anadan Qazanqapa, Boranlıdan kosmosa qədər uzanır. Akademik İsa Həbibbəyli Boranlı Yedigey haqqında yazır: *“Əsərdəki Boranlı Yedigey XX əsr dünya ədəbiyyatında yaranmış yeni tipli bədii obrazdır. Boranlı Yedigey bütün ruhu ilə əsl qırğız ruhunun daşıyıcısı olmaq-la bərabər, həm də stalinizmin acı keşməkeşlərini yaşamış və siyasi-mənəvi əsarətdən xilas olmağa çalışan insanların ümumiləşmiş obrazıdır. Boranlı Yedigey əsərin müəllifi Çingiz Aytmatovla birgə geniş mənada Zamanın sözünü ifadə edən rezenyor obrazdır. Boranlı Yedigey Cangəldin – əzabları və iradəsi ilə bütöv bir epoxanı, mənsub olduğu xalqın və məmləkətin taleyini bütün reallıqları ilə ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir”*¹.

Çingiz Aytmatov Yedigey obrazı vasitəsilə zəhmətkeş, işgüzar insanın obrazını yaradır. O bir mühəndis, alim və ya başqa bir sənətin adamı ola bilər. Yedigey təkcə sənətinə görə zəhmətkeş deyil. Yazıçı qəhrəmanı haqqında qeydlərində yazır: *“...onu da qeyd etməliyəm ki, “zəhmət adamı” deyəndə mən bu anlayışı “təbiətən sadə adam”, yalnız can-başla yer şümlədiyi və ya mal-qara otardığı üçün mütləşqləşdirmək fikrindən uzağam. Məncə, əbədi və dəyişkən həyatla üz-üzə gələn zəhmət adamının nə dərəcədə şəxsiyyət olması, mənəvi aləminin nə dərəcədə zənginliyi dövrünün əsas xüsusiyyətlərinin onda nə dərəcədə cəmləndiyi ilə ölçülməlidir”*¹.

Yedigey təbiətlə üz-üzə gələrkən onun bir xalqın tarixi keçmişini, bu gününü, gələcək taleyini, qayğılarını düşünə bilmək, öz daxili aləminə sığdıra bilmək keyfiyyəti ortaya çıxır. Yalnız zəhmət, sonsuz əmək nəticəsində insan yedigeyləşsə, beləliklə əsl insan ola bilər. Yazıçı romanda qəhrəmanının timsalında harda olmasından, hansı sənətlə məşğul olmasından asılı olmayaraq, özünün insan konsepsiyasını, nümunəsini irəli sürür və onun əsas şüarı zəhmətdir. Yalnız Yedigey öz dostu Qazanqapla birlikdə ömürlərini bu bəyaz səssizliyin ortasından keçən bir cüt qara xəttin böyründəki kiçik qəsəbədə - Boranlı razyezdində bir ömür yaşaya bilmişdilər. Çünki onların düşüncəsinin, ruhunun sərhədləri bu ucsuz-bucaqsız torpaq qədər genişdir. Yazıçının təsvir etdiyi əsl insan, onun düşüncəsi bu nəhayətsiz torpaqları qavraya, öz fikri ilə əhatə etməyə qabil ola bilərdi.

Roman boyu yazıçı yeni süjetin başlanğıcında, bəzən də ortasında bir fikrə dönə-dönə qayıdır, təkrarlayır. Sanki oxucuya əzbərlətməyə çalışır. Daxili kontekstlərin sərhəd-

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.20

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Qanun”, 2015, s.6

lərində verilən bu abzas, yazıçının əsərə səpələdiyi taleyin ortasından keçən qırmızı xətdir. Qatar yolu və stansiya yazıçının taleyinin əsas dönüş nöqtələridir. Yazıçının atası Torequlun həyatında dönüş nöqtəsi babası Aytmatla dəmir-yol xəttinin tikintsinə yollanarkən dəyişir və o orada oxuyaraq dövrünün ən görkəmli adamlarından birinə çevrilir. Torequl öz oğlu Çingizlə də bir stansiyada – Qazanda sağollaşır və bundan sonra oğul atasını bir daha görmür. Stansiya və qatar yolu həm də babadan gələn bir varisliyi ifadə edir. Çingiz Aytmatovun beyninə əsərin yazılma ideyası qatarda gedərkən Baykonurdan kosmosa kosmik raket göndəriləcəyini eşidərkən gəlir. Beləliklə, Qatar yolu, stansiya onun taleyində bir “Qrinviç”dir.

“Bu yerlərdə qatarlar şərqdən qərbə, qərbdən şərqə gedir...”

Dəmir yolunun hər iki tərəfi ilə göz işlədikcə çöllər uzanıb gedirdi – Sarı –Özək sarı torpağın özəyi – ortası idi.

Coğrafiyada hər şey Qrinviç meridianından ölçüldüyü kimi, bu yerlərin də bütün məsafələri dəmir yol ilə müəyyən edilirdi...

Qatarlar isə şərqdən qərbə, qərbdən şərqə gədirdilər...”¹

Çingiz Aytmatov əsər içərisində əsər yaratmaqda mahir ustadır. Mifə, folklora müraciət edərək hər hansı əfsanəni, nağılı əsərə gətirir və sonra həmin əfsanənin məgzi ilə öz dövrü arasında bağ qurur, paralel süjetini təqdim edir. “Gün var əsrə bərabər” romanında belə bir süjet “Manas” dastanından götürülmüş “Manqurt” əfsanəsidir. O, “Manqurt” əfsanəsini dövrün məşhur manasçısı Karalayevdən eşitmişdir. Yazıçı Nayman ananın oğlu Jolamanın əsir alındığı Juanjuanlar tərəfindən başına zif keçirilərək hafizəsinin

itirilməsini – manqurta çevrilməsi ilə bağlı əfsanəni əsərinə gətirir. Yedigez özü də naymanların nəslindəndir, onun dəvəsi Qaranər də Ağmaya kökündən (Nayman ananın dəvəsi) gəlir. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas mifik sujetlə çağdaş dövrdəki prosesləri eyni ideya çərçivəsində uğurlu birləşməsi romanda aydın şəkildə görünür. Yazıçı kökdən uzaqlaşmanı, milli kökə, tarixi kimliyə özgələşməyi manqurtluq hesab edir. Sovet imperiyasının qurulduğu ilk illərdən başlayaraq digər xalqlarla bağlı məqsədi xalqın keçmişinə qənim kəsilmək, yaddaşını silmək və manqurta çevirmək idi. Çingiz Aytmatov imperiyanın məlum addımlarını bədii planda uğurlu şəkildə işləmişdir. 30-cu illərin məlum repressiyası hansı məqsədlə törədildiyi bəllidir. İnsanın şəxsiyyətə çevrilməsi onun fərdi, özünəməxsus keyfiyyətlərinin inkişafının nəticəsidir. Sovet imperiyasının qurulandan bəri məqsədi insanları özünəməxsus, fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək, öz ideoloji qəliblərinə uyğun standart insanlar formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Yazıçı romanın ön sözündə yazır: *“Adamlar bir-birilə yol gedə bilərlər, amma öz insanlıqlarını, ləyaqətlərini saxlamaq istəyirlərsə, heç vaxt eyni cür düşünə bilməzlər. Ta qədimlərdən bu günə kimi insanı fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək imperiya, imperialistlər və hegemonluq iddiasında olanların məqsədi olmuşdur”¹.*

Stalin rejiminin insanları simsasızlaşdıraraq köləyə çevirmə cəhdlərini görkəmli Azərbaycan ədibi, mühacirətdə yaşamış Ceyhun Hacıbəyli özünün “SSRİ-də ziyalılar” məqaləsində dəqiq ifadə edir: *“Bolşeviklər kommunist olmayan və onlara rəğbət bəsləməyən alimlərə nəinki təzyiqlə göstərir və onları qarabaqara izləyir, hətta dərhal nəticə verən praktiki elmlərdən savayı, ən qiymətli tətbiqi əhəmiyyətli*

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Qanun”, 2015, s.14

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Qanun”, 2015, s.15

yət kəsb edən məhsuldar, böyük nəzəri kəşflərə belə fikir vermirdilər; bu azmış kimi, onlar sırf bolşevik elmi yaratmaq iddiasına qədər gedib çıxmışdılar”¹.

Əsərdə Nayman ana başına zif keçirilməsi yolu ilə hafizəsini itirən oğlunu görəndə dəhşətə gəlir, insanın milyon illər təkamülü nəticəsində əldə etdiyi təcrübə, şüurun nə üçün, hansı məqsədlə istifadə olunması onu heyretləndirir. Yaddaşı silinmiş oğluna anası, atası, soyu, kökünü xatırlatmaq üçün əlindən gələni edir. Amma bütün cəhdlər mənasızdır. O, manqurta çevrilib və geriye dönüş yoxdur. Nayman ana qarşılacağı mənzərənin qarşısında acizənə şəkildə üzünü göyə tutur – Tanrıdan soruşur: *“Torpağı almaq olar, malı-dövləti almaq olar, -deyə ana söyləndi, -ancaq adamın hafizəsinə kim qəsd eləyə bilər, bunu kim fikirləşib tapıb?! Pərvərdigara, varsansa bunu necə insanların beyninə salmışan? Məgər dünyada zülm-şər azdır?”²*

Jolaman sahibinin əmri ilə anasını oxla öldürür. Anasının başındakı ağ yaylığı külək göylərə uçurur və Donenbay quşuna çevrilir. Donenbay əsərdə Jolamanın atasının adıdır. *“Deyilənə görə o vaxtdan Sarı-Özəkdə Donenbay quşu uçur. Donenbay quşu yolçuya rast gələndə onun yaxınlığında uça-uça səslənir: “Yadına sal kimlərdənsən! Kimin oğlusan? Adın nədir? Adın? Sənin atan Donenbaydır! Donenbay, Donenbay, Donenbay, Donenbay!...”³*

Yazıçı xalqın tarixində, mifində yer alan həmin ideyanın yaşadığı müasir dövrdə fərqli üsulla davam etdiyindən bəhs edir. Əsrlər ötsə də, hegemonluq iddiasında olanların düşüncəsi dəyişməyib, sadəcə tətbiq üsulları yenilənib. Qazanqapın oğlu Sabitcan dövrün şərtlərinin yaratdığı man-

qurtur. Başına “zif”i fiziki olaraq deyil, ideologiya ilə şüuruna yerdiblər. O, keçmişə, xalqın tarixinə, min illər boyu əldə etdiyi təcrübəsinə, yazısına, dilinə xor baxır. Ona görə reallıqda o qədər də uğurlu olmayan karyerası hər şeydən vacibdir, sovet ideoloji maşınına ruhunu və varlığını fəda edərək xidmət edir. Yazıçı özü bu haqda yazır: *“Keçmişini unudan adam dünyada öz yerini, mövqeyini təzədən müəyyən etmək zərurəti qarşısında qalır. Öz xalqının və başqa xalqların əldə etdiyi tarixi təcrübədən məhrum edilmiş adam tarixi perspektivdən kənar qalır, yalnız bu günün qayğısı ilə yaşamağa məhkum olur”¹*

Yedigey dünyasını dəyişmiş dostu Qazanqapın son arzusunu yerinə yetirmək, onu müqəddəs saydıqları Ana-beyit məzarlığında dəfn etmək istəyir. Qazanqapın yeganə oğlu olan Sabitcan üçün müqəddəs heç nə yoxdur. O, belə düşünür ki, atasının harada dəfn olunması əhəmiyyətli deyil, ölünün bir önəmi yoxdur. Atasının dəfnindən öncəki gecə oturub içir, təmtəraqlı nitqlə insanlar qarşısında çıxış edir. Sabitcan üçün xalqın mif və əfsanələr yaratdığı Ana-beyit məzarlığının, atasının vəsiyyətinin, hətta ölünün özü belə bir mənə kəsb etmir. Necə ki, ziflə manqurta çevrilən Jolaman sahibi üçün ən yaxşı qul, sözbəxan kölə olur, eləcə də Sabitcanı rejim atasından ayıraraq, təhsil adı ilə köləyə çevirib, onların əmrini yerinə yetirən, atasından qopan, elinə qarşı gələn manqurta çevrilmişdir. Əsərdə zaman və məkanca fərqli kontekstləri Yedigey birləşdirir. Yedigeyin Sabitcanla bağlı təəccübü Nayman ananın başına zif keçirilən oğlunu gördükdə gəldiyi dəhşəti xatırladır. *“Belə də adam olar?! – deyər Yedigey ürəyində söyürdü. Onlara ölümdən başqa hər şey vacibdir!” Bu məsələ ona rahatlıq vermirdi. “Əgər ölümün onlar üçün heç bir əhəmiyyəti yox-*

¹ Ceyhun Hacıbəyli. SSRİ-də ziyalılar. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası. Bakı, “Elm”, 2017, s.339

² Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Yazıçı”, 1987, s.114

³ Yenə orada, s.119

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Qanun”, 2015, s. 6

dursa, deməli, həyatın da qədir-qiyəti yoxdur. Onda nə məqsədlə yaşayırlar, niyə yaşayırlar?"¹

Sabitcanın insanların gələcəkdə vahid mərkəzdən "biotik"lər vasitəsilə idarə olunacağı ilə bağlı söhbətləri Yedigeyi özündən çıxarır. Bu, axı insanın təməl dəyərlərinə ziddir, bu, "ali mənafe"yə – təbiətin başlıca qanununa qarşı çıxmaqdır. Digər əsərlərində yazıçı bu məsələyə toxunmuşdur. İnsan şüurunun inkişafının çatdığı mərhələ onun xeyrinə deyil, əksinə bir-birinə ziyan vermək üçün istifadə olunur. İmperialistlər elmi nəticələrdən əldə olunan qənaətləri resurs kimi öz iddialarını yerinə yetirmək naminə istifadə edirlər.

Əsərdə dünyanın iki nəhəng gücü SSRİ və ABŞ tərəfindən birgə kosmik tədqiqatlar üçün "Tramplin" orbitinə göndərilən "Paritet" kosmik gəmisinin kosmonavtları başqa bir orbitdən siqnallar almağa başlayırlar. Yazıçı mövcud dünyaya, reallıqlara alternativ olaraq özünün biraz da utopik sayılan məkanını, cəmiyyətini təqdim edir. Gəmiyə daxil olan siqnallar nəticəsində məlum olur ki, Yerdən kənar sivilizasiya mövcuddur. Yazıçı Yer insanının davranışlarını, imperialist qüvvələrin manqurtlaşdırdığı cəmiyyəti və bunun o qədər arzuolunmayan nəticələrini özünün uydurduğu, utopik cəmiyyətlə müqayisə edir. "Paritet" stansiyası ilə əlaqə quran Cazib orbitinə daxil olan Meşəlidöş planetinin sakinləridir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi özünün "İsgəndərnamə" poemasında utopiyaya müraciət edərək, "ideal cəmiyyət"dən bəhs açır, öz dövrünə ibrət dərsi verməyə çalışır. Eləcə də Çingiz Aytmatov Nayman ananın əfsanəsi ilə zamanca keçmişə, Cazib qalatası ilə də anr etibarilə fantastikaya müraciət edir. Yazıçı fantastikaya müraciətini əsərin Ön sözündə şərh edir: "*Fantastika*

– həyatı yeni, gözlənilməz bir baxımla görə bilmək imkanı verən həyat metaforasıdır. Bizim əsrimizdə metaforalar bir də ona görə xüsusilə vacib olmuşdur ki, bunlar təkcə elmi-texniki nailiyyətlərimizin dünənki fantastika aləminə müdaxilə etdiyi üçün deyil, bəlkə də iqtisadi, siyasi, ideoloji, irqi ziddiyyətlərin didib-parçaladığı dünyamızın özünün fantastik olduğu üçün vacibdir"¹.

Məlum olur ki, Cazib günəşinin qalaktik sistemində bu planetinin insanları sivilisasiyanın inkişafı baxımından Yer insanını dəfələrlə üstələyib. Onların işıqdan daha sürətlə uçan qurğuları var. Bu planetin sakinləri Yerdəki kimi birbirilə müharibə aparmırlar, ümumiyyətlə, onlarda müharibə anlayışı yoxdur. Onları milyon illər sonra qarşılaşa biləcəkləri səhralaşma probleminə qarşı mübarizə yolları düşündürür. Bunları gören "Paritet" gəmisinin kosmonavtları heyrətlənirlər. Yer in bu qədər qlobal ekoloji problemlərinə biganə münasibət fonunda onların milyon illər sonranı düşünməsi maraqlı doğurur. Nəticədə kosmonavtlar Yərə məktub göndərirlər: "*Yer üzündə siyasi mübarizədən kənardan qalmaq çətindir, bəlkə də heç mümkün deyil. Ancaq yer kürəsinin avtomobil çarxı böyüklükdə göründüyü uzaq kosmosda qaldığımız uzun günlər və həftələr ərzində ürək ağrısı və acı təəssüflə fikirləşirik ki, cəmiyyəti çılğınlığa, ümitsizliyə sürükləyən, bəzi ölkələri atom bombasına əl atmağa sövq eləyən indiki enerji böhranı texniki problemlərdən başqa bir şey deyildir, bu ölkələrin bir-birilə dil tapıb razılığa gəlməsi daha vacib məsələdir.."²*

"Gün var əsrə bərabər" romanının süjeti çoxplanlıdır. Yazıçı romanda ilk dəfə olaraq onu ömrüboyu narahat edən, gözü yolda qoyan bir məsələyə toxunur. Romana qədər onun əsərlərində ata axtarırlarının izlərini görmək

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, "Qanun", 2015, s. 206

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, "Qanun", 2015, s. 348

² Yəni orada, 128

mümkündür. Yazdığı hekayə və povestlərdə bu və ya digər formada atasını axtaran övladların obrazları vardır. 30-cu illərin məlum qanlı repressiyası Çingiz Aytmatovun ailəsinə də böyük faciəyə düşər etdi. Yazıçı atası ilə Moskva vağzalında sağollaşdı, sonra onların qayğısına qalan əmisi Rəsulbəyi gecənin birində apardılar və geri dönmədi. Nənəsi Aymxan bunlara dözməyərək vəfat etdi. Atasının əmisi oğlu Birimkul bu səbəblə öldürüldü. Bu hadisələr Çingiz Aytmatovun taleyində silinməz izlər buraxdı. “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə ilk dəfə o ağrını ifadə etmiş oldu.

Əsərdə Abutalıb müharibədə savaşır, əsir düşərək yuqoslaviya partizanlarına qoşulur və sonra ölkəsinə qayıdır. Lakin şübhələr, bu şübhələrin marağında olan imperiya onun yaxasını buraxmır. Tale onu sıxışdırıb Sarı Özəyin Boranlı razyezdinə gətirir. Abutalıb gecələri yatmadan yazır, xalqın nağıl və əfsanələrini, Aral haqqında nəğmələri kağıza köçürür. Xalqın taleyi uğrunda, onun keçmişə və varlığı naminə mübarizədir. Xalqın keçmişini silmək, dilini, şifahi bədii düşüncəsini, mifini unutturmağa çalışan məqsəd naminə Abutalıb bir qurbandır. Abutalıbın məğlubiyyəti əsas deyil, əsas olan onu yazdıqlarının, topladılarının, dolayısı ilə xalqın yaşamasıdır.

Abutalıb gedər-gəlməzə aparılarkən Yedgəyə vəsiyyət etməyə imkan tapır və övladlarına Araldan danışmağı tapşırır: *“Abutalıbla Yedigey macal tapıb bərk-bərk qucaqlaşdılar, islaq, tüklü yanaqlarını bir-birinə sıxıb, bir an donub durdular. Abutalıb onun qulağına pıçıldadı.*

*- Onlara dənizdən danış!*¹

Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan övladın atasını axtarması izlərinə burada da aydın təsvir olunur. Abutalıbın övladları Ermək və Daul həmin gündən sakitlik tapa

bilmirlər. Söhbətin nədən getməsindən asılı olmayaraq əhvalatın sonunu atasına bağlayırlar.

Yazıçı fərddən cəmiyyətə, sonra qlobal miqyasda aparılan manqurtlaşmadan və buna qarşı mübarizəni əsərin əsas ideyası olaraq seçmişdir. Yedigey Qazanqapı vəsiyyətinə uyğun olaraq Nayman ananın dəfn olunduğu məzarlıqda basdırılmasında israrlıdır. Nə qədər ona qarşı çıxsalar da, dediyindən dönmür. Dəfn qafiləsi Nayman ana qəbiristanlığına yaxınlaşanda, dəmir məfillərlə qarşılaşırlar. Məlum olur ki, dövlət məzarlığı dövrəyə alıb, burada kosmodrom tikiblər. Yazıçı qeyd etdiyimiz kimi, fərddən başlanan mövzunu Nayman ana məzarlığının ətrafına çəkilən məfillərlə cəmiyyət səviyyəsinə qaldırır. *“Birində əsir bir insan hafizəsini itirirsə, digərində bir cəmiyyət, bir xalq və ya bir millət hafizəsini itirir”*.¹

Juanjuanların əsir alaraq manqurta çevirdikləri Jolanla, dövrün şərtləri ilə öz kimliyini unudan Sabitcanın hər hansı fərqi yoxdur. Yazıçının fikrincə, keçmişdə juanjuanların funksiyasını XX əsrdə sovet imperiyası həyata keçirməkdədir. Necə ki, juanjuanlar insanları daha rahat idarə etmək üçün onların başına zif keçirir və yaddaşını itirən insan sadıq qul kimi yaşayırdı. Eynilə Sovet rəhbərliyi də Ana Beyiti məhv etməklə, insanların min illik keçmişini, yaddaşını silmək istəyir. Çingiz Aytmatov tarixi əfsanə ilə XX əsrin reallıqları arasında paralel aparır. *“Yazarın məqsədi maraqlı hadisələr olan əfsanələri əsərə daxil etmək deyil, hər şeydən öncə, o əfsanələrdəki insanın yaşayışındakı*

¹ Orhan Söylemez. Cengiz Aytmatovun ardından: Ata-Beyitten Ana-Beyite. Cengiz Aytmatov: Tematik incelemeler. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2010, s.13

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Yazıçı”, 1987, s.231

məsələlərin bu günlə əlaqələrini, oxşarlıqlarını tapmaq-dır”¹.

Nəhayət, Yerdən dəfələrlə uzaqda, Cazib qalaktikası-na daxil olan Meşəlidöş planetindən xəbər alan “konvensiya”dakı mərkəz təcili məşvərət keçirir. Əldə olunan orta qərarla Yer üzərinə maqnit “həlqə” çəkilir və bura ilə hər hansı təmasın qarşısı alınır. Yazıçı bununla da qlobal miqyasda aparılan manqurtlaşmanı təsvir edir. “...onların fikrincə, bu qlobal özünü-təcrid bəşər cəmiyyətini elə bir tarixi və texnoloji bataqlığa sürükləyəcək ki, bunun aradan qaldırılması üçün min illər lazım gələcək... Əfsus ki, artıq gec idi... Dünyada heç kim onları eşitməyəcəkdi, heç kəsin ağılına gəlməyəcəkdi ki, onların haray səsi kainat boşluğunda itib-batır...”²

Planetin üzərinə maqnit təbəqə çəkməklə onlarla Yer insanının əlaqəsini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Çünki Yerdəki insanlar Meşəlidöşlülər planeti haqqında məlumat əldə edərsə, dünya rəhbərlərindən hesabat tələb edəcək. Maqnit səth Çingiz Aytmatovun təsvir etdiyi zifdir, manqurtlaşmanın daha qlobal səviyyədə ifadəsidir. “Yer ətrafındakı kosmik fəzanın kənar planetdən gələn qurğuların mümkün ola bilən müdaxiləsindən mühafizə məqsədilə Ümumimərkəz elan edir ki, Kosmosda Yerə yaxınlaşan hər cür predmeti nüvə-lazer şüalanması ilə məhv etmək üçün müəyyən proqram əsasında, müəyyən orbitlərdə uçacaq döyüş raket-robotlarından ibarət, təcili sürətdə “həlqə” adı altında fəvqəladə transkosmik rejim yaradılır”³

Çingiz Aytmatov Qazaxıstanın tanınmış şairi Muxtar Şaxanovla etdiyi söhbətdə, müasir dövrümüzdə və ya daha

məhdud çərçivədə SSRİ dövründə həyata keçirilən manqurtlaşma üsulunu “Totalitar sistem bütün cəmiyyətə, onun içində mənə də, sənə də, hamımızın zehninə də, düşüncəmi-zə də ideoloji bir zif keçirmişdi. Bütün bunlar cəmiyyəti bir rejimə bağlamaq, bir mərkəzdən idarə etmək məqsədi ilə edildi”¹, – deyərək ifadə edirdi.

Beləliklə, romanda manqurtlaşma problemi üç qatda təsvir olunur. Birinci qatda əfsanədəki Jolamanın juanjuan-lar tərəfindən başına zif keçirilərək manqurta çevrilməsi və onun müasir prototipi olan Sabitcan canlandıdırılır. İkinci qatda, problemin qoyuluşu nisbətən daha genişlənilir. Ana Beyitin ətrafına çəkilən dəmir tikanlı hasarı yazıçı millətin beyninə hörülən zif kimi dəyərləndirir. Və nəhayət, üçüncü qatda manqurtlaşma qlobal səciyyə daşıyır. Kosmik raketlə Meşəlidöşlülər planeti ilə əlaqə saxladıqdan sonra yer üzərinə maqnit qat çəkilir. Bu, daha inkişaf etmiş və yüksək mədəniyyətə malik Meşəlidöşlülərin sakinləri ilə qütbləşərək insan amilini məhv edən super dövlətlərin bilərəkdən apardıqları manqurtlaşmanın təzahürünün təsviridir.

Qiyamət. Ədəbiyyata kiçik hekayələrlə gələn, povestləri ilə dünyanı yaxşı mənada heyrləndirməyi bacaran Çingiz Aytmatov yaradıcılıq zirvəsinə özünün “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə çatdı. “Gün var əsrə bərabər”lə Çingiz Aytmatov dünya romançılığının yeni və orijinal bir səhifəsini yaratmış oldu. “Qiyamət” isə Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər”lə başladığı romançılığının uğurlu davamı idi. Roman 1986-cı ildə “Новый мир” jurnalında çap olunub.

Daşdığı bəşəri mahiyyət baxımından “Qiyamət” yazıcının bəlkə də ən monumental əsəridir. Romanın çap edil-

¹ Abdıldacan Akmataliyev. Cengiz Aytmatov Dünyası. AKMB yayınları, Ankara 1998, s.102

² Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Qanun”, 2015, s. 389

³ Yəne orada, s. 393

¹ Cengiz Aytmatov-Muxtar Şahanov, Şafak Sancısı, İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, s.164

diyi ildə Çingiz Aytmatovun təşkilatçılığı və rəhbərliyi altında Beynəlxalq İssık-göl forumu keçirilirdi. Dünyanın dörd bir yanından toplaşan fikir adamları bəşəriyyətin gələcəyini təhlükə altında qoya biləcək ən müxtəlif problemləri – durmadan artan narkomaniya, bioresursların insan müdaxiləsi nəticəsində məhv edilməsi, silah istehsalı və başqa bu kimi məsələləri müzakirə edirdilər.

Roman başdan –ayağa çağırış xarakteri daşıyır və yazıçı insanlara durmadan mesajlarını ötürür, suallarını ünvanlayır.

“Qiyamət” romanı bəşəriyyətin gələcəyinin təhlükədə olması ilə bağlı xəbərdarlıq missiyasını icra edir. Rus dilində “Plaxa” hərfi tərcümədə “Cəllad kötüyü” adlanır. Bəzi hallarda Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da romanın bu adla təqdim edildiyini görmək mümkündür. Lakin yazıçı əsərini qırğız dilində “Kiyamat” adı ilə çap etdirmişdir. Əsərin məzmunu da bu adın daha doğru seçim olduğunu göstərir. Qiyamət – dünyanın sonunun gəlməsi ilə bağlı ən qədim mif mətnlərində, daha sonrakı dövrlərin məhsulu olan dini kitablarda yozumlar vardır.

İnanca görə, qiyamət – dünyanın sonu o zaman gəlir ki, yerdəki insanın pozuculuq fəaliyyəti nəticəsində şər xeyirə, kaos kosmosa qalib gəlir. Nəticədə geridönüş mümkünsüz olur. Dünyanın sonu gəlir və Tanrının hesabçəkəməsi başlayır. Bu inanc minilliklər boyu insanları kosmosa-nizama çağıran başlıca fəlsəfə olmuşdur. Çingiz Aytmatov romanı ilə özünün daha təkamil şəkildə konsepsiyasını irəli sürür. Romanın esxatoloji sonluğu əslində ümitsizliyi deyil, sağlam gələcək naminə mübarizəyə çağırışı simvolizə etməkdədir.

Çingiz Aytmatov roman içində roman yaratmaqda mahir ustadır. Zaman və məkan baxımından bir-birindən bəzən kəskin şəkildə seçilən süjetlər eyni kontekstdə, vahid

ideya ətrafında uğurla birləşdirilir. Nəticədə yazıçının əsas ideyası, məqsədi açıqlanmış olur. İsa Peyğəmbərin Qolqaf təpəsində çarmıxa çəkilməsi ilə XX əsrin şərtlərində yaşayan Avdi Kalistratovun saksaul ağacına bağlanaraq yandırılması paraleli gələcək naminə xilaskarlıq ideyasının, fədakarlıq simvolunun yaşatma cəhdidir. Bu missiyanı ümumilikdə “Qiyamət” romanı ilə Çingiz Aytmatov etməyə çalışmışdır.

Çingiz Aytmatov XX əsrin sonlarında İsa peyğəmbərin ideya və tale baxımından varisini – Avdi Kalistratovu yaratmaqda başqa nəyi düşünmüşdür? Bu əslində yazıçının dünyanın xilasını üçün yeni qəhrəman, ideal yaratmaq cəhdi idi və yazıçı buna nail ola bilmişdir.

Roman Çingiz Aytmatovun yazıçı üslubuna xas şəkildə müxtəlif zaman və məkan xətlərinin vahid ideyada birləşməsi şəkildə qələmə alınmışdır. “Gün var əsrə bərabər” romanında mifə istinad edərək Manqurt əfsanəsini romanına gətirən yazıçı, bu əsərində zaman baxımından nisbətən daha müasir dövrə müraciət edir. İsa peyğəmbərin çarmıxa çəkilməsi ilə bağlı məlum hadisə, onun Ponti Pilatla söhbətləri, ideyası uğrunda öldürülməsi təsvir olunur. Yazıçı tarixlə müasirliyin uğurlu şəkildə paralelini aparır. “Gün var əsrə bərabər” romanında zamandan və məkandan asılı olmayaraq insanın uydurduğu aqlaşmayan vasitələrlə onun şüurunun əlindən alınması, manqurtlaşması təsvir edilir. Qiyamətdə isə yazıçı İsa peyğəmbərlə özünün qəhrəmanını Avdi Kalistratov arasında məlum bağı yaradır. İnsanları doğruluğa çağıran, öz ideyası uğrunda qurbana çevrilən insanlar. Zaman və məkanca bir-birindən fərqlənsə də, onları tale birləşdirir.

İsa peyğəmbərin Ponti Pilatla dialoqu və onun Qolqaf təpəsində çarmıxa çəkilməsi hissəsini çıxarmaqla, əsərdə hadisələr bəlli bir məkan trayektoriyası ilə davam edir. Bu

məkan trayektoriyası yazıçının həyatı, taleyi ilə birbaşa bağlıdır. Əsərdə hadisələr Avdinin Moskvada Kazan stansiyasından xaşxaş ticarəti ilə məşğul olan dəstənin izinə düşməsi ilə başlayır. Niyə məhz Kazan stansiyası? Ümumiyyətlə, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında qatar yolu və stansiya mühüm bir başlanğıc nöqtəsi kimi götürülür. Eynilə “Gün var əsrə bərabər” romanında Boranlı stansiyası da eyni mahiyyət kəsb edir. Kazan stansiyasında yazıçı atası ilə sonuncu dəfə sağollaşmış və onu bir daha görməmişdir. Bu həm də yazıçının taleyində təəltümlərin, ağır və məşəqətli bir mübarizə yolunun başlanğıcı idi. Eləcə də Avdi Kalistratov bütün çətinliklərə rəğmən “xunta” adlanan həmin dəstənin izinə düşür. *“Kazan stansiyası bir sərhəddir və o sərhəddən o yana mənimçün tamamilə başqa bir həyat başlayacaqdı”*¹.

Bu yola o kilsə məktəbindən qovulmasından sonra düşür. Kilsənin təbliğ etdiyi ənənəvi təlimlə Avdinin düşüncələri arasında yaranan ziddiyyət, onun yeni baxışları məktəbdən qovulması ilə nəticələnir. Avdiyə görə yaxşılıq etmək istəyən insanın kilsəyə ehtiyacı yoxdur. Necə ki, o bu yolda mübarizə aparır və özünü fəda edir. Həzrəti İsa özünəqədərki dini təlimi öz bədəninə çarmıxa çəkilməsi ilə dəyişdirə bilən qəhrəmandırsa, Avdi onun varisidir. *“....anlaşışlarımızı görə, Tanrı əzəli və əbədidir. Amma insanın məlumatları artdıqca, fikirləri inkişaf edirsə, Tanrı anlamının inkişaf anlayışından kənar qalmaması məntiqli görünür.... Bütün cəhdlərim uğursuzluqla nəticələnsə belə, Tanrı anlayışını müasirləşdirmək istəyirəm”*².

Həzrəti İsanın ittihamlarla çarmıxa çəkilməsi, bəşəriyyətin taleyini düşünən bu insanın vəhşicəsinə öldürülməsi və sonradan insanların vicdan əzabıyla yenidən doğuluşu

və əsrlər boyu bir yol, nizam tərəzisi kimi çıxış etməsi də dünyanın taleyi idi. Yazıçı digər əsərlərində olduğu kimi, bu romanında da taleyin sirli, şüurun sərhədlərini aşan nəsnə olmasından bəhs edir.

Avdiyə görə, insanın şüurunun, vicdanının kənarında Tanrı anlayışı yoxdur. Əslində yazıçının qəhrəmanı taleyi və ideyləri baxımından böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimini xatırladır. Tanrı ilə insan arasında vasitəni inkar edən, orta əsrlərin məlum din strategiyasını qəbul etməyən Nəsiminin dərisi soyulur. İdeyası uğrunda son ana qədər geri çəkilmir və edam olunur. Nəsiminin məşhur qəzəlinə deyildiyi kimi:

*Kövnü-məkandır ayətim, zatidürür bidayətim,
Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişana sığmazam.*

*Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,
Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü gümana sığmazam.*¹

Avdi Kalistratov ideya baxışları baxımından Nəsiminin varisidir. *“Mənim məbədim hər zaman mənimlə olacaq, çünki mən özümün kilsəsiyəm, başqa bir kilsə də tanımır, qəbul etmirəm. Din xadimlərinin də hal-hazırkı vəziyyətləri ilə heç qəbul etmir, tanımıram”*².

Fikrimizcə, bu paralel, yazıçının həyatındakı bir tarixi məqamla bağlılığı şübhə doğurmur. Romanın çapından bir öl öncə - 1985-ci ildə Çingiz Aytmatov Bakıya, Bəxtiyar Vahabzadənin 60 illik yubileyinə gəlmiş, şairin məhz Nəsimidən bəhs edən “Fəryad” tamaşasını izləmişdir. O, şairin belə çoxşaxəli, problematik mövzunu nəzmlə yazmaq məharətinə heyrət etmiş və “Fəryad”ın böyük gələcəyi olduğu

¹ Çingiz Aytmatov. Qiyamət. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2013

² Yəni orada

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. iki cildə, II cild. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, s.7

² Çingiz Aytmatov. Qiyamət. Bakı. “Qanun” nəşriyyatı, 2013

nu vurğulamışdır. “...Əsər azadlığa can atan və özü səhnədə iştirak etməyən bir şəxsin ideyası əsasında qurulub. Həmin ideya yavaş-yavaş ayrı-ayrı adamların, nəsillərin mübarizə amalına çevrilir. Bir şəxs tarixi sima səviyyəsinə ucalır. Əslində, tamaşada Nəsiminin özü yoxdur. Ancaq ustalıq ondadır ki, biz hər an Nəsimini görə bilirik”¹.

Avdinin Xunta adlanan qrupun izinə düşməsi, döyülərək qatardan atılması və nəhayət, saksaul ağacına bağlanaraq yandırılması əsərin əsas, mərkəzi süjet xəttini təşkil edir. Məkan baxımından bu xətt məlum bir tarayektoriya cızır; Moskvadan başlayaraq İssık-göldə bitir. Bu xəttin bir paralelində qeyd etdiyimiz kimi, İsa peyğəmbərin çarmıxa çəkilməsi ilə bağlı süjet durur. Yazıçı hər iki qəhrəmanını bir araya gətirir. Avdi xəyali olaraq əsrlər öncəyə səfər edir, İsa peyğəmbərin başına gətirilən məlum fəlakətin qarşısını almağa çalışır. Lakin bu, mümkünsüzdür, onun səsinə eşidən olmur. Çünki o, hələ doğulmayıb, onun münasibət bildirmək haqqı tanınmır.

Avdinin taleyinin həll olunduğu xətlə ikinci paralelin - Ağbərə və Daşçeynər adlı iki canavarın həyatı dayanır. İlk növbədə türk mifologiyasından bəllidir ki, boz qurd xilaskar, qurtarıcı missiyanı icra edən totemdir. Ən qədim türk dastanlarında boz qurdun xilaskarlığına dair mətnlər vardır. Çingiz Aytmatov boz qurdun mifik xilaskarlıq missiyasından romanında uğurla yararlanmışdır. İnsanlığı xilas etməyə çalışan Avdi ilə xilaskarın, iki canavarın taleyi əsərdə paralel olaraq təsvir edilir. Onların bütün cəhdləri puça çıxır. Yazıçı burada sadəcə paralellik yaratmır, qəhrəmanların taleyində müəyyən kəsişmə nöqtələrini təsvir edir. Avdi iki dəfə qurdlarla qarşılaşır. Maraqlıdır ki, Ağbərə hər ikisində ona toxunmur. Ölüm anında da Avdi köməyə insanları de-

yil, məhz qurdu çağırır. “Avdi “özününkülərdə” imdada çağırmağa heç kəsi tapa bilmir, Qurdu səsləyir, Qurdu isə, dediyimiz kimi, xilaskarı olduğu bəndələr öldürürlər. “Ağ gəmi”də Buyuzlu Ana maral da, uşaq da məhv olduğu kimi, “Qiyamət”də də bəndə Qurdun və uşağın qatilinə çevrilir”¹.

Ağbərə hər gecə Börü Anaya yalvarır. Qurd ulaşmasını müəllif balalarının acısından müqəddəs sayılan Börü Anaya yalvarışı kimi təsvir edir. Beləliklə, insanların yanlış rəftarı nəticəsində üç nəsil balalarını itirən qurd Tanrıya yalvarır, ondan kömək diləyir. Tanrıdan - Börü Anadan nəslinin davam etməsi üçün kömək diləyir. İnsan isə düşünmədən qurtarıcısını – qurdu məhv edir. Məlumdur ki, adətən Orta Asiya bozqırlarında bozqurdlar sürü halında yaşayırlar. Müəllif isə əsərdə yalnız iki qurdu təsvir edir. Bu, əslində qurtarıcı hesab olunan qurdun sonuncu nəslidir. Hər törəyişdə insan amilinin dağıdıcılığı nəticəsində onların nəsil artırma istəkləri puç olur. İnsan öz qurtarıcısının nəslinin məhv etməklə, bir növ öz sonuna-Tanrı imtahanı olan qiyamətə yaxınlaşır.

İnsan amilinin təsirindən, təbiətə yersiz müdaxilənin nəticəsində Ağbərə və Daşçeynərin üç nəsil balaları öldürülür. Sonuncu dəfə Boston tərəfindən yuvadan qurd balalarının oğurlanması faciə ilə nəticələnir. Qurd anası Ağbərə Börü anaya yalvarır, doğub-törəmə haqqının əlindən alınmasına görə üsyan edir. Qurd balalarının oğurlanması insanlara fəlakət gətirir. Bostonla səfərdən qayıdan Ərnazar atıyla birlikdə uçurumdan aşağı yuvarlanaraq ölür. Qurdlar insanlardan intiqamını hər gün öldürdükləri saysız qoyunlarla alır. “O gündən Ağbərəynən Daşçeynərin hən-

¹ Çingiz Aytmatov. Bəxtiyar Vahabzadə haqqında. “Литературная газета”, 1983, 19 oktyabr

¹ Arif Əmrəhoğlu. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr, resenziyalar). Çingiz Aytmatov nəsrində mifoloji motiv model kimi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009, s.119

dəvər camaatına vurduğu ziyan-zərərin hesabı artdı. Quduzluqda adları çıxdı. Ancaq adamlar, qulağına söz çatanlar məsələnin, işin əslindən bixəbərdilər, bu qisasın kökünü bilmirdilər – ana canavarın bala dərdindən xəbərsizdilər...”¹

Yazıçı sovet dövründə 5 illik planın yerinə yetirilməsi üçün sayqakların kütləvi sürətdə ovlanmasına eyham vurur. Bununla da təbiətə nə qədər zərər vurulduğunu diqqətə çatdırır.

Şerti olaraq Moskvanın Kazan stansiyasında başlayan roman İssık-göl ətrafında bitir. Burada Boston Ağbərənin balalarını oğurlayır və qurd anası qisas haqqında düşünür. Bu qisas bütün kəndə bədbəxtlik gətirir. Bazarbayın oğlu Gənceşi qaçıran Ağbərə sonuncu güllə ilə yerə sərilir. Beləliklə, şerti mənada əsərdə, yazıçının modelində dünyada sonuncu oğlan övladı – Gənceş ölür. Eyni zamanda insanlığın qurtarıcısı sayılan qurd nəslə də tükənir. Beləliklə, dünyanın sonu gəlir və qiyamət başlayır.

Çingiz Aytmatovun “Qiyamət” romanı XX əsrin insanlığa ən böyük çağırışlarından biridir. Yazıçının daha sonra qələmə aldığı “Kassandra damğası” (1994) romanında bu çağırış Filofeyin məktubu ilə birbaşa, açıq nitqlə səsləndirilir. “Qiyamət” romanında isə bu nitq bədii planda təqdim olunur. İnsan əgər öz nəslindən olanlara qənim kəsilsə, təbiəti məhv edərsə, onun sonu qiyamətlə bitəcək, yer kürəsi kosmosun sonsuz boşluğunda külə çevriləcək.

Qətiyyətlə demək olar ki, qırğız ruhunu böyük ədəbiyyatın mövzusunda çevirməyi bacarmış müəllif “Qiyamət” romanında türk mifologiyası ilə Qərb düşüncəsinin sintezi əsasında bəşəriyyətin, insanlığın taleyini düşünən qüdrətli yazıçı olduğunu bir daha isbat etdi. Romanda qəhrəmanla-

rın taleyi, təbiətlə ünsiyyəti, fəlsəfi və eyni zamanda ziddiyyətli dünyagörüşləri təsvir olunur. Ən qədim mif mətnlərində və daha sonrakı dini kitablarda təsvir olunan qiyamət mövzusunda Çingiz Aytmatov özünəməxsus ustalıqla yanaşdı.

Kassandra damğası. XX əsr bəşər üçün böyük elmi-texniki inqilablarla yanaşı, onların doğurduğu kataklizmlərlə yadda qaldı. Humanitar fikir baş verən paroksizmlərin qarşısında aciz qalmamaq üçün çıxış yollarını axtarırdı. İnsan zəkası məhz bu əsrdə yaşadığımız planetin sərhədlərini aşıb sonsuz qalaktikaya daxil oldu. Lakin əldə olunan nəticələr supergüc dövlətlə, bir-birinə qarşı istifadə etmək üçün vasitə kimi baxırdılar. Bu isə humanitar böhrana, insanı və insanlığı çıxılmaz bir dalana sürükləməkdəydi. Belə bir situasiyada ədəbiyyat, tarixin bütün dövrlərində olduğu kimi, mühüm bir missiyanı öhdəsinə götürməliydi. XX əsrin ədəbi-fəlsəfi, bədii-estetik inkişaf dinamikası bizə bu barədə çox söz deməyə imkan verir. Bu baxımdan Çingiz Aytmatovun qələmə aldığı “Kassandra damğası” romanı ümumbəşəri çağırış, hətta xəbərdarlıq missiyasını icra edən maraqlı roman nümunələrindən biridir. Qlobal problemlərdən bəhs edən fantastika ilə mifin vəhdətindən yaranan “Kassandra damğası” romanı 1994-cü ildə “Знамя» jurnalında çap olunub.

Akademik İsa Həbibbəyli Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən ilk dəfə Azərbaycan dilində çap olunmuş “Kassandra damğası” romanının (Tərcümə edən: fil.f.d., dos. Nərgiz Cabbarlı) Ön sözündə yazır: “*Kassandra damğası*” anlayışı qüdrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun bəşəriyyətə ünvanladığı xəbərdarlıqdır, yazıçı-vətəndaş narahatlığının ifadəsi olan çağırışıdır. Bədii əsər kimi “Kas-

¹ Çingiz Aytmatov. Qiyamət. Bakı. “Qanun” nəşriyyatı, 2013, s.214

sandra damğası” isə mövzusu və ideyasına görə Çingiz Aytmatovun yazdığı bəşəriyyətin xilaskarlıq romanıdır”¹.

Roman Çingiz Aytmatovun yaradıcı taleyində xüsusi bir fərqləndirici xüsusiyyətə malikdir. Yazıçı Fuji Yama pyesindən sonra növbəti dəfə türk mifologiyasından kənar mətnlərə müraciət etmiş, bəşəri problemləri özündə ehtiva edən global bir əsər yazmışdır.

Yunan mifologiyasına görə, Cassandra onun sevgisini rədd etdiyinə görə Appolon tərəfindən lənətlənmişdir. Mif mətnində Kassandraya Appolon tərəfindən gələcəyi görmə bacarığı verilmişdir. Lakin lənətləndiyi üçün ona kimsə inanmamışdır. Hətta Troya Atının gətirəcəyi fəlakət barəsində əvvəlcədən xəbərdarlıq etsə də, ona inanan olmamışdır. Rahibə olmaq istəyən Cassandra nəticədə bir qadın olaraq aşağılanmış, təhqiredici bir həyata sövq edilərək öldürülmüşdür. Cassandra mövzusu alman romançısı və esseisti Krista Volfun “Kassandra” (1983) romanında feminist yanaşma ilə işlənmişdir. Volf 80-ci illərdə Üçüncü Dünya müharibəsi təhlükəsinin yarandığını və supergüclərin sürətlə silahlanmasına qarşı çıxmışdır. Volfun Kassandraya müraciəti dünyanın xilasının qadınlarla mümkünlüyü, bütün bəlaların, müharibələrin kişi tərəfindən aparıldığı qənaətini ortaya qoyan yanaşmadır. Volf əsərində mifdə qəhrəman kimi təqdim olunan Hektor, Aqemennon kimi obrazları qorxaq, zəif, qadınlar tərəfindən idarə edilən xarakterlər kimi təqdim etmişdir.

Kassandranın taleyi Çingiz Aytmatovun romanında bir alluziya kimi çıxış edir. Yazıçı onun üslubuna xas olan tərzdə mif mətnindən yararlanmış, paralel taleləri təsvir etmişdir. Rahib Filofey taleyi və funksiyası etibarilə Kas-

sandradır. Eyni zamanda onun aşkarladığı və embrion Kassandra adlandırdığı kəşfi də mifdəki məzmunla paralellik təşkil etməkdədir. Tale paralelliyi bir-birinin müasiri olan iki alim, biolog Filofey və futuroloq Rober Bork arasındadır: “...həmin vaxt orbitdə, kosmik tənhalıqda yaşayan, Borkun varlığından xəbəri belə olmayan Filofeyin taleyi ilə bağlı olduğunu da düşünürdü... Hər necə olursa-olsun, baş verməli olacaq o hadisə baş vermişdi. Talelər arasında yaranmış bağ artıq heç cür qopası deyildi. O aylı gecədə bütün bunlar haqqında hələ heç kəs heç nə bilmirdi. Bir-biri ilə bağlananlardan heç biri...”¹

“Kassandra damğası”nı ritorik suallar romanı adlandırmaq olar. Əsərdə əsas mətləblər məhz bu suallar vasitəsilə təqdim edilir. Filofeyin Roma papasına ünvanladığı, Robert Borkun Oliver Ordokla, Entoni Yungerlə, eləcə də təklidə qaldıqda özünə və sonda əsərin epiloqundakı Filofeyin vəsiyyətindəki verilən cavabsız suallar əsərin ideyasındakı məğzi, yazıçının çatdırmaq istədiyi mətləbləri ifadə edir. Bu suallar bəşəriyyət və onun gələcəyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Professor Qorxmaz Quliyev “Xaosmos ədəbiyyatda” məqaləsində Xaosmos termini haqqında yazır: “Neologizm üçtərkiplikdir – “xaos”, “kosmos” və “osmos” sözlərinin bir-birinə nüfuz edib çulğalaşmasından təşkil olunmuşdur. “Xaos” dağınıqlıq və nizamsızlıq, “kosmos” nizamın bərpa olunması, “osmos” isə bu iki durum arasında keçidə imkan yaradan arakəsmədir”².

Coysun uğurlu kəşfi olan Xaosmos anlayışı xaosun tərkibində nizamın mövcudluğunu, eyni zamanda kosmosda xaotikliyə meyilliliyin olmasını və onlar arasında qarşılıqlı keçidin mümkünlüyü fikrini irəli sürür. Bu kontekst Çingiz

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatovdan bəşəriyyətə xəbərdarlıq: “Kassandra damğası”. Çingiz Aytmatov. Cassandra damğası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.12

¹ Çingiz Aytmatov. Cassandra damğası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.91-92
² Qorxmaz Quliyev. Xaosmos ədəbiyyatda. Bakı, “Azərbaycan” jurnalı, 2019

Aytmatovun “Kassandra damğası” romanının mahiyyətini açmağa, onun məğzində duran məqamları aydınlaşdırmağa imkan verir. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı, xüsusən də romanları çağırış mahiyyətli konseptuallığa malikdir. “Gün var əsrə bərabər”də manqurtlaşma probleminin fərddən global miqyasa qədər çoxqatlı təsviri, “Qiyamət” romanında dünyanın sonunun labüdlüyü və nəhayət, “Kassandra damğası”ndakı Filofeyin xəbərdarlığı xaos-kosmos qarşıdurmasının bütün aspektləri ilə aydın təsvir olunmuşdur.

Əsərdə orbital stansiyada özünü kosmik rahib adlandıran Filofeyin – Andrey Kriltsovun “Tribyun” qəzetində çap olunan Roma papasına müraciəti yer kürəsini lərzəyə gətirir, dünyanın ən müxtəlif ölkələrində etirazlar baş qaldırır. Filofeyin məktubunda hələ döllənmənin ilk həftəsində embrionun öz gələcək həyatına, taleyinə qarşı çıxması kimi fantastik kəşfdən danışılır: *“Mənim iradəmdən asılı olsaydı, doğulmamağı üstün tutardım. Sizin sualınıza cavab olaraq siqnal ötürürəm. Bunu siz alın yazımı, məni, deməli, həm də ailəmi gözləyən bədbəxtlikləri hiss etməyim kimi başa düşə bilərsiniz. Əgər bu siqnalları anlayırsınızsa, bilin ki, mən kassandra-embriyam... Dünyaya gəlmədən, heç kimə əzab-əziyyət vermədən yox olmağı seçirəm. Siz soruşursunuz – mən cavab verirəm: yaşamaq istəmirəm. Amma istəyimə baxmadan, məni dünyaya gəlməyə məcbur qoyacaqlarsa, taleyi qismətimə necə düşübsə, eləcə də qəbul edəcəyəm. Bütün insanlar bütün zamanlarda etdikləri kimi... Nə etməli? Özünüz qərar verin! Hər kəsdən də əvvəl məni dünyaya gətirəcək ana söyləsin bunu! Amma əvvəlcə məni eşitməyə və anlamağa çalışın. Mən – Kassandra-embriyam. Hələ ki məndən xilas olmaq üçün gec deyil və mən buna hazırım. Mən – Kassandra-embriyon! Bir neçə müddət sizə özümdən xəbər verəcəyəm! Mən – Kassandra embriyon sizə öz siqnallarımı göndərəcəyəm. Mən – Kas-*

*sandra-embriyon, dünyaya gəlmək istəmirəm, istəmirəm, istəmirəm!... Mən – Kassandra-embriyon!”*¹

Müxtəlif şifahi və yazılı mətnlərdə doğuşa etirazın loka, hər hansı bir fərdin timsalında ifadəsinə rast gəlinmişdir. Kral Edip dastanında, eləcə də Sofoklun faciəsində Edipin gələcək uğursuz taleyi falçı, öncəgörelər tərəfindən bildirilir. Uşağı meşəyə atmaqla uğursuz taledən qaçmaq istəsələr də, olan olur.

Çingiz Aytmatov isə məsələyə global miqyasda yanaşır. Burada söhbət hər hansı fərddən getmir, kassandra embriyonu bütün insanlığın arzuolunmayan faciəsidir.

Elmin sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə Çingiz Aytmatov insanın və onun ali dəyərlərinin, hisslərinin məhv edilməsini qəbul edə bilmir. “Gün var əsrə bərabər” romanında Sabitcanın insanların biotiklər vasitəsilə idarə olunacağı ilə bağlı fərziyyəsini Yediqey aqlasıqmaz qəddarlıq kimi rədd edir. Bu romanında ziddiyyət məhz bu məqamın üzərindədir. İnsan zəkası durmadan inkişaf edir, hətta İlahi qüdrəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparır. Bütün planeti orbital stansiyadan ovucun içi kimi nəzarətdə saxlamaq, əsli-nəslilə olmayan inkub insanın yaradılması, axı, həm də Tanrıya qarşı çıxmaq, onun bacarıqlarını mənimsəmək demək idi. Çingiz Aytmatovun yazdığı kimi *“..gələcək obrazının mövcud olmadığı həyat qısırdır”*² Amma insanın genetik strukturunu metomorfozaya məruz qoyaraq gələcəyin yaradılması kimə və nəyə lazım idi? *Çünki hər bir balaca rüşeymdə, hər bir yenidən “bərpa edilən” variantda əbədi hərəkətin təkrarolunmayan şifrəsi qorunur. Dünyaya gələn hər bir varlıq zamanın axınında özünə bənzəyən növbəti birini yenidən dünyaya gətirmək üçün şifrlənib və bütün bunlar lap elə başlanğıcdan dünya quruluşuna Yaradıcı*

¹ Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.29

² Yenə orada, s.25

güc tərəfindən tətbiq edilib”¹.

Əsərdə özünü kosmik rahib adlandıran Filofey özü də ailəsi tərəfindən atılmış, bir növ kəşf etdiyi “iks nəslin ilkin formasıdır. Buna görə də Filofey “bəşəri cinayət” hesab edilən inkub insanın yaradılmasını adi bir şey hesab edirdi.

Çingiz Aytmatov çıxış yolunu həm də dinlərin bir-biri ilə qarşılıqlı dialoqunda görür. *“Mənim təsəvvürümdə istənilən bir din – öz müstəsnalığından aldığı həzzin içərisində ətalət vəziyyətində qalmayıbsa – bir çox səslər üçün rezonator rolunu oynaya bilər. Səma müxtəlif quşların uçuşu üçün geniş vüsət təklif etdiyi kimi...”²*

Embrionun doğuşdan imtinası və bu imtinanın xalpiqmenti şəklində özünüifadəsi bəşəriyyətə ünvanlanmış xəbərdarlığın maksimalist formasıdır. Filofeyin durmadan Papaya ünvanlandığı suallar gözlənilən təhlükənin miqyasından xəbər verir. *“Məgər nəsilin davam etdirilməsinin mənası varmı? Hətta ola bilsin ki, dünyəvi möhnətlərin belə heç bir anlamı yoxdur... Bundan sonra necə olsun bəs? Adəm və Həvvadan miras qalmış həyatın sarsılmaz quruluşunun itirilməsini nə ilə kompensasiya edə bilərik? Yaxşı olmazdımı ki, biz də kassandra-embrionun bu periskopundan həyatımıza, yaşamımıza baxa bilək? Məgər bizi darıdaqın edən fırtınaların səbəbi özümüz deyilikmi? Düşünməyə belə qorxuram: kassandra embrion bizim yer üzündəki alın yazımızdan üz döndərməyimizin təzahürü deyilmi? Axı biz – ideyaca tanrıya bənzəyən insanlar bu səviyyəyə necə düşə bildik? İnsanlar hansı işlərdə və fikirlərdə “özlərini ötüb keçməli idilər ki”, təkamülü hələ rüşeym mərhələsində olan dölü belə bir apokaliptik səviyyəyə yetirsinlər?”³*

Əsərdə yazıçı kassandra embrionunu kütlələrin lənət-

lədiyi, faciəvi formada qəbul etdiyindən fərqli, mənəvi cəhətdən kamilləşmək üçün xəbərdarlıq signalı kimi dərkinə, izahına çalışır. Həm Filofeyin, həm də onun yerdə müdafiəçisi futuroloq Robert Borkun bu cəhətdən fikirləri ortaqdır. İnsan əməyinin nəticəsi olaraq meydana çıxan QİÇS və digər bu kimi xəstəliklər, müharibələr, iqtisadi böhranlar, acı, cinayətkarlıq, narkomaniya, irqçilik, nüvə sınaqları, qara dəliklər və s. onun yer üzündə gələcək mövcudluğu üçün ciddi təhlükələrdir.

Əsərdə Robert Bork ABŞ-da yaşayan futuroloq alimidir. Onun tədqiqatları ilə Filofeyin fikirləri arasında müəyyən qədər oxşarlıq, paralelliklər mövcuddur. Borkun taleyində yuxu ilə gerçəklik iç-içədir. O hər gecə yuxusunda balinaların kütləvi şəkildə harasa üzməsinə görür və özü də sanki onlarla birlikdə üzür. Borku alim olaraq narahat edən məsələlərdən biri də balinaların kütləvi şəkildə sahilə yaxınlaşaraq intihar etməsidir. Canlının yaşama uğrunda mübarizə və özünümüdafiə hadisəsinə zidd olan bu total intiharın səbəbi alimi düşündürür. Əsərdə kütlənin bəzən siyasi alət kimi yanlış yönləndirilməsinin xaosa səbəb olması nümayiş etdirilir. Alim Robert Bork həqiqətləri söyləsə də, Ordokun siyasi kompaniyasına uyğun gəlmədiyi üçün “Kassandra” taleyi yaşayır, lənətlənərək öldürülür.

“Kassandra damğası” romanı Çingiz Aytmatovun əvvəl yazmış olduğu əsərlərində bəşəriyyətin sağlam gələcəyi naminə narahatlığının qlobal miqyasda ifadəsidir.

Əbədi gəlin (Dağlar çökəndə). 2006-cı ildə Çingiz Aytmatovun son romanı olan “Əbədi gəlin” və ya “Dağlar çökəndə” əsəri “Дружба народов” jurnalında çapdan çıxır. Hər sətiri ilə insanı düşündürən və nəticə çıxarmağa vadar edən roman böyük yazıçının yaradıcılığının irihəcmli məntiqi yekunu, mükəmməl manifestidir. Vəhşi təbiətin sərt və

¹ Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.37

² Yenə orada, s.36

³ Yenə orada, s.41

amansız qanunları, kapitalist cəmiyyətinin şərtləri qar bəbiri Caabars və jurnalist Arsen Samançinin tale oxşarlığı əsasında təsvir olunmuşdur.

İnsan yaradılışdan, ilkin mifik düşüncəsindən bu günə qədər təbiət və onun sirləri ilə maraqlanmış, təbiəti öyrənməyə, hiss etməyə və onunla dil tapmağa çalışmışdır. Bu münasibət bədii yaradıcılıq üçün hər zaman mənbə rolunu oynamışdır. XX əsrin 50-ci illərində ədəbiyyata gələn, yazdığı əsərlərlə dünya ədəbiyyatında yeni bir epoxanın əsasını qoymağa bacarmış böyük qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov əsərlərində insan və təbiətin mifoloji kontekstdə vəhdətini təsvir etməyə nail olmuşdur. Yazıçının “Ana tarla” povestində torpaq canlıdır, insanla danışır, onun dərini, kədərini paylaşır. Müqəddəs sayılan torpaq və Tolqonayın dialoqunda müharibənin dəhşəti, bir ananın faciəsi göstərilir. *“Torpaq, sən bizim hamımızı öz sinəndə saxlayırsan; əgər sən bizə xoşbəxtlik bəxş etməyəcəksənsə, onda niyə torpaq olursan, biz isə niyə dünyaya gəlirik? Biz sənin övladlarınıq, torpaq, bizə xoşbəxtlik ver, bizi bəxtəvər elə!”*¹

Əsərdə torpaq canlıdır, təbiət insanla dərldəşir, ona qulaq asır, dinləyir. “Əlvida, Gülsarı” povestində Çingiz Aytmatov atı əsərin baş obrazlarından biri səviyyəsinə qaldıraraq Gülsarını sadıqlıyına, dürüstlüyünə görə dövrün bir çox insanlarından üstün təsvir etmişdir. O, “Ağ gəmi” povestində insanla maralın, “Qiyamət” romanında insanla qurdun tale bənzərlikləri əsasında mifik təfəkkürdə yer almış inanclar əsasında təbiətlə cəmiyyətin münasibətindən bəhs etmişdir. “Əbədi gəlin” romanı bu baxımdan yazıçının yaradıcılığının irihəcmli məntiqi yekunu, mükəmməl manifesti hesab oluna bilər. Əsərdə vəhşi təbiətin sərt və aman-

sız qanunları ilə kapitalist cəmiyyətinin şərtləri arasında müqayisə aparılır.

Roman Caabarsın dağdakı hakimiyyətinin başa çatması ilə başlayır. Qar bəbirləri Tuyuq Car dağlarının qeyri-şərtsiz hökmdarları hesab olunurlar. Dəniz səviyyəsindən 3000-5000 metr hündürlükdə yaşayan bu nadir heyvan növünə dünyanın az-az ölkələrində təsadüf edilməkdədir. Bu növün yaşadığı coğrafi məkanlarından biri də Tuyuq Car dağlarıdır. Qırğız və qazax folklorunda qurd, ana maralla birgə qar bəbiri ilə bağlı mifoloji mətnlər mövcudluğu da məhz bu coğrafi məskunlaşma ilə bağlıdır.

Qar bəbiri Caabars artıq qocalıb, təbiətin qanununa uyğun olaraq artıq yeni cavan bəbirlər dağlarda ağalığ etməkdədirlər. Cütləşmək üçün başladığı bütün mübarizələri məğlub olmuş, sürüdən ayrılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bir vaxtlar rəqib tanımayan Caabars üçün artıq vaxt ötüb, başını götürüb dağın zirvələrinə doğru gedir. Amma çox da irəliyə getməyə gücü çatmır. Beləliklə taleyin hökmü olan ölümünü bir mağarada gözləyir. Dağın zirvəsindəki Caabarsla şəhərin ortasında yaşayan əsərin digər qəhrəmanı, müxbir Arsen Samançin də eyni taleyi yaşamaqdadır. Bir zamanlar hər kəs tərəfindən rəğbətlə qarşılanan müxbir artıq öz şöhrətini itirmişdir.

Caabars qocaldığı üçün vəhşi təbiətin qanunlarına uyğun olaraq sürüdən, cütləşmədən uzaqlaşdırılır. Ov ovlaya bilmədiyi üçün səssiz sonuna, ölümünə doğru sakit mağaraya gedir. Mağarada onun taleyi kapital cəmiyyətinin sərt qanunlarından qaçan, ona üsyan edən Arsenlə birləşir və onlar eyni taleyi – ölümü birlikdə qarşılamağa olurlar. *“Hər zaman və hər kəs üçün dəyişməz olan bir həqiqət var: Heç kim öncədən taleyini, başına gələcəkləri bilmir; sadəcə həyat onu göstərir. Tale başqa necə ola bilərdi ki? O hər zaman belə olub. Dünyanın yaranmasından, cənnətdən qovu-*

¹ Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı. “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.12

lan –bu bir tale deyilmi?- Adəm və Həvvadan günümüzə qədər hər dəqiqə, hər saat, hər gün, hər əsr, hamımız üçün taleyin sirri, əbədi bir tapmaca olaraq qalmaqdadır”¹.

Əsərdə yazıçı get-gedə qloballaşan, kiçilən dünyada böyük sərmayələrin cəmiyyət üzərindəki hakimiyyətini, pulun gücü qarşısında əzilən insanın taleyini və onun məğlubiyətlə sonuclanan mübarizəsini təsvir etmişdir.

Çingiz Aytmatovun əsərdə gəldiyi qənaət budur ki, güc anlayışı vəhşi təbiətlə şüurlu insanların yaşadığı cəmiyyətdə eynidir. Hər iki aləmdə gücsüz, zəif olan məhv olmağa məhkumdur. Güclü gücsüzün haqqını tanımır. Təbiətdə olduğu kimi insan cəmiyyətində də güclü zəifə qalib gəlir, onu əzir. *“Tale əsərin hər iki qəhrəmanına qarşı oyun qurmuşdur. Təbii ki, onlar bir-birilərinin varlığından xəbərsizdi. Əksi mümkün ola bilərdi? Çünki biri əhali sıxlığından, basırıq küçələrdən və kabab qoxan restoranların tüstüsündə boğulan milyonluq müasir şəhərdə, digəri isə sıx ardıc ağaclarının yetişdiyi, ilin altı ayının qarlarla örtülü olan yüksək dağların ayaq dəyməyən sərt qayalıqlarında yaşayırdı”*².

Çünki zaman əvvəlkindən çox dəyişmiş, müasir dövrün tələbləri, kapitalizmin meydana çıxardığı fiqurların pulunun qarşısında heç bir qüvvənin dayana bilməyəcəyi aydındır. Keçmişə, sənətə, xalqın tarixinə bağlı olan Arsen üçün mövcud şərtlərdə yaşamaq get-gedə imkansızlaşır. Əvvəllər opera solisti olan Aydana Samarova “Əbədi gəlin” operasında baş rolu deyil, Ertaş Kurçal kimilərin restoranlarında bəsit musiqilər oxumağı seçir. Mövcud kapitalizmə boyun əyməyənlərin taleyi bəllidir. Arsen hər addımı ilə

özünü taleyin bu kədərli sonuna, Caabarsın mağarasına aparmaqdadır.

Ertaş Kurçal əvvəllər zəif bir aktyor olsa da, kapitalizmin şərtləri onu varlı bir təşkilatçıya çevirmişdir. Arsenin əvvəl dost olduqları Ertaş Kurçala nifrətinin bir səbəbi sevdiyi qadın Aydananı onun əlindən alması ilə bağlıdırsa, digər ən əsas səbəb onun operada “Əbədi gəlin”i ifa edəcək və arzularını gerçəkləşdirəcək ifaçını sabun köpüyü kimi mahnı oxuyan solistə çevirməsidir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan mif mətnlərinə, xalqın keçmişindən süzülüb gələn hekayə və rəvayətlərə istinad başlıca yer tutur. Əbədi gəlin əfsanəsini Arsen Aydanaya birlikdə səfər etdikləri vaxt danışır. Əfsanəyə görə, *“Yüksək dağların bağrında saxladığı bir kənddə çox yaşayışlı, atdığı vuran bir ovçu yaşayırmış. Bu gənc dağın ətəklərində yaşayan bir qıza aşiq olur. Ailələrinin xeyir-duası ilə bu iki gənc nişanlanırlar. Yaxşı ovçu olan gənc qızın ailəsinə və nişanlısına dəyərli kürklər gətirmiş. Onların xoşbəxtliyinə ətrafdakılar qibtə edərləmiş. Nişan günündə adətə görə, atla dördnala çapan gəlini nişanlısı ona çatıb atdan düşmədən öpməliymiş. Ovçu oğlan bu adəti tam şəkildə yerinə yetirmiş və çay buna şahidlik etmişdir. Pis niyyətli insanlar qızı qaçırmışlar. Kənddə dedi-qodu yayılmış ki, guya qız başqasına qoşulub qaçıb. Bunları eşitdikdən sonra gənc həyatdan küsərək dağlara çəkilmiş. Ancaq qız onu qaçıranların əlindən özünü hər şeyə şahidlik edən çaya ataraq xilas olmuşdur. Nişanlısının kəndinə gələrək onun getdiyini eşitmiş və ona səslənərək çağırmış, səs gəlmədiyini görəndə, quşa çevrilib sevgilisini axtarmağa başlamışdır”*¹.

¹ Чингиз Айтматов. Когда падают горы (Вечная невеста). Полное собрание сочинений в десяти томах. 5 том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с.262

² Yəne orada, s.263

¹ Чингиз Айтматов. Когда падают горы (Вечная невеста). Полное собрание сочинений в десяти томах. 5 том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с. 318-319

İnsanın quşa çevrilməsi motivi Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanındaki “Nayman ana” əfsanəsində də vardır. Nayman Ana oğlu Jolaman düşmənlər tərəfindən qaçırılaraq manqurta çevrilir. O isə sahibinin əmri ilə anasını öldürür. Nayman Ananın başından düşən yaylıq quşa çevrilir və oğluna “*Yadına sal kimlərdənsən! Kimin oğlusan? Adın nədir? Adın? Sənin atan Donenbaydır! Donenbay, Donenbay, Donenbay, Donenbay!...*”¹

Çingiz Aytmatovun əsərlərində tez-tez müraciət etdiyi müqəddəs simvolların biri sudur. İki gəncin sevgisinə su şahidlik edir, yenə də gənc qız suya atılaraq xilas olur. “Ağ gəmi” povestində adsız uşaq babasının ona danışdığı Ana maral əfsanəsinə inanır. Orozqul tərəfindən babasının Ana maralı öldürülməsinə məcbur edildiyini görəndə balaca uşağın bütün xəyalları və ümidləri puç olur. Beləliklə, özünün uydurduğu Ağ gəmiyə çatmaq üçün gölə atır. “*Qiyamət*” romanında Həzrəti İsa və Avdi yuxularında suyu və analarını görürlər. Bostonun dostu Ərnazar öləndən sonra özünün İssık-göl sularına qovuşmasını istəyir. Boston Ağbərə, Gənceş və Bazarbayı öldürdükdən sonra intihar etmək üçün gölə doğru gedir. “*Su simvolu qurtarıcı, həyat verən ünsür olaraq əsərdə çıxış etməkdədir. Yazar qədimdən şüuraltında saxlanılan suyu tam yerində və yenidən doğuş obrazı olaraq istifadə edib. Həyatın geri döndərilməsi mümkün olmayan, təkrarsız axışı suların sirri ilə görüşür. Suların çəkilməsi sə gələcək fəalkətlərdən xəbər verir*”².

Arsenin əmisi Bektur Ağa Sovet dövləti dağılıqdan sonra “Mergen” adlı şirkət quraraq ov işləri məşğul olur. Arsen də dayısına xaricdən gələn qonaqlarla bağlı sənəd,

tərcüməçilik işində köməklik göstərir. Tuyuq Carda ov ən çox pul gətirən iş hesab olunur. Bir gün dayısı iki ərəb şeyxinin qar bəbiri ovu üçün gələcəyini bildirir və Arsen təklifi qəbul edərək Tuyuq Cara gedir. “*Taleyin sirr olması özü bir taledir*”³ fikri öz təsdiqini tapır. Arsen öz ayağı ilə həyatının real şərtlər daxilində sonuna doğru addımlayır. Sonda Arsen üsyan edir. Onları torpağına gələn, heyvanlarını öldürən ərəbləri ölkəsindən qovur. “*Qulaq asın! Siz, xarici ovçular! Əmrinə qulaq asın! Meqafon Arsenin səsini dağlarda dalğalı yayırdı. Əllərinizi qar bəbirlərindən çəkin! Rədd olun burdan! Heyvanlarımızı məhv etməyə icazə verməyəcəm! Rədd olun Dubaylarınıza, Küveytlərinizə gedin, müqəddəs dağlarımızdan uzaq durun! Bir də buralara addımınızı atmayın! Dərhal gedin, yoxsa hamınızın sonu olacaq!*”²

Beləliklə, başlanan silah səslərinin nəticəsində qar bəbiri Caabars və Arsen mağarada yan-yana can verirlər. Tuyuq Carın müqəddəs hesab olunan qar bəbiri öldürməyə çalışanlara qarşı çıxması Arsenin öz həyatı hesabına başa gəlir. Doğrudan da, tale başqa cür necə ola bilərdi.

Əsərin sonunda Arsenin Tuyuq Carda tanış olduğu və sevdiyi Eles Caabaroğa onun “*Öldürmək, öldürməmək*” adlı hekayə mətnini oxuyur. Hekayə “*Qana bulanmamış tək günəş qalacaq və at süvarisiz qaçacaq*”³ cümləsi ilə başlayır və Arsenin şəxsində Aytmatovun İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlı münasibətini ifadə edir.

Çingiz Aytmatov qloballaşan dünyada, kapitalist münasibətlərinin mədəniyyəti, dəyərləri məhv etməsini qə-

¹ Чингиз Айтматов. Когда падают горы (Вечная невеста). Полное собрание сочинений в десяти томах. 5 том. Бишкек. Улу тоолар, 2018, с.262

² Yenə orada, s.460

³ Yenə orada, c. 474

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı. “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.119

² Ramazan Korkmaz. Aytmatov Anlatılarında Ötekileşmə Sorunu ve Dönüş İzlekleri. Grafiker Yayınları. Ankara: 2008, s.186

bul edə bilmir. Arsen Samançinin dirənişi və sonunda ölümlə bitən taleyinin təsvirində yazıçı məhz bu məqama diqqət yetirmək istəyir. Eyni zamanda Aytmatov təbiətin mükəmməlliyinə inanır. Bəşəriyyətin milyon illər boyu təkamülü nəticəsində yaşadığımız ekosistem formalaşmış. Çingiz Aytmatov təkamül zəncirinin zirvəsində dayanan insanın və onun şüurunun ekosistemə qarşı durmasını, onu məhv etməsinə qarşı çıxır. Yazıçı varlı ərəblərin dağlarda bəbir ovuna gəlməsini kapitalizmin vəhşi təzahürü kimi təsvir edir.

Kapitalist münasibətləri intellektualıq baxımından o qədər də inkişaf etməyən cəmiyyətlərdə əks təsirə malik olur. Mövcud dəyərləri dağıtmaqla mənasız boşluq yaradır. Çingiz Aytmatovun təsvir etdiyi modeldə yeni münasibətlər sistemi mədəniyyətin, sənətin inkişafından daha çox ona qarşı yönəlir, dağıdıcı fəaliyyət göstərir. Ertaş Kurçal əsərdə həmin metamorfozaya uğramış gücün əksidir. Zəif aktyor varlı təşkilatçıya çevrilir. Ertaşın formalaşdığı sel özü ilə istedadlı opera solisti Aydana Samarovanı, Arsenin arzuladığı “Ədəbi gəlin” operasını və nəhayət, Arsenin özünü də öz ağışına alaraq aparır. Arsen də bu baxımdan bir “Don Kixotdur”. Onun mübarizəsi taleyini müəyyənləşdirir.

Uşaqılıq illərində nənəsindən “Manas”ı öyrənən, qırğız çöllərini gəzən, gəncliyində zootexnik təhsili alan Çingiz Aytmatov üçün təbiət başlıca mövzulardan biridir. “Ağ yağış”, “Ana tarla”, “Əlvida, Gülsarı”, “Dəniz kəniylə qaçan alabaş”, “Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət” və digər povest və hekayələrində təsvir olunan cəmiyyət və təbiət münasibətləri özünün ən zirvə nöqtəsinə məhz “Əbədi gəlin” romanında çatır. İnsan taleyi ilə qar bəbiri taleyini eyniləşdirir. Yaradıcılığına möhtəşəm fəlsəfi yekun vurur.

7. ÇİNGİZ AYTMATOVUN DRAMATURGİYASI

Sartrın fikrincə, insan bütün mənalarda həyatı seçməlidir, həyat bütün ziddiyyətləri, sevinci, kədəri və faciələrlə bir dərsdir, sınaqdır və bu sınaq dayanmadan, nəfəs dərmədən davam edir. Bu mənada tarix boyu bədii mətnlərdə ifadə planında texnologiyalar dəyişsə də, insan və onun taleyi ilə bağlı istiqamət dəyişməmişdir. Həmin taleyə birləşdirən və solumun mənafeyini ifadə edən ictimai məzmunun bədii əsərin lokal və dünya miqyasında mövqeyini bəlləyən faktordur, bu olmadan əsər havadan asılı qalmış kimi görünür. Çingiz Aytmatov əsərlərində intəhasız qırğız-qazax bızqırında yaşayan fərdin taleyini, qayğılarından başlayaraq iyerarxik şəkildə bəşəriyyəti narahat edən, global miqyasda, bəzən də qalaktikanın sərhədlərini ötüb keçən, fantasmaqoriyaya (“Gün var əsrə bərabər” romanında Cazib günəşinə daxil olan Meşəlidöş planeti) qədər uzanan nəhəng konturları vahid kontekstdə oxucuya təqdim edir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığı istər milli çərçivədə qırğız və türk xalqlarının faktı kimi, istərsə də bəşəri çərçivədə ictimai əhəmiyyəti, harda nə, necə olmağından asılı olmayaraq insanın yanında durması ilə seçilir. Yuri Lotman “Noviy mir”ə müsahibəsində bildirirdi ki, bütün mahiyyəti ilə indiyə aid olan hər şey elə indi ilə birlikdə ölür. Əlbəttə, əsl mətn yazıldığı dövrün ideoloji şərtlərindən, nəzəri-estetik görüşlərdən asılı olmadan yaşamaq hüququ qazanır. Nəzəriyyətlər, cərəyanlar əlbəttə ki, elm adamlarının yaratdığı nəsnələrdir, əsl ədəbiyyat isə hər zaman bunun üzərində durur. Yazıcının həyatı boyu yaşadıkları, müşahidələri onun yaradıcılığına səpələnib, əsərlərinin hər qətrəsində həmin həyat faktlarını, yaşantıları duymaq mümkündür. Bu yaradıcılıq aktı zaman və məkan sərhədlərini aşır, əbədiyyət qazanır.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı janr baxımından çox-cəhətlidir. Hər şeydən öncə o, nasirdir və dünyada roman, povest və hekayələrinin orijinallığı ilə dəyərləndirilib qəbul edilir. Buna baxmayaraq, bir çox ədiblərin yaradıcılıq taleyində olduğu kimi, bəzən onu düşündürən, bədii mətnə alt qatda ifadə olunan mətləblər haqqında şərh vermək ehtiyacı yaranır. Bu şərhlər janr baxımından müxtəlif səpkidə ola bilər. Çingiz Aytmatov dünyada baş verən qlobal dəyişmələr, bəşəriyyətin gələcək taleyi, eləcə də mənsub olduğu xalqın dünəni, bu günü və sabahı ilə bağlı qayğılarını özündə əks etdirən məqalələr, esselər yazmış, müxtəlif formatda çıxış və müsahibələr vermişdir. Təsadüfi deyil ki, Aytmatov qlobal problemlərin müzakirə olunduğu Beynəlxalq İssık-göl forumunun (1986) müəllifidir.

Çingiz Aytmatovun dramaturji yaradıcılığı da məhz bu səpkidədir, ictimai məzmunun dərinliyi ilə seçilir. Təbii ki, burada ədəbi növün imkanları da öz sözünü deyir. Dramatik növ resipyentlə birbaşa əlaqə üçün daha uğurlu platformadır və yazıçı bu imkanlardan uğurla istifadə etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Çingiz Aytmatov 25 ilə yaxın Qırğız kinematografiyasına rəhbərlik etmiş, qırğız kinosunun ən gözəl nümunələri məhz bu illərdə ekran taleyini yaşamışdır. Yazıçının əksər əsərlərinin sujeti əsasən filmlər çəkilmiş, roman və povestləri əsasən dünyanın müxtəlif ölkələrində tamaşalar hazırlanmışdır.

Yazıçının dram kimi yazdığı iki əsəri: “Fuji – Yama” və “Sokratı anma gecəsi” məlumdur. Hər iki dram əsəri müştərəkdir, dövrünü tanınmış fikir adamları, yaxın dostları ilə müzakirələrinin, diskussiyalarının bədii formatda təqdimatı səciyyəsi daşıyır. Belə ki, “Fujiyama” pyesini qazax şairi və mütəfəkkiri Kaltay Məhəmmədcanovla, iki pərdəli tarixi-müasir “Sokratı anma gecəsi” dramını isə Çingiz

Aytmatov qazax şairi, dostu Muxtar Şaxanovla birlikdə qələmə almışdır.

Fujiyama. 1977-ci ildə yazıçının qazax dramaturqu Kaltay Məhəmmədcanovla birlikdə yazdığı “Fujiyama” və ya “Fujiyama dağında bir gün” adlı dram əsəri nəşr olunmuşdur. Fuji Yaponiyada yerləşən və buddistlərin müqəddəs saydıqları dağın adıdır. Onların inancına görə, hər bir buddist ömründə bir dəfə dağın zirvəsinə çıxaraq, Tanrıya ən yaxın olduğu nöqtədə bütün günahlarını etiraf edib təmizlənməlidir. Əsərin qəhrəmanları kolxozda kənd təsərrüfatı mütəxəssisi olan Dosbergen və arvadı coğrafiya müəllimi Almagül, tarix müəllimi Mambet və arvadı həkim Ənvər, elm adamı Yusifbəy, müxbir İsabəy və onun arvadı aktrisa Gülcan və onların məktəbdəki müəllimi Ayişə Apadır.

Dosbergen və Almagülün dəvəti əsasında keçmiş dostlar dağın ətəyində görüşüb keçmiş günləri ilə bağlı birgə xatirələrindən danışirlər. Məktəb vaxtı beş oğlan olduqları halda, toplantıda dördü iştirak edir. Çünki birinin satqınlığı nəticəsində şair Sabur onlardan uzaqlaşmışdır. Şair Saburun müharibə dövründə yazdığı və yalnız bu beş nəfərin yanında oxuduğu şeir onun taleyini müəyyənləşdirir. Kimin satdığı məlum olmasa da, şairi həbs edərək sürgünə göndərir. Hətta müqəddəs dağın ətəyində belə heç biri bu günahını etiraf edə bilmir. Almagül tərəfindən şərti olaraq adlandırıldıqları məkan öz funksiyasını icra etməyə başlayır. Halbuki, onlar başda bu inanca şübhəylə, hətta rişxəndlə yanaşırlar:

“İsabəy: Əgər yanılmıramsa, hər inanclı buddist ömründə azı bir dəfə Fuji-Yamaya çıxar; yaşadığı ilə bağlı Tanrıya ürəyini boşaldarmış. Başa düşdüyünüz kimi, indiki dillə Tanrıya hesabat verərmiş.

Dosbergen: Dindarlıq! Bilmirəm ki. Tanrıya inananlar nələr uydurmur ki!

Mambet: Dayan, məsələ dindarlıqda deyil. Dinin bununla əlaqəsi yoxdur. İnsanoğlu ömründə bir dəfə də olsun vicdanıyla baş-başa qalmaq, həyatın səs-küyündən uzalasmaq istəyir, o qədər.

İsabəy: İnsanlar Fuji-Yamaya hər halda özləri ilə danışmaq üçün çıxmırlar. Məqsəd Tanrıya şükranlarını bildirməkdir. Tanrı qatı yüksəkdir; insanlar qarışqa kimi, həşərat kimi ora dırmaşırlar. Yazıqlar, bədbəxtlər günahlarının bağışlanmasını diləyirlər beləcə. İnsanın varlığının gizliliyi məhz burdadır!”¹

Pyesin süjet xəttində şair Saburun satqınlıq nəticəsində başına gələnlər əsas yer tutur. Hər biri ali dəyərlərin dağıyıcısı olduğunu iddia etsə də, bir-biriləri ilə sərt dialoqları onları ifşa edir. Çingiz Aytmatov Saburu kimin satdığına axıra qədər aydınlıq gətirmir. Sabur müharibədə qələbənin elanına az qaldığı, qoşunların Avropaya daxil olduğu bir dövrdə “Təhlükə zəngləri susar-susmaz” adlı şeir yazmış, müharibəni lənətləmişdi:

*Təhlükə zəngləri susar-susmaz
Ölənlərin kölgələri düzləşəcək,
Görünməz qələbəlik halında
Səssizcə yanımıza yaxınlaşacaq.
Onlara mən nə deyəcəm?
Bu savaşda ölənləri
Hansı xoş sözlərlə
Hansı xoş sözlərlə ovudacam?²*

Dostu Mambet şeiri zamana uyğun olmadığını qeyd edərək Saburla mübahisə etmiş, hətta dalaşmışdı. Lakin üzərindən illər keçdikdən sonra bunun peşmanlığını yaşayırdı. “O, insanoğlunun içindəki sonsuz və uca gerçəyi anlatmağa çalışırdı. Saburun gücü də, gücsüzlüyü də onda idi...”¹

İsa Hüseynov vicdanı dinin hamısı hesab edirdi². Çingiz Aytmatov “Fujiyama”da daha irəliyə gedərək belə qənaətə gəlir: “Tanrı bütün insanların inandığı, bütün dünyanın bel bağladığı vicdanıdır insanoğlunun...”³

Çingiz Aytmatov pyesdə sovet dövlətinin elmin özünün ideologiyasına qurban verməsi ilə bağlı məqama toxunur. Əsərdə Yusuf Tatayeviçin “Ölkənin cənub bölgələrində xalqlararası əməkçiliyin tədrisi” mövzusunda yazdığı dissertasiya sadəcə statistik məlumatlardan ibarətdir. Tarix müəllimi olan Mambet Yusifbayı tənqid edir: “...İki vur iki, dörd etməsi qədər aydın məsələ. Ancaq, burada sənin elmə verdiyin töhfəni başa düşmədim.... Vurma cədvəlinin elm və sənət deyə təqdim etməyə gərək yoxdur”⁴

Əslində Saburun sürgünə getməyinin səbəbi onun yüksək istedadı və bacarığı idi. Dostları bu bacarığını qısqandıqları üçün onu satmışdılar. Aralarında mübahisə zəminində davam edən dialoqlarda onların xarakterlərinin naqis tərəfləri üzə çıxmağa başlayır. Məlum olur ki, İsabəyin müharibə dövründə Ayişə müəllimlərinə yazdığı məktublar belə pafoslu və saxtadır. İsabəy həyatı məhv olmuş dostu Saburun kitabını çap etməyi ona görə boynuna götürür ki,

¹ Cengiz Aytmatov. Fuji-Yama. İstanbul, Cem yayınevi, 2011, s.241

² Şəmil Sadiq. İsa Muğanna ilə söhbətim. İsa Muğanna. Ölümündən sonrakı həyat. Bakı, “Hədəf” nəşrləri, 2014, s. 36

³ Cengiz Aytmatov. Fuji-Yama. İstanbul, Cem yayınevi, 2011, s. 212

⁴ Yenə orada, s. 228-229

¹ Cengiz Aytmatov. Fuji-Yama. İstanbul, Cem yayınevi, 2011, s. 211-212

² Yenə orada, s.224

internatın 40 illiyi ilə bağlı təşkil olunacaq sərgidə onun şeirləri də təqdim edilsin.

Əsərin sonunda Çingiz Aytmatov baş verən bir hadisə ilə bağlı obrazlarının hər birinin xarakterini tam şəkildə aşkara çıxarmış olur. Məlum olur ki, ötən gecə içki içdikdən sonra İsabəy, Yusif və Dosbergenin yarışa çıxaraq dağdan aşağı atdıqları daşların biri çoban arvadının başına dəyib və qadın ölüb. Polis meşə gözetçisini onların yanına göndərüb heç bir yerə getməmələrini tələb etsə də, onlar bir bəhanə uydurub aradan çıxırlar. Sona yalnız Mambet, Almagül və Dosbergen qalır. Saburu satan qaçanlardan biri idi.

“Fujiyama” dramı Çingiz Aytmatovun insanlığın gələcəyi ilə bağlı narahatlıqlarının ifadəsidir. Hekayə, povest və romanlarından fərqli olaraq yazıçı pyeslərində sanki bir Manas, Dədə Qorqud kimi çıxış edir. Xalqın və ümumilikdə bəşəriyyətin xilasını naminə, insanlığın əsas məziyyətləri ilə bağlı düşüncələrini daha qabarıq şəkildə ifadə edir.

Sokrati anma gecəsi. 1988-ci ildə yazılan “Sokrati anma gecəsi” dramı Çingiz Aytmatovun 70 illik yubileyi ərəfəsində, 1998-ci ildə Qırğızıstanda tamaşaya qoyulmuşdur. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, dram əsəri iki il sonra, 2000-ci ildə Azərbaycan Akademik Dram Teatrında nümayiş olunmuşdur.

Eramızdan əvvəl 4-cü əsrdə yunan alimi Ksenofant “Sokrat haqqında xatirələr” kitabını yazmışdır. Adın assosiasiyası baxımından Çingiz Aytmatovun dramını həmin əsərlə və ya böyük filosofun həyatı ilə əlaqələndirmək mümkündür. Ancaq əsərin başlanğıcında tamamilə başqa mətləblərin olduğu aşkara çıxır, Sokrat dostlarının belə adlandırdığı dövrün görkəmli rejissoru Talmasdır və dostları görüş gününü onun xatirinə “Sokrati anma gecəsi” adlandırmışlar.

Hər iki müəllif – Çingiz Aytmatov və Muxtar Şaxanov dövrün görkəmli ziyalıları kimi əsərdə qazax-qırğız elinin milli məsələləri, ortaq tarixi keçmişi və gələcək qayğılarından danışırlar. Bu baxımdan sanki müasir Manas, Dədə Qorqud funksiyasını icra etmiş olurlar. Dram milli səciyyə daşıyır və bazar iqtisadiyyatına keçid nəticəsində sürətlənən mənəvi aşınmadan və tarixdə baş verən hadisələrə istinad edərək bu vəziyyətdən çıxış yollarından söz açır. Almata yaxınlığındakı dağın ətəyində toplanan müzakirə iştirakçıları qazax-qırğız elinin müasir vəziyyəti, tarixi və gələcəyi ilə bağlı müzakirələr açırlar.

“Sokrati anma gecəsi” iki bilgin insanın qayğılarının dramatik dildə ifadəsidir. Maraqlıdır ki, dramda müəlliflərin özlərinin prototipləri yazıçı Çinet (Çingiz Aytmatov) və şair Murad (Muxtar Şaxanov) iştirak edirlər. Pyesdə müasir dövrün hadisələri ilə bərabər, ideyanın məğzini açmaq üçün müxtəlif tarixi dövrlərə ekskurslar olunur. Bəzən bu ekskurslar hər hansı tamaşadan hissənin səsləndirilməsi (Sokratın danışdığı), bəzən isə obrazın dilində hər hansı tarixi hadisənin nəql olunması şəklində ifadə olunur. Göründüyü kimi, Çingiz Aytmatovun müştərək şəkildə dram əsəri qələmə alması sırf janr xüsusiyyəti, bədii mətləbin ifadə üsulu ilə bağlıdır. Maraqlı sayıla biləcək başqa bir cəhət isə hər iki pyesin müəlliflərindən birinin nasir, digərinin şair olmasıdır. Bu, bir tərəfdən eyni mətləbin müxtəlif “dillərdə” ifadəsini nəzərdə tutursa, digər tərəfdən türk eposunun strukturuna qayıdışı şərtləndirir. Yəni, bütövdən qopan damlalar bir dövrə başa vurulduqdan sonra yenidən ona qovuşur, onu yeni məzmunla zənginləşdirir, başqa sözlə, əsas dəyər daşıyıcısı xalqdır, ondan nə qədər uzaqlaşsan da, qovuşmaq, qayıdışı ehtimalı bir o qədər güclənir. Və bu proses global rakursdan heç də uzaq deyildir, onun içindədir. Bu mənada Çingiz Aytmatov bu mətləhlərində qırğız xalqının,

qırğız insanının timsalında dünyanın keçdiyi tarixi sınaqları göstərir, özünə qədərki dünya ədəbiyyatının təcrübəsini ümumiləşdirməyə çalışır.

Pyesdə ümumi ideya Mindövlət (Dövrünün varlı biznesmenlərindən biridir) – Sokrat (Teatrı bağlanmış rejissor) qarşıdurmasında açıqlanır. Mindövlət dövrünün şərtlərini yaxşı bilir və ona görə davranır. Onun bir fikri var: “Qarşımda böyük bir qayə var. Onun uğrunda timsahı sevər, ilanı öpər, tülküylə qardaş olaram”. Sokratı isə daha çox Mindövləti qalib edən kapitalizmin əzdiyi, məhvə sürüklədiyi sənətin taleyi düşündürür.

Əsərdə Aliyənin “Bazar iqtisadiyyatı və mənəviyyat” adlı dissertasiyası əsasında çağdaş kapitalist düzən və milli-mənəvi dəyərlərin qorunub – saxlanması məsələsi müzakirə olunur. Bu süjet parçası yazıçının “Əbədi gəlin” romanından gəlir, onu təkrar etmir, əksinə oxşar mətn fraqmentinin mənasını vurğu altında saxlayır. Jurnalist Arsen Samançin sevdiyi Aydananın səhnədə “Əbədi gəlin” operasını ifadə etməsi üçün çalışır. Ortaya Mindövlətin daha yırtıcı forması Ertaş Kurçal çıxır və Arsenin arzularının üzərindən xətt çəkilir, Aydana “Əbədi gəlin” operası əvəzinə, restoranda ara musiqiləri fədə edən müğənniyə çevrilir. Zirvəyə can atan insanın birdən həyatın dibinə düşməsi faciəvi ovqat yaradır. Bu isə əsərin faciəvi kolliziyasını şərtləndirir.

Pyesdə ilk ekskursu Sokrat edir. O, tamşaya qoyduğu utopik səciyyəli əsərdən dəliqanlı Gəncin yuxuda Ümid, daha sonra Qayğı ilə dialoqunu səsləndirir. Müəlliflərin şair və yazar olması əsərin mətninə sirayət edir, həm quruluşu, həm də ideya-məzmun baxımından pyes “Kitabi Dədə Qorqud”u xatırladır. Pyes başdan-başa nəsr ilə nəzmin növbələşməsi üzərində qurulub. Məlum olur ki, dəliqanlı gənc yol verdiyi xətalardan, biganəliyinin ucubatından xoşbəxtliyini itirib, Qayğının məzəmmətinə tuş gəlib.

*Söylə, yadımdamı ağ örpəkli anan,
Öləcəyini hiss etdiyi zaman,
Sənə çörək bişirdi arpa unundan.
İstədi bilməyini torpağın qiymətini.
Amma... ağız büzüb bulud kimi doldun:
Dedin nəyə görə bu qara çörək?
Rədd etdin o dadlı gözəl neməti,
O gündən itirdin xoşbəxtliyini...¹*

İndi axtardığı xoşbəxtliyi o çoxdan itirib. Bu o zaman baş verib ki, öləcəyini hiss edən anasının arpa unundan hazırladığı çörəyi geri çevirib. Xoşbəxtlikdən məhrum olan Gənc ikinci yuxusunda Qayğı ilə üz-üzədir:

*Bəli, qarşılaşırıq hər axşam, hər səhər,
Bilirəm ürəyində var böyük kədər.
Üz-üzə gəlsək də, sən məni unutmusan,
Qəribə məxluq kimi, sən yatmısan.
Cahana yayılıb mənim şöhrətim,
Çöldə, dağda, dənizdəydim hər zaman.
Ey igid indi məni tanıdınmı?
Adımı söyləyim: adım Qayğı!²*

Mətnə gerçəkliklə fiktivlik bir-birilə dialektik vəhdət təşkil edir. Frideman bədii mətnə təhkiyənin həqiqiliyi məsələsi barədə bəhs edərkən yazırdı: "Dramatik mənada hal-hazırda baş verən hadisə "həqiqidir". Epik mənada nəql olunan hadisə yox, təhkiyənin özü "həqiqidir". Əsərdə söhbətin iştirakçılarının ekskursları əsər içində əsər təsiri

¹ Cengiz Aytmatov – Muhtar Şahanov. Sokratın anma gecəsi. Ankara. Bilgi yayınları, 2000, s.24

² Yəne orada, s.27

bağışlayır. Bu, Aytmatov yaradıcılığına xas xüsusiyyətdir. Əsas mətləbi izah etmək üçün yazıçı bəzən diaxron şəkildə mətnə alt kontekstlər əlavə edir. Əsərin ideyası həmin süjetləri bir mərkəzdə birləşdirir.

Sokratın tamaşasından verilən hissə ilə müəlliflər əsərində əsərdən bəhs edirlər. Ümidini itirən insanın qayğı ilə qarşılaşması əsəri gerçəklikdən, həqiqət payından biraz da uzaqlaşdırır. Növbəti ekskurs yaxın tarixə - sovet imperiyasının dağılması ərəfəsi, 1986-cı ildə Qazaxıstanda baş verən Jeltoksan hadisələrinə edilir. Jeltoksan adlanan hadisələr zamanı sovet rəhbərliyi dinc əhaliyə qarşı qırğın törətmişdir. Muxtar Şaxanov xalqına qarşı törədilən həmin hadisələrdə iştirakçı olmuşdur.

Məlum olur ki, onların yaxın dostu Ağqanad həmin hadisələr zamanı öldürülmüşdür. Ağqanadın xəstəxana həyatı və onun Aliyəyə qarşı məhəbbəti və son arzusu poetik çalarlarla Sokratın dilindən ifadə olunur. Müəlliflər xalqın azadlığı naminə gedən prosesləri Ağqanadın taleyi fonunda təsvir edirlər. Dostları Ağqanadın söylədiyi şeiri yada salıb onu təkrar edirlər.

*Sevda hicrandır, sevda hicrət,
Eşqə inanmayan bədbəxtdir, bədbəxt
"Sevgi yoxdur" deyənin gözləri kordur,
Nə qəlbi, nə hissi, nə duyğusu vardır.
İnsanlığ cəsarətdir, ürək yaşar,
Sevda məhəbbətdir, ürəkdə yaşar...
Əzabsız eşqə "bir heçdir" deyən
Nəğməsi olarmı sədasız neyin?¹*

Əslində müəlliflərin toxunduğu nöqtələr geniş kontekstdə türk xalqının tarixində açar nöqtələrdir. Bayaq qeyd etdiyimiz kimi, əsər içində əsər xarakteri daşıyan bu parçalar sujetin əsasında duran ideyaya xidmət edir, ictimai məzmunu zənginləşdirir.

Söz şair Murada veriləndə o tarixin daha dərin qatlarına, Çingiz xanın qoşunlarının Otrar şəhərini ələ keçirilməsi ilə bağlı hadisələrə ekskurs edir. Ümid – Qayğı, Ağqanad və onun milli mübarizə dostları – işğalçı sovet qoşunu kimi dialektik ziddiyyətlərin davamını burada Çingiz xan – Xeyir xan qarşıdurmasında görürük. Qəhrəmanlar sadıqlıq və xəyanət arasında seçim qarşısındadırlar. Modernist estetikanın prinsipinə uyğun olaraq qəhrəman situasiyada öz xislətini ifadə edir.

Çingiz xan dünya hərbi tarixinin ən qəddar hökmdarlarından biri sayılır. Onun həyatı və hərbi səfərləri ilə bağlı bir çox hekayə və rəvayətlər olmuşdur. Çingiz Aytmatov "Çingiz xanın ağ buludu" povestində böyük sərkərdə ilə bağlı əfsanəyə istinad etmişdir. Eyni zamanda Muxtar Şaxanovun "Çingiz xanın səhvləri" əsərində Çingiz xan obrazı iştirak edir.

Çingiz xanın oğlu uzunmüddətli mühasirədə saxlamasına rəğmən Otrar qalasını ala bilmir və atası buna görə onu məzəmmət edir. Qaraşoku adlı sərkərdənin xəyanəti nəticəsində qala alınır. Növbəti səhnədə qalanın cəsur xanı Xeyir və xəyanətkar Qaraşoku Çingiz xanın qarşısında durur. Çingiz xanı adil addım atır və xəyanətkarı cəzalandırmaq üçün Xeyir xana həvalə edir. Baxmayaraq ki, Qaraşoku cəza deyil, etdiyinin müqabilində Çingiz xandan tərifi gözləyirdi.

Eyni motiv Çingiz xanla bağlı çəkilmiş filmə də vardır. Hələ tayfa başçısı kimi vahid dövlət uğrunda mübarizə apararkən onun əsas rəqibi Camuqanın sirlərini ona çatdı-

¹ Cengiz Aytmatov – Muhtar Şaxanov. Sokratın anma gecəsi. Ankara. Bilgi yayınları, 2000, s.43

ran iki sərkərdəni Çingiz xan öldürməyi əmr edir. Halbuki, bu sirlərin nəticəsində o əsas düşməninə qalib gələcək və vahid dövləti quracaqdı. Burada diqqət xarakterdəki naqislikdən gedir. Çingiz xan haqlı idi, bu gün ən sadıq hökmdarını satan sabah onu da sata bilər.

Buna baxmayaraq, ümid hələ ölməyib, xalq hələ tükənməyib. Qoca Kariyanın Xeyir xanın övladını gizlədə bilib və beləliklə hələ gələcəyə ümid var. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan mifizm süjet xəttində özünü büruzə verir. Belə ki, "Ağ gəmi" povestinin məğzini təşkil edən Ana maral əfsanəsində düşmənlər tərəfindən bir xalq qırılır. Yalnız ana maralın xilas etdiyi iki uşaq sayəsində xalq yenidən artıb-çoxalır. Yaxud "Qiyamət" romanında dünyanın sonu o zaman gəlir ki, əsərdə (beləliklə həmin modeldə dünyada) sonuncu oğlan uşağı və son xilasedici qurd öldürülür. Qoca Kariyanın Xeyir xanın oğlunu xilas etməsi Otrardakı xalqın gələcəyi üçün işıq, ümid rəmzidir. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan keyfiyyət, yaradıcılıq aktının dünyada insan nəslinin məhvədən xilas etmək cəhdi kimi dərk olunması bu əsərdə özünü göstərir.

*Ölkələr, diyarlar döndülər külə...
Yeddi əsr keçdi həmin zamandan,
İllərin köpüklü xırçın sularından.
Adını arasdırdım sənə Xeyir xan!
Ey mərd ulu babam duydum səsini,
Tarixlər yandıran od nəfəsini.
Bil, arzun ölmədi sağ ol, ey babam,
Qurtulan oğlunla edir davam.
O məğrur qövmin övladıyam mən,
İlk duamdan bu günə qədər,*

*Mən sağamsa, sən də ölməmişən,
Zəfərlər qazandıq fatehlər fatehisən.¹*

Nəhayət, sonda yazıçı Çinet daha qədimə, Hun dövrünə ekskurs edir. Qədim dövrdə Hunların çinlilər tərəfindən assimilyasiya cəhdləri ilə bağlı müxtəlif tarixi faktlar, eyni zamanda əfsanə və rəvayətlər məlumdur. Qədim türk yazılı mətnlərində Tonyukukun hökmdarı Bilgə xaqana məsləhəti məlumdur. Göytürk tarixinin tədqiqatçısı Ahmet Taşağıl Çin mənbələrinə istinadən yazır: "*Türk sayca çox az idi, daha doğrusu çinlilərin yüzdə biri qədər deyildilər. Buna baxmayaraq çinlilər savaşa meydanlarında məğlub edilirdi. Sular və otlaqlar izlənilir, bir yerdə davamlı yerləşmirdilər. Ovçuluq önəmli peşə idi, dolayısı ilə praktik olaraq savaşa hazırlıqlı olurdular. Gücləri çatanda hücum edib yağmalayırdı, çatmayanda isə qaçıb meşələrin, dağların arasında gizləndirilirdi*".

Türklərin oturaq həyata keçməsi ilə bağlı fikrinə vəzir Tonyukuk qarşı çıxır və bildirir ki, bu halda onlar özlərindən qat-qat çox çinlilər arasında əriyib yox olacaqlar. Burada isə hökmdar Tanrıqut özü də bilmədən xəyanətin içindədir, çinlilərlə olan nıgah və onlarla qohumluqları getdikcə milli özünəməxsusluqdan uzaqlaşdırmış, yad təsirə salmışdır. Bu təsir getdikcə artmaqdadır. Tanrıqut isə bunun fərqiində belə deyil. Hətta qaynatasının təklifi ilə çinli qadıdan olan oğlunu onun nəzarəti altında çinlə sərhəd olan əsas torpaqlara rəhbər təyin etməyə belə razılaşır. Günlərin bir günü onu Tanrıqut – ölkənin rəhbəri vəzifəsinə təyin edənlər onun qarşısında peydə olur, sanki qəfil yuxudan ayılır. Amma artıq gecdir və cəza mexanizmi işə düşmüşdür.

¹ Cengiz Aytmatov – Muhtar Şahanov. Soktarı anma gecəsi. Ankara. Bilgi yayınları, 2000, s.59

“Sənə böyük bir məqam verdik, Tanrıqut. Fəqət sənün hunlara yaxşılıqdan çox pisliliyin dəydi. Kim idik və indi kim olduq? Rəhbərliyinlə böyük Çinə hücum etdik, qalib gəldik. Amma görünür ki, işğal etmək məğlub etmək mənasını vermir. Hakim və qalib sayılsan da darmadağın ola bilərsən. Çinlilər səni necə tələyə saldılar? İlk öncə Tanrıqutu tərifləməyə başladılar. Sonra ərməğanlar verib rüşvətə öyrətdilər. Sonra yavaş-yavaş bu ilanı (çinli qadın nəzərdə tutulur) yatağına saldılar. Xalq yerində deyib “ qızıl mələyi də yoldan çıxarar.

Sən xalqı vətən sevgisindən, dilindən, adətlərindən uzaqlaşdırdın.

Sən xalqımızın tarixini, soyunu, yurdunu unutturdun.

Sən hunlarda olan mərdliyi, insanlığı, vəfanı tükətdin.

Sən aslanı pişiyə, qartalı sərçəyə, ceyranı eşşəyə, dahini miskinə çevirdin”¹.

Yazıçı bu məqamda da xilas yolunun bağlanmadığını, ümid işığının sönmədiyini göstərir. Tanrıqutun hunlu qadından olan oğlu Almas əslində canavarlar tərəfindən aparılmışdır. Sağ qalan oğlan övladı burada nəslin, yaxud bütövlükdə dünyanın xilasına ümidlərin qaldığını göstərir.

Bədii ədəbiyyat ictimai statusu ilə xalqın yanında durur, onun dünənini, bu günkü yaşamının və gələcək qayğılarının ifadəçisinə çevrilir. Həyat gerçəkliyi ilə bədii nəsrin daxili qanunauyğunluğunun (fektivliyin) kəsişməsində yaranan başlıca ideyanın, yazıçı təfəkkürünün ifadəçisi kimi meydana çıxan bədii nümunə insanı düşündür, bəzən qayğılar aləminə qərq edir, onu bildiyi və bilmədiyini həqiqətlər haqqında düşünməyə vadar edir. “Sokratı anma gecəsi”

¹ Cengiz Aytmatov – Muhtar Şahanov. Sokratı anma gecəsi. Ankara. Bilgi yayınları, 2000, s.81-82

pyesi iki xalqın: qazax və qırğız elinin dünəni, bu günü və gələcəyini tarixi nümunələrlə göstərən dram nümunəsidir. Əsərin müəllifləri Çingiz Aytmatov və Muxtar Şaxanov status etibarilə bu mövzunu, ideyanı ifadə edə biləcək iki bilgin, ziyalı insandır. Əsərdə tarixi sınaqlardan, tarix boyu baş verən olaylardan dərs almağın vacibliyi önə çəkilir.

8. ÇİNGİZ AYTMATOVUN POEZİYASI

Çingiz Aytmatovun qəhrəmanları taleyi ilə təbiətə bağlıdır, təbiətin içindədirlər və ondan ayrılmayıblar. Onlar çətinə düşəndə təbiətdən kömək umur, ona sığınırırlar. Çünki bu mühit yazıçıya insanı tanıtmaqla qalmır, eyni zamanda oxucunun bu yaradıcı mühitə “daxil olmasına” şərait yaradır. Aytmatov nəsrinin alt qatlarında çağırış, dua xarakteri var. Bu, bir tərəfdən dilin zəngin şifahi qatı, bu laylarda hiş edilən sirlə nəsnələrlə bağlıdır, digər tərəfdən onun böyüdüğü çöl mühiti, ab-havasının təsiridir. Çöl mühiti hər zaman ilahi mətnlərin qaynağı olub. Çingiz Aytmatovun roman və povestlərində də poeziya elementləri güclüdür. Bəzən əsərlərində poeziya ilə nəsr bir-birinə qovuşur, maraqlı keçidlər baş verir. Ancaq bəri başdan bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, burada söhbət xalis nəsr üçün yad olan dilin poetikliyindən yox, müəllifin çözdüyü mətləblərin hansısa məqamda qovuşub fəlsəfi-poetik aura yaratmasından gedir, yəni, təhkiyə boyunca xalis nəsr dili və düşüncəsi ilə çözülmə mətləblər oxucunun şüurunda müəyyən fasilələrlə “poeziya” şəklində doğulur, təhkiyə strategiyasının qurduğu “oyunlarla” adı keçən poeziyanın kənar müstəvidə görüşüb qovuşması sayəsində nəsr mətni gerçəklikdəki əşya və hadisələri başqalaşdırır və bu, insan xislətinin ən düzgün formasına çevrilir. Başqa bir qeyd edilməli önəmli fakt isə təhkiyə massivini “zəbt edən” mifoloji “fiqurlarla” oyundur. Mifoloji qat real hadisələrin içindən və əksinə keçir, məsələ reallığı “söndürmək”, onun ziyasını azaldıb mətləbi mifoloji keçmişin diliylə anlatmaq yox, hər iki qütb arasında bəzən şəffaf, bəzən də keçilməz lay yaradıb ortaya hər iki qütbə dair suallar yaratmaqdır.

Yazıçının “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində Mılgun dənizə çökən dumanın çəkilmədiyinə görə külək

şamanını qarğıyır, balaca Kirisk Göy siçandan su istəyir, Aququq quşunun ona yardım edəcəyinə inanır, Ulu Alabaşını axtarır, küləyi, ulduzu, dalğaları adlandırır. Mifdən, şifahi bədii düşüncədən, “Manas”dan qidalanan Aytmatov yaradıcılığında insan hələ müasir cəmiyyətlə təbiətin arasında seçim qarşısındadır. Yazıçının arzusu insanın təbiətlə vəhdətdə qalmasıdır.

*Ulu Balıq-qadın, harda üzürsən?
Sənin isti bətnin-həyat mənbəyi,
O isti bətnindən törəmişik biz –
Dəniz kənarında göz açmışıq biz¹.*

İnsan həm də yaradıcıdır. Yunq yazdığı kimi: “Kimyaçıların fikrinə görə, təbiətin yarımçıq qoyduğunu sənət tamamlayır. Mən, yeni bir insan, gizlin bir yaradıcılıqla dünyaya obyektiv mövcudluq qataraq onun qüsursuz damğasını vurmuşdum. Deyilənə görə, belə bir davranışı ancaq Yaradan edə bilər... İnsan yaradılışın tamamlanması üçün vacibdir. Çünki insan ikinci bir yaradıcıdır və dünyaya obyektiv varlığını sübut edən də məhz odur”. Bu fikirlər Aytmatov nəsrinin xarakterinə tam uyğun gəlir və onun nəsr əsərlərindəki mətləbin çözülmə mexanizmi, təhkiyənin spesifikliyi və sair məhz bu keyfiyyətlə bağlıdır. Aytmatovun poeziyasında isə həmin “iştirakçılıq” sadəcə bəyan edilir, sirlər mətnlərin ən alt qatlarına çökür, onlara edilən işarələr insan ruhunun tükənməzliyini bildirir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığının əsas istinad nöqtələrindən biri, bəlkə də birincisi, heç şübhəsiz ki, qırğız eposu “Manas” və qədim folklor və mif mətnləridir. Uşaqkən nənsindən dinlədiyi həmin mənbələri yazıçı çox sonralar pe-

¹ Çingiz Aytmatov. Dəniz kənarıyla qaçan alabaş. Seçilmiş əsərləri. İkinci cildə, I cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.315

şekarcasına tədqiq etmiş və yaradıcılığında həmin mətnlərdən ustalıqla yararlanmışdır. Xüsusilə, “Manas” eposunu yazıçı özünün müəllimi adlandırmışdır. O, özünün “Qədim qırğız ruhunun zirvəsi” adlı məqaləsində dastanın mahiyyətini aydın şəkildə ifadə etmişdir. “Onun damarlarında gəzən ideal, bəşəriyyətin doğuşundan bu yana, insanı gah məhv edən, gah sevindirən, gah araşdırma və ideal şövqü verib yorğun insana qol-qanad olan, qüvvət və nəfəs verən əbədi, ölümsüz ideyadır”.

Çingiz Aytmatovun şeirləri onun geniş miqyaslı yaradıcılıq palitrasında özünəməxsus yer tutmaqdadır. Bəzən romanlarının içində, bəzən də ayrı-ayrı tədbirlərdə səslənən şeirləri təbiətə səslənən şamanın dualarını xatırlatmaqdadır. “Əkinçinin nəğməsi”, “İssık gölə həsrət”, “Fırtınaya səsləniş”, “Dağ keçidində”, “Ulduza” şeirləri müasir poetik nümunələr olsalar da, hardasa mif mətnlərini də xatırladır. Yazıçı insanlığın keçmişinə, onun daha təmiz inaclarının mövcud olduğu çağına ekskurs edir. Bu şeirlərdə hələ də insanlar torpaqların hamisi Babadıxanı, yağışı, küləyi, dağların ruhunu, ulduzu köməyə çağırırlar.

“Əkinçinin nəğməsi” Çingiz Aytmatovun nəsr yaradıcılığında mətləblərin kiçik həcmdə poetik əksidir. Yazıçının qəhrəmanı əkin sahəsi boyu addımlayır və toxumu torpağa səpir. İlk baxışdan adi görünən bu prosesdə qəhrəman insan xarakterinə, insanlığa aid olan ali dəyərləri təcəssüm etdirir. O toxumdan cücərəcək məhsulun bol olmasını torpaqların hamisi sayılan Babadıxandan istəyir. Ovuc – ovuc sağa, sola səpdiyi toxumdan bol məhsul üçün Babadıxana müraciət edir və kimsəsiz yetim uşaqlara, tənha qocalara, qonşu diyarlarda ac qalanlara, səyyahlara, torpaq gəzən, sürünən, uçan həşərat və heyvanlara, nəhayət, hamıya – sənə, mənə, ailəyə, uşaqlara pay bölür. Yazıçının qəhrəmanı həm də zəhmətkeşdir. O, Yedigeyin, Mömin Baba-

nın, Tınalıyevin varisidir. Burada təkcə sinif olaraq zəhmətkeşlik deyil, xaraktercə, düşüncə baxımından zəhmətkeşlikdən söhbət gedir. Bu, o insanlardır ki, onlar dünyanın yükünü çiyinlərində daşıyırlar, Yazıçı “Gün var əsrə bərabər” romanının Ön sözündə Yedigey obrazını xarakterizə edərkən yazır: “Boranlı Yedigey təkcə öz təbiəti və məşğuliyyət tərzinə görə zəhmət adamı olaraq qalmır. O, ruhən zəhmətkeşdir. Ruhən zəhmətkeş adam isə həmişə düşünür, özünə suallar verir”.

“İssık gölə həsrət” şeirində yazıçı doğulduğu qırğız çölünün incisi olan İssık gölünü tərif edir. Dünyanın nadir göllərindən biri olan İssık gölü yazıçının yazıçı taleyində mühüm yer tutmaqdadır.

“Fırtınaya səsləniş”, “Dağ keçidində” və “Ulduza” şeirləri də təbiətə yalvarış, fəvqəl güclərin köməyə çağırış motivi əsasında yazılmışdır. Çingiz Aytmatov insan şəxsiyyətinin ölçüsünü zəhmətə olan münasibəti ilə qiymətləndirir. Bu baxımdan onun söylədiyi nəğmələrin qəhrəmanları da yazıçının həmin ideallarının davamçısıdır.

ƏKİNÇİNİN NƏĞMƏSİ

*Zəmidə,
Şırımlar arasıyla addımlayaraq
Torbadan toxum səpirəm ətrafa.
Ovuc-ovuc,
gah sağa, gah sola,
həm də ətrafa
Toxumlar, yatın yumşaq pambıq kimi isti torpağa, yatın...*

*Bax bir ovuc – balaca yetim uşaqlara,
Bu isə şikəstlərə, kimsəsiz qocalara,*

*Bu – qonşu diyarlarda acından ölənlərə,
Bu ovucsa – sərgərdan səyyahlara,
Bu isə tacirlərə, qonaqlara bir də...*

*Ovcumu açıram,
qarışqalar, siçanlar, quşcuğazlar
və bütün digər həşəratlar durur gözlərim önündə
Açıram ovcumu - bizim hamımız üçün
sənin üçün, onun üçün,
mənim üçün,
ailəmiz və uşaqlarımız üçün,
Babadiyxan güc versin, arxa dursun mənə.*

*Qalanlarını mən özüm edəcəm,
Quraq torpaqları sıvaracam,
Enli arxlar salacam,
Zəmini alağ otlarından qoruyacam.*

*Qoymaram avaralar məhsulu oğurlasın,
Cücərsin, böyüsün, bar versin,
Hər dən qoy min toxum olsun,
Torpaqların hamisi - Babadiyxan köməyim olsun!*

İSSİK GÖLƏ HƏSRƏT

*Xəyallarda ağ qu olub,
Gölün üzəriylə süzmək
Göy üzünün maviliyində
Üzmək, balıq kimi üzmək.*

*Uzaqlara getsəm, darıxıb
Şərəf yerim bilib özlərəm səni*

*Altın gölüm, İsık gölüm
Gözəl gölüm, gözəl gözlüm,
dalğalarını özlərəm.*

*Əcdadların, babaların
Sözü qalıb göl üzündə
Uşaqlığın unudulmaz
İzi qalıb göl üzündə*

*Xəyalımda uçub varam
Uca dağlar üzərindən
Əsrləri adlayıb keçən
Gözəl üzlüm,
Qırğız gölüm çəx yaşa sən!*

FIRTINAYA SƏSLƏNİŞ

*Poz artıq, hava, uğulda zirvələrdə,
Qovala hava, qovala buludlardan,
Sürülərlə böyürən buğaları –
Çaxdır şimşəkləri ayaqlarından
Göydən yerə qədər...
Silkələ havada, silkələ yerdə,
Yağdır, tök yağışını,
Torpaqdan otlar bitir,
Torpağın elə
daşların səthini
Çılğın rənglər bəzəsin,
Sonra olsunlar quru ot
Və doldursun samanlıqları!*

*Dəryazlar ot biçə-biçə korşalsa,
Əllərimizlə biçək,
Əyilək, duraq,
Qırılsın belimiz qoy,
Tər axsın alnımızdan.
Poz, hava, uğulda zirvələrdə,
Qorxuram gücündən,
Həm də şimşəyindən sənin.
İnəklərin məmələri südlə dolsun,
Qadınlar sevinclə sağsın,
Süd nov kimi axsın.
Qızlar ocağın ətrafında
Yesinlər qazandakı dadlılardan!
Poz, hava, uğulda zirvələrdə,
Səslənirəm sənə fırtına,
Əyilirəm önündən fırtına
Sarsıt, göy üzünü, sarsıt,
Bol məhsul alağ,
Sarsıt, yeri, sarsıt,
Meyvələr, köklər və bitkilər,
Sarsıt, göy üzünü, sarsıt!...*

DAĞ KEÇİDİNDƏ

*Yatmayıb, keşik çəkirik ocağın ətrafında
Və keçidin tam altında gözləyərkən sabahı,
Buludlarla birlikdə ocağın ətrafında otururuq.
Dağların ruhu, yol verə bizə keçək!
Ulduzlar altında otururuq,
Atlar qulaqlarıyla oynar,
Qoyunlar soyuq daşlarda nəfəs dərər...
Dağların ruhu, yol verə bizə keçək!*

*Odu gətirdik
Və rəqslər edirik ətrafında, rəqslər,
Sizə gəldik, dağların ruhu!
Yolumuza davam edək, açılsın yolumuz!
Sağ-salamat keçək, yol ver bizə!
Atlar səndəlləməsin,
Qoyunlar boğulmasın,
İnəklərin məmələri üşüməsin,
Ərisin qarlar, buzlar!
Yatmayıb, keşik çəkirik ocağın ətrafında
Və keçidin tam altında gözləyərkən sabahı,
Buludlarla birlikdə ocağın ətrafında oturaq,
Dağların ruhu, yol verə bizə keçək!*

ULDUZA

*Göy üzündə yeni doğmuş,
Ulduzu gördüm!
Günləri sayırsan yenidən,
Ulduz-ulduz...
İşığından,
Yer üzünün hər yerindən,
Heyvanlarımız üçün alıram
Bütün ili ot və saman
Dulun göz yaşlarını qurut,
Yetimə xoşbəxtlik ver,
Yolçuya yolunu,
Tənbələ qorxu,
Tənhaya qardaş,
İtə bala,
Çalışqana bərəkət,
Xəsisə qışlıq ərzaq,*

*Boşboğaza möhnət və öd,
Baməzəyə bol əyləncə və boş vaxt ver!
Və hamımızı doyaq
Sənin tər-təmiz çöhrənə baxmağa.
Salam sənə ey günəş,
Göy üzündə yeni doğan, salam!
Böyü artıq, bədirlən!
Böyü ki, yenidən üzərimizdə səni görək...¹*

II. QIRĞIZ VƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MÖVZU VƏ İDEYA PARALELLƏRİ

1. ÇİNGİZ AYTMA TOV VƏ İSA HÜSEYNOVUN POVESTLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ REALLIQLARININ BƏDİİ İNİKASI

Müxtəlif formada qruplaşan insanlar arasında müharibələr min illər boyu davam edib və sayı bilinməyən insanların məhvi ilə nəticələnib. Yaranan imperiyaların varlığını sürdürməyin yeganə yolu da məhz uğurlu müharibələr, ərazi fəthləri olmuşdur. İşgallar qədim və orta əsr dövlətlərinin əsas varlıq fəlsəfəsinə çevrilmişdir. Qədim Çinin hərbi strateqlərindən biri olmuş Sun Tzu “Müharibə sənəti” əsərində müharibəni təhlükəsiz yaşamaq və ya məhv olmaq üçün bir yol olduğunu qeyd edirdi.¹

XX əsrdə elm və texnologiyanın inkişafı yeni müharibə erasının başlanmasına səbəb oldu. Müxtəlif tip silahların, xüsusilə də, nüvə silahının icadı cəmiyyət və təbiət üçün yeni təhlükə yaratmış, nəticədə bir əsr ərzində milyonlarla insanın məhvinə gətirib çıxardan iki dünya müharibəsi baş vermişdir. Bu baxımdan İkinci Dünya Müharibəsini əhatə etdiyi coğrafiya və itkilərinin sayına görə insanlıq tarixinin ən dəhşətli müharibəsi kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Çingiz Aytmatov “Kassandra damğası” romanında müharibəni kosmos rahibi Filofeyin dili ilə belə ifadə edir: “*Bu mənada bizə çox şeyləri söyləməyi bacaran Stalin-Hitler və ya tam tərsinə Hitler-Stalin dövrü hafizəmizdən silinməmişkən, əlimizdə məşəl keçmişin dərinliklərində gəzərək*

¹ Nəsr təfəkkürlü poeziya və ya Aytmatovun səslənişləri, Ulduz, AYB Yayınları, 2020, 608(1), s.38-41

¹ Sun Tzu. Savaş Sanatı. İstanbul, Kastaş yayınları, 2001, s.43

ölü üzləri aydınlatmağın mənası varmı? Bunların tamamilə eyni olan mahiyyəti insanlığın o qədər qanının tökülməsinə səbəb olmuşdur ki, çox illər keçməsinə baxmayaraq, dünyada aparılan statistika, aralarında baş vermiş qanlı dünya müharibəsinin qurbanlarının tam sayını müəyyən edə bilmir. Bu ölüm qalın savaşı fizioloji olaraq bir canavarın iki başı arasında gədirdi. Əcəba, bolşevizm olmasa, nasizm ola bilərdi? Stalin olmadan Hitler və ya tərsinə ola bilərdi? Ayrı-ayrı yerlərdə doğulmuş, fəqət cəhənnəmin qarışığında çarpazlaşan Stalin-Hitler və Hitler-Stalini düşünməyin özü belə insanın qanını dondurur”¹.

Bolşevizm və nasizm adları ilə dizayn olunan və XX əsrin 30-cu illərində bir-biri ilə toqquşan ideologiyalar bütün dünyanı ağılaşdıran bir fəlakətə sürüklədi. Xüsusilə, Sovetlər Birliyinin bir o qədər inkişaf etməmiş hərbi sənayesi insan itkisinin miqyasına böyük təsir etmiş oldu. Müharibə nəticəsində SSRİ-nin qalibiyyəti heç də ədalətin bərpası demək deyildi. Ümumilikdə, 50 milyondan artıq insanın ölümünə səbəb olan müharibə qurbanlarının 23 milyonunu SSRİ-nin payına düşməsi nəticənin “Pirr qələbəsi”ndən başqa məzmun kəsb etmədiyini ortaya qoydu. Bir o qədər yaxşı texnikaya sahib olmayan ordu milyonlarla insanın fiziki ölümü, geridə ondan dəfələrlə çox insanın həyatının mənəvi iflası hesabına qələbə qazandı. Müharibə dövründə və ondan sonrakı onillikdə əsasən qələbənin təmtərağı təbliğ olunurdu. Real mənzərənin bədii ədəbiyyatda əksi 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində gənc yaşlarında ağır sınaqlardan keçən ədəblərin yaradıcılığında əks olunmağa başladı. Çünki müharibə təkə baş verdiyi meydanlarda getmirdi. Hər gün, hər dəqiqə qapıları “qara kağız”lar döyürdü, itkilər, fəlakətlərlə üzləşən, ağır sınaq qar-

şısında yaşayan insanların sayı-hesabı yox idi. Nəciblik, igidlik, vicdan kimi ali dəyərlər müharibə illərində qorxaqlıq, qəddarlıq, əclafıq kimi qeyri-insani keyfiyyətlərlə mübarizə aparırdı. Ölüm və qalım, fəlakət və ümid arasında çarpışan kənd və şəhərlərdə gedən bu proseslər səngərdəki top, güllə səsindən daha vahiməli və acınacaqlı idi.

SSRİ qurulmasından sonra sosialist realizmi və kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun bədii ədəbiyyatın formalaşması üçün qəlib də müəyyənləşdirildi. Bu stereotiplərə sığmayan və qoyulan tələblərə uyğunlaşmaq istəməyən ədəblər 1937-38-ci illərin amansız repressiyası ilə üz-üzə qaldı. Repressiya dalğasından cəmi bir neçə il sonra başlayan müharibə sovet insanının psixologiyasına dağıdıcı təsir göstərdi. Sovet ideoloji maşını durmadan qəhrəmanlıq və “vətən” uğurunda savaşağa çağırışlar edirdi. Bunun əyani göstəriciləri var idi. “II Dünya Müharibəsi dövründə Azərbaycan yazıçılarının 12 külliyyatı, cəbhəçi şairlərinə xüsusi şeirlər toplusu nəşr edilmişdi. Müharibənin ilk ilində ordu hissələrinə Azərbaycan dilində 172 adda 247 min nüsxə kitabça, 106 adda 736 min plakat, 66 adda 813 min vərəqə, 213 adda 11898 min şüar göndərilmişdi”¹.

Müharibə sovet insanı üçün böyük bir müəmma idi. Nəticədə milyonlarla insan həlak olsa da, onların yolunu gözləyənlərin gözü yolda qalsa da, bu ağır fəlakətdən qaçmaq da mümkün deyildi. Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” povestindəki İsmayılın müharibəyə etirazı faciə ilə nəticələnir. Kənd Sovetinin sədri Mirzəqul başında tebetey (qırğız papağı) gəzdirən hər kəsin müharibəyə getdiyini bildirməsi də mövcud şəraitin kişilik sınağı olması həqiqətini ifadə edir.

¹ Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası (Rahib Filofeyin Roma Papasına məktubu). “Ədəbiyyat” qəzeti, 2014, 21 noyabr

¹ Əhəd Bağırzadə. Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, Azərənəşr, 1970, s. 379

50-60-cı illərdə SSRİ-nin tərkibində yaşayan xalqların ictimai-siyasi sferasında olduğu kimi ədəbiyyatında da yeni meyillər yaranmağa başladı. Bu yeni mərhələ 1953-cü ildə məlum tarixi hadisə – Stalinin ölümünün nəticəsində baş verdi. Nikita Xruşovun hakimiyyətə gəlməsi ilə başlayan aşkarlıq dövrü və şəxsiyyətə pərəstişin tənqid olunması bədi ədəbiyyatda nisbətən daha azad ruhlu, insanın yaşantılarını, onun hiss və həyəcanını daha dolğun şəkildə ifadə edən nümunələrin yaranmasına səbəb oldu. *“Şəxsiyyətə pərəstişin tənqidi sovet adamlarının bütöv bir nəslinin yaşadığı aləmi, bu aləmdəki mənəvi dəyərlər sistemini büsbütün dəyişdi. Və dərhal da həmin aləmi əks etdirən ədəbiyyatın yalan və riyadan yığılmış böyük bir hissəsinin canlı insandan daha çox müqəvvaya bənzəyən qəhrəmanlarının puç və yararsız olduğu üzə çıxdı. Bu cür gərəksiz nəsr doğuran sosial şərait kökündən ləğv edildi, yaranan yeni şərait dərhal ədəbiyyata öz müsbət təsirini göstərdi”*¹.

İdeoloji yumşalma mövcud problemlərə yanaşma metodlarını da dəyişdi. 20 il öncə müharibə dövrününün uşaqlığı, müharibənin bütöv bir nəslin dünyagörüşündə sarsılmaz izləri dövrün yazıçıları üçün əsas mövzuya çevrildi. Ənənəvi “qəhrəmanlıq” nəğmələri yerini müharibənin ağrı-acısını, yoxsulluq və itkinin insan psixologiyasına açdığı yaraları əks etdirən bədii əsərlərə verdi. Bunu yaradan yeni nəsil həmin ağrı-acıları, sarsıntıları yeniyetmə yaşlarında arxa cəbhədə yaşayanlar idi. *“Həmin illər müəlliflərin öz şəxsi-mənəvi bioqrafiyasında çox mühüm mərhələ-onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması dövrü olmuşdur, həmin illər bu yazıçıların dünya duyumunun yönünü və dünyagörüşünün özülünü qoydu, onları həyat və ölüm, xeyir və şər, fəlakət və ümid kimi bəşəri düşüncələr aləminə*

*çəkib gətirdi. Onların hələ bərkiməmiş uşaq qəlbi igidlik və ləyaqət, namus və vicdan, fədakarlıq və nəciblik hisləri, həmçinin əclafliq, qorxaqlıq, tamahkarlıq və qəddarlıqla üz-üzə gəldi”*¹.

Əgər müharibə xalqın azadlığı, onun milli varlığı uğrunda gedirsə, o zaman cəmiyyət bu ağrını qəbul edə bilər. Şəhid anası vətən uğrunda müharibəni haqq işi sayır. Türkiyənin istiqlal savaşı zamanı ilk qadın zabiti Xalidə Ədib Adıvar “Atəşdən köynək” əsərində müharibə haqqında fəxrlə danışır. Müharibədə qorxulacaq tək şey qorxunun özü olduğunu bildirir². Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə aparılan istiqlal savaşı qurbanlarının sayına görə heç də başqa qanlı müharibələrdən fərqlənmirdi. Lakin insanlar nəyin uğrunda və nə üçün savaşıqlarını yaxşı bilirdi. İtkilərin sayının çox olmasına baxmayaraq, bu gün də hər bir Türkiyə vətəndaşı üçün Çanaqqala zəfəri qürur simvoludur. Şəhidlər dövlətin müstəqilliyi, ərazi bütövlüyünün təməlidir. Amma İkinci Dünya müharibəsi SSRİ tərəfindən “Böyük Vətən müharibəsi” kimi təqdim edilsə də, bu, yerli xalqlar üçün insanlıq savaşı idi. Mövlud Süleymanlının müharibədən bəhs edən “Şanapipik” povestində Telli qarı müharibənin səbəbkarı kimi göyü daşlayır, sərçələri müharibəni gətirdiyinə görə qarğıyır. Telli qarı üçün müharibə bir müəmmadır. Onun səbəbləri də anlaşılmazdır. *“Telli qarı yuxudan oyanıb eşiyə çıxdı, gördü çəpərin üstünə çoxlu sərçələr qonub tumarlanırlar. Əyilib yerdən daş götürdü, söyə-söyə, söylənə-söylənə sərçələri daşa basdı. Hirslənməyindən, qışqırmağından xəbəri olmadı. Qonşusu*

¹ Anar. Nəsrin Fəzası. “Azərbaycan” jurnalı, 1984, № 8, s. 153

² Xalidə Ədib Adıvar. Atəşdən köynək. Sakarya ordusuna. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 208 s.

¹ Aydın Məmmədov. Sözlümlüz eşidilənədək. Bakı, “Yazıçı”, 1988, s. 101

*Sayalı arvad həy-həşirə gəlib çəpərdən baş uzatdı, gördü ki, Telli qarı göyə daş atır, arvadın əli üzündə qaldı....*¹

Sıravı Azərbaycan kəndlisi kimi, qırğız insanı üçün də mövcud müharibə dərkənməzdir. Çingiz Aytmatov müharibənin insanlara vurduğu ağlasığmaz zərbələri təsvir edərək mövcud savaşın qırğızlar üçün heç də arzuolunan bir vəziyyət olmadığını bildirir. “Ana tarla” povestində Tolqonayın oğlu Mayselbek ön cəbhədən məktubunda yazırdı: *“Müharibəni biz istəməmişik, biz törətməmişik, bu, hamımız üçün, bütün insanlar üçün böyük bəladır. Mən heç zaman müharibədə qəhrəmanlıq göstərmək həsrətini çəkməmişdim. Mən özümü ən sadə bir peşə üçün hazırlayırdım – müəllim olmaq istəyirdim”*².

SSRİ-də yaşamağa məcbur olan xalqlar üçün müharibə millətləri yüksəldəcək, azadlığa qovuşduracaq yol deyil, sadəcə, məcburiyyətdir. Rəhbərlik bu məcburiyyəti vəzifə olaraq insanların çiyinə yükləmişdir.

XX əsr Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndəsi İsa Hüseynovun İkinci Dünya müharibəsi illərindən bəhs edən “Tütək səsi” və “Saz” povestləri ilə Çingiz Aytmatovun eyni mövzuda yazdığı “Üz-üzə”, “Cəmilə”, “Ana tarla” və “Erkən gələn durnalar” əsərlər arasında orta qəhətlər mövcuddur. Bu qəhətləri meydana çıxaran ciddi səbəblər vardır. Birincisi, hər iki sənətkar eyni quruluşda - SSRİ-nin tərkibində yaşamış və yazıb-yaratmışdır. Həm qırğız, həm Azərbaycan xalqı repressiya ilə cəzalandırılmış, daha sonra müharibənin ağır sınağı ilə üz-üzə qalmışdır. İkincisi, onlar eyni ildə (1928-ci il) doğulmuş və müharibəni eyni yaşda (13-14 yaş) qarşılımışdılar. Müharibə dəhşətinin, onun ağır-acısının, heç vaxt sağalmayacaq yaraları vardır. Bunu hər

¹ Mövlud Süleymanlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s. 117

² Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s. 62

iki yazıçı dərk edirdi. Bu amillərin onların yaradıcılıqlarında necə əks olunması təbii ki, müharibəni hansı yaşda qarşılamaları ilə birbaşa bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, Xalq yazıçısı Anar “Nəsrin fəzası” məqaləsində yazıçıların İkinci Dünya müharibəsindən bəhs edən əsərlərindən sitat verərək onların doğum illərini xüsusi olaraq göstərmişdir. Üçüncüsü, coğrafi baxımdan çox uzaq olsa da, hər iki müəllifin əsərlərində təsvir olunan kəndin bir-biri ilə oxşar tərəfləri həddindən artıq çoxdur. Bu kəndlər hər şeydən öncə ağır sınaq qarşısındadır. Burada durmadan çalışan, işləyən, aclığa, yoxsulluğa dözən, qələbəyə sonsuz ümidlə inanan insanlar, hər gün “qara kağız”la qadınları ərlərindən, uşaqları atalarından, bacıları qardaşlarından ayıran, yarıc kənd camaatı yaşayır. Dördüncüsü, hər iki yazıçı etnik kökencə türkdür və bu amil onların yaradıcılığına ciddi təsir edən faktdır. Beşincisi, hər iki yazıçının mövzu ilə bağlı yazdığı əsərlərdə avtobioqrafizm olduqca güclüdür. İsa Hüseynovun İkinci Dünya müharibəsindən bəhs edən “Saz”, “Tütək səsi” kimi povestlərində baş verən hadisələr yazıçı təxəyyülünün məhsulu olmaqla bərabər, gördüyü, qarşılaşdığı real həyat hadisələri də əsas yer tutur. Yazıçı 1971-ci ildə çap olunmuş “Ömrümdə izlər” kitabında uşaqlığı haqqında yazırdı: *“...Müharibə illərində kəndimizdə şahidi olduğum müsibətləri və bu müsibətlər içində məhv olmuş gəncliyi xatırlayıram”*¹.

Müharibə başlayanda Çingiz Aytmatovun 13 yaşı var idi. On yaşında atasını haqsız ittihamlarla itirən ailə müharibədə növbəti zərbəni yaşamağa olmur. Yeniyetmə yaşında Aytmatova o qədər də asan olmayan bir vəzifə verilir. Ona ön cəbhədən gələn “qara kağız”ları qırğızcaya çevirərək ünvana çatdırmaq işi tapşırılır. Sonsuz ümidlə aclığa, yox-

¹ İsa Hüseynov. Ömrümdə izlər. Bakı, “Gənclik”, 1971, s.37-38

sulluğa qarşı mübarizə aparan kəndli ailəsinə belə bir xəbəri çatdırdıqdan sonra onların mənəvi-psixoloji çöküşünü görmək yeniyetmə Çingizin təfəkkürünə ciddi təsir etmişdir. O, “Üz-üzə” povestində Totoyun və “Ana tarla” əsərində Tolqonayın ailəsinin timsalında məhz bu faciəni canlandırmışdır. “Qara kağız”ları evlərə çatdırma işini yerinə yetirdiyi üçün heç kəs onu öz qapısında görmək istəməzdi və bu amil yazıçının uşaq təfəkküründə dərin iz buraxmışdı. Yazıçı sonradan uşaqlığı ilə bağlı yazdığı xatirələrində müharibə dövrünü belə xatırlayırdı: *“Qadın və uşaqlar ağlayır, sızıldayıb səs-küy qoparırdılar. Qonşuları və qohumları da ölən şəxs üçün kədərlərini paylaşırtdılar. Mən də orada dayanıb o qorxunc ana şahidlik edirdim. Öz-özümə düşünürdüm: Nəyə görə bu kağızı mən gətirirəm, xəbəri mən çatdırıram? Kağızı göstərmək, oxumaq və açıqlamaq üçün nəyə görə uzun müddət orda qalaraq gördüklərimə qatlanmalıydım?”*

Bizim kəndlilər mənim kim və haralı olduğumu bilirdilər. Mənə qarşı yaxşı davranırdılar və bunun mənim işim olduğunun fərqi deyildilər. Mənim bir evə, xüsusilə də, öz evlərinə yaxınlaşdığımı gördüklərində ən çox da qadınlar başlayırdı qorxmağa. Bəzən hər hansı qadın özünü saxlaya bilməyib bağırırdı: Bizə gəlmə! Yerində dayan! Ən yaxşısı get!”¹

Çingiz Aytmatovun ümumilikdə müharibə ilə bağlı yaradıcılığı geniş olsa da, sırf İkinci Dünya müharibəsinin, arxa cəbhənin reallıqlarının əks olunduğu dörd povesti vardır. “Üz-üzə” (1957), “Cəmilə” (1958), “Ana tarla” (1964) və “Erkən gələn durnalar”(1975) povestləri yazıçının yeniyetmə dövrünün müşahidələri nəticəsində qələmə alınmış bədii örnəklərdir.

Yazıçının 1957-ci ildə, Moskva təhsilinin ilk ilinin yekunu olaraq qələmə aldığı “Üz-üzə” povestində İkinci Dünya müharibəsi zamanı qırğız kəndində baş verən hadisələr əks olunmuşdur. “Üz-üzə” yazıçının ilk povesti olmasına baxmayaraq, ona qədər yazılmayan müharibə reallıqlarını təsvir edən mükəmməl nümunədir. Əsər bir neçə real həyat hadisəsi əsasında qələmə alınmışdır. Doğrudan da Çingiz Aytmatovun yaşadığı Şəkər kəndində müharibədən qaçan İsmayıl adlı şəxs olmuşdur. Yazıçı sonradan uşaqlığı ilə bağlı yazdığı “Uşaqlığım” adlı sənədli kitabının “Gərçək İsmayıl” hissəsində obrazın real həyatdakı kimliyi ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirmişdir. O, əsəri yazarkən ədəbi təcrübəsizliyindən qəhrəmanının gerçək adını dəyişdirmədiyini, olduğu kimi qələmə aldığını bildirmişdir. *“Üz-üzə” adlı povesti qələmə alarkən ədəbi təcrübəsizliyimdən İsmayılın adını dəyişdirmədim. Mənim üçün o, elə canlı qəhrəman idi ki, onu həqiqi adı ilə əsərə daxil etmişdim. Bu əsər bölgədə, xüsusilə də Şəkər kəndində yaşayan oxucular arasında böyük əks-səda doğurmuşdu”¹.*

İsmayıl onların yaşadığı bölgədə müharibədən qaçarlardan biri olmuşdur. 1945-ci ildə həbs olunaraq Sibirə sürgün olunmuş və sürgündən qayıtdıqdan sonra Çingiz Aytmatova məktub yazaraq oğlanlarının şəkli ilə birlikdə ona göndərmişdi. *“Müharibədən qaçdığım üçün mənimlə bağlı əsər yazmısan. Oğullarımın hər ikisi zabitdir. Biri də niz donanmasında, digəri ona bənzər yerdə. İki oğlum da orduda. Başa düşürsənmi? İndi hər şey qaydasındadır”².*

Hətta “Üz-üzə” əsəri əsasında qurulan tamaşa Şəkərdə nümayiş olunarkən onun qohumları ilə yerli xalq arasında dava da düşmüşdü. *“Tamaşaçılardan bəziləri daş atmağa*

¹ Cengiz Aytmatov. Çocukluğum. İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, s. 65

¹ Cengiz Aytmatov. Çocukluğum. İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, s.101

² Yenə orada, s.102

və İsmayılın orada olan qohumlarını əsəbləşdirməyə başlayır. –*Ahn sizin İsmayılınızı!*”¹

Əsərdə Çingiz Aytmatovun təsvir etdiyi Totoyun ailəsi və onların inəyinin qaçırılması da real həyat hadisələrinə söykənir. “Uşaqlığım” kitabının “Öldürmək istədiyim biri” bölməsində yazıçı müharibə vaxtı ailəsinin başına gələn faciəli hadisədən bəhs etmişdir. Çingiz Aytmatov çox böyük məhrumiyyətlər hesabına əldə etdikləri və müharibənin acıqlı vaxtı çətinliklə bəslədikləri inəyin oğurlanması hadisəsinə unutmamış, Totoyun ailəsinin təmsalında öz ailəsinin taleyini yazmışdır. Beləliklə, “Üz-üzə” povestinin yazılmasında yazıçının yaşadığı həmin hadisələrin mühüm təsiri olmuşdur.

Çingiz Aytmatov İsmayıl obrazının təmsalında ilk dəfə olaraq sovet nəsrində müharibədən qaçan insanın obrazını ədəbiyyata gətirmiş, imperiyanın ənənəvi müharibə təbliğatından fərqli olaraq, arxa cəbhədəki real vəziyyəti, aclıq, yoxsulluq və “qara kağız”larla mənəvi cəhətdən sarsılan kəndin real mənzərəsini təsvir etmişdir.

Senzura əsərin çapından imtina etmiş və yalnız ciddi redaktələrdən sonra povest çapdan çıxmışdır. Buna baxmayaraq, Çingiz Aytmatov 1990-cı ildə povestə yenidən qayıtmış, senzura ucbatından ixtisar etdiyi hissəni yenidən işləyərək əsərə əlavə etmişdir. Çingiz Aytmatov əsərə yenidən qayıtmaqda duyduğu zərurəti əsərə yazdığı ön sözündə belə ifadə etmişdir: “*Bəli, bir çox şeylər qadağan idi, qərarəzli yanaşırdılar, öz fikrimizi istədiyimiz kimi ifadə etməyə imkan verilmirdi. Məsələn, müharibəni, müharibədə iştirak edən insanı təsvir etmək istəyərkən mütləq, – biz axı qalibik, ona görə də əsərdə mütləq buna uyğun olaraq ədəbi qəhrəman iştirak etməlidir, – prinsipinə sadıq qalmalı idik.*

*Bax indi, üstündən çox-çox illər keçəndən sonra, o zaman olduğu kimi, çox gənc bir yazarın vicdanı ilə, mənə məlum olduğu qədər ilə zamanında heç kimin müraciət etmədiyi bir qaçağın, onun arvadı və anasının taleyinin təsviri mövzusu-na yenidən qayıtmaq istəyirəm”*¹.

Təkrar nəşri zamanı Çingiz Aytmatov əsərə İsmayılın anası Beksaatın ağır xəstələnməsi və ölümü ilə bağlı hissəsini əlavə etmişdir.

Povestdə ölüm qorxusu ilə qəhrəmanlıq üz-üzə gəlir. Əsərin qəhrəmanı İsmayıl müharibəyə aparılarkən yolda içindəki qorxu ilə birlikdə aradan çıxır. Onun yeganə arzusu sağ qalmaqdır. Çingiz Aytmatov İsmayılın yaşamaq uğrunda mübarizəsi fonunda dünya müharibəsinə qırğız xalqının münasibətini də əks etdirmişdir. İsmayıl müharibədən qaçmasına haqq qazandırır: “*Nə olur olsun, güllənin altına getməyəcəm. Yaşayacağım bir günlük ömrüm qalsa belə, onu öz evimdə, istədiyim kimi keçirmək istəyirəm. Dünyanın o biri başında, cəbhədə mənim nə işim var? O uzaq ölkələri ata-babalarım heç yuxularında belə görməyiblər! Başqaları nə edirlər etsinlər, amma mən bunu vacib hesab etmirəm, heç istəmirəm.... Əgər getsəm belə, nə dəyişəcək? Düşməni təkbəşinə məğlub edə bilmərəm və mənsiz də keçinərlər....”*²

İsmayılın bu sözləri mövcud müharibənin qırğızlar üçün müəmmalı, anlaşılmayan gerçəklik olduğunu nümayiş etdirir. Lakin İsmayılın sonrakı taleyi bir daha sübut edir ki, mövcud gerçəklik sosial tələbdir və bundan qaçmaq mümkünsüzdür.

İsmayıl həbs olunmamaq üçün bütün qışı mağarada yaşamağa məcbur olur. Yaşadığı mühit müharibədən heç də yüngül deyil, o, qışın sərt soyuğu, hərəkətsizlik, hər an vəh-

¹ Çingiz Aytmatov. *Çocukluğum*. İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, s.101

¹ Çingiz Aytmatov. *Üz-üzə*. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2016, s.31

² *Yenə orada*, s.26

şi heyvanlara yem olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir. Getdikcə bu vəziyyət İsmayılın həm fiziki görkəm, həm də əxlaqi cəhətdən dəyişməsinə, insani dəyərlərinin itməsinə və vəhşiləşməsinə gətirib çıxarır. Artıq onu mədəsindən başqa heç nə düşündürmür. Beləliklə, yaşadığı qaçaq həyatı İsmayılı insanlıqdan uzaqlaşdırır və dövrünə görə ən ağır cinayəti törətməli olur. O, qonşusu Totoyun son ümid yeri olan inəyini oğurlayır. Eyni zamanda onu hər zaman sevən, müdafiə edən Səidənin fikrini də dəyişdirməyi bacarır. Yazıcının sonradan işləyərək əsərə əlavə etdiyi anası Beksaatın ölüm səhnəsi İsmayılın tragik durumunun incəliklərini daha dərinə təsvir etməsinə imkan yaratmışdır.

İstər qırğız, istərsə də Azərbaycan nəsrində müharibə ilə bağlı yazılan əsərlərdə maraqlı doğuran obrazlar içərisində kənd sovetinin sədri diqqəti cəlb edir. Fərdi keyfiyyətləri ilə bərabər, əsərlərdə sədrin dövrün reallıqlarından irəli gələn ümumiləşmiş xüsusiyyətləri daha qabarıq özünü büruzə verir. Məsələn, "Tütək səsi"ndəki Cəbrayıldan fərqli olaraq "Üz-üzə" povestindəki Mirzəqul obrazı daha çox milli, xalqın mənafeyini müdafiə edən şəxs kimi çıxış edir. Kənd Sovetinin başçısı olan Mirzəqul müharibədə qolunu itirmişdir. Fiziki şikəstlik onun psixoloji vəziyyətinə də təsir etmiş, daha qəddar və soyuqqanlı birinə çevirmişdir. İsmayılın qaçdığını eşidəndə Səidə ilə münasibətdə sərt davranır, daxilində Səidəyə qarşı gizlin sevgi hissəsinin olmasına rəğməni onu bərk döyür. "*Sən fikirləşirsən ki, ona yaxşılıq edirsən? Xalq qarşısındakı şərəf və heysiyyətin necə olacaq? Bunu fikirləşmirsən? Böyük atamız Dövlətin soyundan olan, başında tebetey daşıyan hər kəs, son nəfərə qədər getdik. Pis və yaxşı günlərdə həmişə bərabər hərəkət etdik. Tanrı səni xalqından uzaqlaşdırmasın! Bu günah hamımızdır! Başa düşürsən? Cavab ver, nə dediyimi başa*

düşürsən? Daha vaxt varkən İsmayılı gətir, o da başqaları kimi gedib savaşsın!"¹

Mirzəqulun Səidəni sevməsinə rəğməni onu möhkəm döyməsi bir tərəfdən sosial məsuliyyətdən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən bu, şikəstliyin onun mənəvi dünyasına gətirdiyi acı fəlakətin göstəricisi idi. "*Səidəyə qarşı sevgisinə baxmayaraq, ona əl qaldıracaq qədər qəzəblənməsi, dövrdəki sosial dəyərlərin fərdi arzularından üstün tutulduğuna işarədir*"².

Əsərdə müharibənin faciəsi Totoy və onun ailəsinin təmsalında daha qabarıq şəkildə təsvir olunur. Totoyun ailəsi bir çox məqamları ilə yazıcının öz ailəsinin başına gələnlərin obrazlı ifadəsidir. Akademik İsa Həbibbəyli "Üz-üzə" povestinə yazdığı "İnsan mənəviyyatının böyük ədəbiyyatı" adlı ön sözündə əsərin qəhrəmanları ilə onların həyatdakı gerçək prototipləri barəsində yazır: "*Çingiz Aytmatov "Üz-üzə" povestini həyatda baş vermiş real hadisələr əsasında qələmə almışdır. Həqiqətən də onun Qırğızstanda böyüdüüyü kənddə müharibədən qaçmış İsmayıl adlı şəxs olmuşdur. İnəyi oğurlanan Totoyun ailəsinin simasında yazıçı müharibə dövründə kəndli ailəsinin başına gələn hadisələri təsvir edib ümumiləşdirmişdir*"³.

Əsərdə Totoyun əri Bəydağı ilə bağlı süjet yazıcının əlavəsidir. Çünki bəllidir ki, onun atası müharibəyə qədər artıq repressiyanın qurbanı olmuşdu. Amma yenə də əsərdə biraz fərqli şəkildə olsa da atasını axtaran övladın obrazı vardır. Yazıçı müxtəlif formada da olsa öz ata axtarışlarını əsərlərində ifadə etmişdir.

¹ Çingiz Aytmatov. Üz-üzə. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, s.57-58

² Bilge Ercilasun. Cengiz Aytmatov eserlerinde askerlik ve savaş. Cengiz Aytmatov bilgi şöleni bildirileri. Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, 1998, s.73

³ İsa Həbibbəyli. İnsan mənəviyyatının böyük ədəbiyyatı. "Üz-üzə" povestinə ön söz. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, s. 9-10

Totoyun ailəsində əri Bəydalı müharibəyə getmişdi. Bəydalı getməmişdən əvvəl ailənin güzəranı yaxşı idi. Müharibə başladıqdan sonra üç uşaqla baş-baş qalan Totoy çətin günlər keçirir. Bütün ümidlərini inəyin doğmasına bağlayan ailənin növbəti faciəsi baş verir. İnek doğduqdan sonra onun südü ilə üç övladını bəsləyəcəyinə ümid bağlayan ana bir gün gözünü açanda inəyin oğurlandığını görür. Səidənin ağlına belə gətirmədiyi bir hadisə baş verir. Bir gecə İsmayılın əlində ət parçası evə gəlməsi ilə əslində Səidənin daxilindəki savaş başa çatır. Çünki belə bir dövrdə rahat yaşamaq heç kimə qismət ola bilməzdi. Səidə övladını və qaçaq ərini qorumaq üçün olmanın əzabları çəkmişdi. Totoyun ailəsindən Bəydalının "qara məktub"u məhz ona görə gizlədilmişdi ki, bu acı gerçək ailənin olan-qalan ümidlərini məhv edə bilərdi. Hər gün oğlunun poçtalyon Qurbandan məktub gözləməsi, uşaqların çəkdiyi aclıq, Totoyun necə böyük ümidlə inəyin süd verəcəyinə inanması onun gözünün qarşısında baş vermişdi. İsmayıl isə təkcə özünü düşünərək cəmiyyət maraqlarını tapdığını, insanlığa zidd addım atmışdı. Səidə pəncərədən çölə baxaraq kəndini, xalqını İsmayilla müqayisə edir: *"Bu kiçik pəncərədən çöldəydi bütün dünyası: Kəndi, xalqı ordaydı. Qurban, üç uşağı ilə Totoy, tək qollu Mirzəqul və İsmayıl da ordaydı. Amma yox dedi İsmayıl üçün, sən onlar kimi deyilsən. Xalqını fəlakətin içində qoyub gedən bir insan, istəsə də, istəməsə də onun düşməni olur...."*¹

Yazıçı İsmayılı günahlandırır, sadəcə onun psixoloji vəziyyətini olduğu kimi təsvir edir. Cəmiyyəti idarə edən qanunlar onsuz da, onu sərt şəkildə cəzalandırmış, fiziki və mənəvi cəhətdən insanlıqdan çıxmasına səbəb olmuşdur. Xalq yazıçısı Anar 60-cı illər nəsrinin özünəməxsusluğun-

dan bəhs edərkən bu məqama xüsusi diqqət yetirir. *"Bu nəsr "mənfə qəhrəman"da da insanı görə bildirdi, ona bəraət qazandırmaq üçün deyil, onu dinləmək üçün. Əlbəttə, bu nəsr igidlik, namus, ləyaqət, vicdan kimi yüksək anlayışlardan imtina etmirdi və edə də bilməzdi"*¹.

Əsərdə yazıçı sosial tələblərin insanın fərdi istək və arzularının üzərində qələbəsini təsvir edir. Səidə qaçaqlığın xəyanət olduğunu anlayır, amma oğlu Amaturun atasını sona qədər qorumağa çalışır.

İsmayılın qaçaq həyatı və onun insani dəyərlərini itirərək yırtıcılaşması, Mirzəqulun fiziki şikəstliyinin onun daxili dünyasında açdığı yaralar, Bəydalının "qara xəbər"i və inəyin İsmayıl tərəfindən oğurlanması ilə Totoyun ailəsinin faciəsinin başlanması siyasi cəhətdən qalib gələn ordunun mənəvi məğlubiyyətinin göstəricisi idi.

Çingiz Aytmatovun otuz yaşında Moskvada təhsilinin yekunu olaraq qələmə aldığı "Cəmilə" povesti müharibə dövründə arxa cəbhədə insan hiss və duyğularının mövcud qaydalarla savaşını əks etdirən və yazıçını bütün dünyaya məşhurlaşdıran əsəridir.

Çingiz Aytmatovun müharibə povestləri bir tərəfin his-sələri və hadisələrin ardıcılığı "Üz-üzə" və Cəmilə" povestlərində aşkar şəkildə ifadə olunmuşdur. *"Üz-üzə"-hekayəsində savaştan "qayıdanlar"la "qayıtmayanlar"ın həyatları rəsm edilmişdir. Cəmilə hekayəsi də "qayıdanların" hekayəsidir"*².

Cəmilənin aşıq olduğu Daniyar "Üz-üzə"dəki Mirzəqul obrazı ilə, Cəmilə isə müəyyən qədər Səidə ilə ortaqlıq taleyi paylaşan obrazlardır. Həm Daniyar, həm də Mirzəqul müharibəyə getmiş və şikəst halda geri qayıtmışdılar. Bu fi-

¹ Anar. Nəsrin Fəzası. "Azərbaycan" jurnalı, 1984, № 7, s. 166

² Ali İhsan Kolcu. Bozqırdakı bilge Cengiz Aytmatov. İstanbul, Salkımsöğüt yayınları, 2008, s.127

¹ Çingiz Aytmatov. Üz-üzə. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, s. 110

ziki şikəstlik hər iki obrazın psixoloji vəziyyətinə təsir etmişdi. Hər ikisi dövrün əxlaq normalarına, sosial tələblərə uyğunsuz şəkildə sevmişdilər (Daniyar yoldaşı müharibədə olan Cəmiləyə, Mirzəqul isə yoldaşı müharibəyə gedərək sonra qaçan Səidəyə vurulmuşdu). Ümumilikdə, müharibə dövründəki fiziki itkilərin arxa cəbhədə yaratdığı mənəvi-əxlaqi aşınma Çingiz Aytmatovun və Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Müharibəyə gedənlərin çoxu geri dönmürdü və bu, kəndlərdə kişi-qadın nisbətini dəyişirdi. Yazıçı uşaqlığı ilə bağlı yazdığı xatirələrində əvvəllər adət-ənənəyə zidd hesab olunan bir sıra münasibətlərin müharibə və ondan sonrakı dövrdə normaya çevrildiyindən bəhs edirdi. *“Müharibədən əvvəl gənc yaşında evlənən qızlar heç boşanmazdılar. Bir qız bir dəfə evləndikdən sonra o evdə ömürlük qalırdı. Hətta əri öldükdən sonra da belə hər kəs onun ərinin qohumları ilə birlikdə qalmasına çalışırdı, xüsusilə də uşaqları var idisə. Ailə həyatı, qohumluq prinsiplərini qoruyurdu. Amma müharibə bu adətin məhv olunmasına səbəb oldu”*¹.

İsa Hüseynovun povestlərinin də başlıca leytmotivi məhz kəndin mənəvi aşınması, əxlaq normalarının pozulması ilə bağlı idi. Müharibənin dəhşəti bir çox məqamlarda bu normaların pozulmasına səbəb olurdu. Bir çox məqamlarda yarıtmaz idarəçilik bu kimi hallara rəvac verirdi. Həm Çingiz Aytmatovun, həm də İsa Hüseynovun povestlərində həmin idarəçilərin obrazları canlandırılmışdır.

Mövlud Süleymanlının “Sığırçı Gülünün ala iti” hekayəsində Güllü müharibədən əvvəl kənd igidlərinin qarşısında gödək ayağı üzərində gəzirdisə, müharibə vaxtı onların qadınlarının qarşısında hündür ayağı ilə gəzməyə başlayır. Bu detal özlüyündə bir sıra məqamları izah edir. İsa Hüseynovun

novun “Tütək səsi”ndə Cəbrayıl el-obanın adətini tapdayaraq zorla dostunun evinə girib onun arvadına sahib çıxır. “Cəmilə” povestində də Osmanla Cəmilənin dialoqunda kişilərin müharibədə olduğu müddətdə arxa cəbhədəki qadınların vəziyyətini ifadə edir. Kəndin igid oğlanları müharibədə savaştığı vaxt Osman kimilər kənddə ağalıq edir. *“Bəlkə də gedirəm. Ancaq bizim taleyimiz belədir. Sən axmaq isə gülürsən, yüz il də tək qalsam, sən kimilərin üzünə tüpürmək istəmərim; adamın ürəyi bulanır. Müharibə olmasaydı, görüm sən üzünə heç baxan olardımı?”*¹

Bütün bu məqamlar bir-birindən uzaq məsafələrdə yerləşsə belə, qırğız və Azərbaycan kəndlərində müharibənin yaratdığı oxşar psixoloji situasiyalardır.

“Cəmilə” povesti Çingiz Aytmatovun müharibə dövründə qarşılaşdığı real həyat hadisəsinin əsasında qələmə alınmışdır. Müharibə vaxtında kənddə mühasib işləməklə bərabər gecə traktor briqadasında əkin işlərinə kömək edir. Cəmilə ilə Daniyarın əhvalatına da məhz yorğun gecələrin birində şahidlik edir. Üstündən illər keçdikdən sonra yazıçı bu əhvalatı qələmə alır. Əsərdəki Seyid obrazı yazıçının özünün prototipidir. Əsərin sonunda Seyidin çəkdiyi tabloda onlar qalib kimi təsvir olunurlar. Yazıçı dövrün qaydalarına, normalara qarşı çıxaraq sevginin qalibiyyətinə inandığını göstərir.

İsa Hüseynovun İkinci Dünya müharibəsindən bəhs edən “Saz” (1964) və “Tütək səsi” (1965) povestləri yazıçının yeniyetməlik dövründəki iti müşahidələrinin nəticəsində yaranan və Azərbaycan nəsrində sosial və fərdi psixologizmin əsasını qoyan bədii nümunələrdir. “Saz” povestində İsfəndiyar kişi xalqı təmsil edir. İki oğlunu cəbhəyə yola salan, hər gün iztirab içində onların yolunu gözləyən İsfən-

¹ Çingiz Aytmatov. Çocukluğum. İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, s.11

¹ Çingiz Aytmatov. Cəmilə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.102

diyar xalqına inam və ehtiram hissindən məhrum olmamışdır. Necə, “Ana tarla” əsərində üç oğlunu və ərinə cəbhəyə yola salan Tolqonay ana öz nəcib xarakteri ilə xalqın mahiyyətidirsə, eləcə də İsfəndiyar kişi də bir xalqın, millətin ən ali dəyərlərini özündə daşıyaraq xalqlaşır, onun məğzini ifadə edir. Çingiz Aytmatov “Ana tarla”da xalqı belə təsvir edir: *“Nahaq demirlər ki, xalq-dənizdir, onun dərini də var, dayazı da”*¹.

İsa Hüseynov insan xarakterinə aid bütün müsbət cəhətləri İsfəndiyar kişinin timsalında göstərir. İsfəndiyar kişinin xalqı özündə birləşdirməsini Qılınc Qurban özünəməxsus şəkildə təsvir edir: *“...Neçə illərdir çəkil vurursan. Bu kənddə elə bir təkər şini tapmaq olmaz ki, ona sənənin əlin dəyməmiş olsun. Kətmən vuranlarımızın əlinin kətmənisən, yer sulayanların əlinin lapatkasısan...”*²

Əsərdə iki el ağsaqqalının – İsfəndiyar kişi ilə Qılınc Qurbanın qarşıdurması ilə yazıçı müharibənin gerçəkliyinə və quruluşun idarəetmədəki yarıtmazlığına işarə edir. Yazıçı etibar və mərhəmət kimi ali dəyərləri bu iki obrazın ziddiyyətinin açarı kimi göstərir. İsfəndiyarın iki oğlu - Rəhman və Bəhman müharibənin ilk günlərində cavan arvadlarını və körpə uşaqlarını evdə qoyub cəbhəyə getmişdi. İsfəndiyar kişinin hər gün çəkdiyi əzablar onu qəddarlaşdırmaq əvəzinə daha da həssaslaşdırır və insanların dərdinə yanan, onlara kömək etmək istəyən bir insana çevirir. Həlbuki, Qurban öz böyüklüyünü sübut etmək istəyir, hər gecə onun kənddə “gəşt” eləməsi heç də birmənalı olaraq kəndin taleyini düşünməsi, onu qorumaq niyyəti ilə bağlı deyil. Bu, Qurbanın xarakterindəki inamsızlığı, müştəbehliyi göstərən faktdır. Sadəcə, müharibə mühiti onun mahiyyəti-

ni daha aydın şəkildə üzə çıxarır. Özü haqqında yaranan mifə o qədər inanır ki, başqalarının həyatına müdaxilə etməkdə özünü haqlı hesab edir. Müharibə Qurbanda insana xas başlıca xüsusiyyətlərin – insanlara inam, etibar hissənin itməsinə səbəb olmuşdur. Feldşer Hacıya qarşı ittihamlarda hər hansı bir fakt göstərə bilməməsi və “hər kəsin içində şeytan gizləniş” fikrini əsas tutaraq hamıya şübhə ilə yanaşması, əslində, müharibə dövründə quruluşun Qurban kimi xarakterizə edilən insanlara verdiyi səlahiyyət və bu səlahiyyətdən istifadə edərək xalqdan uzaq, ona zidd davranışlarını göstərir. “Qulağıma çatıb”, “deyirlərmiş” kimi iddialarla İsfəndiyar kişinin möhkəm əqidəsini əymək mümkün olmur. Qılınc Qurban feldşeri onun qızlarına göz dikən, namussuz biri kimi təqdim etsə də, İsfəndiyar bunları cəfəngiyyət hesab edir. Çünki feldşer öz canına qəsd etməklə mənəvi borc bildiyi işi görür. Onun hər gün insanları qorumaq üçün qamışlıqlara əhəng səpməsini İsfəndiyar xalq uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirir. Feldşerə iki müxtəlif yanaşmanın özündə iki el ağsaqqalının xarakterlərinin mahiyyəti açılır. Qılınc Qurban rəhbər təyin olunsada o, xalqlaşa bilmir. Çünki onun insanlara yanaşmasının əsasında qorxu, nifrət və şübhə durur. Müharibə sınağı Qurbanın ağılığına, onun külli-ixtiyar sahibi olmasına, heç kəsi dinləmədən feldşer Hacıya tutub dama basması ilə nəticələnir. *“El qayğısı çəkmək istəyən bu adamın fəaliyyəti əslində həmin keyfiyyətin antipodu-camaata inamsızlıq, hamıdan, hər şeydən şübhələnmək üzərində qurulmuşdur”*¹.

Əvəzində İsfəndiyar xalqa, insanlara ən ali, humanist dəyərlərlə yanaşır. O, sonuna qədər istər feldşer Hacıya, istərsə də Milliyyə olan münasibətdə həmin yanaşmanı əyani şəkildə görmək mümkündür.

¹ Çingiz Aytmatov. Ana tarla / Seçilmiş əsərləri. İki cildə II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.29

² İsa Hüseynov. Povestlər. Bakı, “Gənclik”, 1967, s.26

¹ Akif Hüseynov. Nəsr və zaman. Bakı, “Yazıçı”. 1980, s. 40

Millinin cəbhədən gələn “qara kağız”ları gizlətməsini Qurban onun xeyirxah məqsədi ilə deyil, tamahkarlığının, feldşer Hacının İsfəndiyara olan hörmətini onun hiyləgərliyinin, gəlinlərinə göz dikməsinin səbəbi kimi qiymətləndirir. Buna baxmayaraq, İsfəndiyar feldşer Hacını sona qədər müdafiə edir.

İstər Çingiz Aytmatovun müharibə povestlərində, istərsə də İsa Hüseynovun bu mövzuya həsr olunmuş əsərlərində əsas qorxu müharibənin vurduğu ağır mənəvi-psixoloji zərbənin kənddə əxlaqi pozuntulara yol açması ilə bağlıdır. Hər iki yazıçı bu məqama ehtiyatla yanaşır. Tolqonay müharibədən sonra xalqın xalq olaraq qalmasından, pozulmamasından fəxrli danışır. “...*indi xalq qarşısında baş ayırım, ona görə ki, həmin günlərdə xalqım pozulmadı, xalq olaraq qaldı*”¹.

“Saz”da bu baxımdan yazıçı kənd qadınlarının alverçi Xeyriyyəyə pul verib çaxır məclisi düzəltmələrini mənəvi aşınmanın atributu kimi təsvir edir. Yazıçı bu məqamda əxlaq normalarından bəhs edərkən açıq təsvirdən çəkinir. “...*Millinin ağzından pis qoxu gəlirdi. Çaxır qoxusu! İsfəndiyar kişi eşitmişdi ki, ərlərindən “qara kağız” gələn bəzi gəlinlər “dərdlərini yüngülləşdirmək” üçün alverçi Xeyriyyəyə pul verib dəmir yolu vağzalından çaxır aldırırlar. Xəlvətə toplaşib içirlər*”².

İsfəndiyar Millinin məclisdə içki içdiyini bilsə də, onun gözlərindəki saflığı duyur. Onun məktubları gizlətməsində pis niyyəti olmadığını anlayır. Əslində Milli İsfəndiyarın övladları ilə bağlı faciəli xəbəri gizlətmişdir. Bu baxımdan İsfəndiyar Qılınc Qurbanla eyni mövqedən çıxış edir. “...*Çaxırı zornan sıyrııb qəpik-quruş qazanmağı zə-*

həri olsun, qoy qazansın. Mən ayrı şeyin dərdini çəkirəm, İsfəndiyar kişi. Qorxum ondandır ki, Xeyrə arvad kimi tək başqalarının cilovunu boş qoyaram, yavaş-yavaş baxarsan ki, kəndin bir şaqqaşı korlanıb, əldən gedib”¹.

İsa Hüseynovun 1965-ci ildə qələmə aldığı “Tütək səsi” povesti müharibə zamanı sadə Azərbaycan kəndinin, kənd insanının ağır, məşəqqətli sınaq qarşısındakı mübarizəsini real həyat faktları əsasında canlandıran, dövrün real mənzərəsinə işıq tutan nəsr nümunəsi kimi Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan əsərlərdən biridir. Sosialist realizminin prinsiplərinə görə faciədən yazmaq qadağan idi. Yazıçının müharibə povestlərində isə faciə müharibə dəhşətinin, quruluşun qəddarlığının nəticəsidir. “Tütək səsi”ndə bir cüt “qara kağız”ların gəlməsi ilə başlayan faciə Cümrünün anasının qarşısında diz çöküb hönkürməsi ilə daha da dərinləşir. “*Cümrü qağamızın birdən-birə belə ehtirasla hönkürməsi, müsibətimizin necə böyük olduğunu bizə yenidən anlatdı*”².

Bir ailənin timsalında müharibənin Azərbaycan kəndində törətdiyi faciə kənd sovetinin sədri Cəbrayılın “*evlənmişik*”³ elanından sonra pik həddə çatır. Bir tərəfdən müharibənin onlara atasının “qara kağız” ilə vurduğu psixoloji zərbə, digər tərəfdən isə naməlum yarım milyonluq tank pulunun hesabına kənddə sədr olan Cəbrayılın dövrün əxlaq normalarına zidd davranışı, Cümrü və Tapdığı anası Söylünü zorla özünə arvad etməsi bir ailənin timsalında kəndin faciəsinin göstəricisi idi. Beləliklə, konfliktin bir tərəfində kənd sovetinin sədri, həyatın hər üzünü görmüş yetkin Cəbrayıl durursa, digər tərəfdə atalarını müharibədə itirən, min bir əzabla aclıq, yuxsulluqla mübarizə aparan

¹ Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.36

² İsa Hüseynov. Povestlər. Bakı, “Gənclik”, 1967, s.45

¹ İsa Hüseynov. Povestlər. Bakı: “Gənclik”, 1967, s.50

² Yəne orada, s.77

³ Yəne orada, s.91

Cümrü, Tapdıq və onun dostları dayanır. Bu savaşın əsasında insan mənəviyyəti, əxlaqi sərvətlər durur. Cəbrayıl dostu Muxtarın evinə soxulmaqla kəndin dəyərlərini təhqir etmiş olur. Yazıçı nə qədər gücsüz olsalar belə, öz qəhrəmanları Cümrü, Tapdıq və Nurunun qələbəsinə inanır. Gələcək də məhz onların çiyinlərindədir.

Tapdığı qorxusu da Cəbrayıl kimilərin davranışlarının kənddə normaya çevrilərək mənəvi aşınmanı, xalqın min illərdə yaşatdığı qaydaları tapdaması ilə bağlıdır. *“Qorxum bircə ondandı ki, öyrəşərik.... –Nəyə öyrəşərik? Onun zalımlığına. Qorxuram öyrəncəkli olarıq”*¹.

İsa Hüseynov özünün yetkin yazıçı düşüncələrini özünün gənc qəhrəmanlarının vasitəsilə əsərə gətirir, onların əsas mübarizə amalına çevirir. Xalq yazıçısı Anar bu məqama diqqət edərək yazır: *“Tapdıq uşaq olsa da, başa düşür ki, hər şeyə alışmaq, öyrəşmək olar, qəmə, kədərə də, məhrumiyyətlərə də, qəddarlığın özünə də. Öyrəşəndən sonra isə qəddarlığa yamanlıq kimi yox, zərurət, norma kimi, az qala təbii hal kimi baxırsan”*².

Cümrünün bütün bu faciələrin qarşısında tütək çalmasını, tütək düzəldərək camaata paylamasını kənd əhalisi dəlilik kimi qiymətləndirsə də, əslində bu fakt yazıçının qəddarlığa, zülmə, ədalətsizliyə münasibətidir. Yazıçının “Saz” povestindəki saz, “Tütək səsi”ndə tütək, eyni zamanda Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” povestində Mirzəqulun qopuzu arxetipə çevrilir və yazıçıların baş verən hadisələrə münasibətini göstərməyə kömək edir. Cümrünün tütəyi zalımlığa, qəddarlığa qarşı üsyanıdır. O, bu cür mübarizə üsulu seçmişdir. Eyni situasiya ilə Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində rastlaşmaq mümkündür. Hamının dəli adlandırdığı Kefli İsgəndər içkini vasitə kimi istifadə edərək,

xalqa həqiqəti çatdırmağa, nadanlıqdan uzaq olmağa çağırır. Cümrünün də tütək çalması, xalqa tütək paylaması da bir çağırışdır. Cəbrayılın timsalında zalımlığın, qəddarlığın, ədalətsizliyin və ən əsası kənd insanının vicdanının ayaq altına salınmasının normaya çevrilməsinə qarşı etiraz çağırışıdır.

Povestdə Nuru ağır müharibə şərtlərində sınağa çəkilir və bu sınaq əsərin, ümumiyyətlə sənətkarın yaradıcılığının mahiyyətini, məqsədini ifadə edir. Nurunun evdə hər gecəsi kiçik qardaşının “əppək! əppək!” iniltilərini eşitməklə keçir və o, var gücü ilə qardaşına çörək tapmağa çalışır. Çingiz Aytmatovun qeyd etdiyi kimi, *“müharibə dövrünün uşaqlarının bir xüsusiyyəti də budur ki, uşaqlar bilmirlər onlar niyə ac qalmalıdırlar”*¹.

Nəhayət, sınaq meydanında o, iki yoldan birini seçməli olur. Ya qardaşının aclığına dözməli, ya da Cəbrayılın sədəqəsini qəbul etməli idi. Nurunun hər gecə anası Söylü arvadın Tapdığa gətirdiklərini istəməyə getməsi aclıq, yoxsulluq dövründə ləyaqət uğrunda savaş idi. Nuru bilirdi ki, Tapdığıın yanına getməklə ləyaqətini tapdamış olacaq. Lakin qulaqlarında cingildəyən Şöşünün *“əppək! əppək!”* iniltisi onu seçim qarışısında qoyur. *“Bircə dəqiqə keçsəydi, mən məğlub ola bilərdim. Bu, mənim həyatımın ən çətin dəqiqəsi idi. Başımda, zehnimdə qeyri-adi bir aydınlıq var idi. Mən tamam aydınca dərk edirdim ki, yerimdən tərpənib evə doğru bircə addım atsam, daha dayana bilməyəcəm, aparıb bu ağ fətiri qardaşıma da, anama da yedirəcəm, bəlkə hətta özüm də yeyəcəm. Bunu eləsəm, demək, mən sərbah da bir başqa qapıya gedəcəyəm. Kimin qapısına? Nə təfavüti var?”*²

¹ İsa Hüseynov. Povestlər. Bakı, “Gənclik”, 1967, s.134

² Anar. Nəsrin Fəzası. “Azərbaycan” jurnalı, 1984, № 8 s. 151

¹ Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.53

² İsa Hüseynov. Povestlər. Bakı: “Gənclik”, 1967, s.142

10-15 yaşlı gəncin ağır şərtlər daxilində ləyaqət, şəxsiyyət uğrunda savaşı müharibənin yetkin, dünyagörmüş insanlara xas xüsusiyyətlərin, keyfiyyətlərin çox kiçik yaşlı yeniyetmələrin təmsalında uğurlu təsviridir. “Tütək səsi”ndəki bu məqam həm İsa Hüseynovu, həm də Çingiz Aytmatovu düşündürmüş və onların yaradıcılığının epiqrafını təşkil etmişdir. Bu baxımdan Tapdıq, Nuru Çingiz Aytmatovun Seyid (“Cəmilə” povestində), Sultanmurad (“Erkən gələn durnalar” povestində), Caynaq (“Ana tarla” povestində) obrazlarla eyni taleyi bölüşür. Ağır olmasına baxmayaraq, Nuru vicdanı seçir və sədəqədən imtina edir. Nurunun öz-özünə söylədiyi fikirlər isə artıq yazıçının müharibədən illər keçdikdən sonra öz qarşısında hesabata xarakteri daşıyır: *“İndi, aradan uzun illər keçdikdən sonra həyatımın o bir dəqiqəsi haqqında düşünürəm, mənə elə gəlir ki, o bir dəqiqədə təkcə özümün yox, atalarından “qara kağızlar” gəlmiş bütöv bir nəslin həyatı yerləşir. O vaxtın on beş yaşlı kişilərinin həyatı”*¹.

Cəbrayılın daxili aləmini sədrin atı Xarle və Mehbalı əminin küçüyü Qarabaş obrazları daha aydın şəkildə göstərir. Povestdə yarım milyon tank pulunu əldə etdiyi mənbə haqqında obrazların dilindən müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Lakin yazıçı onun şəxsində bu məqama aydınlıq gətirmir. Xarlenin qıtlıq vaxtı arpa yeyib qudurması, kənddə cövlan edərək toyuq-cücəni, hətta bəzən Nuru və Tapdığı da onlara qatarıq qovması Cəbrayılın xislətindəki naqisliyi, haramı göstərir. Mehbalı əminin küçüyü Qarabaş Cəbrayılın evindən Söylü arvadın gətirdiyi əti, pendiri yeyərək qudurur. *“On günün-yarım ayın içində kiçik ağlasığmaz dərəcədə irələnmişdi. “Xarle” kimi o da tükünü töküüb tumarlanmışdı...”*²

Sədrin atı Xarle və küçüyün qudurğanlığı Cəbrayılın xarakterini açmağa yardım edir. Yazıçı birbaşa olmasa da, dolayısı yolla həmin yarım milyon tank puluna aydınlıq gətirir. *“Mehbalı əminin küçüyü Nurunu ona görə qapmışdı ki, Söylünün Tapdığa gətirdiyi əti, pendiri yemişdi. “Adamın öz küçüyünün özünü qapması pis şeydi, Tapdıq.... Ağ fətirnən əmlək əti yeyənlər indi bu cür qudururlar: yada yalaq olurlar, qohuma dalaq....”*¹

İsa Hüseynov Cəbrayılın qazancındakı haramı acliqdan, yoxsulluqdan güclə yeriyan kənd insanlarını tapdalayan atın, onun çörəyini yeyərək sahibini qapan itin təmsalında təsvir etmişdir.

Əsər bütövlükdə faciələrdən ibarət olsa da, mahiyyət etibarilə yazıçı inamlı və nikbindir. Nə qədər inamsız görünsə də, müəllif Tapdıq, Nuru kimi qəhrəmanlarının nadanlıq, cəhalət, qəddarlıq və ədalətsizlik üzərində qələbə qazanacağına əmindir.

Müharibə gətirdiyi aclıq, səfalət, yoxsulluq, fiziki və mənəvi itkiləri ilə ağır bir sınaqdır. Həm Çingiz Aytmatovun, həm də İsa Hüseynovun qəhrəmanları bu ağır sınaq mühitində təsvir olunur. Hər iki yazıçının povestlərinin sonunda gəldiyi qənaət budur ki, insan və insani dəyərlər hər şeydən üstündür. Dünyaya gələn hər bir insanoğlu yaxşılıq da, pisliyi də insandan öyrənir. İnsanın taleyi xalqın taleyi ilə sıx bağlıdır və bu tale əbədidir. Ədəbiyyat öz humanist missiyası ilə hər zaman mührəbəyə qarşı olub. Amma Lev Tolstoyun “Hərb və Sülh” romanından sonra iki dünya müharibəsinin baş verməsi ədəbiyyatın ictimai-siyasi ideologiyalar qarşısında məğlubiyətinin göstəricisidir.

1963-cü ildə Çingiz Aytmatov müharibə vaxtı Çiydə kolxozunda yaşayan Tolqonayın və onun başına gələn fa-

¹ İsa Hüseynov. Povestlər. Bakı: “Gənclik”, 1967, s.143

² Yenə orada, s.117

¹ İsa Hüseynov. Povestlər. Bakı: “Gənclik”, 1967, s.128

ciənin əsasında “Ana tarla” povestini yazır. Onların ailəsi Çiydədə həmin Tolqonayın evində bir müddət yaşamışdır. Tolqonayın müharibədə əri və oğlanlarını itirməsinin şahidi olan sənətkar illər sonra yazdığı povestdə həmin hadisəni təsvir etmişdir. “Ana tarla” povesti bir ananın həyatda yaşadığı faciənin qarşısında mənəvi qələbəsi, insanlığın ən ali mərtəbədə ifadə olunan manifestidir. Tolqonay müharibənin ağrı-acısını yaşayarkən, sadəcə ailəsinin deyil, bütün xalqın anasına çevrilir. Suvankul və Qasımdan ayrılan, Mayselbək müharibəyə aparılarkən üzünü belə görməyə macal tapmayan, Caynaq və Alimanı itirən ananın çəkdiyi bütün iztirablara rəğmən nəvəsi Canpolatın sayəsində ümidləri tam puç olmur, gələcəyə inanır. Bu, ən böyük, nəcib insana xas xüsusiyyətdir.

Yazıçı əsərdə torpaqla insanın dialoqu kimi şərti üslubdan istifadə etmişdir. Onlar dövrün tələbləri, siyasəti, iqtisadiyyatı, insan həyatı, onun keçmişi, bu günü və gələcəyi haqqında müzakirələr aparırlar. Yazıçı bu əsərdə nə qədər çətin, faciəli olsa da, sonunda insan nəcibliyinin, inamının, mübarizəsinin qələbəsinə inanır və onu Tolqonayın timsalında təsvir edir. Qırğız kəndində əri Suvankul və oğlanları Caynaq, Qasım, Mayselbək və gəlini Alimanla xoşbəxt yaşayan Tolqonayın taleyi Qasımın -“*Ana, müharibə!*” deməsi ilə alt-üst olur. Yeni həyat, müharibə həyatı başlayır. Ard-arda ərini və üç oğlunu itirən ananın yeganə ümid yeri, sığınacağı onlara bərəkət verən, həyat verən torpaqdır. Müqəddəs sayılan torpaqla əsərdə müqəddəsləşən insan Tolqonayın dialoqunda yazıçı bəşəriyyətin xilas yolunu düşünür. Tolqonay üçün torpaq müqəddəsdir, inanc yeridir. O, öz xoşbəxtliyini də torpaqdan istəyir: “*Torpaq, sən bizim hamımızı öz sinəndə saxlayırsan; əgər sən bizə xoşbəxtlik bəxş etməyəcəksənsə, onda niyə torpaq olursan, biz*

isə niyə dünyaya gəlirik? Biz sənənin övladlarıyıq, torpaq, bizə xoşbəxtlik ver, bizi bəxtəvər elə!”¹

Yazıçı Tolqonay ananın timsalında qırğız xalqının obrazını yaratmışdır. Müharibənin sərtliyi, aclıq, yoxsulluq, “qara kağız”larla gələn fiziki itkinin ağır mənəvi zərbəsini yaşayan Tolqonay nəcib insani hislərini itirmir, əksinə, daha da güclənir. Xeyirxahlıq ananın ən ali dəyərinə çevrilir. “*Sən çox istəyirdin ki, insanlar insan olaraq qalsınlar, istəyirdin ki, müharibə insanların qəlbini şikəst eləməsin, istəyirdin ki, müharibə onların xeyirxahlıq, rəhmətlik hislərini öldürməsin. Sən hər şeyi bunun naminə etdin. Dünyada yalnız xeyirxah işlər əbədi yaşayır, qalanları isə yox olub gedir.. Axı xeyirxahlıq yolda düşüb qalmayıb, ona təsadüfən rast gəlmək olmaz. Xeyirxahlığı insan insandan öyrənir”².*

Necə ki, “Saz” povestində İsfəndiyar kişi, “Gün var əsrə bərabər” romanında Yedigey xalqı təmsil edirsə, Tolqonay da daşdığı nəcib, insani, bəşəri dəyərləri ilə bir xalqın obrazıdır. “*Mən həmin an düşündüm ki, gövdə kökün üstündə bitdiyi kimi, ananın xoşbəxtliyi də xalqın xoşbəxtliyi ilə bağlıdır. Xalqın taleyi ilə ananın taleyi ayrılmazdır. Başıma min bəla gəlsə də, həyatım ciddi çətinliklərə düşər olsa da, mən inamımdan heç vaxt dönmərəm. Xalq yaşayır deyər mən də yaşayıram”³.*

Tolqonay nə qədər əzablara sinə gərib taleyi ilə barışsa da, müharibə onun ailəsi ilə birlikdə bütün ümidlərini alt-üst etmişdir. Müharibənin dəhşəti Tolqonayın min illər boyu müharibələr görmüş, üzərində olmayan hadisələrin baş verdiyi torpaqla dialoqunda aşkar təsvir edilir. “-*Ey*

¹ Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Əndər” nəşriyyatı, 2004, s.12

² Yenə orada, s.46

³ Yenə orada, s.20

əziz torpaq, de görüm haçan, hansı vaxtlarda ana belə iztirab keçirib, əzab çəkib? -Bilmirəm, Tolqonay. Dünya sənin vaxtında olan müharibəni heç zaman görməyib”¹.

Əsərdə torpaq canlıdır. O, insan kimi danışır, əzab çəkir, Tolqonaya təsəlli verir. Torpaq min illərdən gələn tarixi keçmişin Tolqonayla dialoqunda mövcud dəhşətə münasibət bildirir. Torpaq milyon illər yaşı olan tarixin özüdür. İnsanın yaradılışından bu günə qədər keçdiyi yolların, etdiyi əməllərin tək şahidi tarixdir. Əsərdə torpaq gəlib-keçmiş tarixin özünü xarakterizə edən simvoldur.

Tolqonay “qara kağız”lar gəlsə belə, sona qədər ərinin və övladlarının qayıdacağına inanır. Müharibə bitdikdən sonra kəndə sağ bir nəfərin qayıtdığını və onun doğmalarının öldüyünü bilən ana ağır psixoloji zərbə alır. Bir tərəfdə qələbə sevinci, digər tərəfdə ər, övlad itkisinin vurduğu mənəvi zərbə qarşısında ananı bir sual düşündürür. Sevinc hissi güclüdür, yoxsa kədər? Ana qələbədən üzr istəyir. Kədər hissi, övlad itkisinin yerini qələbənin qazanılması doldura bilmir. Tolqonay bu anda deyir: *“Analar uşaqları həyat üçün, yer üzərindəki adi xoşbəxtlik üçün doğurlar...”²*

Tolqonayın qələbədən üzr istəməsi əslində, müharibənin qırğız kəndində törətdiyi faciəni, heç vaxt sağalmayacaq yaranı, yeri doldurulmayacaq boşluğu göstərir. Heç bir ana övladını belə bir müəmmalı müharibədə, dünya ağalığı iddiasında olan iki imperiyanın, iki azğınlaşmış ideologiyanın qarşıdurmasında itirməyi istəməzdi. İmperiyanın “qələbə” himnləri gerçekliyi ifadə etməyən mənasız pafos idi. Tolqonay ana bu acı gerçekliyi göstərən obrazdır. Müharibə onun həyatını puç etdi. Ərini və övladlarını əlindən aldı. Ən əsası isə onun oğlanlarının həyatı, arzularının üstündən xətt

çəkdi. *“Müharibə nə qədər adamı məhv etdi. Əgər müharibə olmasaydı, mənim Caynağım necə gözəl, nəcib adam olacaqdı! Onların həyatı qabaqda idi, arzuları böyük idi. Müharibə əsl gənclik çağında, onları baltalayıb məhv etdi. Əgər müharibə olmasaydı, Suvankulla Qasım hələ nə qədər iş görərdilər....”¹*

1975-ci ildə Çingiz Aytmatov “Erkən gələn durnalar” povesti ilə yenidən müharibə mövzusunə qayıdır. Povestdə müharibənin gerçəkləri dövrün yeniyetmələrinin başlarına gələn həyat hadisələri əsasında qələmə alınmışdır. Əsərin qəhrəmanları 15-16 yaşlı gənclərdir və Çingiz Aytmatov da müharibə vaxtında təxminən bu yaşlarda idi. Bu baxımdan povest yazıcının öz uşaqlığından bəhs edən və şəxsi avtobioqrafiyasını ən yaxşı əks etdirən əsərlərdən biridir. Əgər “Üz-üzə”, “Cəmilə”, “Ana tarla” povestlərinin qəhrəmanları yazıcının apardığı müşahidələrinin nəticəsində yaranmışdısa, “Erkən gələn durnalar” povestində bilavasitə özü iştirak edir. Çingiz Aytmatov müsahibələrinin birində demişdir: *“Mən həm biraz Seyidəm, həm də Sultanmuradam”².*

“Cəmilə”də Seyid, “Ana tarla”da Caynaq kimi Sultanmurad və onun dostları da vaxtından əvvəl böyümək, kişiləşərək ön cəbhəyə aparılanların yerini alaraq kəndin ağır yükünü daşmalı olurlar. İnkamal müəllimənin Coğrafiya dərində Seylon adası haqqında danışdıqlarını dinləyən Sultanmurad və onun dostları Anatay, Erkinbəy, Ergəş və Qubatqul kolxoz sədri Tinaliyevin təkidi ilə məktəbi tərk etmək məcburiyyətində qalırlar. Povestdə baş verən faciəvi hadisələrin fonunda Sultanmuradla sinif yoldaşı Mirzagül

¹ Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.43

² Yəne orada, s.64

¹ Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.52

² Güner Yürekli. Aytmatov Tanrısını arıyor. “Cumhuriyet” gazetesi, 1987 17 kasım

arasındaki saf sevgi münasibətləri yüksək bədii boyalarla əks olunmuşdur.

Beləliklə, məktəbdən ayrılan yeniyetmələr “Aksay desantı” adlanan qrup yaradaraq Aksaydakı boş torpaqları əkməyə hazırlaşır. Durnaların erkən gəlməsi və yazı gətirməsi yeniyetmələrin ən böyük arzusu və itkilərlə, yoxsulluqla mübarizədə yeganə təsəlliləridir. Hər biri müharibəyə gedən atalarının adına minərək sanki döyüşə hazırlaşır. Yazıçı gənc qəhrəmanlarını sanki yeni ərazi fəth edəcək orduya bənzədir. *“İlk günlər açıq havada suvadağa gedəndə atların gözləri alacalanırdı, qıçları dolaşırdı, sonralar isə oynayıb səkməyə başladılar, ələxsus da çaydan qayıdanda. Hərə öz döyüş köhləninin belində atları suvarmağa elliklə aparırdı. Sultanmurad Çabdarı minərdi, Anatay - Oktor, Erkinbəy - Akbairəki, Ergəş Altıntuyaqı, Qubatqul da Jibekjalı. Kiçik ilxını hər tərəfdən əhatə edərək çaya tərəf qovub aparırdılar”*¹.

Əsərdə yazıçı kolxoz sədri Tinaliyevi Manasla müqayisə edir. İkinci Dünya müharibəsinin ədalətsiz şərtləri, sovet quruluşunun əksər məqamlarda yerli xalqların milli adət-ənənəsinə biganə, zidd mövqeyi olsa da belə, “Erkən gələn durnalar” povestində sanki mövcud dünya daxilində ayrıca bir dünya təsvir olunur. “Aksay desantı” adını alan Sultanmurad və onun dostlarının qrupu Manas hesab etdikləri Tinaliyevin rəhbərliyi ilə döyüşə hazırlaşır. *“Hər verilən əmri yerinə yetirməyə hazır idilər. Qarşılarındakı döyüşçü sanki Manas idi. qır saçlı, zirehli, heybəli Manas! Və özlərini də onun sadıq, igid döyüşçüləri. Qılıncları belərində, qalxanları əllərində idi”*².

Sultanmuradın at belində oğruları sona qədər qovması, sonda qurdla üz-üzə gəlməsi bu mübarizəni şərtləndirən

başlıca məqamlardır. “Aksay desantı” mövcud dünyadakı şərə, ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmış və sonda məğlubiyyətləri ilə mənəvi qələbəyə çatmışlar. Əsərin “Erkən gələn durnalar” adlanması da yeniyetmələrin arzusu ilə durnaların tez gəlişi və yazı gətirməsi, “Aksay desantı”nın fədakarlığı ilə bu gəlişin yoxsulluqla üz-üzə qalan insanlara bol məhsul, sevinc bəxş etməsi ümidləri ilə əlaqədardır. İnkamal müəllimə Seylon adasından danışarkən Sultanmurad bir anlıq da olsa hər şeyi unudub özünü orada xoşbəxt hiss edir. Durnaların gəlişini görəndə də evdəki xəstə anasının aclıqla mübarizəsini, atasından aylarla məktub gəlmədiyinə görə keçirdiyi dərin izzəti unudur. Dostları ilə birgə durnaların arxasınca qaçaraq bir müddətlik olsa da xoşbəxt olur.

Doğrudur, yazıçı əsərdə yeniyetmə qəhrəmanları ən ali insani dəyərlərin daşıyıcısı kimi nikbin qələbə ruhunda təsvir etsə də, faciəvi sonluqdan qaçmaq mümkün olmur. “Aksay desantı”nın arzularının üzərindən bir gecə oğruların gəlişi və atları oğurlamaları ilə xətt çəkilir. Sultanmurad taleyin bu amansız qərarı ilə razılaşmır. Böyük ümid və xəyallarla yaza hazırlaşan, qarşılarına qoyulan məqsədi yerinə yetirə bilməmələri reallığı ilə barışa bilmir. Sona qədər mübarizə aparır. Sultanmuradın nəticədən asılı olmayaraq ədalətsizliyə qarşı mübarizəsi əsərin fəlsəfi məzmununu, əxlaqi təməlini təşkil edir.

Oğrular atları qaçıranda atasından ona qalan Çabdarı minərək sona qədər onların arxasınca çapır və Çabdarın vurulması ilə həyat puç olur. Sultanmurad qan qoxusuna gələn canavarlarla üz-üzə qalır və bu məqamda da əsər bitir. Yazıçı qəhrəmanın sonrakı taleyini göstərmir və bəlkə də onun real dünya qarşısındakı fiziki məğlubiyyətini qəbul etmək istəmir. Beləliklə, onun Aksayı fəth etmək, Çabdarın

¹ Çingiz Aytmatov. Qiyamət. Bakı, “Yazıçı”, 1991, s.299

² Yenə orada, s.295

belində qardaşını atasını qarşılamağa aparmaq arzuları yerinə yetmir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ünsürlərinin təsirinin aşkar hiss olunduğu “Erkən gələn durnalar” povesti sanki əfsanələrdəki qaranlıq və işıqlı dünya arasındakı savaşı xatırladır və sanki əsərin qəhrəmanları inam və mübarizlik keyfiyyətləri ilə “Manas”, “Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarının özüdür. Yazıçı ağır müharibə şərtlərində yüksək mənəvi dəyərləri önə çəkərək xalqın ölməzliyini ifadə edir.

Bir-birindən min kilometrə uzaq məsafədə yerləşən Azərbaycan və qırğız kəndlərinin müharibə sınağı qarşısındakı tale bənzərliyi və qəhrəmanlarına yanaşmada ən ali insani dəyərlərlə yanaşması iki böyük yazıçının yaradıcılığında oxşar məqamların yaranmasına səbəb olmuşdur. Hər iki yazıçının əsərlərində avtobioqrafizm güclüdür və baş verən hadisələr şəxsi müşahidələrinin nəticəsidir.

Həm qırğız, həm də Azərbaycan nəsrində İkinci Dünya müharibəsinə yanaşmada meydana çıxan oxşar məqamlar türk xalqları nəsrinin tarixi proseslərə adekvat münasibətinin göstəricisidir. Akademik Nizami Cəfərov özünün “Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası” məqaləsində iki xalqın ərsəyə gətirdiyi yaradıcılıq nümunələrini müqayisə edərək, onları eyni təfəkkürün məhsulu hesab edərək yazır: *“50-ci illərin sonu, 60-cı illərdə Çingiz Aytmatov “Cəmilə”, “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim”, “Köşək gözü”, “İlk müəllim”, “Ana tarla”, “Əlvida, Gülsarı” povestərini yazır – oxşarlığa baxın: bu zaman İsa Hüseynov da təxminən eyni problemlərlə bağlı silsilə povestlər üzərində işləyir; həm də oxşarlıq təkcə problematikada deyil, təfəkkür mədəniyyətinin eyniyyəti var, -*

cəsarətlə demək olar ki, 60-cı illərdə “Cəmilə”ni, yaxud “Ana tarla”ni İsa Hüseynov da yazardı...”¹

“Erkən gələn durnalar” povestinin qəhrəmanı Sultanmurad və onun dostları, “Cəmilə” povestinin qəhrəmanı Seyid, “Tütək səsi”nin qəhrəmanları Tapdıq, Nuru, Cümrü ilə eyni taleyi bölüşür, hər iki yazıçının qəhrəmanları haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparır. Bir çox məqamlarda ədalətsizliyin səbəbi kimi təkcə müharibə şəraiti deyil, mövcud quruluşun xalqın ali dəyərlərinə qarşı mövqeyi də rol oynayır. “Tütək səsi”ndə tütək, “Saz”da saz “Üzüzə”də komuz xalqın tarixinin, varlığının göstəricisi kimi mövcud quruluşun özünə də qarşı çıxır. “Saz”da İsfəndiyar, “Ana tarla”da Tolqonay, “Erkən gələn durnalar”da Tinaliyev ədalət, ləyaqət mücəssiməsinə çevrilərək xalqlaşır. Hər iki yazıçı qəhrəmanlarına və xalqına yüksək məhəbbət və ləyaqət hissi ilə yanaşır. Bütün sınaqlara baxmayaraq xalqın milli varlığını, özünü qorumasını alqışlayırlar.

¹ Nizami Cəfərov. Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, s.8

2. ÇİNGİZ AYTMATOVUN “ÇİNGİZ XANIN AĞ BULUDU” VƏ YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN “QƏTL GÜNÜ” ƏSƏRLƏRİNDƏ REPRESSİYA

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qafqazı və Orta Asiyayı işğal etməyə başlayan Çar Rusiyası imperiyanın prinsiplərinə uyğun olaraq zəbt etdiyi torpaqlarda müstəmləkəçi siyasət yürütmüşdür. Təbii ki, onların əsas məqsədi asan idarə olunan rəiyyət formalaşdırmaqdan ibarət idi. Yerli əhalinin təhsil alması ilə bağlı məsələdə Çar rəhbərliyinə təqdim olunan proqramlarda əsas iki xətt mövcud idi. Çar ideoloqlarının bir qismi belə fikirləşirdilər ki, yerli xalqlara təhsil verməyə gərək yoxdur. Savadsız xalqı daha asan idarə etmək olar. İkinci qisim isə məhdud şəkildə savadlanmanın tərəfdarı idilər. Türkünstan general qubernatoru Kuropatkin rəhbərliyə məktublarının birində yazırdı: *“Biz yerli xalqı, tərəqqidə, məktəbdə rus həyatından 50 il geridə tutduq”*¹.

Kuropatkinin bu fikri Çar imperiyasının yerli xalqlara qarşı yürüdülmən geriçi imperiya siyasətinin mahiyyətini açıqlamış olur. Eyni fikir başqa bir imperiya rəhbərlərindən biri olan M.Muropiyev tərəfindən belə ifadə olunmuşdur: *“Müsəlmanların təhsilində əsas məqsəd onları ruslaşdırmaqdır... İkinci prinsip isə İslamı pozmaqdır”*².

Çar rəhbərliyinin yerli xalqlara qarşı ideoloji planları heç də öz düşündükləri kimi nəticə vermədi. Mirzə Fətəli Axundzadənin, Çokan Vəlixanovun çiyinlərinə çar paqonlarını taxmaqla istədikləri idarəetmə modeli qurmağa çalışsan imperiya rəhbərliyi tam əksini gördü. Əsası Mirzə Fətə-

li Axundzadə tərəfindən qoyulan milli maarifçilik, çağdaşlıq hərəkatı sonradan Azərbaycanın və digər Orta Asiya türk xalqlarının həyatında mühüm başlanğıc oldu. Türk xalqlarının böyük maarifçi ziyalı nəsli yetişdi. İmperiyanın *“parçala, hökm sür”* ideologiyasına qarşı İsmayıl bəy Qaspiralı *“Dildə, fikirdə və işdə birlik”* tezisini irəli sürdü. XIX əsrin 80-ci illərində Tatarıstanda *“Tərcüman”* qəzeti və *“üsuli-cədid”* məktəbləri ilə Qaspiralı əslində rus başbilənlərinə alternativ proyekt ortaya qoymağı bacardı.

Maarifçilik sahəsində ən böyük işi sözsüz ki, mətbuat gördü. *“Əkinçi”*, *“Tərcüman”*la başlayan milli mətbuat *“Molla Nəsrəddin”*, *“Füyuzat”*, *“Türkünstan”* və digər mətbu nəşrlərlə inkişaf etdi. Dövrün ziyalıları əvvəlcə mədəni muxtariyyət sonra ərazi muxtariyyəti və nəhayət, çağdaş dünya modelində müstəqil dövlətin qurulması fikrini irəli sürdülər və bu fikri uğurla gerçəkləşdirməyi bacardılar.

Çar Rusiyası türk xalqlarının ideya və fikirlərinə nifrətlə yanaşır və mümkün qədər hərəkatı boğmağa çalışırdı. Həbslər, sürgünlər, qətlər milli müqaviməti nəinki zəiflətdi, əksinə, daha da gücləndirdi.

İmperiyanın çöküşü labüd idi və belə olan təqdirdə ortaya bir sıra qüvvələr çıxdı. Bu mübarizədə bolşeviklərin qalib gəlməsi və elə ilk başlanğıcda Çar II Nikolayın ailə üzvlərinin qətli gələcək qəddarlıqlarından xəbər verirdi. Yerli türk xalqları bolşeviklərin əsas məramının fərqlində idilər. Görkəmli özbək ədibi Əbdürəuf Fitrət bolşeviklərin qalib gəlməsi ilə bağlı məqaləsində yazırdı: *“Yeni bəla gəldi, bolşevik bəlası”*.

Bolşeviklər yerli xalqların müstəqillik fikrini heç bir vəchlə qəbul etmirdilər. Terror hesabına olsa da, Qafqazda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətini, Orta Asiyada müstəqil-

¹ Fatma Açıq. Özbək türk şairi, yazarı, dil bilimcisi və düşünürü Abdurauf Fitrat. Kök dergisi, sayı: 4, 2002, s. 49

² Dilorom Alimova. Mustabid Tüzimnin Özbəkistan Milli Baylıqlarını Talaş Siyasəti: Tarih şahidliyi və sabakları. Toşkent, Şark, 2000, s.171

¹ Fatma Açıq. Özbək türk şairi, yazarı, dil bilimcisi və düşünürü Abdurauf Fitrat. Kök dergisi, sayı: 4, 2002, s. 42

ləşən quruluşları işğal yolu ilə məhv etdilər. 20-ci illərdə müstəqil dövlət uğurunda mübarizə aparılmağa qarşı sürgün, həbs və qətlərə başlandı. 30-cu illərdə isə ictimai-siyasi və ədəbi həyatın bütün sferalarını əhatə edən təzyiqlər vüsət aldı. Bu prosesin zirvə nöqtəsini 1937-1938-ci illərdə törədilən repressiya təşkil etmişdir.

Sovet imperiyasının 1937-38-ci illərdə törətdiyi repressiya quruluşunun mahiyyətindəki qəddarlığın ifadəsi idi. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində qəsdən, imperiyanın dayaqlarını qorxu yaratmaq yolu ilə möhkəmləndirməyə hədəflənən dalğa, irq və din fərqi qoymadan ölkə boyu tüğyan etmişdi. Yerli rusların bu dalğanın qurbanı olması sırf ideoloji xarakter daşıyırdısa, türk xalqları üçün ideoloji müstəvi ilə yanaşı, həm də milli mahiyyət kəsb etmişdir. Misal üçün, Çingiz Aytmatovun atası Torequl Moskvada Qızıl Professorluq İnstitutunda oxuyan bolşevik idi. Onun repressiya qurbanı olmasının hər hansı ideoloji səbəbi ola bilməzdi. Qanlı dalğa ilə xalqların düşünən beyinlərini aradan götürməklə intellektual bazanı zəiflətməyə, müstəmləkəçi imperialist mövqelərini bölgələrdə gücləndirməyə çalışılırdı. İmperiya rəhbərliyi bu müdhiş terrorla müstəmləkəçiliyi gücləndirmək məqsədi güdüdü. "Çingiz xanın ağ buludu" əsərində müstəntiq Tansıkbayov dövrün real mənzərəsini, qəddarlığın yaratdığı vahiməli süni mühiti olduğu kimi təsvir edir. "...ana dilindən imtina etməyə qədər hər cür milli dəyərləri nümayişkarana şəkildə danırdılar. Əgər biri hər addımbaşı Lenin dilində danışdığını, Lenin dilində düşündüyünü təkrarlayırsa, gəl beləsinə iliş görüm, necə ilişirsən...."¹

Repressiya bütün mahiyyəti ilə ilk növbədə yerli xalqların milli özünəməxsusluğunu məhv edərək sovetizmin

(bolşevizmin) dayaqlarını möhkəmləndirməyə və Çingiz Aytmatovun vurğuladığı kimi, manqurt nəsil formalaşdırmaq məqsədilə bilərəkdən törədilmişdi. Çar Rusiyasının müxtəlif layihələr, həbslər və sürgünlərlə qarşısını almağa çalışdığı milli düşüncəni bolşeviklər fiziki terrorla məhv etməyə cəhd göstərdi. "30-cu illərin analoqu olmayan repressiya kabusu təkə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağuşuna alaraq xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənaviyyəyə, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu"¹.

Heç şübhəsiz ki, bu cür davranış ötən əsrin ən böyük imperiyasının rəhbəri Stalinin anatomiyasından doğurdu. Stalin hələ ötən əsrin əvvəllərində, bolşevik-mənşevik mübarizəsi gedərkən şəxsi fikir və düşüncələrində, proqramında kütləvi terrorun vacibliyini vurğulayırdı. Stalinlə bir müddət təmasda olmuş Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə imperiya rəhbərinin xarakterini Stalinin ölümündən sonra qələmə aldığı "Stalinlə ixtilal xatirələri" adlı silsilə məqalələrində onun anatomiyasından doğan və kütləvi terroru dəstəkləməsi barədə yazmışdır. Belə ki, xatirələrin "Müdhiş İvan bir idealdir" hissəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bakı-Moskva qatarında Stalinlə ikili söhbətlərində kütləvi terror məsələsində həmsöhbətinin dediklərini belə xatırlayır: "- Yox, - dedi, yanılırsınız, terrorun, hələ kütləvi terrorun tarixdəki rolu mühümdür. Biz bolşeviklər, təbii ki, şəxsi terroru qəbul etmirik. Bunun faydası yoxdur. Bu, esərlərin sistemidir. Fə-

¹ Bədirxan Əhmədov. Ədəbiyyat və repressiya; xarakteri, genezisi və yanaşma meyilləri
http://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=55058

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2004, s. 302

qat kütləvi terror başqa, onu qəbul və tətbiq edəcəyik. Bunun faydası isə şübhəsizdir”¹.

Qırğız və Azərbaycan nəsrində eyni motivli əsərlərin yaranmasının obyektiv səbəbləri vardır. Təbii ki, imperiyanın yürütdüyü siyasətin xalqlarda oxşar təsiri, eyni zamanda buna adekvat münasibətdə etnik cəhətdən eynilik bu və ya digər dərəcədə bir-birinə yaxın əsərlərin yaranmasını şərtləndirmişdir. Bu baxımdan repressiya mövzusunda Çingiz Aytmatovla Yusif Səmədoğlunun əsərləri arasında paralellər az deyil.

Çingiz Aytmatov özünün “Gün var əsrə bərabər” (1980) romanı ilə bütün dünyanı silkələməyi bacardı. Əsər bir insanın faciəsindən başlamış bəşəri səviyyədə aparılan manqurtlaşmadan, imperialist maraqlardan bəhs etməklə bərabər, Abutalıb Kutubbayevin həyat faciəsi əsasında Stalin rejiminin törətdiyi repressiyadan, cinayətdən bəhs edirdi. Yazıçı romanda Abutalıbın taleyinə sona qədər aydınlıq gətirmədi və onun həyatının necə sonlanması müəmmalı qaldı. Beləliklə, “Çingiz xanın ağ buludu” povestində Aytmatov yenidən həmin mövzuya qayıdaraq, onu uşaqlıqdan narahət edən mövzunu, tarixi faciəni tam şəkildə təsvir etmişdir.

1987-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında görkəmli yazıçı Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı çap olunmuş və Çingiz Aytmatovun toxunduğu repressiya mövzunu müəllif Azərbaycan gerçəkliyinə uyğun şəkildə təsvir etmişdir. Təbii ki, hər iki yazıçının mövzuya müraciət etməsi və faciənin yüksək dəqiqliklə əks olunması onların şəxsi avtobioqrafiyaları ilə birbaşa bağlıdır. Necə ki, “Gün var əsrə bərabər” romanı və “Çingiz xanın ağ buludu” povestinin qəhrəmanı Abutalıb Kutubbayevin taleyi ilə yazıçının

atası Torequlun, əmisi Rəsulbəyin acınacaqlı sonluğu bu və ya digər dərəcədə oxşardır, “Qətl günü” romanının qəhrəmanı Sədi əfəndinin taleyi də yazıçının atası, görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun həyat hekayəsi arasında bənzərliklər çoxdur. Uşaqlıqdan süzülüb gələn xatirələr, iti müşahidələr və ən əsası yüksək yaradıcılıq istedadı bu əsərlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Çingiz Aytmatov xatirələrində Moskva vağzalında atası Torequlu son dəfə necə gördüyünü dəfələrlə xatırlamış, atasının yoxluğu onların ailəsinin həyatında çətinliklərə səbəb olmuş və yazıçının bir sıra arzularının üstündən məhz “Xalq düşməninin oğlu” ittihamına görə xətt çəkilmişdir. Onun yaradıcılığında müxtəlif formalarda qatar yolu və stansiyanın təsviri də məhz atası ilə bağlı yaranan detallardır. Yazıçı atasının taleyi ilə bağlı keçirdiyi sarsıntıları “Ana tarla” povestinin epigrafında belə ifadə etmişdir: “*Ata, bilmirəm harada dəfn olunmusan. Bunu sənə, Torequl Aytmatova ithaf edirəm*”¹.

1991-ci ildə Çon-taş adlı yerdə Qırğızıstanda repressiya qurbanı olmuş 137 nəfərin basdırıldığı toplu məzar tapıldı və Torequl Aytmatovun şəxsiyyətini müəyyən etmək mümkün oldu. Digərləri başından vurulsa da Torequlu ürəyindən güllələmişdilər və güllə ona qarşı ittihamların əks olunduğu kağızı yandıraraq ürəyinə dəymişdi. Qəribədir ki, kağız çürüməmişdi. Bakıda jurnalist Mirşahin Ağayevə verdiyi müsahibəsində Çingiz Aytmatov atasını və həmin məzarlığın açılmasını belə xatırlamışdır: “*1991-ci ildə məlum oldu. Böyük qəbiristanlıq tapıldı. Burada repressiya illərində güllələnən 137 nəfər dəfn olunub. Dağların altında. İndi bu yer belə adlanır: Ata Beyit – Ata qəbi-*

¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s. 62

¹ Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s. 7

ristanlığı. Mən təklif etmişəm bu adı. 1991-ci ilə qədər bu yeri gizli saxlayırdılar”¹.

Çingiz Aytmatov atası Torequlu, əmisi Rəsulbəyi və xalasının ərini repressiya zamanı itirmişdir. Onu ən çox təsirləndirən və həyatında həyəcanlı və çətin yolun başlanmasına səbəb atasının öldürülməsi ilə bağlı idi. Torequlun ölümü ilə bir tərəfdən anasının dörd uşağı böyütmək naminə yaranan maddi çətinliklər, digər tərəfdən “xalq düşməni” damğasına görə üzləşdikləri təhlükələr Çingiz Aytmatovun taleyində silinməz izlər buraxmışdır. Buna baxmayaraq, “Çingiz xanın ağ buludu” əsərindəki Abutalıb yazıçının atasından daha çox əmisi Rəsulbəyin prototipidir. Əmisi Rəsulbəylə Abutalıb arasında bir çox oxşar xüsusiyyətlər vardır. Yazıçı 1996-cı ildə alman jurnalisti Fredirik Hitzere verdiyi müsahibədə bu məqama aydınlıq gətirmişdir. Özünün redaktəsi ilə “Qırğızıstanda uşaqlıq” (1999) adı ilə dərc olunan sənədli kitabda əmisi Rəsulbəyi xatırlamışdır. O, əmisinin polislər tərəfindən evdən aparıldığı gecəni də heç vaxt unutmamışdı. “*Nənəm Aymxanın son uşağının adı Rəsulbəy idi. Rəsulbəy əmim zəkali və savadlı adam idi. Atamın faciəli şəkildə ölümündən sonra Şəkərə geri qayıtdıq və bizə Rəsulbəy baxdı. O vaxt 25 yaşı var idi. Yeməklə təmin edir, əlindən gəldiyi qədər kömək edirdi. Amma tez-tez sorğu-sual etmək üçün aparırdılar. Əraziyə cavabdeh şəxslər ona artıqlaması ilə təzyiqlər edir və heçnə tapa bilmədiklərindən daha da hiddətlənirdilər. 1937-ci ilin bir gecəsində polislər onu apardı... Rəsulbəyi artıq bir daha görmədik. Deyilənə görə, Buryatda düşərgədə ölüb”².*

Xatirələrindən bəlli olur ki, Rəsulbəy xalqın tarixini yaxşı bilən, dövrün ayıq şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur.

Bu baxımdan əsərdəki Abutalıb da eynən Rəsulbəy kimi xalqın keçmişini yaxşı bilir, keçmişə aid əfsanə və rəvayət toplayırdı. Abutalıbın topladığı əfsanələrin içində “Sarıözək edamı” Çingiz xandan bəhs edir. Eyni zamanda xatirələrində yazıçı ona Çingiz adının verilməsini əmisinin istəyi olduğunu və bunun tarixi şəxsiyyət olan Çingiz xanla bağlılığını bildirmişdir. “*Mənə Çingiz adının verilməsini də o təklif etmişdi. Tarixi çox yaxşı bildiyi bəlli idi. Uşaqlara tanınmış şəxsiyyətlərin adını vermək adətində sadiq idi”¹.*

Çingiz Aytmatov Abutalıbın timsalında günahsız yerə güllələnən minlərlə türk ziyalisinin ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. O, təsvir etdiyi hadisələrin fonunda millətinin başına gətirilən faciələri dünyaya göstərməyə çalışmış və buna nail olmuşdur: “*Yerüstünün Sarı-Özəyindəki insanların iztirab və duyğularına az qala, yüz ildir biganə qalan dünya türkün faciəsinə yalnız Çingiz Aytmatovun qələminin hesabına əhəmiyyət verməyə başladı. Çingiz Aytmatov XX yüzillikdə sovet ideoloji qiyamətində yaşayan türklərin çəkdiyi zülmü ümumbəşərin ortaq faciəsi kimi tanıtmğa müvəffəq oldu”².*

Tarixi şəxsiyyətlə bədii obraz arasında bənzər paraleli Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında da apara bilərik. Əsərinin qəhrəmanı Sədi Əfəndinin “Qətl günü” adlı romanı var. Roman əsərdə tarixi göstərilmədiyi zamandakı hadisələrdən bəhs edir. Adsız hökmdarın qalanı fəth etməsi, qaladakı satqın şairlərin ənam olaraq xalqın sevimli şairinin başını istəməsi və şairin edamı Sədi Əfəndinin romanında baş verən hadisələrdir. Romandakı hadisələr bu və ya digər dərəcədə Qacarın Qarabağa yürüşü və xalqın sevimli şairi Molla Pənah Vaqifin ölümünün tarixi gerçəkliyi ilə üst-üstə

¹ Çingiz Aytmatovla təmiz söhbət (Mirşahin Ağayevlə müsahibə). Çingiz Aytmatov: Mən Manas oğluyam. Bakı, “Nurlan”, 2009, s. 5

² Cengiz Aytmatov. Çocukluğum. İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, s.12

¹ Cengiz Aytmatov. Çocukluğum. İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, s.12

² Azər Turan. Çingiz Aytmatovun ağ buludu. Türk ruhunun qələbəsi. Bakı, “Nağil evi”, 2013, 284 s.60

düşür. Yazıçının atası, görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun “Vaqif” dramı tarixi zaman baxımından eyni dövr və hadisədən bəhs edir. Akademik İsa Həbibbəyli “Qətl günü” romanını Azərbaycan xalqının Molla Pənah Vaqifdən Səməd Vurğuna qədərki mürəkkəb və keşməkeşli taleyinin ədəbiyyatda mükəmməl ümumiləşdirilməsi hesab edərək yazır: “*Qətl günü*” romanında Molla Pənah Vaqifin və Səməd Vurğunun prototipi ola biləcək obrazlar da müəyyən etmək mümkündür. Romanın uğurlu çıxmasının, ədəbiyyatımızda “*ədəbi hadisə*” səviyyəsində qəbul edilməsinin əsas səbəblərindən biri də əsərdə əks etdirilən mətləblərin, bəzi analogi məqamların, Yusif Səmədoğlu tərəfindən atası Səməd Vurğunun tərcümeyi-halında və yaradıcılıq taleyində dərinlən və əsaslı şəkildə, görünən və görünməyən tərəfləri ilə müşahidə edilməsi ilə əlaqədardır”¹.

Yazıçı özü də dəfələrlə “Qətl günü”nün “*Şair, hökmdarın hüsurundasın*”² fikrindən yarandığını bildirmişdir. Şah Qacarın Qarabağa yürüşü və dövrün görkəmli şairi Molla Pənah Vaqifin edamı və qeyri-müəyyən dövrdəki hökmdarın qalaya yürüşü və satqınlıq nəticəsində xalqın sevimli şairinin edamı arasında bənzərliklər aşkardır.

Səməd Vurğun repressiyanın fiziki qurbanlarından olmasa da, həmin illərin dəhşətini mənəvi olaraq yaşamışdır. Həmin illərin hər gününü Səməd Vurğun təhdid, sorğu-sual, ittihamlar içində keçirmişdir. Şairin xanımı Xavər xanım həmin illərin mənzərəsini, şairin keçirdiyi iztirabları öz xatirələrində yazmışdır. Heç şübhəsiz ki, “Qətl günü” kimi mükəmməl əsərin ortaya çıxmasında həmin xatirələrin, ailənin yaşadıklarının birbaşa təsiri olmuşdur: “*Gecələr*

qonşu qapılar döyülər, kimlərisə camaatın “qara qarğa” adlandırdıqları qara maşınlara basıb aparırdılar.... Qucağında körpə uşaq olmasına baxmayaraq, Səməd axşamlar məni təkcə qoyar, evdən çıxıb bir də səhər açılanda gələr, harada olması haqda bir kəlmə də danışmaz, xəyala dalar, gözlərindən isə qəm-qüssə yağardı”¹.

Həm “Qətl günü”, həm də “Çingiz xanın ağ buludu” əsərində nisbi götürəndə müstəqil mahiyyət kəsb edən və bir-biri ilə varislik əlaqəsi daşıyan tarixi dövrlər əks olunmuşdur. “Qətl günü”ndə hadisələr Sədi Əfəndinin eyniadlı romanındakı Adsız hökmdardan bəhs olunan qeyri-müəyyən tarixi dövr, Sədi Əfəndinin öz taleyinin əks olunduğu 30-cu illər və yazıçının öz dövrü, yəni 70-80-ci illərdə baş verir. “Çingiz xanın ağ buludu” povesti isə iki hissədən ibarətdir. Tarixi hissədə dünyanın ən nəhəng imperiyalarından birini qurmuş, bəşər tarixinin ən böyük hərbi strateqlərindən biri sayılan Çingiz xandan bəhs olunur. Abutalıb Kutubbəyevin topladığı “Sarıözək edamı” adlı əfsanəsində Tanrının Çingiz xana qələbə rəmzi kimi ağ bulud bəxş etməsi və ona sadıq olacağı müddətə qədər buludunun onun başının üzərində olacağı şaman tərəfindən müjdələnilir. Çingiz xanın Tanrıya qarşı çıxması, təbiətin qanunu pozmasının nəticəsində bulud onu tərک edir və onun məğlubiyyətinin başlanğıcı olur. İkinci hissədə isə 30-cu illərin məlum qanlı hadisələri təsvir olunmuşdur. Ayrı-ayrı götürdükdə hər iki əsərin hissələri müstəqil süjet, kompozisiya və personajlara malikdir. Amma bu hissələri ümumi məqsəd birləşdirir ki, onun elementləri bütün tarixi dövrlərə səpələnmişdir.

Hər iki yazıçının əsərində əsas qəhrəmanın özünün yazdığı və ya topladığı əsəri vardır. Çingiz Aytmatovun

¹ Xavər Vəkilova. Olmayan xəyanət. “El günü” jurnalı, 2003, dekabr, s.12

¹ İsa Həbibbəyli. Ədəbi tarixi yaddaş və mütəsirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007, s.359

² Səməd Vurğun. “Vaqif” dramı. Seçilmiş əsərləri, IV cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.99

əsərində Abutalıb Kutubbayevin Çingiz xandan bəhs edən “Sarıözək edamı” əfsanəsi, Yusif Səmədoğlunun romanında isə Sədi əfəndinin yazdığı və Adsız hökmdardan bəhs etdiyi “Qətl günü” romanı vardır. Həm Sədi Əfəndiyə, həm də Abutalıba qarşı irəli sürülən ittihamlarda onların əsərləri başlıca fakt, dəlil kimi istifadə olunur. Hər iki yazıçının öz şəxsi avtobiografiyasından doğan və müşahidələrinin nəticəsi kimi meydana çıxan qəhrəmanları dövrün dəhşətinin real mənzərəsini canlandırmağa imkan verir. Roman içində roman təsiri bağışlayan həmin əsərlər hər şeydən öncə xalqın qadağan olunmuş tarixini tədqiqata cəlb edir və onun keçmişinə işıq salır. Mövcud reallıq, dövrün ağır şərtləri bədii yaradıcılıq üçün daşlaşmış qəlib, aşılmaz sədd müəyyənləşdirsə belə, sözün qüdrəti hər zaman özünü ifadə etmək üçün bir yol tapmağı bacarmışdır. Bu baxımdan tarix, qədimdə baş vermiş hadisələrə münasibət yaradıcı qələm sahiblərinin dövrünə ən yaxşı münasibətini ifadə etməyə yardım etmişdir. Bədii yaradıcılıqda tarixə müraciət əsasən iki məqsədlə edilmişdir. Birinci halda, tarixdə baş vermiş hadisəyə münasibət bildirmək, tarixin qaranlıqlarına işıq salmaq, ikinci halda isə keçmişdə baş vermiş hadisədən vasitə kimi istifadə edərək dövrünün proseslərinə münasibət bildirmək məqsədi daşmışdır.

Sovet imperiyasının əsas məqsədi tarixi unudurmaq, keçmiş oktyabr inqilabından başlayan, inancından imtina etmiş vətəndaş formalaşdırmaq idi. Ona görə də milli olan hər şeyə qarşı amansız münasibət göstərilirdi. Repressiya adlı kütləvi terrorla sovet rəhbərliyi məhz bu məqsədə çatmağı qarşısına qoymuşdu. “Sarıözək edamı”nda Çingiz xan, “Qətl günü”ndə Adsız hökmdarın davranışları ilə qəhrəmanların öz dövründəki rəhbərinin – Stalinin xarakteri oxşardır. Bu baxımdan hər iki əsərdə tarixi fakta müraciət bir tərəfdən unudurulmağa çalışılan keçmişə xatırladılır, di-

gər tərəfdən dövrün mənzərəsini, imperiya rəhbərinin qəddarlığını, haqsızlığını izah etmək üçün vasitəyə çevrilir.

Şərdən şərin, xeyirdən isə xeyrin doğulması və bu varisliyin zaman və məkandan asılı olmayaraq davam etməsi, bu qüvvələr arasındakı amansız mübarizə hər iki yazıçını düşündürmüşdür. Hər iki yazıçı şərin zülmü nə qədər dözülməz olsa belə, sonunda Tanrının ədalətinin qələbə çalacağına sonsuz inamı ifadə etmişlər. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərində şərin təmsilçisi Hökmdarın “qırmızı” xətti xalqın sevimli şairini edam etdirməsi ilə başlayır və Baba Kahanın dondurucu küləyi hər şeyi buza döndərir. Bu zaman şairin kəsilmiş başı gözü açıq şəkildə olanları müşahidə edir. Xalqın sevimlisi Şairin kəlləsi saraydakı digər iki şair tərəfindən öz satqınlıqlarının əvəzində verilən ənam olaraq istənilərkən, münəccim bunun fəlakətlə nəticələncəyi ilə bağlı xəbərdarlıq edir. Bir şairin digərinin başını ənam kimi istəməsi dövrün qəddar hökmdarını belə dəhşətə gətirir: *“Belə məmləkətin bir qalasını yox, cəmi qalalarını almaq olar. Belə məmləkəti yerlə yeksan etmək olar... Mən çox məmləkətlər görmüşəm, amma şairi şairinin başını istədiyi məmləkəti görməmişdim...”*¹

Çingiz xan öz dünya hökmranlığı naminə inandığı göyə, uğur rəmzi kimi ona bəxş olunan ağ buluda xəyanət edir, təbiətin başlıca qanununa qarşı çıxır. Onun dünyaya uşaq gətirməsini yasaqlaması, bu qanunu pozan Doğulanq və Ərdənənin edam etdirməsi Tanrının qəzəbinə tuş gəlir və ağ buludun onu tərk etməsi məğlubiyyətinə və nəticədə faciəsinə səbəb olur. *“Döyüşlərdə çalınacaq zəfər naminə Çingiz xan həyatın özünün və Tanrının üzünə ağ olaraq təbiətin qanununa belə dönüklük elədi. Ona qalmış olsaydı,*

¹ Yusif Səmədoğlu. Qətl günü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.62

hətta Tanrını da özünə tabe eləyərdi, axı qadının uşağa qalması Tanrıdan xəbər gözləməsi idi”¹.

Görücü tərəfindən işarələndirilən və Çingiz xanın özünü də heyrətə gətirən Ağ bulud Tanrının nişanəsi kimi çıxış edir. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan mifologiyaya, xalqın tarixi keçmişindən süzülüb gələn mətnlərə müraciət Ağ buludun timsalında əsərdə uğurla istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda “Qətl günü” romanında Baba Kaha xalqın keçmiş inancını ifadə edən, mifoloji simvol kimi çıxış edir. Həm ağ bulud, həm Baba Kaha Tanrının nişanəsi kimi nizamlayıcı, eyni zamanda cəzalandırıcı funksiyaları yerinə yetirir.

Çingiz Aytmatov bu povestində də buludun timsalında türk mifologiyasından uğurla yararlanmışdır. O, əsərlərində mifə müraciət etməsi ilə bağlı belə yazmışdır: *“İnsanlığın daha erkən dövrünün məhsulu olan miflər xalq müdrikliliyini, onun inkişafının müəyyən mərhələsini ifadə etdiyindən çox qiymətli bir mədəni sərvətdir. Bu irsə layiqli münasibəti mən olduqca qanunauyğun sayıram. Hər bir mif öz-özlüyündə xalq düşüncəsinin gücünü əks etdirir və hər dəfə mifə müraciət etdikcə, biz elə bil ki, müasir insanın yaşadığı hər hansı bir mənəvi keyfiyyətin tarixi kökünə qayıtmış oluruq”².*

Hər iki əsərdəki tarixi dövrün qəhrəmanlarının Tanrıya inancı sonsuzdur və onlar özlərini bir növ Tanrının yerdəki elçisi hesab edirlər. “Sarı özək edamı”nda Çingiz xan inanırdı ki, ona Yerdə hakimlik Göy Tanrı tərəfindən verilib. Yoxsa Arat-kitay qəbiləsindən çıxan yetim bir oğlanın dünya hakimliyinə ayrı bir cavab tapa bilmirdi. “Qətl günü”

romanında Adsız hökmdarın Tanrıya inamı sonsuzdur. Necə ki, Çingiz xan öz uğurlu fəthlərinin, qələbələrinin əsas səbəbini Göy Tanrının ona lütfü kimi qiymətləndirirsə, Adsız hökmdar da alınmaz qalanı fəth etməsini göyün yerə, Tanrının yerdəki səlahiyyətliyinə olan inamı kimi qəbul edir. *“Qala artıq hökmdarın əlində idi. Bu, hökmdarın fikrincə, Allahın möcüzəsi idi, xudavəndi-ələmin ona göstərdiyi mərhəmətin nişanəsi idi. Tanrı hökmdarın tərəfində idi”¹.*

Həm Çingiz xana, həm Adsız hökmdara Tanrı tərəfindən xəbərdarlıq göndərilir. “Qətl günü”ndə bu vəzifəni şahın münəccimi icra edir və hökmdara əvvəlcə qalanı işğal etməməyi, daha sonra isə xalqın sevimli şairini edam etməməyi, ulduzların bunun faciə ilə nəticələnməsi barədə xəbərdarlığını çatdırır. Eyni zamanda “Sarı özək edamı”nda də görücü xana Tanrı tərəfindən ağ bulud verildiyini və Tanrıya sadıq qaldığı müddətdə bulud onun başı üzərində hərəkət edərək qələbəyə aparacağı müjdəsini verir. Lakin Çingiz xan Doğulanq və Ərdənəni edam etdirməklə, Adsız hökmdar isə qalanı darmadağın edib xalqın sevimli şairini edam etdirməklə Tanrının qəzəbinə səbəb olurlar. Doğulanq uşağın baxıcısının Tanrıya yalvarması ilə Göy Tanrının buludu uşağın başı üzərində peyda olur.

“Qətl günü”ndə başı kəsilmiş şairin üstündə ağı deyən Üfləmə Qasımın anasının yanıqlı səsi Baba Kahaya çatır və hökmdarı da, Xacə Ənvəri də buza döndərir. Şair gözləri açıq Baba Kahanın ilahi ədaləti bərpa etməsinə tamaşa edir. Ağ buludun funksiyasını Baba kaha yerinə yetirir. Əsərdə hadisələrin baş verdiyi hər üç dövrdə Baba Kaha ədaləti bərqərar edən obraz kimi çıxış edir. Ədalətin qoruyucusu nə qədər səbr edirsə belə, səlahiyyət verdikləri onu tapada-

¹ Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.313

² Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. tərtibçi Sədabə Sərvi. Bakı, “Nurlan”, 2009, s.41

¹ Yusif Səmədoğlu. Qətl günü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.75

maqda davam edir. Amma səbr bir gün tükənir və beləliklə cəza mexanizmi işə düşür. *“Məmləkətin ən qoca ağbirçəyinin dediyi son ağı - layla yayılıb, nazik, yanar ipə dönüb, uzanıb-uzanıb dağlar aşıb, ormanlar keçib, gəlib Baba Kahanın həndəvərindəki daşlardan birinə ilişdi və bu daşdan elə bir ah qopdu ki, Baba Kahanın oyumundan gələn səs dünyanı lərzəyə gətirdi:*

- Sizin kökünüz kəsilsin, ay ikiayaqlı bəndələr!

...Dərd də, azar kimi gələndə batmanla gəlir, bacım.

Baba Kahanın oyuğundan gələn hənirti ağ dumana dönüb eşiyə axdı, yuxarı qalxıb ulduzlara qarışdı, sal buzlaqların başında əriyib, nəhəng buz parçalarına dönüb hündürlükdən aşağı şığıdı, ətrafdakı quru daşları, quru qayaları döyəcləməyə başladı: qayalardan, daşlardan boğuq bir səs çıxdı, ah çəkildirmi, lənət dedildirmi - bilinmədi və həmin anda da hər qayanın, hər daşın yarığından, çatlağından hörük kimi burula-burula, buz nəfəsli hənirti qopara-qopara, bal kimi qatı olan qara bir axartı süzülməyə başladı”¹.

Sovet rəhbərliyi qeyri-şərtsiz törətdikləri cinayətlərə görə günahkar idilər. Lakin yerlərdə bu “cahanşümul” hərəkəti həvəslə icra edən və bəzən prosesin genişlənməsinə daha da təkan verənlər də kifayət qədər idi. Həm “Qətl günü”ndə, həm də “Çingiz xanın ağ buludu”nda bu funksiyaları icra edən şəxslərin ümumiləşmiş obrazına rast gəlmək mümkündür. Çingiz Aytmatovda Tansıkbayov, Yusif Səmədoğluda Salahov, Muxtar Kərimli həmin funksiyaları icra edirlər.

Sarıözək çölündə arvadı Zərifə, oğlanları Ermək və Daulla xoşbəxt yaşayan Abutalıb heç ağına da gətirmirdi ki, bir gün ömür üyüdən dəyirmanda onun taleyi həll oluna-

caq. Yüzlərlə insanın tutulması, sürgünə göndərilməsi və edamı üzərində Tansıkbayovun vəzifədə yüksəlmək planı dövrün və quruluşun sərtliyini, amansızlığını göstərən faktıdır. Əsərdə Tansıkbayov imperiyanı səciyyələndirərkən dövləti sobaya, insanı isə onu alışdıran və sönməyə qoymayan oduna bənzədir: *“Dövlət elə bir sobadır ki, odunu da, kösəyi də yalnız insandır. Özgə cür olsa, bu soba öləziyib sönər. Və ona heç ehtiyac da qalmaz. Lakin adamların özləri, üstlərində hakimiyyət olmasa, yaşaya bilməzlər, özləri özlərinə oddağ yaparlar. Ocaqçının isə peşəsi oddağa odun atmaqdır. Bax, hər şey bunun üstündə bərqərarlıdır”¹.*

Hər gün dostlarının yeni rütbə alması münasibətilə təşkil olunan mərasimlərdə iştirak edən Tansıkbayov üçün Abutalıbın işi həyatın böyük nailiyyəti, tarixin xeyirxah iltifatıdır. Axtarış zamanı evindən tapılan cızmaqaralarının içində yuqoslav partizanlarla görüşləri ilə bağlı xatirələr Tansıkbayovun “düşmən agenturasını” ifşa edərək dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək kimi cəfəng mübarizənin başlanması üçün bəhanə olmuşdur. Həmçinin evində axtarış zamanı tapılan “Manqurt” və “Sarıözək edamı” əfsanələri sosializmin əleyhinə fəaliyyət kimi qiymətləndirilmiş və ona qarşı xalqın unudulmuş qədim dilini canlandırmaq, millətin assimilyasiya olunmasına müqavimət göstərmək kimi əlavə ittihamları da Tansıkbayov əlində fakt kimi istifadə etməyi düşünür. Əlbəttə, Çingiz Aytmatov “Manqurt” əfsanəsi vasitəsilə imperiyanın xalqın söykökünü, milli varlığını unudurmaq cəhdlərinə, “Sarıözək edamı” əfsanəsi ilə isə Stalini Çingiz xanla müqayisə edərək totalitarizmin təntənəsinə işarə etmişdir.

¹ Yusif Səmədoğlu. Qətl günü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.165-166

¹ Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.306

“Gün var əsrə bərabər” romanında yazıçı Juanjuanların insanın başına dəvə dərisi keçirməklə manqurtlaşdırması ilə bağlı həmin əfsanədən bəhs etmişdir. Juanjuanlar Nayman ananın oğlu Jolamanı bu üsulla manqurta çevirirlər və o, sonda anasını tanımayaraq qətlə yetirir. Çingiz Aytmatov bu suüjetlə dövrün hadisələrini müqayisə edir: 1.Sabitcanın, Leytenantın timsalında fərdin; 2.Nayman ana qəbiristanlığının ətrafına çəkilən məfillər və onun dağıdılması ilə bağlı çağırışlarla cəmiyyətin; 3.yeni tapılmış və inkişaf baxımından Yerdən dəfələrlə irəlində olan Meşəlidöşlülərin Yer insanı ilə əlaqə yaratmaması üçün planetin səthinə maqnit qatın çəkilməsi ilə bəşəriyyətin manqurtlaşmasını təsvir etmişdir. Bu baxımdan mövcud quruluş və onun vintciyi olan Tansıkbəyov Çingiz Aytmatovun manqurt tipləridir və onların Abutalıba qarşı ittihamları rejimin siyasətinin mahiyyətini ifadə edir. *“Manqurt əfsanəsi” əcdadların unudulmaz və gərəksiz dilini dirçəltməyə, millətlərin assimilyasiya olunmasına müqavimət göstərməyə ziyankar çağırış idi, “Sarözək qətli” isə güclü ali hakimiyyətin ittihamı, dövlət mənafeyinin şəxsiyyətin mənafeyindən yüksək olması ideyasının danılması, mənfur burjuaziya fərdiyyətçiliyinə rəğbət, kollektivləşmənin ümumi xəttinin, daha doğrusu, kollektivin vahid məqsədə tabe edilməsi fikrinin inkarı idi, bununla da sosializmin neqativ dərk edilməsi arasında bir şey qalmırdı”¹.*

Əsərdə dövrün acı reallığını iki ailənin arzu və istəklərinin fərqləndirilməsinə görə münkiyəndür. Zərifə və onun övladları Abutalıbın gəlməyini, Abutalıb isə qatarla keçərkən bir dəfə uzaqdan belə olsa, öz ailəsini görməyi arzulasa da, ona qarşı ittihamlar irəli sürən müstəntiq Tansıkbəyovun arvadı *“Eybi yoxdur, bu gün-sabah biz də öz halal haqqımızı ala-*

riq”¹, oğlunun *“Ata, səni tezliklə podpolkovnik rütbəsi almağın münasibətilə təbrik edə biləcəyikmi?”²*, kimi zidd arzuları vardır. Bir ailənin faciəsi üzərində digərinin xoşbəxtliyi planlarını dövrün amansız və qəddar şərtlərinin göstəricisi idi.

“Qətl günü”ndə isə xalqın sevimlisi Sədi Əfəndini də öz qələm yoldaşı Muxtar Kərimli şərləmiş və müstəntiq Salahov tərəfindən mühakimə olunmuşdur. Ənənəvi ittihamlar ona qarşı irəli sürülməkdədir. Sədi Əfəndi yazdığı eyni adlı romanına görə, qələm yoldaşı Muxtar Kərimlinin təqdimatı ilə müstəntiq Salahov tərəfindən təqib olunur. Həm Abutalıba, həm də Sədi Əfəndiyə qarşı irəli sürülən ittihamlarda bu və ya digər dərəcədə bənzərlik var. Onlar sosialist prinsiplərinə zidd olaraq xalqın dili, tarixi uğrunda mübarizə aparmışlar. Coğrafi məkan baxımından kifayət qədər uzaq məsafədə yerləşsə belə, həm Azərbaycan və həm də qırğız nəsrində mövzuya yanaşmada eyni motivlər, bir-birinə bənzər obrazlar kifayət qədərdir.

Abutalıbın topladığı “Sarözək edamı” əfsanəsində Doğulanq və Ərdənənin qətlindən sonra baxıncının sayəsində uşaq sağ qalırsa, Sədi Əfəndinin “Qətl günü”ndə şairin ölümündən sonra Üfləmə Qasımın sayəsində onun yazdıqları gələcək nəsillərə ötürülür. Necə ki şərdən şər doğursa, eləcə də xeyirdən xeyir doğur və bu iki zaman və məkan fərqləndirilmədən asılı olmadan davam edir. Eyni zamanda Abutalıb tutulan zaman Yedigeyə övladlarına Araldan, topladığı əfsanə və rəvayətlərdən danışmağı vəsiyyəti edirsə, Sədi Əfəndinin romanı uğrunda isə onun qızı və xəstə alim mübarizə aparır. Təsadüfi deyil ki, Səməd Vurğun dindirilməyə aparılarkən “Vaqif” dramını Xavər xanıma vermiş və

¹ Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. İki cildə II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s. 296

² Yəne orada, s.297

¹ Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009, s.361

Mehdixan Vəkilova bu barədə bildirmişdir. “Şair yazıb başa çatdırdığı “*Vaqif*”in taleyindən daha çox narahat idi. O, əsəri bitirdikdən sonra bir müddət gizli saxlayıb və öz qardaşına belə deyib: “Əgər məni aparsalar, sən tez mənim əsərimi götür və etibarlı yerdə gizlət. Əsərin yerini Xavər bilir”¹.

Yusif Səmədoğlunun romanında üç dövrü birləşdirən rəmzi Kirlikir obrazı vardır. Natəmiz məxluq sayılan siçovulun zibillikdə çirkinliklə, şərlə mübarizəsi hökmdarın və onun törəmələri sayılan Salahovların, Muxtar Kərimlilərin yanında ədalətli görünür. Yəni dövrdəki vəziyyət o qədər ifrat dərəcədə pisdir ki, natəmizliklərin şahı siçovul bunların yanında pakdır və bunlara qarşı mövqeyi təbii görünür. Kirlikir şərin varisliyinin şahididir. Salahovu hökmdar törəməsi adlandırması əsərin məzmunundan doğan mücadiləni şərtləndirir. “*Salahov, – dedi, – bu dünyanın bəlasıdır. Bu dünyanın böyük fəlakətidir. – Qısaca sükutdan sonra: – Hökmdarın törəməsidir*”².

Çingiz Aytmatov “*Kassandra damğası*” romanında şərin varisliyinə dair özünün utopik fərziyyəsini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, şər əməllərin, pisliliklərin daşıyıcısı olan bütün insanlar həmin kassandra damğası ilə doğulurlar. Yaxın tarixdə İkinci Dünya müharibəsini törətmiş Stalin, Hitler də məhz kassandraların törəməsidir. Romanda sonradan dünyaya bədbəxtlik gətirəcək, şər əməllərin icraçısına çevriləcək insan embrionu ana bətninə düşdükdən ilk bir həftə ərzində özünü büruzə verir və ananın alnında xalq piqmenti peyda olur. “*Mən doğuşa qarşı çıxan embrionların göndərdiyi işarəni tapdım. Həmin embrionlara sahib*

olan qadının alnında kiçik xal piqmentləri yaranır. Bu xalı “Kassandra damğası”, mənfi siqnallar göndərən rüşeymi isə “Kassandra embrionu” adlandırdım. Mənfi nəticəli insan embrionu, ancaq hamiləliyin ilkin həftələrində öz gələcəyinə reaksiya vermək və təhlükə barədə işarə göndərmək üçün fəvqəladə bacarığa sahibdir. Sonra bu bacarıq itir. Bu da hərhalda dölün zaman keçdikcə öz taleyinə boyun əyməsi ilə əlaqədardır”¹.

Xeyir və şərin mübarizəsi dünya yaranandan bu günə qədər səngiməyən və törəyərək davam edən prosesdir. Ən qədim mif mətnlərində, dini kitablarda bu mübarizəyə dair müxtəlif əhvalatlar, hadisələr verilmişdir. Müqəddəs kitabı “*Avesta*” olan Zərdüştlük təliminin əsasında da xeyir və şər allahlarının, Əhrimən və Ahurəmzdanın mübarizəsi durmuşdur. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “*Sirlər xəzinəsi*” poemasında “*Xeyir və şər*” hekayəsində bu mübarizəni səciyyələndirmişdir. Dünya bina olandan bəri bu iki qüvvənin mübarizəsinə ötən əsrin əvvəllərində Hüseyn Cavid “*İblis*” əsərində İblisin monoloqu ilə fəlsəfi məna vermişdir:

*Onlar, əvət onlar sizi çignətməyə kafi,
Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
Bən tərək edərim sizləri əl'an, nəmə lazım!
Hiçdən gələrək, hiçliyə olmaqdayım azim.
İblis nədir? – Cümlə xəyanətlərə bais...
Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
İblis!*²

¹ Mehdiqan Vəkilov. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, “Yazıcı”, 1986, s.136

² Yusif Səmədoğlu. Qətl günü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.74

¹ Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası (Rahib Filofeyin Roma Papasına məktubu). “Ədəbiyyat” qəzeti, 2014, 21 noyabr

² Hüseyn Cavid. İblis. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı, “Lider”, 2005, s.104

Müxtəlif tarixi məkan və zamanların təsvir olunduğu “Qətl günü” və “Çingiz xanın ağ buludu” əsərlərində xeyir və şərin mübarizəsi və yazıçıların bu bəşəri mübarizəyə fəlsəfi münasibətləri əks olunmuşdur. Abutalıbın “Sarıözək edamı”ndakı Çingiz xan obrazı Sədi əfəndinin “Qətl günü”ndə Adsız hökmdardan nisbətən fərqlənir. Doğrudur, Çingiz xan qəddarlığı, amansızlığına görə Tanrı tərəfindən cəzalandırılıb ağ buluddan məhrum olursa belə o, birbaşa şərin daşıyıcısı deyil. Çingiz xan uşağın valideynlərini edam etməklə səhv etdiyini bilir. Amma onu da yaxşı bilir ki, əgər onları bağışlasa, onda orduda ona qarşı inam azalacaq, intizamsızlıq yaranacaqdır. “Qətl günü”ndəki Hökmdar isə uşaqlığında onun başına gətirilən qanlı hadisəni unuda bilmir, xədim olmasının intiqamını günahsız insanların qanı hesabına almaq istəyir. Hətta Baba Kahanın dondurucu küləyi əsməyə başlayanda belə o, heç nəyin fərqiində olmur. Çingiz xan isə başının üzərində buludu görməyəndə irəliləməyin mənasız olduğunu dərk edir və Tanrının ondan üz döndərdiyini başa düşür.

Çingiz Aytmatov Çingiz xan obrazı vasitəsilə eyni zamanda unudurulmağa çalışılan türk tarixinə nəzər salır. Təsədüfi deyil ki, əmisi Rəsulbəy ona məhz tarixi qəhrəmanın, Çingiz xanın adını vermişdir. Şər birbaşa olaraq daha çox əsərin digər hissəsində, yazıçının qəhrəmanı olan Abutalıbın başın gətirilən məlum olayda özünü açıq şəkildə büruzə verir. Yazıçı Hüseyin Cavidin fikrinə şarik olaraq dünyada insanın yaranışından bu yana mif mətnlərində, dini kitablarda yer alan xeyir və şər mübarizəsinə, onun varisliyinə və bəşəriyyətdə şərin ən böyük daşıyıcısının ən ali yaradılış olan insanın olduğunu bildirir. Abutalıbın fikrinə, onun mübtəla olduğu şərdən xilas olmaq mümkündür. “...əgər yenidən doğulub bir də yer üzünə gələcək olsa, heç onda da Tansıkbayovun arxasında dayanan sima-

sız, insanlıqdan çıxarı qüvvə ilə baş-başa gəlməkdən canını qurtara bilməz. Bu qüvvə müharibədən də qorxunc idi, əsirlikdən də dəhşətli idi, çünki uzandıqca uzanan, ola bilsin, dünya bina olandan bu günədək uzanan şər idi. Bəli, yaranmışlar içində yalnız insan şərin bunca təəssübkeş daşıyıcısı oldu”¹.

Bir şər özündən daha böyük şərin, faciənin başlanğıcıdır. Hökmdar beş yaşında axtalanarkən hiss etdiyi qan qoxusunun qisasını qalaları dağıtmaqla, insanları qılıncdan keçirməklə almaq istəyir, amma içindəki qəzəb soyumur. “Bu, tarixi və psixoloji bir həqiqətdir ki, öz naqisliyini bəla həmişə əlavə bəla ilə tamamlayır. Belə bəla təşəbbüsünə təsirli nümunələr romanda çoxdur. Beş yaşlı körpəni saray zirzəmisində axtalayır və qan qoxusu bütün ömrü boyu uşağın zehmində və burnunda qalır. Zorakılıqdan min qat artıq zorakılıq doğur”².

Hər nə qədər şər mövcuddursa, Tanrının nizamının, xeyirin sonda qələbəsi labüddür. Hər iki yazıçının gəldiyi qənaət də məhz budur. “Qətl günü”ndə Hökmdar və onun varisləri Muxtar Kərimli, Salahovlar şəri təmsil edirlərsə, Şair və onun varisi Sədi əfəndi xeyir qüvvənin təmsilçiləridir. Şairin əlyazmalarını Üfləmə Qasım qoruyub gələcək nəsillərə ötürürsə, Sədi Əfəndinin romanı uğrunda onun qızı Səlimə xanım və Xəstə alim mübarizə aparır. “Şairin başını hökmdardan ənam istəyən şairlə yanaşı həyatı bahasına onun əlyazmalarını qoruyan Üfləmə Qasım varsa, Sədi Əfəndini həyatdan küsdürən Muxtar Kərimli ilə bərabər, onun romanını uzaq ellərdə saxlayan bir kimsə varsa, demək, hələ ki, dünyanın sonu deyil. Demək hardasa işiq ya-

¹ Çingiz Aytmatov. Çingiz xanın ağ buludu. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.365

² Yaşar Qarayev. Qətl günü. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, “Yazıçı”, 1988, s. 160

nır. *Və o işıq yaxşı adamlardan süzülə-süzülə, Baba Kahanın himayəsi ilə əsrlərdən-əslərə yol gəlir*"¹.

Çingiz xan və Adsız hökmdar göydəki Tanrıya sonsuz inanıb özlərini onun yerdəki təmsilçisi hesab edirlərsə, müasir dövrün hökmdarı daha irəli gedərək özünü Tanrı elan etmişdir. Həm Çingiz Aytmatovun, həm də Yusif Səmədoğlunun gəldiyi qənaət bundan ibarətdir. Dövrün hökmdarı öz sələflərindən daha irəli gedərək özünü yerin-göyün mütləq hakimi Tanrı elan etmişdir. Yusif Səmədoğlu nisbətən üstüörtülü mövzuya toxunsa da, Çingiz Aytmatovun əsərində birbaşa adı ilə ifadə edilmişdir. *"...bizim allahımız karvanın sarbanı öndə gedən dəvənin cilovunu necə tutursa, bilirsiniz zamanənin cilovunu eləcə əlində dəstələyən dahi rəhbərimizdir, bu, bizim İosif Vissarionoviçdir!"*².

Peter Rudyakov "Qətl günü"ndən bəhs edərkən onu "ağrılar romanı" adlandırmışdır. Müəllif özü içində yaşadığı ağrını, kədəri obrazlarının taleyinə köçürmüşdür. Uşaq yaşında xədim edilmiş hökmdarın göz yaşlarını tökməyə məcbur edən, vəziri Xacə Ənvərin tiryəklə unuduğu fiziki ağrıları, Zülfüqar kişinin Saracalı Əhmədi öldürdüyü üçün, xəstə öz sevgilisini satdığı üçün çəkdiyi mənəvi ağrıları vardır. Zənnimizcə, bu ağrını doğuran başlıca səbəbi həmin o dövrdə baş verən hadisələrdir. "Qətl günü"ndə repressiya qurbanı olmuş Sədi əfəndinin qızı Səlimə xanımın obrazı bu və ya digər dərəcədə valideynləri bu terrorun qurbanı olmuşların ümumiləşmiş obrazıdır. Peter Rudyakovun "Arzular, ağrılar romanı" məqaləsində qeyd etdiyi kimi, *"Bir nə-*

*sil məhv edilmişdir, növbəti nəslin isə beli qırılmışdır"*¹. Təsadüfi deyil ki, Çingiz Aytmatov da uşaqlığından başlayaraq həmin qorxu ilə yaşamış və çox sonralar öz yaradıcı istedadı ilə bu terroru törədənərdən qisasını almışdır. Amma bu təsirlər onu ömrünün sonuna qədər izləmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, xalq şairi Səməd Vurğun repressiyanın fiziki qurbanı olmasa da, bu dəhşəti mənəvi olaraq yaşamışdır. Dəfələrlə sorğuya çəkilmiş, işi Moskvaya qədər gedib çıxmışdır. Maraqlıdır ki, Səməd Vurğun və oğulları Yusif və Vaqif Səmədoğlunu bir-birinə birləşdirən sirli əlaqə, izaholunmaz varislik mövcuddur. Yusif Səmədoğlu "Qətl günü"ndə insanları bir-birinə bağlayan əsas qüvvənin kədər olduğunu bildirir. Bu kədər in yaranma səbəbini yazıçı izah etmir. Təxminən həmin illərdə yazıçının qardaşı Vaqif Səmədoğlu "Əlimi uzatdım..." şeirində bu kədər in səbəbini izah etmişdir:

*Əlimi uzatdım
Sevincə sarı
Gördüm yox,
Arada kədər dayanıb.
Atamı səslədim
Köməyə gəlsin,
Gördüm yox,
Arada qəbir dayanıb.*²

Vaqif Səmədoğlunun şeirlərindəki kədər, Yusif Səmədoğlunun romanındakı qəhrəmanlarının çəkdiyi ağrı, əzab şairin qeyd etdiyi kimi, ataları ilə aralarında qəbir dayanmasından yaranmışdır. Təbii ki, Çingiz Aytmatovun "Gün

¹ Aygün Bağırılı. Ağrılı həqiqətlər romanı. "Azərbaycan" jurnalı, 2014, №3, s.184

² Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, s.300

¹ Peter Rudyakov. Arzular, ağrılar romanı. "Ulduz" jurnalı, 1987, № 11, s.24

² Vaqif Səmədoğlu. Mən burdayam, ilahi... : şeirlər və poema. Bakı, "Gənclik", 1996, s.197

var əsrə bərabər” romanında başladığı “Çingiz xanın ağ buludu” povestində davam etdirdiyi mövzu hələ qəbir yerini də bilməyən atasının axtarırlarının yazıda əksi idi.

Çingiz Aytmatov Yusif Səmədoğludan fərqli olaraq əsərində obrazları daha konkret və aydın şəkildə təsvir etmişdir. Hər iki əsərdə ittihamları irəli sürən müstəntiqin obrazı vardır. Çingiz Aytmatov Tansıkbayovu dəqiq və bütün mahiyyəti ilə təsvir edir. Nəticədə oxucuya onun xarakteri tam şəkildə açılır. Lakin “Qətl günü”ndə Salahovun obrazı epizodik xarakter daşıyır. Sədi Əfəndi ilə dialoqundan başqa onun xarakterini izah edən əlavə detal, demək olar ki, yoxdur. Eyni zamanda Sədi Əfəndinin taleyi də Abutalıb qədər dəqiq işlənməmişdir. Fikrimizcə, bunun obyektiv səbəbi yazıçıların doğulduğu illər və həmin hadisələr zamanı hansı yaşda olduqları ilə birbaşa bağlıdır. Təbii ki, baş vermiş məlum tarixi hadisədən bəhs edən əsərləri tədqiqata cəlb edərkən əsər müəlliflərinin doğum tarixləri diqqətdən kənar qala bilməz. Çingiz Aytmatov 1928-ci ildə anadan olmuşdu və məlum hadisələr baş verəndə onun 9 yaşı var idi. Atası ilə Moskva vaxtında son görüşünü, əmisinin gecə polislər tərəfindən aparılmasını və bir gün sonra bunlara dözməyən sevimli nənəsinin ölümünü xatirələrində olduğu kimi yazmışdır. Yusif Səmədoğlu isə 1935-ci ildə anadan olmuş və həmin tarixi hadisələri müşahidə aparacaq yaşına hələ çatmamışdı. Zənnimizcə, romanın yaranmasında anası Xavər xanımın xatirələri mühüm rol oynamışdır. Çingiz Aytmatovun mövzuya yanaşmasında daha çox müşahidələrinin nəticələri, faktlar üstünlük təşkil edirsə, Yusif Səmədoğlunun romanında xatirələrin üstünlüyünə şahidlik edirik.

Beləliklə, ötən əsrin 30-cu illərində kommunist rejiminin törətdiyi cinayəti, məhz bu cinayətin qurbanlarının övladlarını ədəbiyyata gətirdi. “Çingiz xanın ağ buludu”,

“Qətl günü” özündə ümumiləşdirici mahiyyət kəsb edərək Azərbaycan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və digər məmləkətlərdə günahsız yerə öldürülən milyonlarla insana qoyulan ədəbi abidə idi. Həm Çingiz Aytmatov, həm də Yusif Səmədoğlu tarixi missiyanı uğurla icra etmişlər.

III. ÇİNGİZ AYTMATOV VƏ AZƏRBAYCAN

1. ÇİNGİZ AYTMATOV FENOMENİ VƏ QARŞILIQLI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİMİZ

Eyni kökdən inkişaf edərək kamilləşən Azərbaycan və qırğız ədəbiyyatı qədim, keşməkeşli tarixə malikdir. Hər iki xalqın bədii yaradıcılığının kökündə türk etnosunun min illər boyu yaratdığı zəngin mif və şifahi xalq ədəbiyyatı dayanmış, bu bazis sonrakı yazılı ədəbiyyat üçün əsasa çevrilmişdir. Geniş coğrafiyada yaşayan türk etnosunun müxtəlif tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlər şəklində parçalanması nəticəsində kökü bir olan xalqlar yaranmış və onlar arasında ictimai, siyasi və mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi tarixi zərurətə çevrilmişdir. Çar Rusiyasının ardınca ötən əsrin 20-ci illərində sovet imperiyasının qurulması və geniş türk coğrafiyasını tabeliyinə keçirməsi nəticəsində Azərbaycan və qırğız xalqının taleyində bir-birinə bənzər hadisələr baş verdi. Hər iki xalq 30-cu illərin repressiyasını yaşadı, İkinci Dünya müharibəsinin ağır sınaqlarından keçdi. Qarşılıqlı ədəbi əlaqələr sovet dövründə daha da inkişaf etdi. 30-40-cı illərin sərt ideoloji müstəvisi 50-ci illərdə nisbətən yumşalmağa başladı və türk xalqlarının həyatında da mühüm mərhələyə çevrildi. “Xalqlar dostluğu” ideologiyası altında türk xalqları həm də qarşılıqlı ortaq ədəbiyyatlarını bölüşürdülər. SSRİ-nin dağılması və müstəqillik dövründə atılan addımlar, dövlət başçıları səviyyəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, Türk Parlament Assemblyasının yaranması, TÜRKSOY-un mədəniyyət sahəsində həyata keçirdiyi layihələr, türk xalqları arasındakı qarşılıqlı əməkdaşlığın güclənməsinə, o cümlədən, Azərbaycan-Qırğız əlaqələrinin inkişafına da töhfə vermiş oldu.

Qırğız yazılı ədəbiyyatı ötən əsrin 20-ci illərindən, sovet imperiyasının qurulmasından sonra yaranmışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan-Qırğız ədəbi əlaqələrinin tarixi sovet dövründə yaranıb inkişaf etmişdir. 20-ci illərdə yaranan qırğız yazılı ədəbiyyatı qısa zamanda inkişaf edərək 50-ci illərdə özünün zirvə nöqtəsinə çatdı. Çingiz Aytmatov fenomeni bu əlaqələrin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərdi: *“50-ci illərdə qırğız aulundan dünyaya parlayan Çingiz Aytmatov eyni zamanda Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələrinin tarixində də yeni və parlaq mərhələnin banisi oldu. Onun yaradıcılığı sərhədləri aşaraq türk xalqlarının ortaq mədəniyyətinin bəşəri təqdimatında mühüm rol oynadı. Heç şübhəsizdir ki, bu uğurlu təqdimatı qırğızlar qədər azərbaycanlılar da böyük qürur hissi ilə qarşılamışlar”*¹.

Çingiz Aytmatovun Azərbaycanın görkəmli yazıçıları, şairləri, rəssamları və mədəniyyət sahəsinin tanınmış nümayəndələri, eləcə də siyasi xadimləri ilə münasibətlərin formalaşmasında təkcə eyni imperiyanın tərkibində yaşamağımız faktı mühüm rola malik deyildir. Bu əlaqələrin əsasında xalqların eyni soy-kökdən, mənşədən gəlmələri və yaşadıkları ortaq talelər dururdu. Təsadüfi deyil ki, yazıçıya Azərbaycanda hələ sovet dövründən başlayaraq xüsusi maraq olmuşdur. Cəmil Əlibəyov, Qılman Musayev, Xeyrulla Əliyev, Vilayət Rüstəmzadə, İshaq İbrahimov və digərləri onun əsərlərinin tərcümə və təbliğini xüsusi missiya kimi icra etmişlər. Çingiz Aytmatovun təbliği dolayısı ilə olsa da, ümumtürk düşüncəsinin formalaşdırılması kimi ali məqsədə xidmət edirdi. Eyni zamanda, yazıçının da Azərbaycana və onun görkəmli ədiblərinə qarşı xüsusi sevgisi olmuş, bunu dəfələrlə ifadə etmişdir. Onun Azərbaycanla və azərbaycanlı ədiblərlə tanışlığı XX əsrin 50-ci illərində

¹ İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyat heykəli. “Azərbaycan” qəzeti, 2013,11 dekabr, № 273

Moskvada Maksim Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda ədəbiyyat dərsləri alarkən başlamışdır. Şahmar Əkbərzadə ilə müsahibəsində Çingiz Aytmatov ona dünya şöhrəti gətirmiş “Cəmilə” povestinin də ilk oxucusunun azərbaycanlı İsmayıl Cəfərpur olduğunu qeyd etmişdir. “...tanıdığım ilk azərbaycanlı o rəhmətlik idi. Moskvada ali ədəbiyyat kurslarında bir yerdə idik. Qiyamət oğlan idi. Azərbaycanı hər üzünə mənə o tanıdıb. O vaxt zootexniklikdən ədəbiyyat aləminə yenicə qədəm qoymuşdum. “Cəmilə”ni də ilk dəfə ona oxumuşdum”¹.

Yaradıcılığa başladığı ilk illərdən etibarən Çingiz Aytmatovun əsərlərinə Azərbaycan elmi-bədii fikrində xüsusi münasibət olmuşdur. Azərbaycanla eyni kök, tarix və mədəniyyətə malik qırğız xalqının, Manas elinin qüdrətli sənətkarı haqqında ölkəmizin ziyalıları böyük fəxarət hissi ilə bəhs etmişlər. Çingiz Aytmatovu düşündürən milli ideallar, böyük qayğılar eyni zamanda Azərbaycan ziyalısını da düşündürmüş və bu baxımdan hər iki xalqın taleyində ortaq məqamlar mövcuddur. XX əsrin əvvəllərində kiçik insanı böyük ədəbiyyata gətirməklə, türk xalqlarının maariflənməsində böyük rol oynamış Cəlil Məmmədquluzadənin daşdığı taleyüklü missiyanı əsrin ikinci yarısında Çingiz Aytmatov uğurla davam etdirmişdir. Bu varislik böyük ədəbi ənənələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Siyasi etimad böyük ənənənin əsasi kimi. Yazıçının Azərbaycanla, azərbaycanlı ziyalılarla münasibətlərinin yaranması və möhkəmlənməsində görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin rolu əvəzsizdir. Çingiz Aytmatov hələ sovet dövründə Heydər Əliyevlə dəfələrlə görüşmüş və onun böyüklüyünün, dahliyinin fərqiində olmuşdur. Yazıçı Hey-

dər Əliyevi əfsanəvi lider adlandıraraq onu həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində Azərbaycanın, geniş mənada türk xalqlarının maraqlarını dünya səviyyəsində qoruyan lider adlandırmışdır: “Heydər Əliyev, həqiqətən də, tarixi, hətta əfsanəvi bir şəxsiyyətdir. Bu, sovet dövründə də belə idi, bugünkü MDB məkanında, xeyli çətinləşmiş müasir dünya şəraitində də belədir. Heydər Əliyev hər zaman xalqın xidmətində olmuşdur”¹.

Ümumiyyətlə, rus-slavyan kimliyi əsasında idarə olunan sovet dövlətində 50-ci illərdən etibarən Heydər Əliyev kimi dövlət xadiminin meydana çıxması təkcə azərbaycanlıların deyil, ümumilikdə imperiyanın tərkibindəki türk və müsəlman nüfuzunun taleyində mühüm rol oynamışdır. Məhz Heydər Əliyevin SSRİ-nin rəhbərliyində çalışması türk və müsəlman xalqlarına qarşı yönələn bir sıra qərəzli qərarların qəbul və icra olunmasının qarşısının alınması ilə nəticələnmişdir. Təsədüfi deyil ki, ötən əsrin 80-ci illərində Heydər Əliyevin SSRİ rəhbərliyinə namizədliyi irəli sürülərkən rəhbərlikdə təmsil olunan bir sıra şəxslərin məhz Heydər Əliyevin etnik kimliyini nəzərə alaraq, onu bu vəzifəyə seçilməməsi üçün mübarizə aparmışdılar. Onlar üçün SSRİ-nin dağılması onu türk və müsəlman dünyasında doğulan və yüksək liderlik bacarığına sahib Heydər Əliyevə həvalə etməkdən daha məqsədəuyğun idi. Belə olan halda onlar, iki əsrdir ki, müstəmləkə kimi idarə etdikləri türk və müsəlman xalqlarının öz üzərlərində hakimliyini qəbul etməli idilər. Sovet rəhbərliyi ikinci yolu seçdi və imperiya dağıldı. Hətta o dövrdə bu qərarı qəbul edənlərin bir çoxu sonradan etiraf etdilər ki, əgər Heydər Əliyev İttifaqın rəhbərliyinə seçilsəydi, onun dağılması ən azı 20 il ləngiyəcəkdidi.

¹ Çingiz Aytmatov. Heydər Əliyev haqqında. “Ədəbiyyat” qəzeti, 2011, 6 may

¹ Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. Bakı, “Nurlan”, 2009, s.14

Çingiz Aytmatovun 75 yaşı tamam olan gün - 2003-cü ilin dekabrın 12-də Heydər Əliyev vəfat etdi. Ədəbiyyat dahisinin doğum günündə siyasət dahisi dünyasını dəyişdi və həmin gün bir növ məhz buna görə türk xalqlarının taleyində ortağ mahiyyət kəsb edir. Çingiz Aytmatov Heydər Əliyevin vəfatı ilə bağlı etdiyi çıxışında müstəqillik illərində onun idarəçiliyində, müstəqil Azərbaycanın qurulması və dünyada öz sözünü deməsində rolunu xüsusi vurğulamışdır. *“Heydər Əliyev XX əsrin görkəmli liderlərindən biri kimi müasir demokratik Avrasiyanın yeni tarixinin bugünkü qurucularındandır”*.

Yazıçı Hüseynbala Mirələmovun rus yazıçısı Viktor Andrainovla birlikdə qələmə aldığı “Görkəmli adamların həyatı” seriyasından “Heydər Əliyev” kitabını Brüsseldə diqqətlə və böyük iftixarla oxuyan yazıçı oradan Hüseynbala Mirələmova yazdığı məktubunda hamının qəlbində əbədi abidə ucaldan Heydər Əliyev haqqında yazılmış bu kitabı şərəf işi saymış, hər iki müəllifə təşəkkürünü bildirmişdir. O, Əli Mahmudla müsahibəsini məhz “Heydər Əliyev” kitabı ilə başlayaraq görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevi Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürklə müqayisə etmiş və türk analarının dünyaya gətirdiyi bu iki dahinin bütün türk dünyasının iftixar mənbəyi olduğunu vurğulamışdır: *“Biz dünyanın özü qədər yaşı olan nəhəng, rişələri gündoğandan günbatanadək torpağın dərin qatlarına işləmiş Türk ağacının Anadolu, Azərbaycan, qazax, özbək, qırğız, türkmən, qaraqalpaq, uyğur, qaqauz və başqa adda olan qolları, budaqlarıdır. Tarixin min illər o üzündən xəbər verən “Manas”, “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” birgə öyündüyümüz mənəvi sərvətlərimizdir. Müasir dünyamızın iki nəhəng siması – Atatürk və Heydər Əliyev*

türk analarının dünyaya gətirdiyi dahilərdir, iftixar, qürur yerimizdir”¹.

Eyni zamanda, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev sovetlər birliyi vaxtında Çingiz Aytmatovun yaradıcılığına yüksək diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Sovet dövründə Çingiz Aytmatov dəfələrlə Heydər Əliyevlə görüşmüşdür. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Çingiz Aytmatova Azərbaycanda dövlət səviyyəsində yüksək münasibət daha da qüvvətlənmişdi. 1998-ci ildə yazıcının 70 illik yubileyi münasibətilə Heydər Əliyevin təbrik məktubu böyük ehtiramı və səmimi münasibəti ifadə edir: *“Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə gözəl əsərlər bəxş etmiş Çingiz Aytmatov həm Qırğızistanın, həm də bütün türk dünyasının fəxridir”²*.

Əsas yaradıcı fəaliyyətləri XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev siyasi arenada və böyük yazıçı Çingiz Aytmatov isə ədəbiyyat sahəsində dünya tarixində sözün əsl mənasında nümunəyə çevrilməyi bacardılar. Bu iki şəxsiyyətin tarixi fəaliyyəti türk dünyasının gələcək əməkdaşlığı və birliyi üçün nümunəyə çevrildi. Heydər Əliyevin siyasi arenada türk dünyası üçün gördüyü böyük işləri ədəbiyyat sahəsində heç şübhəsiz ki, Çingiz Aytmatov yazdığı roman, hekayə və povestləri ilə etmişdir. Hər iki şəxsiyyətin bir-birinə göstərdiyi yüksək ehtiram və diqqət, türk dünyasının gələcək birliyinin möhkəm təməllər üzərində yüksələcəyini bir daha sübut edir. Akademik İsa Həbibbəyli qarşılıqlı böyük ehtirama əsaslanan bu münasibət haqqında yazır: *“XX əsrin beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş görkəmli dövlət xadimi Hey-*

¹ Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. Bakı, “Nurlan”, 2009, s.66

² Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin dünya şöhrətli yazıçı, görkəmli ictimai xadim Çingiz Aytmatova təbrik məktubu. Bakı, 1998, 6 dekabr <http://lib.aliyev-heritage.org/az/5753280.html>

dər Əliyevlə bu epoxanın dünya şöhrətli yazıçısı Çingiz Aytmatovun siyasi və ədəbi qiymətləndirmələri tarixdə siyasi şəxsiyyətin və ədəbiyyatın rolu və əhəmiyyəti haqqında etalon səviyyəsində irəli sürülmüş mükəmməl tezislərdir”¹.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevdən sonra Azərbaycana rəhbərlik edən Prezident İlham Əliyevin dövründə də Çingiz Aytmatovun Azərbaycanla olan münasibətləri nəinki azalmış, əksinə, daha da genişlənməmişdir. Yazıçı dəfələrlə Azərbaycana gəlmiş, ən yüksək dövlət mükafatlarına layiq görülmüşdür. 2003-cü ildə Bakıda keçirilən Birinci Beynəlxalq Rus Kitab Festivalı zamanı Çingiz Aytmatov da Azərbaycana səfər etmişdir. Ölkə başçısı festival iştirakçılarını qəbul etmiş və onlarla öz fikirlərini bölüşmüşdür. Görüşdə iştirak edən Çingiz Aytmatov festivalla bağlı çıxışında yüksək təşkilatçılığa görə, ölkə başçısına minnətdarlığını bildirmişdir. *"Bizə çox xoşdur ki, Azərbaycan Prezidenti bizim üçün aktual olan məsələləri bizimlə bilavasitə müzakirə edir. Özü də iqtisadi, sosial problemlərlə, siyasətlə birlikdə"*²

Böyük sənətkarın 2008-ci ildə Azərbaycana son gəlişi möhtəşəmliyi ilə seçilmişdir. Yazıçı üçün ən unudulmaz yubileylərdən biri heç şübhəsizdir ki, Bakıda qeyd olunmuşdur. Fevralın 25-də ölkə başçısı İlham Əliyev böyük yazıçını qəbul etmişdir. Görüş zamanı Çingiz Aytmatov Heydər Əliyevlə bağlı öz keçmiş xatirələrindən, sovet dövründəki görüşlərindən bəhs etmişdir: *"Mən Sizə ehtiramımı bir daha bildirmək üçün yenidən burada olmağıma*

*şadam. Mən Sizin atanızı yaxşı tanıyırdım, onunla Moskva-da söhbətlərimiz olubdur"*¹.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev böyük yazıçı Çingiz Aytmatovu “Dostluq” ordeni ilə təltif etmişdir. Ölkəmizdə bu ordenə ilk layiq görülmüş şəxs məhz Çingiz Aytmatov olmuşdur.

Ölkə başçısı İlham Əliyev görüş zamanı Çingiz Aytmatovu hər zaman Azərbaycanın ən yaxın dostlarından olduğunu vurğulamışdır: *"Siz həmişə, bütün dövrlərdə Azərbaycanın dostu olmuşsunuz. Bu, sovet dövründə də belə olub, ...müstəqillik dövründə də... Çətin anlarda siz həmişə ədalətin, sülhün, əməkdaşlığın tərəfdarı kimi öz qətiyyətli sözünüzü demisiniz"*².

Yüksək siyasi etimad Çingiz Aytmatovun Azərbaycanla möhkəm əsaslı əlaqələrinin yaranmasında mühüm əsasa çevrilmişdir.

Çingiz Aytmatovun Azərbaycanla ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində yazıçının müxtəlif yubiley tədbirlərində Azərbaycana səfərləri, Bakıda və eləcə də Qırğızıstanda və Avropada azərbaycanlı ziyalılarla görüşləri, verdiyi müsahibələr mühüm rol oynamışdır. O, Azərbaycana ilk dəfə 1963-cü ildə gəlmişdir. Bu səfər daha çox tanışlıq xarakteri daşımışdır. Səfərlə bağlı “Молодёжь Азербайджана” qəzetinin 7 iyul sayında *"60 dəqiqə Çingiz Aytmatovla birlikdə"* başlıqlı reportaj yayımlanmışdır. Çingiz Aytmatov Bakını, Sumqayıtı gəzmiş və gördükləri onda böyük təəssürat yaratmışdır. Yazıçı müsahibəsində Azərbaycan səfərinin onun yaradıcılığı üçün zəngin material verdiyini

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.41-42

² Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Birinci Beynəlxalq Rus Kitabı festivalının iştirakçılarını qəbul etmişdir. http://archive.president.az/articles.php?item_id=20070815120026181&sec_id=10

¹ Çingiz Aytmatov. Türk ruhunun qələbəsi. Bakı, “Nağıl evi”, 2013, s.16

² Prezident İlham Əliyev məşhur yazıçı Çingiz Aytmatovu qəbul etmişdir. http://archive.president.az/articles.php?item_id=20080226095435110&sec_id=10

vurğulamışdır. *“Azərbaycanın mənə yaratdığı təəssüratların mənə gələcək yaradıcılığımıza təsir edəcəyi şübhəsizdir. Gördüklərim mənə zəngin material vermişdir. Bütün bunlar yaradıcılıq üçün çox vacibdir”¹.*

Çingiz Aytmatov poeziyanın inkişaf tarixindən bəhs edərkən Qərb mədəniyyəti ilə Şərqi müqayisə edir. Qərb poeziyasının Homerdən Puşkinədək keçdiyi inkişaf mərhələsi ilə Şərqdə Füzulidən Səməd Vurğuna qədər keçilən mərhələni bəşər mədəniyyətinin inkişafında özül təşkil etdiyini vurğulayır. Heç şübhəsizdir ki, sovet dövrü türk xalqları ədəbiyyatında Səməd Vurğun yaradıcılığının daşdığı milli məzmunu ilə xüsusi yer tutmuş və yazıçı bu məqama toxunaraq yazmışdır: *“Tarix “ələyi”nin dibində qalan inciləri – dünyanın poetik söz antologiyasını vunderkindlər deyil (onların dühasını inkar etmirik), zəngin mənəvi təcrübəyə malik olan qüdrətli şəxsiyyətlər yaratmışlar. Dünyanın mədəniyyət irsinə Qərbdə Homerdən Puşkinədək, Şərqdə Füzulidən Səməd Vurğunadək neçə-neçə nəsillərin təxəyyül qüdrəti və təcrübəsi sərf olunmuşdur”.*

Çingiz Aytmatovun fikirləri bir daha göstərir ki, o, Azərbaycan ədəbiyyatının və ümumlikdə mədəniyyətinin ən qədim zamandan başlayaraq çağdaş inkişaf mərhələsinə kimi dövrləri haqqında, qüdrətli qələm sahibləri barəsində ətraflı məlumatla malikdir.

Çingiz Aytmatov özünün yarım əsrdən bir az da çox davam edən yaradıcılıq yolu ilə bütün dünyanı, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını da yaxşı mənada təsirdə saxlamağı bacardı. Onun hər əsəri Azərbaycanda böyük bir hadisə kimi qarşılandı. Onun yaradıcılığı min illərlə tarixə malik olan türk təfəkkürünün ümumdünya səviyyəsində təqdimatı idi. Bu təqdimatın hər addımını ədəbiyyatşünaslığımız diqqətlə izləyirdi. 1967-ci ildə Moskvada və Bakıda Cəlil Məmmədquluzadənin yüz illik yubileyində iştirakı və böyük ədib haqqında etdiyi çıxışlar, yazdığı məqalələr, 1985-ci ildə Bəxtiyar Vahabzadənin 60 illik yubileyində iştirak etmək üçün Bakıya səfər etməsi və daha sonra müstəqillik illərində intensivləşən görüşlər Çingiz Aytmatovun Azərbaycanla olan bağlarını daha möhkəmləndirmişdir.

Çingiz Aytmatov təkcə ədəbiyyat xadimləri ilə deyil, mədəniyyətimizin digər sahələrinin görkəmli yaradıcıları ilə yaxın dostluq münasibətləri olmuşdur. Onun müsahibələrində musiqi sahəsində xüsusi sevgiyə bəhs etdiyi azərbaycanlı bəstəkarlar arasında Üzeyir Hacıbəyli və Qara Qarayev özünəməxsus yer tutmuşdur. O, Üzeyir Hacıbəylini *“Altaydan başlayan türkdilli xalqların vüqarı – “Altos”su”¹* adlandırmışdır.

O, çıxışlarında Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, musiqisinin qədimliyindən və zənginliyindən bəhs etmişdir. Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayev böyük yazıçının çox sevdiyi sənətkarlardan biri idi. Moskvada tez-tez görüşən iki qüdrətli sənətkar türk xalqlarının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli simalardır.

Çingiz Aytmatov 1967-ci ildə Qara Qarayevə göndərdiyi təbrik məktubunda bəstəkarın yaradıcılığında ifadə olunan yüksək insani dəyərlərin, azadlıq ideallarının bəşəri

¹ Шестьдесят минут с Чингизом Айтматовым. Газета “Молодёжь Азербайджана”. 1967, 7 июля.

¹ Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. Bakı, “Nurlan”, 2009, s.17

səciyyəsi barədə fikir yürüdür. Çingiz Aytmatovun fikrincə bu səs millət, din, irq fərqindən asılı olmadan kontinentin bu başından o başına qədər hər kəsi ehtizaza gətirəcək qüdrətə sahibdir. *“İldırımli yollarla”* baleti on illərlə əvvəl yazılmasına baxmayaraq öz aktuallığını heç vaxt zəiflətməyib. *Xeyr! Bu əsər elə indi də canlı olaraq ürəkləri ehtizaza gətirir; Afrika ölkələrində yaşayan qaraların dözülməz həyatı millətlərin ayağa qalxmasına gətirib çıxarmağa səbəb olmuşdur”¹.*

Çingiz Aytmatovun fikrincə, Qara Qarayev yaradıcılığı dünyanın harasında yaşamasından asılı olmayaraq insanı, onun həyat gerçəkliyini düzgün qiymətləndirərək əks etdirir. Bu, bir daha sübut edir ki, Çingiz Aytmatovun Azərbaycanca olan münasibəti təkcə ədəbi kontekstdə deyil, bu əlaqələrin kökündə daha dərin məziyyətlər durur.

Çingiz Aytmatovun Azərbaycanın böyük rəssamları Toğrul Nərimanbəyov, Cavad Mircavadovla münasibətləri qarşılıqlı mədəni əlaqələrin mühüm halqasını təşkil etməkdədir. Toğrul Nərimanbəyovun çəkdiyi portret bu gün Çingiz Aytmatovun ev muzeyində saxlanılır.

Həm şəxsiyyəti, həm də yaradıcılığı baxımından seçilən Azərbaycan rəssamı Cavad Mircavadovun taleyində Çingiz Aytmatov mühüm rol oynamışdır. Böyük rəssamın xanımı Lyubov Mircavadov yazıçı-publisist Mirmehdi Ağaoğluyla etdiyi söhbətdə bu məqama xüsusi olaraq toxunmuşdur. *“Bir dəfə evdə oturmuşduq. Maddi vəziyyətimiz əvvəlki kimi pis idi. Evdə yeməyə quru çörək belə yox idi. Mən hələ kətandan, boyadan danışıram. Cavad mənə dedi ki, artıq dözə bilmirəm, özümü öldürmək istəyirəm. Ona acıqlandım ki, belə demə, özünü öldürsən, səndən sonra mən də yaşamayacam, qoy oğlumuz tək böyüsün.*

Bir qədər toxtayıb dedi onda televizoru aç, bəlkə klassik musiqi verirlər, qulaq asıb fikrimizi dağıdırıq. Televizoru açanda nə görsək yaxşıdır! Ekranı qıyıqgöz bir adam göstərirlər, diktör isə danışır: “Çingiz Aytmatov Bakıda səfərdədir...”

Cavad bunu eşidən kimi səsində ciddiyyət verib dedi: “Ölməmişdən qabaq bir addım da atmalıyıq, bu da alınmasa, onda ölərək”.

Və biz geyinib-keçinib yollandıq Çingiz Aytmatovun görüşünə”¹.

Çingiz Aytmatovla görüşdən sonra Cavad Mircavadovun yaradıcılığına diqqət artır, böyük rəssamın sərgiləri təşkil olunmağa başlanır. Çingiz Aytmatovu rəssamın emalatxanasında gördükləri onu təəccübləndirir: *Səhəri gün Çingiz Aytmatov emalatxanaya təşrif gətirdi. O, sanki sehri ölkəyə düşmüşdü. Heyranlığımı gizlədə bilmirdi. Bu görüşdən sonra Azərbaycanda hər kəsə Cavaddan bəhs edir, belə bir dahidən xəbərsiz olduqları üçün onları qınayırdı”².*

Çingiz Aytmatovla görüşdən sonra Cavad Mircavadovun Bakıda, daha sonra Moskvada ardıcıl şəkildə sərgiləri keçirilir. Yazıçı rəssamın bir neçə şəklini alıb özü ilə aparır.

Cavad Mircavadovun ən çox sevdiyi yazıçılar arasında Çingiz Aytmatov və Qabriel Qarsia Markes əsas yer tutmuşdur. Bu, heç şübhəsiz ki, Cavad Mircavadovun da rəsmlərinin məğzini təşkil edən mifoloji məzmunla bağlı idi. Cavad Mircavadovun çəkdiyi rəsmi Çingiz Aytmatovun Markesə təqdim etmişdir. Rəssamın həyat yoldaşı həmin hadisənin necə baş verdiyini müsahibəsində qeyd et-

¹ Lyubov Mircavadovun xatirələri (Söhbətləşdi: Mirmehdi Ağaoğlu). <https://www.aznews.az/news/interview/189495.html>

² Yenə orada

¹ Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. Bakı, “Nurlan”, 2009, s. 91

mişdir: “1987-ci il idi. Evdə oturmuşduq. Varşavadan zəng gəldi. Danışan Çingiz Aytmatov idi. Cavadın səhhəti yaxşı olmadığına görə yerinə mən cavab verdim. Çingiz dedi ki, yaxın günlərdə Markes Varşavaya gəlir, ordan birlikdə Moskvaya uçacaqlar: “Siz də gəlin, orda Cavadı Markeslə görüşdürüm”.

Çingiz Cavadın Markes sevgisini bilirdi, onların yaradıcı dünyası eyni idi, hər ikisi mifik obrazlar yaradırdı.

İzah elədim ki, səhhəti yaxşı deyil, ona görə gələ bilməyəcəyik. Cavad qərara aldı ki, sevimli yazıçısı ilə görüşmək nəsbət olmasa da, ona bir tablosunu göndərsin, göndərdi də”¹.

Beləliklə, Çingiz Aytmatov Azərbaycanın qeyri-adi rəssamı Cavad Mircavadovun taleyində təkən rolunu oynamışdır.

Böyük ədəbiyyatın əbədi karvan yolunda: Cəlil Məmmədquluzadədən Çingiz Aytmatovadək. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşan maarifçi realizm hərəkatı nəinki ölkə sərhədləri daxilində, bütövlükdə müsəlman Şərqində mütərəqqi ideya və istiqamətləri ilə seçilmişdir. Azərbaycan dramaturgiyasının və realist bədii nəsrinin banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı dövrün möhtəşəm tarixi hadisəsi idi. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı Mirzə Fətəli Axundzadənin irəli sürdüyü ideyalar, layihələr onu aparıcı dünya filosofları ilə eyni səviyyəyə qaldırmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan maarifçilik hərəkatının tarixindən bəhs edərkən yazır: “...həmin dövrün məhz “məfkurə hərəkatı”, Axundzadənin isə “müəllim”, “ədəbiyyatın atası” adlandırılması da təbii səslənir. Hətta yeni ədəbi nəslin nümayəndələrinin Mirzə Fətəlini “Ustadı-

əziz” kimi qiymətləndirməsi də göstərilən mərhələnin fikir-ideya dövrü kimi etiraf, yaxud dərk edildiyinə işarədir”¹.

Ümumilikdə, Azərbaycanda özünəqayidaş çağdaşlıq düşüncəsi ilə XIX əsrin 50-ci illərində yaranmış və bütün Şərq dünyasında milli oyanış hərəkatı Mirzə Fətəli Axundzadə fəaliyyəti ilə başlamışdır. “Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycanda və bütöv Şərqdə modern ədəbiyyatın, Nizami və Füzulidən sonrakı ədəbi mərhələnin yaradıcısı və zirvəsi hesab edilir. Heç də təsadüfi deyildir ki, böyük yazıçı dünya ədəbiyyatşünaslığında öyrənilmə coğrafiyası səviyyəsi baxımından özünün klassik sələfləri ilə bir sırada yer almaqdadır”².

Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən müəyyənləşdirilən yaradıcılıq yolu XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində geniş coğrafiyada yaşayan türk xalqlarında zəngin bədii yaradıcılıq üçün əsasə çevrildi. Həmin zəngin ədəbiyyatın qüdrətli yaradıcılarından biri, heç şübhəsiz ki, Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Onun yaradıcılığı Azərbaycanla ortağ taleyi bölüşən digər türk xalqlarının ədəbiyyatlarına ciddi təsir göstərmiş, türk xalqlarının maariflənməsində Cəlil Məmmədquluzadənin hekayə, povest və felyetonları əvəzsiz rol oynamışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin qələmindən çıxan “Ölümlər” pyesi təkə Azərbaycan deyil, bütün Şərqdə cəhalətə qarşı mübarizədə bir ordudan çox iş görmüşdür. 1916-cı ildə Daşkənddə şərqşünas Samoyloviçin rəhbərliyi ilə pyes tamaşaya qoyulmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsi böyük mənada azərbaycançılığın manifestinə çevrilmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev ədibin 125 illik yu-

¹ İsa Həbibbəyli. Nuhçıxandan-Naxçıvana. Cəlil Məmmədquluzadə və maarifçilik hərəkatı. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, s.239

² Şahbaz Şamıoğlu (Musayev). Mirzə Fətəli Axundzadə (Dövrü, elmi bioqrafiyası və müasirləşmə konsepsiyası). Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s.8

¹ Lyubov Mircavadovun xatirələri (Söhbətləşdi: Mirmehdi Ağaoğlu). <https://www.aznews.az/news/interview/189495.html>

bileyində çıxış edərkən Cəlil Məmmədquluzadəni Azərbaycanın milli ideologiyasının banilərindən biri olduğunu vurğulamışdır: *“Biz indi əsrin sonuna doğru addımlayarkən müstəqil dövlət kimi öz milli ideologiyamız haqqında düşünməliyik. Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyanın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir”*¹.

O, yaradıcılığı ilə özündən əvvəlki ənənəni inkişaf etdirərək öz novatorluğu ilə gələcək nəsillər üçün əsl örnək olmağı bacarmışdır.

Ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən sovet hökuməti digər sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyat üçün qəlib formalaşdırmağa başladı və bu ideologiya yazıçıları ədəbiyyatın əsas məqsəd və amalından sapdırmağa çalışdı. Bu ideologiya qəlibinin ədəbiyyat üzərində birmənalı hakimliyi 50-ci illərə qədər davam etdi. Baş verən məlum tarixi hadisə-Stalinin ölümündən sonra ictimai-siyasi həyatdakı nisbi yumşalma və dövrün böyük yazıçılarının cəsarəti ədəbiyyatı yenidən öz başlıca amalına qaytardı. 50-60-cı illərdə yaranan ədəbiyyatın başlıca istinadgahı yenə də Cəlil Məmmədquluzadə oldu. Azərbaycan ədəbiyyatında 60-cılar nəslinin görkəmli nümayəndəsi Anar nəsrin varisliyindən bəhs edərkən Cəlil Məmmədquluzadə ilə Çingiz Aytmatov, İsa Hüseynov mərhələləri arasında körpü qurur. Onların yara-

dıcılığının, ədəbi varisliyini sonrakı nəsillər üçün zəngin əsasla çevrildiyini yazır. Anar sələflərindən bəhs edərkən 60-cılar nəslinin baş müəlliminin Cəlil Məmmədquluzadə və daha sonrakı mərhələdə Çingiz Aytmatov və İsa Hüseynov olduğunu vurğulamışdır. Bu məqam böyük ədəbiyyat yolunda iki qüdrətli sənətkarı birləşdirir və özündən sonrakı nəsillərin cəsarətli yaradıcılığı üçün zəmin hazırlayır. *“Yeni Azərbaycan nəsrinin axtarışlarına sələflərindən ən yaxını yenə də Cəlil Məmmədquluzadə olacaq. 60-çı illərdə bu sənətkar sanki yenidən kəşf edildi, onun yaradıcılıq irsi xrestomatiya parıltısından təmizləndi və biz onun simasında öz böyük və həmişəyaşar müasirimizi gördük”*¹.

50-ci illərdə ədəbiyyata gələn və dünya ədəbiyyatında yeni epoxanı yaratmağa nail olan qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov öz sələflərindən bəhs edərkən Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığından böyük məhəbbətlə bəhs etmişdir. XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatın və onun qüdrətli yaradıcılarının başlıca missiyası xalqın cəhalətdən, imperiyanın məlum geriçi siyasətinin təsirindən qurtulması idi. Bu ədəbiyyatın ən qüdrətli yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Əsrin ikinci yarısında isə Çar Rusiyasının davamı sovet dövlətinin repressiya hesabına amansızlıqla cəmiyyət və ədəbiyyat üçün tətbiq etdiyi normaları, qəlibi Çingiz Aytmatov yazıçılıq istedadı ilə qırmağı bacarmışdır. Beləliklə, iki qüdrətli yazıçı, Cəlil Məmmədquluzadə və Çingiz Aytmatov XX əsrin ümumtürk ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcıları kimi bir-birini tamamlamış və nəsillərin varisliyi xalqların ədəbi və mədəni mühitinin inkişafına səbəb olmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli əbədi karvan yolunun iki qüdrətli yaradıcısı haqqında özünün *“Çingiz Aytmatov haqqında söz”* kitabında yazır: *“XX əsrin əvvəl-*

¹ Heydər Əliyev. “Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan xalqının milli dirçəlişində əvəzsiz rol oynamışdır (Mirzə Cəlilin 125 illik yubileyində nitq)” // Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 1999 s.242-243

¹ Anar. Nəsrin Fəzası. “Azərbaycan” jurnalı, 1984, № 7, s.167

*lərində bədii nəsr sahəsində görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin göstərdiyi hünəri keçən yüzilliyin ikinci yarısından sonra böyük qırğız ədibi Çingiz Aytmatov nümayiş etdirmişdir. Nəticə etibarilə Molla Nəsrəddin təxəllüsü ilə böyük şöhrət qazanmış Cəlil Məmmədquluzadə və Manasın böyük oğlu olaraq qəbul edilmiş Çingiz Aytmatov dünyada yeni nəsrin böyük qurucuları kimi dərin iz qoymuşlar*¹.

Çingiz Aytmatovun Cəlil Məmmədquluzadənin 100 illik yubileyi ərəfəsində Moskvada və Bakıda etdiyi çıxışlarında, dövrü mətbuatda çap olunan məqalələrində Cəlil Məmmədquluzadəni özünün müəllimi adlandırmış və onun nəsr yaradıcılığından çox şey öyrəndiyini vurğulaşmışdır. 1967-ci il mayın 29-da Moskvada Cəlil Məmmədquluzadənin 100 illik yubileyində çıxış edən Çingiz Aytmatov böyük rəğbətlə qüdrətli yazıçı haqqında fikirlərini bölüşmüş, ondan nəsr və dram əsərlərindəki yığcamlığı, dil saflığını, fikri aydın ifadə etmək bacarığını öyrəndiyini fəxrle vurğulamış və ədibi türkdilli ədəbiyyatda realist nəsr məktəbinin banisi adlandırmışdır. *“Hər bir xalq, hər bir millət özünün dahilərini sevir və onlarla fəxr edir. Amma Cəlil Məmmədquluzadə təkəcə Azərbaycan xalqı üçün qiymətli deyil. Böyük sevinclə demək istəyirəm ki, mənə Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr və dramaturgiya yaradıcılığı lakonikliyi, dilin saflığını, fikrin dəqiqliyini öyrədib*².

Cəlil Məmmədquluzadənin yubiley tədbirləri Moskvadan sonra iyun ayında Bakıda davam etdirilmişdir. Çingiz Aytmatov həmin tədbirlərə qatılmış, ədib haqqında

mətbuatda məqalələrlə çıxış etmişdir. Çingiz Aytmatov “Şərqi böyük sənətkarı”, “Müdrək söz ustası” (“Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti), “Böyük ustad”¹ (“Bakinski raboçi”) məqalələri ilə böyük ədib haqqında düşüncələrini bölüşmüşdür.

Çingiz Aytmatov “Müdrək söz ustası” məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadənin Şərqi ədəbiyyatında oynadığı mühüm rolunu vurğulayaraq yazırdı: *“Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı Şərqi nəsrinin, yeni ədəbi qüvvələrin yaranmasına böyük təkan vermişdir. Onun realist yaradıcılığı, sözdən qənaətlə istifadə etməsi, əsərlərindəki realist süjet xətti müasir realist ədəbiyyatın yaranmasına kömək etmişdir*².

Çingiz Aytmatov “Şərqi böyük sənətkarı” məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadəni yeni nəsr banilərindən biri olduğunu yazmışdır. O, Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr yaradıcılığından, dramaturgiyasından təsirləndiyini bildirmişdir: *“O, realist, müasir yazı üslubunun, müasir nəsr formalarının banilərindən biridir. Heyrətli yığcamlıq, sadəlik və qüvvət onun nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bunu biz “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində, bir silsilə gözəl hekayələrində, xüsusən kamil formaya malik olan “Poçt qutusu”, “Kişmiş oyunu” kimi hekayələrdə duyuruq. Bax, hekayəni bu cür yazarlar! Komediya, faciə və dram ünsürlərinin üzvü şəkildə birləşdiyi “Ölülər” pyesi nə qədər gözəl və cazibədar*³.

Cəlil Məmmədquluzadə ilə Çingiz Aytmatov nəsr arasında mövcud olan mənəvi varislik XX əsr geniş arealda

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.43

² Чингиз Айтматов. Имя его произносим с любовью. Торжественный вечер в Москве, посвященный 100-летию со дня рождения Дж. Мамадулидзе. Бакинский рабочий. 31 мая 1967 года

¹ Чингиз Айтматов. Великий мастер. Бакинский рабочий. 4 июня 1967 года

² Çingiz Aytmatov. Müdrək söz ustası. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, 4 iyun 1967-ci il

³ Çingiz Aytmatov. Şərqi Böyük sənətkarı. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, 31 iyun 1967-ci il

yaşayan türk xalqlarının zəngin mirasını təşkil etməkdədir. Bu zəngin miras türk xalqlarının özünütəsdiqində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Çingiz Aytmatov və Rəsul Rza. Çingiz Aytmatov Sovet imperiyasının əsas mərkəzi olan Moskvada və digər respublikaların mərkəz şəhərlərində keçirilən ədəbi-mədəni tədbirlərdə tez-tez azərbaycanlı yazıçı və şairlərlə görüşmüş, bu görüşlərin əsnasında səmimi dostluq münasibətləri formalaşmışdır. Çingiz Aytmatov hələ 60-cı illərdən yaxın dostluq münasibəti saxladığı Azərbaycan sənətkarlarından biri görkəmli Azərbaycan şairi, dramaturqu Rəsul Rza olmuşdur. Böyük şairin oğlu, xalq yazıçısı Anarla bağlı yazdığı məqaləsində o, Rəsul Rza ilə görüşlərini xatırlamışdır. *“Rəsul Rza mənim ən çox hörmət etdiyim çağdaş şairlərdən idi, böyük sənətkar və müdrik insan idi. Uzun illər boyu Moskvada yazıçıların plenum və qurultaylarında, Lenin və Dövlət mükafatları komitəsinin iclaslarında görüşlərimiz zamanı o da rəhmətliklər – Qara Qarayev, İmran Qasimov kimi mənim ən munis həmsöhbətim olurdu”¹.*

Moskvada Çingiz Aytmatovun Əziz Nesin və Rəsul Rza ilə birlikdə çəkilmiş şəkli dərin mətləblərdən xəbər verir. Rəsul Rza Çingiz Aytmatovun Moskvada keçirilən qurultay və tədbirlərdə tez-tez görüşdüyü, müzakirələr apardığı ədiblərdən biri olmuşdur. Rəsul Rzanın 60 illik yubileyi ilə bağlı yazığının ona göndərdiyi təbrik məktubunda xalq şairini zamanəsinin ən çox hörmət bəslədiyi şairlərindən biri olduğunu vurğulamış və ilhamlı təfəkkürünə, yaratdığı əsərlərə görə ona təşəkkürünü bildirmişdir. Rəsul Rzanın ölüm xəbəri yazığını dərinlən kədərləndirmiş və müdrik

ustadın parlaq xatirəsini unudulmazlığından bəhs etmişdir: *“Bu böyük söz ustasını və müdrik sənətkarı itirdik. Mən Rəsul müəllimi yaxşı tanıyırdım. Moskvadakı çoxillik görüşlərimiz zamanı o, mənim ən yaxşı həmsöhbətim idi. Onun parlaq xatirəsi önündə baş əyirəm”¹.*

Çingiz Aytmatov və İmran Qasimov. Çingiz Aytmatovun Azərbaycanda ən böyük dostu heç şübhəsiz ki, İmran Qasimov olmuşdur. Yazığının Azərbaycanla, ölkəmizin ədibləri ilə münasibətlərinin mərkəzində məhz İmran Qasimovla olan sıx yaxınlığı dayanmışdır. Onlar dəfələrlə Azərbaycanda, Moskvada, Bişkekdə görüşmüş, məktublaşmışdılar. Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində yazığının şəxsi qovluğunda saxlanılan məktub və şəkillər bu əlaqənin dərinliyini bir daha sübut edir. Məktublaşmalardan aydın olur ki, Çingiz Aytmatov özünün yaradıcılığı ilə bağlı məsələləri, gələcək planlarını İmran Qasimova yazmış, onunla fikir mübadiləsində olmuş, bölüşmüşdür. Qarşılıqlı məktublaşmalarında Çingiz Aytmatov yaradıcılıq planlarından bəhs etmiş, dostunun əsərlərinin müsbət məziyyətlərindən söz açmışdır. 1964-cü ildə yeni il münasibətilə Çingiz Aytmatov yazdığı məktubunda “Известия” qəzetinin yazığının “Qızıl alma” hekayəsini çap zamanı redaktorların korladığından və həyatın təlatümlərindən məsləkcə yaxın bildiyi dostuna yazmışdır. Çingiz Aytmatovun qələm dostu İmran Qasimova bu məktubu yazığının hər kəsin yanında etiraf edə bilmədiyi, amma onu ciddi narahat edən məqamları açıqlamışdır. Hamıya məlumdur ki, sovet dövründə istər mətubətdə, istərsə də kitab çapı üzərində sərt senzura mövcud idi. Çingiz Aytmatovun əsərləri də rejimin sərt ideoloji redaktələrinə məruz qalmış və bu, yazığını na-

¹ Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. Bakı, “Nurlan”, 2009, s. 100

¹ Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. Bakı, “Nurlan”, 2009, s.92

rahat etmişdir. Təsadüfi deyil ki, yazıçının ilk povesti olan “Üz-üzə”nin ilkin çap zamanı əsərin çapına icazə verilməmiş, əsərin böyük bir hissəsinin ixtisarından sonra nəhayət, işıq üzü görmüşdür. İmran Qasımova məktubunda da yazıçı digərlərinə etiraf edə bilmədiyi gerçəkliklərdən yazır:

“Əzizim İmran!

Sənin xoş məktubun tam vaxtında gəlib çatıb. Yeni ili bayram kimi qeyd etməyi qəbul etmişik amma günümüzdə narahatlıq, ümid və şübhələr vardır. Belə bir gündə sənin dost sözlərini oxudum və yüngülləşdim. Niyəsini izah etmək çətinidir. Belə hisləri yaqın quşlar uzun və çətin uçuşa hazırlaşarkən keçirirlər...

“Qızıl alma” hekayəmin “Известия” qəzetində gülünc ixtisarlarla korlanması mənə pis təsir etdi. Sən yaqın “Литературная газета”da əsərin korlanması haqqında yazını oxumusan. Təkcə bu deyil. Qorxulu tənhalıq dəqiqələri olur. Həyat nəhəngliyi ilə hərəkətdədir, sənə çox şeyləri etmək istəyən amma minlərlə qayğıları olan ölümlü insansan. Çox sağol, dostum, ürəyindəki mənə qarşı olan istiliyə görə minnatdaram. Əgər dostların içində çox diqqətli və sənə qarşı həssas olanları varsa, deməli, addımlamaq və elə işləmək lazımdır ki, dostların utanmasınlar.

İmran, bağışla ki, belə şeylərdən yazıram, amma sənədən gizlədəsi heç nəyim yoxdur. Əksinə, çox şadam ki, öz düşüncələrimi sənənlə açıq bölüşə bilirəm! Hər adama ürəyini boşaltmaq olmaz

Cari ildə fikrim var ki, iki üçlü hekayə yazım. Hər bir üçlük ümumi ideyası və kompozisiyası olan müstəqil və tamamlanmış mərhələ olmalıdır. İlk hekayəsi kiçik povest xarakterindədir və “Ölmüş oğulla görüş” adlanır. Yarısını yazmışam. Tamamlayıb davam edəcəm. Məni “Ana tarla”da olduğu kimi İnsan və Mühəribə mövzusu narahat

etməkdədir. Yenə və yenə də mən göstərmək istəyirəm ki, necə qeyri-adi, gözəl insanlar faşizm əleyhinə, sülh yaratmaq üçün müharibədə ölüblər. mən kəmiyyət olaraq deyil, mənəvi itkiləri nəzərdə tuturam. Bilmirəm, buna nə qədər müyəssər olacam.

İmran, sənin işlərin necədir? Ümid edirəm ki, sağlığın yerindədi. Biz hamımız sənə və ailənə can sağlığı və uğurlu fəaliyyət arzu edirik.

Sənin hər məktubun bizim ailəmizdə hadisəyə çevrilir. Yaz zəhmət olmasa.

İmran, səni bağrıma basıram!

Minarə və Səidəyə ən ülvi arzularımı çatdır.

Yeni pyesini tamamlamısan? Harda tamaşaya qoyulacaq?

*Çingiz
4.1.64”¹.*

Məktubda Çingiz Aytmatov “Üz-üzə”, “Cəmilə” kimi povestlərinin əsas mövzusu olan mühəribənin mənəvi qurbanlarının əks olunduğu yazacağı yeni əsər haqqında məlumat vermişdir. Məktubda “Ölmüş oğulla görüş” adlandırdığı əsər sonradan “Oğulla görüş” adı ilə çap olunmuşdur.

Bir il sonra, Çingiz Aytmatov İmran Qasımova yazdığı növbəti məktubunda dövrün çətinliklərindən, bəzi mühafizəkar qüvvələrin onun yaradıcılığına mənfi təsirdən yazmışdır:

İmran, əzizim!

Çox yaxşı etmişən ki, mənə məktub yazmışan. Buna çox ehtiyacım var idi. Dərhal cavab yazıram.

Darıxmışam sənəncün, çoxdandı görüşürük.

¹ Письма Ч.Айтматова И.А.Касумову. Государственный архив литературы и искусства имени Салмана Мумтаза. Ф. № 626, с. 1, С. №148

Hansısa kənddə dincəlırsən və işləyirsən. Bu çox yaxşıdır. Hər dəfə bakılılarla görüşəndə səni soruşuram. Tanrının köməyi ilə hər zaman özünü yaxşı hiss edəsən.

Mənə qaldıqda isə, əvvəlki çatımazlıqlarla, qorxunc zaman darlığı hiss edirəm. Bizim ziyalılar arasında mədəniyyətin keçmiş meyarlarla təqdimatı, "partiyalı" yaradıcılığa meyllənmə prosesi başlayıb. Qocaların böyük əksəriyyəti "kult" psixologiyasından elə möhkəm yapışıblar ki, onları ayılmaq, tərbiyə etmək çətinidir. Bu da mənim yaradıcılığım və onlar olan münasibətlərimə təsir edir. Onlar ənənəvi, köhnə meyarları üstün tuturlar və yeni, orijinal olan hər şeydən qorxurlar. "Nəzarət" maniyası onların yenilik hissini boğur. Bütün bunlar mənə təsir edir. Çünki daim inkişaf edən sağlam gənclik ruhumu dəstəkləməliyəm. Çoxlu güc, enerji və əsəb belə işlərə sərf olunur.

Başladığım işləri bitirmək haqqında düşünürəm. Əgər hər şey yaxşı olsa üç povestim alınacaq. Ən əsası odur ki, üzərində işləməyə nəyə var.

Biz tez-tez Bakını, sizin evi, küçəni xatırlayırıq. Həmin binada və insanların italyansayağılığı var. Bu mənim çox xoşuma gəlir.

Bax belə, əziz İmran. Mən çox şadam ki, sənin ailən böyüyür, balaca Fərid ümidləndirir. Bizim uşaqlar da o qədər sürətlə böyüyürlər ki, hərdən təəccüb edirəm. Tezliklə məni ötüb keçəcəklər. Onları tərbiyə etmək çətinləşir. Bu yay Əsgərin qolu sındı. Qolumun ön hissəsi tamam qırılmışdı. Bütün yayı gipsdə gəzdi. Təsəvvür edirsən ki, mən Kereslə nə qədər həyəcan və narahatlıq keçirdik. Heç bir yerə getmədik, bütün yayı bağda oturuq. Növbəti işləri gözləyərək yaşayırıq.

Bizdən hər kəsə, Mınarəyə, Səidəyə, Fəridə salam olsun.

Səni bağıma basıram, İmran.

Çox sağol, xatırladın, ürəyim şad oldu.

*Çingiz
22.IX.65.¹*

1978-ci ildə İmran Qasımovun 60 illik yubileyi ərəfəsində Çingiz Aytmatov yazdığı növbəti məktubunda onu məslək, məfkurə dostu adlandırmışdır. Böyük yazıçı İmran Qasımovun yaradıcılığını çağdaş teatr dünyasında Azərbaycan teatrının bir adası olduğunu bildirmişdir. "İmran, sən ədəbiyyatda böyük, ləyaqətli bir simasan. Sənin dramaturgiyanı çağdaş teatr dünyasında Azərbaycan teatrının bir adasıdır. Sənin dramaturgiyanın problemləri – indiki insanların, sənin qəhrəmanlarının ictimai-estetik şüurunun böyük tarixə qovuşması ilə bağlı, zamanə problemləridir. Sən hər cəhətdən öz dövrünün adamısan. Həqiqət, Gözəllik, Məhəbbət, Xeyir, Ölüm – harmoniya kimi əbədi problemlər sənin yaradıcılığında aktual, çağdaş, əməli önəm daşıyır. Və bu da gözəllikdir"².

İki qüdrətli sənətkarın qarşılıqlı məktublaşmaları, səmimi münasibəti Azərbaycan – qırğız ədəbi əlaqələrinin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. İmran Qasımov 1979-cu ildə yazığının 50 illik yubileyində iştirak etmiş, onun yaradıcılığını İnsanlığın manifesti olduğunu bildirmişdir. "İstər Bakının dəniz neftçilərinin və ya Azərbaycanın dağlıq kəndlərinin gənclərinin, istər Moskvada, istərsə Fransanın kiçik şəhərlərində, istərsə də Ərəb ölkələrində olanda mənə belə bir sual verirlər: Çingiz Aytmatov necə insandır? Mənim suala cavabım dəyişmir: O, babalarımızın vəsiyyəti etdiyi qaydalarla yaşayır. O, dostu dost, düşməni düşməndir.

¹ Письма Ч.Айтматова И.А.Касумову. Государственный архив литературы и искусства имени Салмана Мумтаза. Ф. № 626, с. 1, С. №148

² Yəni orada

Onun dostları xeyirxahlıq, ləyaqət, cəsarət və dürüstlük, onun düşmənləri həqarət, alçaqlıq və yalandır”¹.

Çingiz Aytmatov məktubunda Azərbaycanlıdan, onun qədim tarixə malik olan dilindən, ədəbiyyatından fəxrə danır. Ədəbiyyatı milli şüurun ən ifadəli modeli olduğunu və cəmiyyətin dayağı olduğunu vurğulamışdır. Bu baxımdan Çingiz Aytmatov İmran Qasimovun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. Çingiz Aytmatovun özü ilə yanaşı, övladları Səncər və Əsgər Aytmatovlar da yeni il və digər bayramlarda İmran Qasimova məktublar yazmışlar. İmran Qasimovun vəfatı Çingiz Aytmatovu kədərləndirmiş, yazdığı məktubunda üzüntüsünü ifadə etmişdir. *“İmran Qasimovun işıqlı ağı sönmüşdür. Mənim üçün İmrandan yaxın dost yox idi. Qəlbim tənha qalıb. Gözəl, həssas istedadla malik alicənab bir insan həyatdan köçmüşdür. Ömrümün sonuna qədər sadıq dostumu belə tez itirdiyimə təəssüflənəcəm. Qəlbimə necə bir tənhalıq çökmüşdür”².*

Çingiz Aytmatov və Vilayət Rüstəzadə. Çingiz Aytmatov yaradıcılığının Azərbaycanda tədqiqi və təbliğində ədəbiyyatşünas Vilayət Rüstəzadə önəmli rol oynamışdır. Çingiz Aytmatov müsahibələrinin birində Vilayət Rüstəzadənin onun yaradıcılığının tərcüməsi və təbliğində mühüm fəaliyyətindən bəhs etmiş və bu fəaliyyətin Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələrinin inkişafında mühüm körpü olduğunu vurğulamışdır. İstər Bakıda, istər Bışkekdə baş tutan görüşlər, qarşılıqlı məktublaşmalar və Vilayət Rüstəzadənin görkəmli yazıçının əsərlərinin Azərbaycan-

da tərcüməsi, nəşri və təbliğində oynadığı önəmli missiya böyük əhəmiyyətə malikdir.

Çingiz Aytmatovun “Ağ gəmi” və “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” əsərlərinin çap olunduğu povestlər kitabı ilə qarşılıqlı məktublaşmalar olmuşdur. 1978-ci ildə Çingiz Aytmatov Vilayət Rüstəzadəyə ortaqlıq türk dilində, latınca məktub yazmışdır. Həmin məktubu olduğu kimi, hər hansı redaktə və dəyişiklik etmədən təqdim edirik:

Vilayət Rustamzadəyə kat!

Kardeşim və genç kalemdeşim!

Mektubunu alıp çok sevindim, tasirlendim. Hepimizle seven ustaz Kayınlın yeri Elbirus dağı ve ol arada bulan bayramlar, çat-saltanatlar gözüm qabağına geldi. Dünyada en küçük Türk nüfuzu olan Malkar halkı o zaman en büyük ve meşhur oldu. Çünkü büyük şair bütün halkın ruhini ve kuvvetini en yüksek derecede katabilir. Matematikte bu formula 1010 olur. Bunun için her dairede büyük şair, büyük yazar halkın ölümzülüğünü gözderen candır.

Deyarli Vilayet! Bu mektubun ön sözüdür. Senin hakkında söylüyorum ben Azerbaycan halkinin içinde sen gibi genç Türk şairi görmekten Tanrıya çok razı oldum. Hakiki milli ruhini modern şiiri güzellegenine güvendim. Buga baylaniste Men Sana bir fikir (uglıs) söylüyorum: bütün halklarını sev, ama bunu kendi dilinin ve kendi halkın sonsuz sevmende gözderibil.

Şimdi iş hakkında

Dönderdiyın yayınevının anlaşmasına çok teşekkür. Men iki eserimi vermekteyim: biri – “Ak gemi”, ikincisi – “Deniz kıyısında koşan boz köpek”. Azerbaycan Devlet yayınevının bu teklifi kabul ettiğın soruyorum. Bu eserleri rus dilinden çevirmesini teklif ediyorum.

¹ Государственный архив литературы и искусства имени Салмана Мумтаза. Ф. № 626, с. 1, С. № 103 (И.А.Касумов. (О Ч.Айтматове), (О М.Гусейне), (О С.Вургуне) и др. выступления)

² Телеграммы по поводу кончины И.А.Касумова. Государственный архив литературы и искусства имени Салмана Мумтаза. Ф. № 626, с. 1, С. № 297 Телеграммы по поводу кончины И.А.Касумова

Şimdi ise kızlarını yüzlerinden öp. Bütün Azərbaycan arkadaşlarıma Salam söyle.

*Çingiz Aytmatov
7/ II- 78¹*

Daha sonra Bakıda çap olunan kitaba “Torpaq səxavətli sənətkar” adlı ön sözündə Vilayət Rüstəmzadə qüdrətli yazıçının yaradıcılığının əsas məziyyətlərindən bəhs etmişdir. “Çingiz Aytmatovun adı ən böyük yazıçıların adıyla qoşa çəkildi. Bu – “Manas” qəhrəmanlıq dastanlarında qırğızların əsrlər boyu öz hafizəsilə qoruyub saxladığı, nəsilərə miras kimi verdiyi vətənpərvərlik, cəngavərlik, halallıq, sədaqət, səxavət ənənələrinin yazılı ədəbiyyatda yeni tipli ifadəsi və bədi təzahürüdür”².

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı bütün mahiyyəti ilə xalqın milli ideallarının ifadəsidir, qırğızların timsalında geniş coğrafiyaya səpələnmiş olan türk xalqlarının müdrikliyinin əksidir. Onun yaradıcı qüdrətinin ilham mənbəyini müqəddəs torpaq, vicdan və halallıq kimi ali dəyərlər təşkil edir və Vilayət Rüstəmzadə məqaləsində məhz bu ali dəyərlərə toxunur, həmin meyarlar əsasında Çingiz Aytmatov yaradıcılığını, onun əsərlərinin ideya və məzmun xüsusiyyətlərini tədqiqata cəlb edir. Bəzi müasirləri yazıçının dünya miqyasında şöhrət qazanmasında müxtəlif səbəblər göstərilir. Sovet dövlətinin verdiyi fəxri titulların bu şöhrətin qazanılmasında mühüm amil kimi göstərməyə cəhd edirlər. Çingiz Aytmatovun malik olduğu zəngin istedadı bütün bu amillərin, xırda təsirlərin fəvqündə durur. Yoxsa, o qədər də zəngin yazılı ədəbiyyat ənənəsinə ma-

lik olmayan qırğız aulundan çıxan, doqquz yaşında atasını, daha sonra əmisini “xalq düşməni” ittihamı ilə itirən və təzyiqlər içində yaşamağa məhkum olan, ağır ailə şərtləri ilə İkinci Dünya müharibəsini görən, daha sonra yaradıcılıq fəaliyyətinə tamamilə yad, zootexnik təhsili alan Çingiz Aytmatovun Moskvada Ali ədəbiyyat kursunda təhsil aldığı iki ilin yekununda dünyanı sözün yaxşı mənasında silkələyə bilən “Cəmilə” povestini qələmə ala bilməsi onun ilahi tərəfindən bəxş olunmuş istedadından başqa amillərlə bağlamaq doğru deyildir. “Xam torpaqlarda, Anarxay çölündə xəbisliyə, xudbinliyə, əzazilliyə - Abakirin mənfə xislətinə qarşı Kamalın üsyankar təbiətini formalaşdıran (“Köşək gözü”); məhəbbətin, dəyanətin müqəddəs və qadir gücünü bir yeniyetmənin aləmində ilahiləşdirən (“Cəmilə”); keşməkeşlərdən keçərək başı əhlət daşına dəyəndən sonra ayrılan İlyasın mənaviyyatını durultmağa (“Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim”) müyəssər olan Aytmatovun böyük sənətkar istedadıdır”¹.

Eyni zamanda Vilayət Rüstəmzadə Çingiz Aytmatovun “Erkən gələn durnalar” povestini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Xalqın taleyində “feil” olmaq: Çingiz Aytmatov və Bəxtiyar Vahabzadə. Çingiz Aytmatov müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına böyük rəğbət bəsləmişdir. 1985-ci ildə Bəxtiyar Vahabzadənin 60 illik yubileyi çərçivəsində keçirilən tədbirlər zamanı Çingiz Aytmatovun Bakıya gəlməsi bu rəğbətin əyani göstəricisidir. Eyni zamanda Çingiz Aytmatov haqqında sanballı söz müəlliflərindən biri yazıçının əqidə dostu Bəxtiyar Vahabzadə olmuşdur. Azərbaycanın Xalq şairi Bəxti-

¹ Çingiz Aytmatovun Vilayət Rüstəmzadəyə məktubu. Salman Mümtaz adına Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət arxivi. F. № 700, № 25

² Çingiz Aytmatov. Ağ gəmi. Povestlər. Bakı, “Yazıçı”, 1980, s.6

¹ Vilayət Rüstəmzadə. Torpaq səxavətli sənətkar. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti. 1978, 16 dekabr

yar Vahabzadə Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının məqsədini, amalını yaxşı bilmiş və həmin ideyaları ruhən bölüşmüşdür.

Çingiz Aytmatov Cəlil Məmmədquluzadədən sonra öz müasiri Bəxtiyar Vahabzadə haqqında yazdığı məqaləsində onun yaradıcılığından, müasirinin yüksək məziyyətlərindən bəhs etmişdir. O, Cəlil Məmmədquluzadəni ustad, müəllim kimi yüksək dəyərləndirib *onun realizm ənənələrindən* çox şeyi əxz etdiyini məqalələrində vurğulamış, Bəxtiyar Vahabzadəni isə o, müasiri kimi, ideya, əqidə yoldaşı kimi çox yüksək dəyərləndirmişdir. Bu münasibət heç də təsadüfi deyildir. 1960-cı ildə “Gülüstan”ı yazmaq cəsəretini özündə taparaq ümumtürk məfkurəsini, milli idealları əsərlərində yaşadan Bəxtiyar Vahabzadə türk xalqlarının ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Milli ideyalar və ümumtürk düşüncəsi kontekstində qırğızlar üçün Çingiz Aytmatov, qazaxlar üçün Oljas Süleymenov kimdirsə, azərbaycanlılar üçün Bəxtiyar Vahabzadə məhz həmin mövqeyin daşıyıcısıdır. Bu baxımdan Çingiz Aytmatovun Bəxtiyar Vahabzadə haqqındakı fikirləri tale ortağı barəsində deyilmiş qiymətli fikirlərdir.

Adətən, ədiblər öz müasirləri haqqında fikir bildirərkən xəsislik edirlər. Lakin Çingiz Aytmatovun Bəxtiyar Vahabzadəyə münasibəti tam fərqlidir. Onun haqqında yazılmış məqalələri məzmununa görə sıralasaq, Çingiz Aytmatovun qələmə aldığı “Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladıyam” məqaləsi ön sıralarda durmağa layiqdir. O, öz müasiri haqqında fikirlərini bölüşdüynə görə özünü xoşbəxt hiss edir və onun yaradıcılığını milli poetik fikrin ən böyük nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirir. “*Eyni sistemə daxil olan türk mənşəli dillərimiz bir-birinə yaxın olduğuna görə, azərbaycanlılar məni asanlıqla inandırırırlar ki, indiki dövrdə Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı oriji-*

nalda milli poetik fikrin ən böyük nailiyyətlərindən biridir. Zəngin Azərbaycan ədəbi ənənələri müqabilində bu cür nüfuz və şöhrət qazanmağın çox-çox çətin olduğunu asanca təsəvvürümə gətirirəm. Bununla belə unutmamaq olmas ki, ənənələr yalnız və yalnız müasirliyin gərdisində, yeni yaradıcıların yeni sözündə yaşayır”¹.

Çingiz Aytmatov Bəxtiyar Vahabzadənin “Bir gəminin yolçusu yuq” (“Мы на одном корабле”) kitabındakı əsərlərində aydın və müdrikcəsinə təsvir olunan və fizikada əksliklərin qarşılaşması və vəhdəti şəklində təzahür edən qanunauyğunluqdan çıxış edərək xeyirlə şərin, gözəlliklə eybəcərliyin təsvirindən bəhs edir. Çingiz Aytmatova görə, şairin milli səciyyədən qlobal mahiyyətə qədər inkişaf edən yaradıcılığının kökündə, məğzində Tanrının ən ali yaratdığı hesab olunan insan və onun daxili təlatümləri durur. Onun fikrincə, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı təpədən dırnağa qədər millidir. Eyni zamanda onun poetik təfəkküründə bəşəriyyəti düşündürən problemlər də az deyil və milliliklə beynəlmiləçiliyin qarşılıqlı münasibətləri şairin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. “*Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətə millidir. Bu, müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində feil olmağı bacarasan, xalqının canlı dil memarlığına öz töhfəni verə biləsən. Bununla yanaşı, Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti daha üstün mahiyyət kəsb edir və millilikdən ümumbəşəri fəvqə qalxır”².*

Şairin Bakıda keçirilən yubiley tədbirləri çərçivəsində Çingiz Aytmatov “Fəryad” pyesini izləmiş və çox böyük zövq almışdır. O, şairin belə çoxşaxəli, problematik möv-

¹ Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. On iki cildə, XII cild. Bakı, “Elm”, 2009, s. 707

² Çingiz Aytmatov Bəxtiyar Vahabzadə haqqında. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti. 1983, 20 avqust

zunu nəzmlə yazmaq məharətinə heyrət etmiş və “Fəryad”ın böyük gələcəyi olduğunu vurğulamışdır. “...Əsər azadlığa can atan və özü səhnədə iştirak etməyən bir şəxsin ideyası əsasında qurulub. Həmin ideya yavaş-yavaş ayrı-ayrı adamların, nəsillərin mübarizə amalına çevrilir. Bir şəxs tarixi sima səviyyəsinə ucalır. Əslində, tamaşada Nəsiminin özü yoxdur. Ancaq ustalıq ondadır ki, biz hər an Nəsimini görə bilirik”¹.

Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanı Azərbaycanda çap olunarkən, Bəxtiyar Vahabzadə nəşrə ön söz yazmış, əsərin və yazıçının yardımcılığının milli mahiyətinin bəşəri təqdimatından uğurla bəhs etmişdir. Çingiz Aytmatovun əksər əsərləri ruscadır. Buna baxmayaraq, onun əsərlərinin ruhu tamamilə qırğız ruhunun, türk təfəkkürünün ifadəsidir. Hətta bəşəri problemlər, global məsələlər belə onun milli nəfəsi, ruhu ilə təqdim olunur. Onun yaradıcılığında dil milli varlığın əsas ifadəçisi aksiomu öz məzmununu itirmiş olur. Necə ki, dahi Nizami Gəncəvi fars dilində qələmə aldığı əsərlərində türk mədəniyyətini, ruhunu ifadə edərək yad bir dilin spesifikasını öz milli varlığını ifadə etmək yolunda uğurla yararlanmışdırsa, Çingiz Aytmatov da dövrün aparıcı dili olan rus dilinin imkanlarından xalqının keçmişini, arzu və ideallarını ifadə etmək üçün istedadla istifadə etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə ötən əsrin ikinci yarısında gizli və ya açıq şəkildə milli varlıq uğrunda mübarizəyə, imperiyanın xalqları kökündən, mədəniyyətindən, tarixindən uzaqlaşdırmaq cəhdlərinə qarşı dirənişdə, mübarizədə Çingiz Aytmatovun roluna diqqəti cəlb edir. Çingiz Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə xalqların əsrlər boyu yaşadığı problemin, çəkdiyi əzabları ifadə etdi. Mövcud situasiya bədii ədəbiyyatda bu və ya

digər dərəcədə əks olunsada, “Gün var əsrə bərabər” romanında Çingiz Aytmatov manqurt əfsanəsi üzərində qurduğu romanı ilə tarixi gerçəkliyi, dövrün hadisələrinə ən dəqiq münasibəti bildirdi. Əsər paralel olaraq qədim dövrdən çağdaş zamana, sırasıyla insandan başlayaraq bəşəri səviyyədə aparılan manqurtlaşmanı, soy-kökədən uzaqlaşmanı, global maraqların tapdığı altında qalan bəşəriyyəti və onun gələcək taleyinin mənzərəsini aydın şəkildə insanlara təqdim etdi. Juanjuanlar Jolamanın başına dəvə dərisi keçirib onu sahibinin əmrlərini sualsız icra edən qula çevirmişdi. Eyni zamanda yazıçının dövründə imperiya vahid model quraraq qəlib çərçivəsində insan yaratmağa çalışmışdır. Romanda Sabitcan tarixinə biganə, vətəninə yad manqurtdur. Bəxtiyar Vahabzadə bu məqama toxunaraq yazır: “Hər suala hazır cavabı olanlar düşünmək qabiliyyətindən məhrum, standart (qəliblər çərçivəsində yaşayan) robotlar, mahiyyətini dərk etmədiyi məlum fikirlərin qarçıları, quru əmrlərin qul təbiətli icraçılarıdır. Bu əsərdə Sabitcan belə müqəvvaların ümumiləşmiş obrazıdır”¹.

Əfsanədə Nayman ana manqurtluq əleyhinə mübarizə aparırsa, romanda bu missiyanı Yedigey icra edir. Yedigey savadı olmasada belə, “Manas”ı bilən, xalqın keçmişinə bələd olan, yurdunu sevən, inanclarına sadıq və ən əsası “bir gündə əsri” yaşaya bilən xalqın özüdür. “Keçmişini unudan adam dünyada öz yerini, mövqeyini təzədən müəyyən etmək zərurəti qarşısında qalır. Öz xalqının və başqa xalqların əldə etdiyi tarixi təcrübədən məhrum edilmiş adam tarixi perspektivdən kənar qalır, yalnız bu günün qayğısı ilə yaşamağa qabil olur”².

¹ Çingiz Aytmatov. Bəxtiyar Vahabzadə haqqında. “Литературная газета”, 1983, 19 oktyabr

¹ Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. On iki cildə, X cild. Bakı, “Elm”, 2009, s. 454-455

² Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Qanun”, 2015, s.7

Bəxtiyar Vahabzadə ilə Çingiz Aytmatov arasında qarşılıqlı məktublaşmalar, yubiley tədbirlərində iştiraklar ardıcıl surətdə davam etmişdir. 1998-ci ildə yazıcının 70 illik yubileyi ilə bağlı yazdığı məktubunda yeni çap olunmuş “Kassandra damğası” romanının ideya və məzmun xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə haqlı olaraq məktubunda romandakı “Gün var əsrə bərabər”də başlanan manqurtlaşma ideyasının daha qlobal çaları ilə əhatə olunmasından yazmışdır. “Siz bundan əvvəlki əsərlərinizdə yalnız Sovet imperiyasının törətdiyi faciələri və ayrı-ayrı fərdlərin öz səhvi ucbatından çəkdiyi bəlaları qələmə almışsınızsa, bu kitabınızda kosmosdan dünyaya baxaraq bütün insanlığın qlobal faciələrindən söhbət açırınsınız”¹.

İnsanlar yaradılışda müxtəlif və özünəməxsus bənzərsizliyə sahibdirlər. Təbiətin özündə də rəngarəng harmoniya mövcuddur. “Gün var əsrə bərabər” romanında daha çox Sovet imperiyasının kommunist ideologiyasına əsaslanan insan qəlibi formalaşdırmaq cəhdləri təsvir olunur. “Kassandra damğası” romanı isə qloballaşan dünyada fərdi özəlliyin, cəmiyyət və millət fərqliliyinin dünya güclərinin formalaşdırmaq istədiyi vahid qəlibdə məhv edilməsi, dolay yolla manqurtlaşmanın daha bəşəri səviyyədə təqdimatını özündə əks etdirən mükəmməl bədii nümunədir. Bəxtiyar Vahabzadə də məhz bu məqamı yazıcının yaradıcılığında yüksək qiymətləndirmiş və öz şeirində Aytmatovla ortaq fikri bölüşdüyünü ifadə etmişdir.

*Qorxuram, dünyada bir zaman gələ,
İnsanlar yaşaya, insanlıq ölə.²*

¹ Bəxtiyar Vahabzadə. Çingiz Aytmatova məktub. “Ədəbiyyat” qəzeti, 1999, 10 sentyabr

² Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. On iki cildə, X cild. Bakı, “Elm”, 2009, s. 468

Bəxtiyar Vahabzadənin 1985-ci ildə yazdığı Ön söz 2004 və 2009-cu illərdə yazıcının “Seçilmiş əsərləri”nin ön sözü kimi yenidən çap olunmuşdur.

Tale müasirləri: Çingiz Aytmatov və Anar. Çingiz Aytmatov Azərbaycanın Xalq yazıçısı, 60-cılar nəslinin nəinki Azərbaycanda, ümumilikdə postsovet məkanında ən parlaq və maraqlı imzalarından biri Anarın yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. Maraqlıdır ki, Anar haqqında yazısını da “Tale müasirim” adlandırmışdır. Çingiz Aytmatov Anarın “Новый мир”, “Литературная газета”, “Советская культура”, “Неделя”, “Дружба народов” kimi Moskva mətbuatında nəşr olunan məqalələrini, hekayə və povestlərini oxumuş, ekranlarda əsərlərinə çəkilmiş filmləri izləmişdir. Çingiz Aytmatov nəsrinə daha çox kənd həyatını əhatə etsə də, Anarın yaradıcılığında şəhərin ictimai-mənəvi mühiti və orda baş verən hadisələr öz əksini tapmışdır. Xalqın mənəvi həyatının ən önəmli hadisələrindən bəhs etməsinə görə, Çingiz Aytmatov yaş fərqi baxmayaraq, özünü böyük iftixarla bu nəsle mənsub olduğunu bildirir. “Anar əsasən ona yaxın olan şəhər ziyalıları çevrəsindən yazır. Onun nəsrinə psixoloji dəqiqlik, yığcamlıq, kinematografik görümlülük və plastiklik xasdır”¹.

Çingiz Aytmatovla Anarın tanışlığı Moskvadakı tədbirlərin birində, yazıcının atası, böyük Azərbaycan şairi Rəsul Rza vasitəsilə olmuşdur. Sonradan Çingiz Aytmatov yaradıcılığında böyük dəstək görmüş Aleksandr Trifonoviç Tvardovskinin redaktoru olduğu “Новый мир” jurnalında Anarın “Anlamaq dərdi” adlı məqaləsi onun böyük marağına səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, məqalə Azərbaycanın

¹ Çingiz Aytmatov. Anar haqqında. “Литературная газета”, 2008, 19 mart

qüdrətli realist yazıçısı Cəlil Məmmədqulzadədən bəhs edirdi. Çingiz Aytmatov Anarın görkəmli ədib haqqında yazdığı essesini cəsarət nümunəsi kimi onun çar imperiyasının ruslaşdırma siyasətinin ifşasını təqdir edir. *“Anar mənca, məqbul bir düstur təklif edərək yazırdı ki, Cəlil Məmmədqulzadə rus xalqını səmimi qəlbdən sevirdi, amma rus imperiyasının təbəəsi kimi yox, böyük rus mədəniyyətilə tərbiyə almış bir adam kimi”*¹.

Çingiz Aytmatov məqaləsində Anarın “Otel otağı” povestində Azərbaycan aliminin faciəvi taleyinin uğurlu təsvirindən yazır. Öz yaradıcılığında mif mətnlərinə, folklor geniş surətdə müraciət edən Çingiz Aytmatov bu baxımdan Anarın ən yüksək qiymət verdiyi əsəri “Ağ qoç, qara qoç” romanıdır. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan və xeyir və şərin mübarizəsinin mifik planda təsvirini Anar özünəməxsus şəkildə əsərə gətirmişdir. Bu baxımdan Anarın “Ağ qoç, qara qoç” romanı Azərbaycanın taleyini əks etdirən maraqlı bədii nümunədir. Çingiz Aytmatov əsərlərində daha çox bəşəri kontekstdə yanaşdığı mövzunu Anar Azərbaycanın taleyi fonunda uğurla təqdim etmişdir. Tarixən Azərbaycana qarşı törədilən həm ərazi, həm fikir, düşüncə parçalanmalarını Anar qara qoçun, əsl ziyalı kimi xalqın milli birliyə, ərazi bütövlüyünə nail olmasını ağ qoçun qələbəsi kimi təsvir edir. *“Əgər birinci hissənin ideyası bizə gerçəklikdən uzaq bir şey kimi görünürsə, ikinci hissə – antiutopiya postsovet məkanını xatırladan real mənzərələri canlandırır və bu, yalnız Azərbaycana aid deyil. Bu təhlükələrin rüşeymləri keçmiş sovet respublikalarının hamısında mövcuddur, bəzilərinə isə artıq həyata keçib”*².

Çingiz Aytmatov “Tale müasirim” məqaləsində Anarın timsalında ümumilikdə şərti olaraq 60-cılar nəsli adla-

nan yeni ədəbi hərəkatın xarakterindən bəhs edir. Sözün əsl mənasında bu nəsil xalqların gələcək müqəddəratında mühüm rol oynadı. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində başlanan istiqlal mübarizəsinin öncülləri məhz bu nəslin nümayəndələri oldu. Onları bir ziyalı kimi müstəqillik ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynadı və bu prosesə öncüllük etdilər. *“İndiki zamanda – altmışıncılara, ən yaxşı halda, yekəxana və ədabaz, ən pis halda, sinik və mərifətsiz münasibət dəb olarkən mən qəti əminəm ki, bu nəslin ədəbiyyatda, teatrda, kinoda ən istedadlı nümayəndələri, cəmiyyətin mənəvi, estetik və hətta ideoloji yeniləşməsində müstəsna rol oynadılar. Rusiyada da, keçmiş müttəfiq respublikalarda da azadlıq, demokratiya, müstəqillik ideyaları bu nəslin ən yaxşı nümayəndələrinin qurduğu təməllər üzərində yüksəldi”*¹.

Anarın 70 illiyi ilə bağlı çəkilən telefilmdə Çingiz Aytmatov öz “kiçik qardaş”ına səmimi arzularını bildirirdi. Çıxışında o, Anarın keçmiş sovet dövrü, indiki MDB məkanının ən uğurlu yazıçılarından biri olduğunu qətiyyətlə söyləmişdi.

Eyni dövrdə, eyni taleyi bölüşən yazıçıların bir-birinə dəstək verərək, arxa durararaq ümumittifaq səviyyəsində öz səslərini çatdırmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Anar “Onunla biz də fəxr edirdik” məqaləsində Çingiz Aytmatovun təhsil aldığı ixtisasla yaradıcılığında uğurlu vəhdətdən bəhs edərək yazır: *“Az yazıçı adı çəkmək olar ki, Aytmatov kimi yer üzündəki bütün canlı məxluqları bu qədər dərinə və dəqiq tanısan, insan iztirablarının bütün varlıqlarla sirli vəhdətini duya bilsin – kəhər Gülsarının,*

¹ Çingiz Aytmatov. Tale müasirim. “525-ci qəzet”, 2005, 9 sentyabr

¹ Çingiz Aytmatov. Anar haqqında. “Литературная газета”, 2008, 19 mart

² Çingiz Aytmatov. Tale müasirim. “525-ci qəzet”, 2005, 9 sentyabr

ya *Qaranərin taleyini bəşər övladının ömrüylə əlaqələndirməyi bacarsın.*"¹

Ana maral, Gülsarı adlı at, Qaranər adlı dəvə, Ağbərə və Daşçeynər adlı canavarlar və Caabars adlı bəbir obrazlarının heyvani keyfiyyətləri yazıcının ixtisasından irəli gələrək dəqiqliklə təsvir olunmuşdur. "Əbədi gəlin" romanında yazıçı "Taleyin sirr olması özü bir taledir" fikrini müxbir Arsen Samançinlə uca dağ zirvələrində yaşayan qar bəbiri Caabarsın bir-birinə bənzər yaşamı, eyni mağarada sonuclanan ölümləri ilə eyni fikir, ideya ətrafında birləşdirmişdir.

Çingiz Aytmatov qırğız çölündən aldığı enerjini, qazandığı müşahidələrini ümumbəşəri miqyasda təqdim etdi və dünya sevə-sevə bunu qəbullandı. Anar bu qəbulun əsasında duran bəşəri ideallardan bəhs edərək yazır: *"Həyat və Ölüm, Xeyir və Şər, Şərəf və Şərəfsizlik, Məhəbbət və Nifrət məsələləri əbədidir. Bu məsələlərə insanlar hansı dövrdə, hansı ölkədə, hansı ictimai quruluşda yaşamaqlarından asılı olmayaraq üz-üzə gəlir. Məhz bunu dərk və ifadə edə bildiyinə görə, bu ümumbəşəri problemləri qırğız həyatı və qırğız tarixinin gerçəklikləriylə əlaqələndirdiyinə görə, Çingiz Aytmatov, əlbəttə, ilk növbədə böyük istedadı sayəsində dünya yazıçısı ola bildi. Əsərləri dünyanın bütün qitələrində neçə-neçə dilə çevrilən, nəşr olunan, oxunan və sevilən bir yazıçı"*².

Anar nəsrin varisliyindən bəhs edərkən, Cəlil Məmmədquluzadə ilə Çingiz Aytmatov, İsa Hüseynov mərhələləri arasında körpü qurur. Bu ədəbi varisliyini sonrakı nəsillər üçün zəngin əsasa çevrildiyini yazır. Anar sələflərindən bəhs edərkən 60-cılar nəslinin baş müəlliminin Cəlil Məmmədquluzadə və daha sonrakı mərhələdə Çingiz Aytmatov

və İsa Hüseynov olduğunu vurğulamışdır. Bu məqam böyük ədəbiyyat yolunda iki qüdrətli sənətkarı birləşdirir və özündən sonrakı nəsillərin cəsarətli yaradıcılığı üçün zəmin hazırlayır. *"Bizim nəslin Azərbaycan yazıçıları milli ədəbiyyatın zəminində yetişdi. Böyük Cəlil Məmmədquluzadənin mənəviyyat dərslərini mənimsədi, eyni zamanda rus və dünya ədəbiyyatına da bələd oldu. İki müasir nasirin təcrübəsi bizimçün xüsusi əhəmiyyət kəsb elədi – mən İsa Hüseynovu və Çingiz Aytmatovu nəzərdə tuturam"*¹.

Çingiz Aytmatov və Şahmar Əkbərzadə. Çingiz Aytmatovun Azərbaycanda ən yaxın dostlarından biri Şahmar Əkbərzadə olmuşdur. Müstəqillik illərində Bakıya səfərlərində Çingiz Aytmatov dəfələrlə Şahmar Əkbərzadəni xatırlamış, onun Qarabağ dərdinə dözmədiyini vurğulamışdır. Bu qarşılıqlı dostluq münasibəti şairin 1982-ci il Bişkekə səfəri zamanı yaranmışdır. "Ömrə yazılan günlər", Çingiz Aytmatov: *Mən Manas oğluyam*, Anam dünya, sonam dünya" adları ilə çap olunan üç reportajda yazıcının Azərbaycan şairinə qarşı yüksək hörmətinin, eyni zamanda Azərbaycana qarşı sonsuz məhəbbətinin ifadəsini görmək mümkündür. "Anam dünya, sonam dünya" adlı müsahibəsində Çingiz Aytmatov Azərbaycanla Qırğızıstan arasında yaranan ədəbiyyat körpüsündən və bu körpünü yaradan Azərbaycan ziyalılarından bəhs etmişdir. *"Dədə-babalarımız körpünü müqəddəs sayıblar. Xahiş edirəm, Qırğızıstanla Azərbaycan arasında ədəbi körpü salanlara - Cəmil Əlibəyova, İshaq İbrahimova, Xeyrulla Əliyevə, Vilayət Rüstəmzadəyə ehtiramımı yetirəsiniz"*².

¹ Anar. Onunla biz də fəxr edirdik. Türk ruhunun qələbəsi Bakı, "Nağıl evi", 2013, s.30

² Yənə orada, s.31

¹ Anar. Onunla biz də fəxr edirdik. Türk ruhunun qələbəsi Bakı, "Nağıl evi", 2013, s.33

² Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. Bakı, "Nurlan", 2009, s. 25

Sonradan Azərbaycana səfərləri zamanı etdiyi söhbətlərində, verdiyi müsahibələrində Çingiz Aytmatov dəfələrlə Şahmar Əkbərzadəni xatırlamışdır.

Çingiz Aytmatov və Zəlimxan Yaqub. Xalq şairi Zəlimxan Yaqub 2009-cu ildə Bişkek səfəri zamanı qırğızlar üçün əfsanədə Ana-beyitin ifadə etdiyi müqəddəs zirvəyə ucalan məkanı, Ata-beyiti ziyarət edir. *“Bişkekdən Paminin ətəklərinə bir yol uzanır. Həsrət və nisgil, heyrat və sevgi dolu duyğularla dağlara qalxıram. Bu dağların ətəklərində mübarək bir ziyarətqah var. XX əsr dünya ədəbiyyatının ən böyük yazıçılarından biri olan Çingiz Aytmatovun məzarını ziyarətə can atıram”*¹.

Zəlimxan Yaqub ziyarəti zamanı həyəcanını, keçirdiyi hislərini Çingiz Aytmatovun yaradıcılığına, əsərlərinə və qəhrəmanlarına nəzər salmaqla poetik dillə ifadə edir:

*Hər gün səni düşünürdü,
səni anırdı,
Qərbi Şərqa, Şərqi Qərba
bağlayan qatar.
Dünən sənin varlığınla
qanadlanırdı,
Bu gün sənin yoxluğunla
ağlayan qatar*²

Zəlimxan Yaqub Çingiz Aytmatovun həyatından süzülərək yaradıcılığında öz əksini tapan qatar və dəmir yolu ilə bağlı detala təsadüfən toxunmur. Doğrudur, kiçik stansiya və qatar yolunun təsvirinə yazıçının bir neçə əsə-

¹ Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. On üç cildə, I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2011, s.185

² Yəne orada, s.186

rində rast gəlinir. Mətləbin tam mahiyyəti isə “Gün var əsrə bərabər” romanında Yedigeyin işlədiyi Sarı-Özək stansiyası və Abutalıbı son mənzilə aparan dəmir yol xəttinin timsalında ifadə olunmuşdur. Çünki o, atası Torequlla birdəfəlik Moskvada dəmir yol vağzalında sağollaşmışdı və onun bilmədiyi günlərin birində atasını güllələməyə Abutalıb kimi naməlum qatarda gətirmişdilər. Bəlkə də Torequl da Abutalıb kimi sonuncu dəfə öz ailəsini görməyi arzulamışdı. Zəlimxan Yaqub yazıçının həyatında ən qırmızı xətt kimi keçən bu detalı şeirinə köçürür:

*O qatarlar şütüyəcək
belədən-bələ,
Arxasınca min əl qalxıb,
min göz baxacaq.
O qatarın hər işıqlı
pəncərəsindən.
Torequlun yadigarı
Çingiz baxacaq.*¹

Çingiz Aytmatov və Hüseynbala Mirələmov. Çingiz Aytmatovun Azərbaycanın tanınmış yazıçı-dramaturqu Hüseynbala Mirələmovla dostluq münasibətləri olmuşdur. Hüseynbala Mirələmovun Qarabağın işğalından bəhs edən “Xəcalət” əsərinin Qırğızıstanda çap olunması və yazıçıya əsərinə görə Qırğızıstan Yazıçılar Birliyi tərəfindən “Qızıl qələm” mükafatının verilməsi Çingiz Aytmatovun diqqətini cəlb etmiş və sonradan onunla Brüsseldə görüşmüşdür. Hüseynbala Mirələmovun rus yazıçısı Viktor Andrianovla birlikdə qələmə aldığı “Görkəmli adamların həyatı” silsiləsindən “Heydər Əliyev” kitabını oxuyan Çingiz Aytmatov

¹ Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. On üç cildə, I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2011, s.186

Brüsseldən yazdığı məktubunda həm Hüseynbala Mirələmov, həm Viktor Andrianova öz dərin təşəkkürünü bildirmiş, sonradan verdiyi müsahibəsində kitabın və onun həsr olunduğu dahi siyasətçinin liderlik məziyyətlərindən bəhs etmişdir. *“Belə fitri istedadla malik insan, uzaqgörən siyasətçi, əvəzolunmaz rəhbər barədə əsər yazmaq, onun görünən və görünməyən tərəflərini, keşməkeşli həyatını, onun özünü zəka nuru ilə işıqlandırmaq hər müəllifə müəssər olan xoşbəxtlik deyil. “Heydər Əliyev” kitabı bu gün siyasi dairələrin, diplomatların, dövlət rəhbərlərinin, eləcə də Heydər Əliyev pərəstişkarlarının öyrənc mənbəyidir. Keçmiş SSRİ rəhbərlərindən Primakovun, Lukyanovun və başqalarının əsər haqqında dedikləri də, buna əyani sübutdur, böyüklük, dahilik qarşısında etirafdır”¹.*

O, Hüseynbala Mirələmovla Bakıda və Avropada bir neçə dəfə görüşmüş və onun dostluqda dəqiqliyini, həssaslığını və təmənnəsiz münasibətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Yazıcının 2008-ci ildə Bakıya səfəri Xocalı soyqırımının anım günləri ərəfəsinə düşmüşdür. Akademik Milli Dram Teatrında faciənin ildönümündə Hüseynbala Mirələmovun “Xəcalət” pyesi yazıcının böyük marağına səbəb olmuşdur. Çingiz Aytmatov tamaşadan sonra etdiyi çıxışında müəllifə belə bir fəlsəfi-dramatik məzmunlu əsər qələmə aldığına görə təşəkkür etmiş, Xocalı faciəsinin anım günündə tamaşanın ona qısa müddətlik də olsa, faciənin dəhşətini yaşatdığını və faciə qurbanlarının, şəhidlərin qarşısında baş əydiyini bildirmişdir. *“Hüseynbala ruhən mənə o qədər yaxındır ki, tamaşaya baxdıqca elə bilirdim bu əsəri özüm yazmışam. Mən dostumu təbrik edirəm. Mən, bəlkə biraz kənar tamaşaçıyam. Amma onu deyim ki, heç də yüngül janrları, hər hansı komediyanı xoşlamıram. Mənim*

sevdiyim məhz “Xəcalət” kimi dərin məzmunlu, dramatik-fəlsəfi əsərlərdir”¹.

Çingiz Aytmatovun 80 illik yubileyi Azərbaycanda təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. Adətən yazıçı respublikamıza görkəmli Azərbaycan ədiblərinin yubiley tədbirlərində iştirak etmək üçün gəlmişdir. Bu dəfə isə əksinə, Azərbaycanın görkəmli yazıçıları, ziyalıları Çingiz Aytmatovun yubileyini Azərbaycanda təntənə ilə qeyd etmişlər. Səfər zamanı Fəxri Xiyabanı və Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edən Çingiz Aytmatov Azərbaycanla bağlı xatirələrindən danışmış və sonuncu romanı olan “Əbədi gəlin” haqqında fikirlərini bölüşmüşdür. *“Azərbaycanla əlaqələrimi bundan sonra da davam etdirəcəyəm. Mənim burda təkə oxucularım yox, həm də yaxın dostlarım yaşayıb fəaliyyət göstərirlər”².*

Həmin ilin fevralın 28-də Azərbaycan Atatürk Mərkəzində baş tutan tədbirdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri Anar, akademik Nizami Cəfərov, Cavad Heyət, Hüseynbala Mirələmov çıxış edərək Çingiz Aytmatovun ümumtürk ədəbiyyatında oynadığı mühüm roldan bəhs et-

¹ Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam. Bakı, “Nurlan”, 2009, s. 67

¹ Xəcalətli günümüzün dərdlərini Çingiz Aytmatov da yaşadı. “Xalq” qəzeti. 2008, 28 fevral

² Bakıda dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun 85 illiyinə həsr olunmuş yubiley tədbiri keçirilmişdir. “Azərbaycan” qəzeti. 2013, 19 dekabr

mişlər. Çingiz Aytmatov çıxışı zamanı Azərbaycanın zəngin ədəbiyyat tarixinin olduğunu xüsusi vurğulamışdır. “Dostluq” ordeninin ilk sayını ona təqdim etdiyi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevə öz dərin təşəkkürünü bildirmiş və görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevdən sonra Azərbaycana rəhbərlik edən İlham Əliyevin həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda böyük nüfuz qazandığını və bu barədə Azərbaycan xalqının bəxtinin gətirdiyini vurğulamışdır. Çingiz Aytmatov “Xalq qəzeti”nə verdiyi müsahibəsində bir daha onu Azərbaycana bağlayan görkəmli ədiblərimizi xatırlamış və Azərbaycan xalqına sonsuz sevgisini ifadə etmişdir. *“Məni Azərbaycana ümumən həm xalqınıza olan dərin sevgi, həm də buradakı dəyərli dostlarım birləşdirir. Azərbaycan Dədə Qorqudun, Səməd Vurğunun vətənidir. Mərhum Rəsul Rzanı vaxtilə biz türkdilli yazarlar özümüza ustad bilirdik. Bəxtiyar Vahabzadənin yubileyində iştirak etmişəm. Mərhum şair Şahmar Əkbərzadə ilə Bişkekdə və Bakıda unudulmaz görüşlərimiz olub. Anar - sizin böyük yazıçınız, mənim dəyərli dostumdur. Hüseynbala Mirələmovun yaradıcılığı mə-nə çox yaxındır. Milli Dram Teatrında onun “Xəcalət” əsərinə baxdım və çox məmnun qaldım. O, sizin yaşadığınız ağırları yüksək bədiiliklə səhnəyə gətirmişdir. Sizin musiqi-ni, rəssamlığı yüksək qiymətləndirirəm”¹.*

Çingiz Aytmatov verdiyi müsahibələrində, yubiley tədbirlərində, Azərbaycana səfərlərində Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında fikirlərini bildirmişdir. Ortaq mif yaradıcılığı və şifahi xalq yaradıcılığından başlayaraq Nizami, Nəsimi, Füzuli, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Vurğun və müasirləri Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, İmran Qasımov, Anar, Hüseynbala Mirələmov haqqında qiymətli fi-

kirlər bildirmiş, haqqında müsahibələr vermiş, məqalələr yazmışdır. Ədəbiyyat müstəvisində Çingiz Aytmatovla Azərbaycan arasında olan əlaqələr dərin və genişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan ədibləri Azərbaycan-Qırğızıstan arasında körpünün, ədəbi əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsində müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Çingiz Aytmatovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşrini ədiblərimiz sanki bir missiya olaraq yerinə yetirmişlər. Çingiz Aytmatov yaradıcılığı sovet gerçəkliyinin cızdığı qırmızı xətti aşaraq qırğız həyatının, ümumtürk gerçəkliklərinin uğurlu bəşəri təqdimatına çevrilmişdir.

Çingiz Aytmatovun vəfatından sonra onun bədii irsinə dünyada maraq nəinki azalmış, əksinə artan istiqamətdə davam etmişdir. Əsərlərindəki enerji dünyanı yaxşı mənada təsirləndirməkdə davam edir və yeniləşən nəsillər Çingiz Aytmatovu oxuyurlar. Azərbaycanda da yazıçının irsinə maraq artmaqda davam etmişdir. Yazıçının 85 və 90 illik yubileyləri ölkəmizdə qeyd edilmişdir.

2018-ci ili Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı TÜRKSÖY “Çingiz Aytmatov ili” elan etdi və bu istiqamətdə Azərbaycanda geniş fəaliyyət proqramı həyata keçirildi. Mayın 15-də Bakıda, TÜRKPAnın ofisində yubiley tədbiri keçirildi. Tədbirdə Xalq yazıçısı Anar, akademik İsa Həbibbəyli, TÜRKPAnın baş katibi Altınbek Mamayusupov, Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı, yazıçının oğlu Askar Aytmatov, Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva, Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri Erkan Özoral, fil.f.d. Mehman Həsənli çıxış edərək yazıçının bəşəri miqyasda yaradıcılığından bəhs etmişlər. Akademik İsa Həbibbəyli çıxışında Çingiz Aytmatovu dünya ədəbiyyatının əbədi mogikanı adlandırmış və görkəmli yazıçının 90 illik yubileyi münasibətilə rəhbəri olduğu Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda geniş fəa-

¹ Ulu türk sözünün Aytmatov zirvəsi. “Xalq” qəzeti, 2008, 29 fevral

liyyət proqramı həyata keçirəcəklərini vurğulamışdır: “Çingiz Aytmatov Nobel mükafatı almasa da, bu mükafatı almış onlarla yazıçı onu heyranlıqla qarşılayırdı. Hesab edirəm ki, onun yaradıcılığı Nobel mükafatından da üstün idi. O, dünya ədəbiyyatının əbədi mögikanıdır. Azərbaycan xalqı Çingiz Aytmatovu özünün böyük yazıçısı hesab edir. Onun bir çox əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub. Ulu Öndər deyirdi ki, Çingiz Aytmatov bütün türk dünyasının böyük yazıçısıdır. O, hər zaman ədalətin keşiyində dayanan qələm adamlarından idi. Onun irsi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də bir nümunədir. O, Cəlil Məmmədquluzadəni türk dünyasının yazarlarının müəllimi adlandırırdı. Çingiz Aytmatov oxuduqca öyrəniləsi ədibdir, yazıçıdır. Təbii ki, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu da görkəmli yazıçı ilə bağlı müxtəlif tədbirlərin təşkilini planlaşdırır”¹.

Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyi ilə bağlı akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə Ədəbiyyat İnstitutunda böyük işlər görüldü. İyul ayının 13-də İnstitutda “Çingiz Aytmatov: milliliklə bəşəriliyi birləşdirən fenomen” Beynəlxalq elmi konfrans keçirilmiş, akademik İsa Həbibbəylinin başçılığı altında Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının (TÜRKSOY) baş katibi Dusen Kaseyinov, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının Baş Katibi Altınbek Mamayusupov, yazıçı Hüseynbala Mirələmov, “Ədəbiyyat” qəzetinin baş redaktoru Azər Turan, Yunis Əmrə İnstitutunun Azərbaycan təmsilçiliyinin müdiri Cihan Özdemir, Bakıdakı Misir Mədəniyyəti və Təhsil Əlaqələri Mərkəzinin rəhbəri Əhməd Sami əl-Aydi, Azərbaycan Milli Kitabxanasının direktoru Kərim Tahirov, rusiyalı professor Vladimir Aqnesov, Akif İmanov, prof. Leyla Gərayzadə, Qırğızıstan

və Qazaxıstan səfirliklərinin nümayəndələri, İnstitutun və ölkənin tanınmış elm adamları çıxışlar etmişlər.

Konfransda Azərbaycan Milli Kitabxanası ilə birlikdə əhatəli kitab, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının dəstəyi ilə yazıçının həyatının müxtəlif dövrlərinə aid rəsm sərgiləri nümayiş etdirilmişdir.

Konfransda Ədəbiyyat İnstitutunun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Xüsusi buraxılışı və İnstitutun əməkdaşı, fil.f.d. Nərgiz Cabbarlı tərəfindən Azərbaycan dilinə ilk dəfə tam halında tərcümə olunmuş “Kassandra damğası” romanları təqdim edilmişdir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı bu gün də Azərbaycanda böyük sevgi və maraqla oxunmaqdadır. Dahi yazıçının əsərləri Azərbaycan dilində ölkəmizdə hər il ayrı-ayrı nəşriyyatlar tərəfindən təkrar-təkrar çap edilməkdədir. Aytmatovşünaslıq Azərbaycanda inkişaf edir və onun haqqında müxtəlif istiqmətlərdə tədqiqatlar aparılır.

¹ Türk dünyasının böyük yazıçısı Çingiz Aytmatov Bakıda yad olunub. [/https://special.azertag.az/az/xeber/1163003](https://special.azertag.az/az/xeber/1163003)

2. ÇİNGİZ AYTMA TOVUN İRSİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsinə hələ sovet dövründə başlanılmışdır. Onun yaradıcılığı ədəbiyyatda öz dəsti-xətti ilə seçilən və şərti olaraq “60-cılar nəsli” adlandırılan böyük bir axının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. 1960-cı illərdən etibarən onun əsərləri dilimizə tərcümə olunmuş, qəzet və jurnallarda müxtəlif ədəbi-tənqidi məqalələr çap edilmişdir. Sənətkar Azərbaycanda ən çox sevilən yazıçılardan biri olduğu üçün ədəbiyyatşünaslığımızda onun nəşr olunan əsərlərinə çevik münasibət bildirilmişdir. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı haqqında Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçıları, alimləri məqalələr yazmış, elmi tədqiqatlar aparmışlar.

Çingiz Aytmatov akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında. Dünya şöhrətli görkəmli yazıçı Çingiz Aytmatov yaradıcılığının müxtəlif aspektləri ilə öyrənilməsi həm böyük ədəbiyyatın, həm də insana xas ali dəyərlərin təbliği baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Son illərdə Azərbaycanda akademik İsa Həbibbəyli aytmatovşünaslığa dünya miqyasında nümunə ola biləcək sistemli fəaliyyət göstərmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin Çingiz Aytmatova olan münasibəti ədəbi-estetik varisliyin, böyük ideyalara sadıqlıq və onların əbədiyaşarlığı naminə mübarizənin göstəricisidir. Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan humanitar fikrində Yedigey kimi göz işlədikcə uzanan sonsuz bir məkanı öz içinə yerləşdirə bilən, dərin elmi zəkası, prosesləri iti müşahidə etmə bacarığı, yüksək idarəetməsi və eləcə də qayğıkeşliyi ilə ən yüksək miqyasda öz obrazını yarada bilmiş elm xadimidir. Çingiz Aytmatovla akademik İsa Həbibbəyli məhz bu baxımdan ədəbi-bədii kontekstdə varisdir. Bu varislik böyük ənənələrin yaranmasında,

şübhəsiz ki, rol oynamaqdadır. Akademik İsa Həbibbəylinin böyük yazıçı barəsində son illərdə apardığı tədqiqatlar, gördüyü işlər böyük ədəbiyyata verilən əhəmiyyətli qiymətin təzahürüdür.

Akademik İsa Həbibbəyli Çingiz Aytmatovla bir neçə dəfə görüşmüş və onlar arasında yazıçının əsərləri, obrazlarının taleyi ilə bağlı müxtəlif kontekstdə müzakirələr olmuşdur. Həmin görüşlərdən biri 2005-ci il 9 noyabrda Moskvada keçirilən Beynəlxalq elmi konfransda baş tutmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli Çingiz Aytmatova Moskvada “Nauka” nəşriyyatında yeni çapdan çıxmış Cəlil Məmmədquluzadə kitabını təqdim etmiş və yazıçı böyük demokrat ədibin nəsr yaradıcılığından, onun yaratdığı Məmmədhasən əmi, Usta Zeynal obrazlarından söhbət açmışdır. Görüşlər zamanı Çingiz Aytmatovun müxtəlif əsərləri barədə söhbətlərindən sonra yazıçı akademik İsa Həbibbəyliyə düşüncələrini yazmaq tövsiyyə etmişdir. Bu tövsiyələr yazıçının ölümündən sonra silsilə şəklində 2013-cü ildən yaranmağa başlamışdır. Həmin ildə Çingiz Aytmatovun 85 illik yubileyi qeyd edilərkən, akademik İsa Həbibbəyli Qazaxıstanda keçirilən Beynəlxalq elmi konfransda “Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında millilik və bəşəriyyət” mövzusunda çıxış etmişdir.

Yazıçının 85 illik yubileyi Azərbaycanda da qeyd edilmiş, Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən çap edilmiş “Çingiz Aytmatov – türk ruhunun qələbəsi” məqalələr toplusunun elmi redaktoru və kitabda yer alan “Qırğız ruhunun ədəbiyyat heykəli” məqaləsinin müəllifi akademik İsa Həbibbəyli olmuşdur. Məqalə Çingiz Aytmatov fenomeni və onun Azərbaycanla münasibətlərini əks etdirən və gələcək böyük tədqiqatların konturlarını cızan mühüm tezislərdən ibarətdir. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, məhz Çingiz Aytmatovun qələmi sayəsində Tanrı dağları-

nın ətəklərində yaşayan qırğız xalqını dünya bütün milli mahiyəti ilə görmək imkanı qazandı. *“Dünya xalqları Qırğızistanı və Orta Asiyani Çingiz Aytmatovun əsərləri vasitəsilə xəritədəkindən də yaxından tanımaq imkanı əldə etmişlər. Bu mənada ümumtürk təfəkkürünün möhtəşəm daşıyıcısı olan Çingiz Aytmatov ilk növbədə qırğız ruhunun böyük ədəbiyyat heykəlidir”*¹.

Akademik İsa Həbibbəyli “Azərbaycan” qəzetində çap olunan “Böyük ədəbiyyat heykəli” məqaləsində Çingiz Aytmatovdan bəhs edərkən, onun yaradıcılığında milliliklə bəşəriliyin vəhdətindən xüsusi olaraq bəhs edir. Onun yaradıcı qüdrətinin sirri də məhz bundadır. Köklü ağaca bənzəyən milli ruhunun rişələrindən boy atan Çingiz Aytmatov malik olduğu yüksək istedadı ilə milli bəşəri səviyyədə təqdim etdi və dünya bu təqdimatı böyük maraqla qəbul etdi. *“Çingiz Aytmatovun əsərlərində və baxışlarında milliliklə bəşərilik vəhdət halındadır. Milliliklə bəşəriliyin dahiyənə harmoniyası Çingiz Aytmatov sənətinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir. Millilik və bəşəriliyin dialektik əlaqəsi və üzvi sintezi Çingiz Aytmatovun ümumdünya tarazlığı modelinin əsas dayaqlarını təşkil edir. Çingiz Aytmatov ədəbiyyatda insanı milli varlığı və bəşəri dəyəri ilə vəhdətdə təqdim etməyi zəruri saymış və yaradıcılığını bu harmoniya üzərində tarazlamışdır. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında millilik amili, ümumtürk ruhundan, qırğız etnik düşüncəsindən doğan və global dünyanın hadisəsi səviyyəsində ümumiləşdirilən yüksək və dərin insani keyfiyyətlər şəklində təzahür edir”*².

Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” povesti məhz akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə (Tərcümə edən Mehman

Həsənli) Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən nəşr edilmişdir. “Üz-üzə” əsəri Çingiz Aytmatovun ilk povesti olmasına baxmayaraq, müharibə dövrünün reallıqlarının və yazıçının gələcək yaradıcılıq yolunun müəyyənləşməsində mühüm rol oynayan əsərdir. Çingiz Aytmatov imperiya maraqlarına zidd olaraq, müharibədən qaçan insanın obrazını yaratmış, arxa cəbhənin acınacaqlı reallıqlarını, rəhbərliyin bir çox hallarda yarıtılmazlığından doğan həqiqətləri təsvir etmişdir. Ön sözdə akademik İsa Həbibbəyli povestin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: *“Üz-üzə” povesti Çingiz Aytmatovun ədəbiyyatda özünəməxsus yaradıcılıq yolunu müəyyənləşdirməsində ciddi rol oynamışdır. Yazıçı əsərdə Səidə və İsmayıl obrazları ilə böyük ədəbiyyatda cəmiyyətfərd probleminə dair fəlsəfi məsələ qaldırmışdır. O, eyni zamanda müharibədən qaçan insanın obrazını böyük cəsarətlə bədii ədəbiyyata gətirmiş, sosialist realizmi prinsipinə uyğun gəlmədiyi halda, Totoyun ailəsinin timsalında ilk dəfə olaraq müharibə insanının acınacaqlı faciəsini təsvir etmişdir”*¹.

2018-ci ildə Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyini Azərbaycan filoloji fikrinin baş qərargahı olan AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu geniş fəaliyyət proqramı ilə qeyd etdi. Qətiyyətlə demək olar ki, Çingiz Aytmatov yubileyini dünyada ən yüksək səviyyədə keçirən ölkələrdən biri Azərbaycan, qurum isə Ədəbiyyat İnstitutu oldu. Akademik İsa Həbibbəylinin ideya müəllifliyi və rəhbərliyi ilə 2 kitab (Akademik İsa Həbibbəyli – “Çingiz Aytmatov haqqında söz” və “Kassandra damğası” romanı), İnstitutun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının Xüsusi

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.14

² Yenə orada, s.13

¹ İsa Həbibbəyli. İnsan mənəviyyatının böyük ədəbiyyatı / “Üz-üzə” povesti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s.9

buraxılışı və “Çingiz Aytmatov: milliliklə bəşəriyyəti birləşdirən fenomen” adlı Beynəlxalq Elmi konfrans keçirildi.

“Çingiz Aytmatov: milliliklə bəşəriyyəti birləşdirən fenomen” adlı Beynəlxalq Elmi konfransda TÜRKSOY, TÜRKPA, Türkdilli ölkələrin səfirlikləri, ölkənin tanınmış elm, ədəbiyyat xadimləri iştirak etdi. Bu konfrans Çingiz Aytmatova həsr olunmuş və yüksək beynəlxalq miqyasa malik mühüm tədbir oldu.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının Çingiz Aytmatovun 90 illiyinə həsr olunmuş Xüsusi buraxılışında akademik İsa Həbibbəylinin “Çingiz Aytmatov: Dünya ədəbiyyatının əbədiyaşar fenomeni” yazısı məqalədən daha çox yazığının yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən göstərən monoqrafik tədqiqat xarakterindədir.

Ötən əsrin 90-cı illərində Çingiz Aytmatovun aktiv siyasi fəaliyyətlə məşğul olduğu illərdə yazdığı və dünyada baş verən global problemləri bir az mifoloji, bir az fantastik süjet xətti ilə təqdim olunduğu romanı olan “Kassandra damğası” yazığının 90 illiyi ərəfəsində Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən nəşr olundu. İnstitutun əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nərgiz Cabbarlı tərəfindən dilimzə tərcümə olunan əsər Azərbaycanda Çingiz Aytmatov tərcümə ənənəsinin uğurlu davamı oldu. Akademik İsa Həbibbəyli kitabına yazdığı “Çingiz Aytmatovdan bəşəriyyətə xəbərdarlıq: “Kassandra damğası” adlı ön sözündə romanı bəşəriyyəti xilas etmək missiyasını icra edən əsər kimi dəyərləndirmişdir.

Akademik İsa Həbibbəylinin Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyi ilə bağlı yazıb və üç dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) çap etdirdiyi “Çingiz Aytmatov haqqında söz” kitabı böyük yazığının həyatının və yaradıcılığının ən mühüm məqamlarını özündə ehtiva edən əhəmiyyətli mənbədir.

“Əsasən ədəbi-tarixi və elmi-nəzəri araşdırmaların bəhrəsi olan kitabda müəllif Çingiz Aytmatovun həm dünya ədəbi-ictimai proseslərində, həm də qırğız ədəbiyyatındakı yerini və mövqeyini elmi cəhətdən hərtərəfli dəyərləndirməyə müvəffəq olmuşdur”¹.

Tədqiqat əsərində Çingiz Aytmatovun böyük keşmə-keşlər və uğurlarla keçən ömür salnaməsi izlənilir və akademik İsa Həbibbəyli yazığının dünya ədəbiyyatı tarixində iz buraxmış Lev Tolstoy, Ernest Hemenquëy və digər klassikə çevrilmiş yazıçılarla eyni cərgədə dayanadığını bildirir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının, eləcə də onun bir intellektual kimi fəaliyyətinin əsas məği bəşəriyyəti gözləyən kaos təhlükəsindən xilas etmək, insanları sülhə çağırmaqdan ibarətdir. Əsərlərinin həm ideya-məzmun, həm də bədii keyfiyyətləri baxımından çox yüksək olmasına rəğmən Nobel sülh mükafatını Çingiz Aytmatova təqdim etmədilər. Akademik İsa Həbibbəyli məhz bu məqama toxunaraq yazır: *“Çingiz Aytmatov Nobel Mükafatı səviyyəsində yazıb-yaradan və Sovetlər İttifaqında qalıb yaşamağı bacarmış qüdrətli dünya yazıçısı idi. Fikrimcə, bu mənada Nobel Mükafatı almamış Çingiz Aytmatovun xidmətləri bu böyük beynəlxalq mükafatın laureatlarından heç də az deyildir. Dünyanın digər görkəmli yazıçılarının yaradıcılığına və fəaliyyətinə kölgə salmadan, əksinə, onlardan hər birinin əsərlərinə obyektiv şəkildə yüksək qiymət verməklə, həm də bu qənaətdəyəm ki, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatının yeni standartı meydana çıxmışdır. Bəlkə də, nə vaxtsa, dünyanın bu tipli ədəbiyyatı üçün də bir beynəlxalq mükafat – Çingiz Aytmatov Mükafatı da təsis ediləcəkdir. Reallıqda isə Çingiz Aytmatov dünya ədə-*

¹ Maral Poladova. “Çingiz Aytmatov haqqında söz”. Bakı, 525-ci qəzet, 5 oktyabr 2018-ci il

biyyatında Nobelüstü yeni bir ədəbiyyat standartı yaratmağa müvəffəq olmuşdur"¹.

Akademik İsa Həbibbəyli yazıcının yaradıcılığını bir neçə mərhələyə bölərək tədqiq edir. Bu bölgü yazıcının yaradıcılığında dönüş məqamlarını və inkişaf stixiyasını izləmək baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, yazıcının 50-60-cı illər yaradıcılığının lirik-psixoloji nəsr mərhələsi adlandırır. Yazıcının bu dövrdə qələmə aldığı "Üz-üzə", "Cəmilə", "Qırmızı yaylıqlı qovağım mənəm", "İlk müəllim", "Ana tarla", "Əlvida, Gülsarı" povestləri bir mərhələnin kollajını xatırladır və bu əsərlər arasında qəribə şəkildə keçidlər vardır. Bu mərhələ yaradıcılığında daha çox diqqət fərqi insan talelərinin ifadəsinə yönəlib.

1970-ci illərdə Çingiz Aytmatov nəsrində mifə müraciət ("Ağ gəmi", "Dəniz kənarıyla qaçan alabaş") və əsər içində əsər yaratmaq ("Ağ gəmi") texnikasının ilk rüşeymlərini görə bilir. Akademik İsa Həbibbəyli yazıcının həmin illər yaradıcılığını keçid dövrü kimi xarakterizə edir. Doğrudan da, bu dövr yazıcının buna qədərki fərqli insan həyatlarının təsvir olunduğu nəslə daha sonra roman miqyasında ifadə edilən yaradıcılığı arasında keçid dövrüdür.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığı 1980-ci ildə qələmə aldığı "Əsrə bərabər gün" romanı ilə yeni bəşəri miqyas aldı. Akademik İsa Həbibbəyli bu mərhələni roman epoxası adlandırır. Çingiz Aytmatov XX əsrin ən geniş yayılmış janrı olan romanda özünü mükəmməl səviyyədə ifadə etdi və dünyanın ən yaxşı romançılarından biri kimi qəbul olundu.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Çingiz Aytmatovun daha çox siyasətçi kimi fəaliyyəti onun yaradıcılığına ciddi təsir etmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli ədibin 1990-cı illər yaradıcılığını bəşəri problemlərin ifadəsi mərhələsi adlandı-

rır. Yazıcının bu dövrdə "Kassandra damğası" kimi global əhəmiyyətli, çağırış motivli əsəri meydana çıxmışdır.

"Çingiz Aytmatov haqqında söz" kitabında Çingiz Aytmatov yaradıcılığında milliliklə bəşəriyyətin sinkretik bağlılığından bəhs olunur. "Çingiz Aytmatovun əsərlərində və baxışlarında milliliklə bəşəriyyət vəhdət halındadır. Milliliklə bəşəriyyətin dahiyənə harmoniyası Çingiz Aytmatov sənətinin özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir. Millilik və bəşəriyyətin dialektik əlaqəsi və üzvi sintezi Çingiz Aytmatovun ümumdünya tarazlığı modelinin əsas dayaqlarını təşkil edir. Çingiz Aytmatov ədəbiyyatda insanı milli varlığı və bəşəri dəyəri ilə vəhdətdə təqdim etməyi zəruri saymış və yaradıcılığını bu harmoniya üzərində tarazlamışdır. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında millilik amili, ümumtürk ruhundan, qırğız etnik düşüncəsindən doğan və global dünyanın hadisəsi səviyyəsində ümumiləşdirilən yüksək və dərin insani keyfiyyətlər şəklində təzahür edir"¹.

"Çingiz Aytmatov haqqında söz" kitabı təkcə Azərbaycanda deyil, dünya aytmatovşünaslığında öz yeri, çəkisi olan tədqiqat əsəridir. Çingiz Aytmatovun çoxcəhətli bədii yaradıcılığı, fəlsəfi dünyagörüşü və Azərbaycanla olan əlaqələri kitabda dəqiq analizlərlə öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyi münasibətilə Qırğızıstanda keçirilən yekun iclasda (4-7 oktyabr, 2018-ci il) "Çingiz Aytmatov haqqında söz" haqqında dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş ayt-

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, s.8

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, s.12-13

matovşünas tədqiqatçılar, yazıçının dostları və ailəsi öz yüksək fikirlərini tribunadan ifadə etmişlər.

Çingiz Aytmatovun Qırğızıstanda keçirilən 90 illik yekun yubiley tədbirinin plenar iclasında akademik İsa Həbibbəyli “Əbədi mogikan” mövzusunda məruzəsində dünya şöhrətli yazıçının yaradıcılığını ən dərin qatlarına qədər təhlil edib təqdim etdi. Məruzənin mətni eyni adla “Literaturnıy Azerbaydjan” jurnalında məqalə kimi çap olunmuşdur.

Akademik İsa Həbibbəyli müəllifi olduğu XI sinif orta məktəb Ədəbiyyat dərslərinə Çingiz Aytmatovu daxil etmişdir. Həmin dərslərdə “Çingiz Aytmatov” portret-öçərki özünə yer almışdır.

Akademik İsa Həbibbəylinin şəxsi kitabxanasında ayrıca Çingiz Aytmatov guşəsi mövcuddur. Həmin guşə son illərdə təkcə ölkəmizdən və dünyanın ayrı-ayrı ölkələrindən alınmış kitablarla zənginləşməklə qalmamışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin özünün rəhbərliyi ilə “Üz-üzə” povesti, “Kassandra damğası” romanı, “Çingiz Aytmatov -90” məqalələr toplusu, “Çingiz Aytmatov və Azərbaycan ədəbiyyatı” (Akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə Mehman Həsənli tərəfindən yazılmış fəlsəfə doktorluğu işi) və nəhayət, üç dildə “Çingiz Aytmatov haqqında söz” kitabları ilə ölkəmizdə Aytmatovşünaslıq sistemli şəkildə elmi istiqamət səviyyəsində formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan aytmatovşünaslığının uğurlu addımlarıdır.

Professor Leyla Gərayzadənin tədqiqatları. Çingiz Aytmatovun Azərbaycanda sistemli tədqiqatçılarından biri professor Leyla Gərayzadə olmuşdur. Müəllifin “Rusdilli yazıçıların yaradıcılığında etno-epik yaddaş problemi” adlı elmlər doktorluğu dissertasiyasının böyük bir qismi Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçının mövzu ilə bağlı “Rusdilli yazıçıların yaradıcılığında etno-epik yaddaş problemi” adlı monoqrafiyası türk etnosuna mənsub, amma əsərləri rus dilində olan sənətkarların yaradıcılıqlarına həsr olunub. Tədqiqatçı monoqrafiyada mifə, dini ritual və ayinlərə bağlılığı, əsrlər boyu xalqın özü ilə birlikdə yaşatdığı adət-ənənənin pozulma cəhdlərinin Çingiz Aytmatov yaradıcılığında təsvirinə diqqət yetirir. Bu baxımdan tədqiqatçı “Gün var əsrə bərabər” romanına həm monoqrafiyada, həm də mövzu ilə bağlı yazdığı məqalələrində xüsusi yer ayırır. Qazanqapın ölümü ilə bir gündə əsrdən uzun gün yaşayan müdrik stansiya gözətçisi Yedigey müxtəlif dialoqlarda xalqın, onu əsrlər boyu yaşadın dəyərlərin necə keşikçisi olduğu görünür.

“Seysmik ərazi” və “Rusdilli türk yazıçıların ideya axtarışları” adlı kitabları, “Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında din mövzusu və dini simvolika”, “İnsan və təbiət – Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının əsas leymotivi”, “Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında ekoloji problemlər”, “Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında xeyir və şər problemi”, “Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında mənəviyyat problemi”, “Çingiz Aytmatovun yaradıcılıq manerası”, “Murad Adcı, Oljas Süleymenov və Çingiz Aytmatov yaradıcılığında dini simvolika, ritual və ayinlər”, “Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında insan və onu əhatə edən dünya”, “Çingiz Aytmatov və Azərbaycan” adlı məqalələrində yazıçının yaradıcılığının bir sıra tərəfləri ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Leyla Gərayzadənin “Çingiz Aytmatovun dünyası” adlı kitabı 2013-cü ildə Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekə nəşr olunmuşdur. Üç hissədən ibarət olan kitabda müəllif əvvəlki kitablarında çap olunmuş tədqiqatlarını qırğız elmi ictimaiyyətinə təqdim etmişdir. Kitaba Çingiz Aytmatov adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik

Abdildajan Akmataliyev “Çingiz Aytmatovun dünyası azərbaycanlı ədəbiyyatşünasın gözü ilə” adlı ön söz yazmışdır. O, Leyla Gərayzadənin monoqrafiyasını Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının yüksək elmi yanaşma kimi dəyərləndirmişdir. *“Leyla Gərayzadənin “Çingiz Aytmatov dünyası” monoqrafiyasının fəsillərində yazıcının yaradıcılığının dərinlikləri yüksək elmi dünyagörüşlə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Müəllifin baxışı ilə Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı alimlərə, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı araşdırması ilə məşğul olanlara təqdim olunur”*¹.

“Kökə qayıdış: Çingiz Aytmatov yaradıcılığında dini motivlər” adlı ilk hissədə Leyla Gərayzadə Çingiz Aytmatov yaradıcılığında mifik təfəkkürdən gələn, xalqın özündə yaşatdığı inancları təhlilə cəlb edir. Əslində sovet dövlətinin ateizm adı altında yürütdüyü siyasətdə məqsəd xalqın adət-ənənəsini, inancını məhv etməklə, Çingiz Aytmatovun özünün yazdığı kimi manqurt nəsil formalaşdırmaqdan ibarət idi. Çingiz Aytmatovun “Köçəri quşların göz yaşları” povesti qədim türk tarixinin, onun mədəniyyətinin, adət-ənənəsinin, inanc sisteminin mahiyyətinin təsvir olunduğu uğurlu əsərlərindən biridir. Yazıçı bu əsərində tarixi mövzuya müraciət edərək qırğızların qədim yaşayışı haqqında təsəvvürləri canlandırmışdır. Əsərdə müharibədən əvvəl döyüşçülərin və onların evdə yolunu gözləyən qadınların Tanrıya dua etməsini təsvir edir. *“Çingiz Aytmatov doğma torpağı uğrunda döyüşənləri və onların döyüş meydanından sağ-salamat evə qayıtmaları üçün Tanrıya dua edən qadınları ustalıqla təsvir etmişdir. Göyə müraciət, Tanrıya inam bu günlərə qədər Orta Asiya xalqlarının əksəriyyətində qorunub saxlanıb”*²

Tədqiqatçı eyni zamanda “Gün var əsrə bərabər” romanında Yedigeyin, “Əlvida, Gülsarı” povestində Tanabayın “Ağ gəmi” povestində Mömin baba və onun adsız nəvəsinin, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində Kirisk və onun yaşaması uğrunda mübarizə aparan yaxınlarının timsalında Çingiz Aytmatov yaradıcılığında dini motivləri, inanc sistemini araşdırıb öyrənmişdir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığının əsasında insan və təbiətin qarşılıqlı münasibəti əsas yer tutur. Yazıçı əksər əsərlərində bu qənaətə gəlir ki, insan və təbiətin taleyi eynidir. Artıq Gülsarının son nəfəsində olduğunu, can verdiyini anlayan Tanabay atının başı üzərində onunla birlikdə keçən ömrünü gözünün önündən keçirir. Nəticədə bu qənaətə gəlir ki, ona ən sadıq qalan Gülsarının özüdür. “Ana tarla” povestində Tolqonay ana torpaqla dərdləşir, öz dərdini onunla bölüşür. Çingiz Aytmatov yaradıcılığının məntiqi yekunu və manifesti hesab olunan “Əbədi gəlin” romanında yazıçı uca dağ zirvəsində yaşayan qar bəbiri Caabarsla kapitalist şəhərində Arsen Samançin arasında əlaqə qurur. Təbiətin ölümə məhkum etdiyi Caabarsla mövcud kapitalizmin eyni aqibəti yaşamağa məcbur qoyduğu Arsen arasında əlaqə təbiət və insan əlaqəsinin məntiqi izahı, taleyin sirridir. Kitabın “insan və təbiət”, “insan və onu əhatə edən dünya” adlanan növbəti fəsillərində Leyla Gərayzadə yazıcının yaradıcılığında həmin tale bənzərliklərini, insanla təbiətin qarşılıqlı münasibətini, insanın bəzən öz nəfsi, marağı naminə təbitə vurduğu ziyanlardan bəhs edir.

Akademik Nizami Cəfərov Çingiz Aytmatovun 2004-cü ildə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə yazdığı ön sözü “Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası” adlandırmışdır. O, eyni zamanda 2007-ci ildə özünün “Seçilmiş əsərləri”nin 3-cü cildində, “Ümumtürk ədəbiyyatı ta-

¹ Лейла Герайзаде. Мир Чингиза Айтматова. Бишкек: Бийиктик, 2013, с.4

² Yene orada, s.18

rixinin etüdləri” başlığı altında Çingiz Aytmatovdan bəhs etmişdir. Nizami Cəfərov haqlı olaraq Çingiz Aytmatov dühasının meydana çıxmasını özündən əvvəl mövcud olan türk təfəkkürünün varislik ənənəsində görür. Təsadüfi deyil ki, tarixin istənilən dövrünə baxsaq, orada türk mədəniyyətinin ümumdünya miqyasında özünün ən yüksək şəkildə ifadə etdiyi nümunələri görə bilirik. *“Çingiz Aytmatov ona görə nəhəng sənətkardır ki, min illərin zəngin türk mədəniyyətini özündə məhz tarixi inkişaf məntiqi ilə ehtiva edir, - onun təfəkküründə buddizmin də, iudaizmin də, xristianlığın da, islamın da fəlsəfi-estetik anlayışları arıdıçıl şəkildə türk mədəniyyətinin idrak prinsiplərinə tabe olur, həmin prinsiplər baxımından işlənir, - bu mənada Çingiz Aytmatov mədəni-tarixi mövcudluğumuzun arxeoloji ibtidasından gəlir”*¹.

Nizami Cəfərov məqaləsində Çingiz Aytmatovla 50-60-cı illər nəstri arasında paralellər qurur, oxşar motivlərə vahid milli təfəkkür kontekstində yanaşır. Xalqların tarixi kökünün və yaşadıkları oxşar talelərin yaradıcılıqda öz əksini tapdığını vurğulayır. O, haqlı olaraq yazır ki, *“Əlvida, Gülsarı”, “Cəmilə”, “Ana tarla” Çingiz Aytmatov qədər İsa Hüseynovun da əsəridir. Həqiqətən də İkinci Dünya müharibəsinə yanaşmada iki müəllif arasında nə qədər bənzərlik var. Sanki “Tütək səsi” Aytmatovun, “Ana tarla” isə İsa Hüseynovun qələmindən çıxıb. “Çingiz Aytmatov yaradıcılıq inkişafının ən qüdrətli vaxtında da türk nəsr təfəkkürü kontekstindədir, ondan kənara çıxmır, əksinə, onun keyfiyyətini müəyyən edir, potensialını aşkarlayır, - onu dünya nəstri miqyasına qaldırır”*².

Nizami Cəfərovun “Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası” adlı məqaləsi Azərbaycanın və eləcə də Türkiyənin bir sıra nüfuzlu jurnallarında nəşr olunmuşdur. Eləcə də alimin tərtibi ilə nəşr olunan “Türk xalqları ədəbiyyatı” dördcildlik müntəxabatının IV cildində Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanından bir parça nəşr edilmişdir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığının kökündə dünya mifoloji sisteminin tərkibində özünəməxsus yer tutan türk mifologiyası və zəngin şifahi xalq yaradıcılığı durur. Yazıçının qələmə aldığı hekayə, povest və romanlarının mifoloji aspektdən ən uğurlu tədqiqatçılarından biri Arif Əmrahoğlu olmuşdur. “Çingiz Aytmatov nəsrində kosmos və xaos”, “Çingiz Aytmatov nəsrində mifoloji motiv model kimi” məqalələrində, “Türk xalqları ədəbiyyatı və türk mifologiyası” adlı metodik vəsaitində o, yazıçının yaradıcılığında ilkin qaynaqların, mif mətnlərinin, “Manas”ın və digər folklor nümunələrinin bədii mətnə əksi məsələlərini araşdırmışdır. Arif Əmrahoğlu bu aspektdən yanaşaraq, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını mif modellərinin özünü cüzi şəkildə bürüzə verdiyi və daha çox ilkin təcrübə xarakteri daşıyan hekayə, povestlərini qələmə aldığı başlanğıc dövrü və mif mətnlərinə müraciətin bədii mətnə aparıcı funksiyaya çevrildiyi kamillik dövrü olaraq iki yerə ayırır. *“Yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı əsərlərdə (“İlk müəllim”, “Cəmilə”, “Əlvida, Gülsarı” və s.) kökə istinad – türk mifologiyası və folkloru motivi zahirən qabarıq nəzərə çarpmırsa, daha doğrusu, alt qatdadırsa, yaradıcılığının sonrakı mərhələsində ortaya qoyduğu əsərlərdə (“Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Əsrə bərabər gün”, “Qiyamət”, “Kassandra damğası”) mifoloji, folklor*

¹ Nizami Cəfərov. Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, s. 7

² Yəni orada, s.8

motivləri aşkara çıxır, əsərlərinin paralel və eyni statuslu süjetinə, faktına çevrilir”¹.

“Çingiz Aytmatov nəsrində mifoloji motiv model kimi” məqaləsində müəllif “Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Qiyamət” və “Kassandra damğası” əsərlərinin mifoloji sistemini, miflə gerçəkliyin qovuşmasını və bəzən də mifin real həyat faktına necə çevrilməsi barədə mülahizələr yürüdür. Çingiz Aytmatov əsərlərində dünyanın sadəcə onun qəhrəmanlarından ibarət olduğu model qurur. “Ağ gəmi” povestində adsız uşaq və onun ətrafında olan insanlarla birlikdə bir dünya var. Necə ki, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povestində dünya həmin balıqçı tayfasından ibarətdir və Kirisk yazığının təxəyyülündə tək o ailənin, nəslin deyil, ümumlikdə insanlığın gələcəyini simvolizə edən obrazdır. “Qiyamət” romanında dünyanın sonu o zaman gəlir ki, əsərdə təsvir olunan yeganə oğlan uşağı və qurtarıcı missiyanı icra edən dişi cananvar insanlar tərəfindən öldürülür. Yazıçı “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” əsərində Kiriskin xilas ilə bəşəriyyətin xilasına inancını ifadə edir. “Ağ gəmi” və “Qiyamət” əsərlərində isə əksinə, xilaskarın ölümü ilə dünyanın sonu təsvir olunur. *“Ağ gəmi” insanların özlərinin sürətləndirdikləri qiyamətin gəlişinin xəbərdarlığıdır, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” isə insanların öz iradələrindən asılı olmadan başlamaq ərafəsindəki qiyamətin qarşısını almalarının təntənəsidir. Bütün hallarda modelin tərəfləri bu və ya digər dərəcədə iştirak edir: xaos-kosmos münasibətlərinin pozulması, bu pozulmanın nəticəsi kimi qiyamət, insanlığın və insanların gələcəyinin*

¹ Arif Əmrahoğlu. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr, reseenziyalar). Bakı, “Elm və təhsil”, 2009, s.114

simvolu olan uşaq, yeniyetmə, qiyaməti yaxınlaşdıran və ya qiyamətin qarşısını alan insanlar”¹.

Azərbaycanda Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı dilşünaslıq baxımından da öyrənilmişdir. Ülviyyə Hüseynova Bakı Dövlət Universitetində “Çingiz Aytmatovun rusdilli əsərlərində türkizmlər” adlı filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu işi yazmışdır. Tədqiqatçının eyniadlı kitabı 2008-ci ildə işıq üzü görmüş və yazığının 80 illik yubileyinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatçı monoqrafiyanın əvvəlində Çingiz Aytmatovun, eləcə də, əsərlərini rus dilində yazan Çingiz Abdullayev, Oljas Süleymenov kimi yazıçıların bu dilə müraciət etmələrinin səbəblərini izah edir. Təbii ki, rus dili, xüsusən də, sovet dövlətinin mövcud olduğu bir dövrdə planetin böyük bir hissəsinə nəzarət edən bir imperiyanın dili idi. Çingiz Aytmatov məhz rus dili vasitəsilə dünyaya çıxmağı bacardı. Ona görə yazıçı müsahibə və çıxışlarında rus dilini özünə yad hiss etmir. O, rus dili vasitəsilə ümumtürk təküründən doğulan ideyalarını dünyaya təqdim edir.

Çingiz Aytmatov ilk əsərlərini qırğızca qələmə almışdır. “Ağ yağış”, “Baydamtal çayında”, “İlk müəllim” kimi əsərləri də tərcüməçilər tərəfindən rus dilinə çevrilmişdir. “Əlvida, Gülsarı” povestindən başlayaraq yazıçı əsərlərini birbaşa rus dilində qələmə almağa başlamışdır. Qırğız dilinə də əsərlərini özü tərcümə etmişdir. Ona görə də əsərləri hər iki dildə orijinal xarakter daşıyır. Yazıçı müsahibələrinin birində onun iki ana dilinin olduğunu bildirmişdir: *“Diqqətli oxucular bilir ki, əsərlərimin çoxunu qırğızca yazmışam. Onları ya özüm, ya da tərcüməçilər rus dilinə*

¹ Arif Əmrahoğlu. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr, reseenziyalar). Bakı, “Elm və təhsil”, 2009, s.118

çevirib. Son əsərlərimi isə rus dilində yazıb, sonra qırğızcaya çevirirəm. Deməli, iki ana dilim var”¹.

Çingiz Aytmatovun rus dilində yazdığı əsərlərinin orijinal cəhətlərindən biri də bu əsərlərdə çox sayda qırğız sözlərinin işlənməsidir. Qırğız geyimləri; çapan (geyim), tebetey (papaq), içiq (ayaqqabı), malakay, ak-kalpək (papaq), beşmet, yemək və içki adları; ayran, kumis, beşbarmaq, talkan və başqa sözlər olduğu kimi, qırğız dilində verilmişdir. Ülvyyə Hüseynova tədqiqatında Çingiz Aytmatovun rus dilində yazdığı əsərlərində məhz bu söz və söz birləşmələrinə diqqət etmiş, onları təhlilə cəlb etmişdir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı kinoşünaslıq baxımından da Azərbaycanda tədqiq olunmuşdur. Görkəmli kinoşünas alim Tofiq İsmayılov özünün “Türk xalqlarının kino sənəti” adlı kitabında ayrı-ayrı türk xalqlarının kinolarının yaranması və onun ideya məziyyətlərindən bəhs etmişdir. Çingiz Aytmatov uzun müddət, 1962-ci ildən 1986-cı ilə qədər Qırğız Kinostudiyasına rəhbərlik etmiş, bu dövr qırğız kinosunun qızıl dövrü kimi xarakterizə olunmuşdur. Yazıçının və eləcə də digər qırğız müəlliflərin əsərlərinə çəkilən filmlər sovet kinoematoqrafiyasının inicisinə çevrilmiş, dünyada bir sıra mükafatlara layiq görülmüşdür. Tofiq İsmayılov Çingiz Aytmatovun fəaliyyətini qırğız kinosunun yeni mərhələsi, mənəvi-əxlaqi axtarışlar dövrü kimi xarakterizə edir. “*Bu, mənəvi-əxlaqi axtarışlar mərhələsi idi. Onun əsasında mif və reallıq, əfsanə və tarix, kosmos və müasirlik aləmində yaşayan insanın mənəvi-fəlsəfi dərkəi dayanırdı*”².

¹ Çingiz Aytmatov. Köşək gözü. Povestlər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965, s.22

² Tofiq İsmayılov . Türk xalqlarının kino sənəti. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2008, s.111

Qırğızstan kinosunun tarixi 1955-ci ildə çəkilən “Səltənət” filmi ilə başlayır. Daha sonrakı mərhələ isə Çingiz Aytmatovun adı ilə bağlıdır. “Qırğızstan kinosunun sovet kino sənətinin tamhüquqlu bədii sahələrindən biri olaraq, təşəkkülünü təmin edən sonrakı mürəkkəb inkişaf prosesini səciyyələndirən üç amil qeyd edə bilərik: *Çingiz Aytmatovun nəsrəi zəminində kinodramaturgiyanın yaranması; qırğız sənədli kinosunun bədii kinoematoqrafa təsiri; qırğız kino sənətkarlarının xalq yaradıcılığına müraciəti*”¹.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı Azərbaycanda həm sovet dövründə, həm də müstəqillik illərində orta və ali məktəblərdə geniş tədris olunmuşdur. Sovet dövründə ayrıca türk xalqlarının ədəbiyyatından bəhs etmək təbii ki, mümkün deyildi. Ona görə də, SSRİ xalqları ədəbiyyatı adı altında ayrıca istiqamət formalaşmışdı ki, burada slavyan və digər sovet xalqları kimi, SSRİ-yə daxil olan türk xalqlarının ədəbiyyatı da öyrənilirdi. Azərbaycanda bu istiqamətin formalaşmasında professor Pənah Xəlilov böyük xidmətlər göstərmişdir. Bakı Dövlət Universitetində 70-ci illərdə SSRİ xalqları ədəbiyyatı kafedrasının açılması və eyniadlı dərsləyin yazılması da Pənah Xəlilovun adı ilə bağlıdır. “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” dərsləyi informasiya zənginliyi və nəzəri dərinliyinə görə bu gün də tələbələrə istifadə etdiyi dərsləklərdən biridir. Pənah Xəlilov dərsləkdə digər sovet xalqları ilə yanaşı, ayrı-ayrı türk xalqlarının ədəbiyyatlarının yaranması, inkişafı və görkəmli nümayəndələri haqqında məlumat vermişdir. Dərsləyin “Qırğız ədəbiyyatı” bölməsində tədqiqatçı qırğız ədəbiyyatının mif yaradıcılığından, şifahi düşüncəsinin qüdrətini ifadə edən “Manas”dan bəhs etmişdir. 20-ci illərdə qırğız yazılı ədəbiyyatının yaranması və inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş

¹ Кино Советской Киргизии. Москва, Искусство, 1979, с.119-120

Aali Tokombayev, Moldoqazı Tokobayev, Qasımalı Bayalınov, Tugelbay Sıdıqbayevın yaradıcılıqlarının əsas məziyyətlərinə toxunmuşdur. O, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını nisbətən daha geniş şəkildə təhlilə cəlb etmişdir. Burada yazıcının 60-cı illərdə qələmə aldığı “Köşək gözü”, “İlk müəllim”, “Qırımızı yaylıqlı qovağım mənim” kimi povestlərindən bəhs etmişdir.

“Köşək gözü” povestini sovet ideoloji modelində təhlilə cəlb edir və Kamalın qarşılaşdığı haqsızlıqların səbəbini quruluşda deyil, Abakir kimi xain insanlarda axtarmağa çalışır. *“İri hekayə çərçivəsinə uyğun gələn belə bir hadisə fonunda müəllif hərəsinin öz fərdi aləmi olan iki ümumiləşmiş sürət yaratmışdır. Abakir kobud, xudpəsənd, xain, insanları təhqir etməkdən, adam döyməkdən, gücsüzlərə “nökər” gözü ilə baxmaqdan zövq alan bir fəraridir”¹.*

Pənah Xəlilov Çingiz Aytmatovun əsərlərini həvəskar rəssamın məğrur qələmində çəkilən və insan səadətini, onun ağrı-acısını, xoşbəxtliyini, təbiətin gözəlliyini ifadə edən portretə bənzədir. Tədqiqatçının bu fikirləri yazıcının ilkin dövr yaradıcılığının, onun ideya axtarışlarının uğurlu təqdimatıdır. *“Aytmatovun povestləri də həmin şəffaf bulaq suları kimi yazıcının gördüyü, müşahidə etdiyi insanları mümkün qədər parlaq şəkildə əks etdirir. Onun qəhrəmanı kasadakı suyu çalxalayıb yerə tökmədən aparmağı, insanlara dopdolu kasa təqdim etməyi arzulayır. Bu, müəllifin də arzusudur. O, insanı bütün ziddiyyətləri ilə təqdim etməyə, onu bəzən durğun sulara parlaq əks olunan, bəzən də çınqillara toxunaraq parçalanmış sulara bir anlığa öz parlaqlığını itirən ulduzlar kimi göstərmək istəyir”².*

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra türk xalqlarının ortaq mədəniyyətinin, tarixinin, dilinin və ədəbiyya-

tının öyrənilməsi ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən birini təşkil etmişdir. Sovet dövründə daha çox ittifaq ölkələri kontekstində, ideoloji çalarları nəzərə almaqla öyrənilən bu istiqamət müstəqillik illərində öz gerçək məzmununa qayıtmışdır. Son illərdə türk xalqları ədəbiyyatı ilə bağlı uğurlu dərslük müəlliflərindən biri professor Elman Quliyevdir. Onun qələmə aldığı və bir neçə dəfə təkmilləşdirərək çap etdirdiyi “Türk xalqları ədəbiyyatı” dərsliyi ayrı-ayrı universitetlərdə əsas tədris materialı kimi istifadə olunmaqdadır. Elman Quliyev yazıçı ilə bağlı məqaləsində onun “Cəmilə”, “Əlvida, Gülsarı”, “Ağ gəmi” və “Gün var əsrə bərabər” əsərlərindəki ideya və məzmun keyfiyyətlərindən bəhs etmişdir. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, yazıcının qəhrəmanları Tanabay, Mömin baba və Yedigey bütün çətinliklərə güc gələn, bəzən dözülməz haqsızlıqlarla qarşılaşsalar belə, usanmayan xalqı təmsil edirlər. *“Yazıçı öz qəhrəmanlarını qarşılaşdıqları çətinlikləri önündə möhkəm əqidələri hesabına qalib kimi təsvir edir. Bu baxımdan Yedigey obrazı daha çox seçilir. “Hər günü bir əsrə bərabər” olan bu müdrik insan xalq ruhunun ifadəçisidir. Yedigey zəhmətsevər insandır. Onun düşüncələrində əsas yeri mənəviyyətə, insanlığa zidd olan problemləri həll etmək tutur. Müəllif bu problemləri həll etməkdə öz qəhrəmanının mənəvi gücünə inanır, eyni zamanda ona etibar edir, bir növ onun simasında özünü görür”¹.*

Orta məktəb ədəbiyyat dərslüklərində Çingiz Aytmatov mövzu olaraq öyrənilməkdədir. Akademik İsa Həbibbəylinin həmmüəllifi olduğu 11-i sinif Ədəbiyyat dərsliyinə Çingiz Aytmatov və onun məşhur “Gün var əsrə bərabər” romanı daxil edilmişdir.

¹ Pənah Xəlilov. SSRİ Xalqları ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1975, s.406

² Yəne orada, s.407

¹ Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, “Qismət”, 2009, s. 336

Çingiz Aytmatovun vəfatından sonra Azərbaycanda onun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bir neçə məqalələr toplusu hazırlanaraq nəşr edilmişdir. 2009-cu ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyi tərəfindən Çingiz Aytmatovun 80 illik yubileyi münasibətilə Südabə Sərvi tərəfindən tərtib edilən “Mən Manas oğluyam” kitabı aytmatovşünaslığa dəyərli töhfə sayıla bilər. Kitab üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə əsasən Çingiz Aytmatovun Azərbaycan və azərbaycanlı qələm yoldaşları haqqında fikirləri yer almışdır. Şahmar Əkbərzadə, Mir Şahin, Əli Mahmud, Günel Anarqızı və digər müxbirlərlə müsahibələri, Azərbaycan xalqının görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev haqqında düşüncələri, ölkə başçısı İlham Əliyev barəsində dedikləri, Qara Qarayev, Rəsul Rza və İmran Qasımova məktub və teleqramları, Bəxtiyar Vahabzadə, Anar və Hüseynbala Mirələmov haqqında yazdığı məqalə və fikirləri kitabda öz əksini tapmışdır. Kitabın ikinci hissəsində Bəxtiyar Vahabzadənin “Gün var əsrə bərabər” romanına yazdığı ön söz, Toğrul Nərimanbəyovun “O, həm də böyük insan idi!”, Bəkir Nəbiyevin “Ana torpağı”, Anarın “Onunla biz də fəxr edirdik”, Sabir Rüstəmxanlının “Qırğızıstanın dünyaya ən böyük hədiyyəsi”, Kamil Vəli Nərimanoğlunun “Çingiz Aytmatovun əsərlərində türklük fəlsəfəsi”, Vilayət Rüstəməzadənin “Torpaq səxavətli sənətkar”, Arif Məmmədovun “Çingiz Aytmatov nəsrində mifoloji motiv model kimi”, Güllü Yoloğlunun “Böyük insanın böyük məhəbbəti”, Nizami Cəfərovun “Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası”, Cəlil Nağıyevin “Çingiz Aytmatovun xarakter yaratma sənətkarlığı”, Lalə Əliyevanın “Çingiz Ayt-

matovun əsərlərində mifoloji motiv”, Tofiq İsmayılovun “Çingiz Aytmatov və qırğız kinosu”, Azər Turanın “Çingiz Aytmatovun ağ buludu”, Azər Abdullanın “Şəhərmə maraqlıdır, yoxsa insanlar?” kimi məqalələri yer alıb.

Üçüncü hissədə Çingiz Aytmatovun ölümü ilə bağlı Azərbaycanda teleqramlar, məqalələr, vida məktubları verilmişdir. İlk növbədə ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin görkəmli yazıçının ölümü ilə bağlı Qırğızıstanın həmin dövrdəki prezidenti Kurmanbek Bakiyevə və yazıçının ailəsinə başsağlığı teleqramları, Azərbaycan Yazıçıları Birliyinin sədri Anarın Qırğızıstan prezidentinə başsağlığı teleqramı, Anarın “Əlvida Çingiz ağa”, Hüseynbala Mirələmovun “Dünya Çingizsiz qaldı” adlı yazıları çap olunmuşdur.

Kitabın təqdimat mərasimində Azərbaycan Yazıçılar birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anar Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi və bu kitabın nəşrinin əhəmiyyəti ilə bağlı fikirlərini bölüşmüşdür: *“Bu gün ümumtürk köklərimiz baxımından soydaşımız sayıla biləcək böyük sənətkar Çingiz Aytmatovun xatirəsinə həsr edilmiş maraqlı bir kitabın təqdimat mərasimidir. O, ədəbiyyatımızın, eləcə də xalqımızın yaxın dostu, Azərbaycana ürəkdən bağlı insan idi”*¹.

“Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam” kitabı yazıçının 85 illik yubileyi çərçivəsində Türkdilli Dövlətlərin Siyasətinə Dəstək Fondu tərəfindən qırğız dilinə tərcümə olunmuşdur. Qırğız şair və tərcüməçisi Mukan Asanaliyev tərəfindən tərcümə olunan kitaba yazıçının qardaşı İlgiz Aytmatovun “Çingiz Aytmatov yaradıcılığı və müasir cəmiyyətdə ideoloji problemlər”, bacısı Roza Aytmatovanın “Aytmatov haqqında məqalə” və Çingiz Aytmatov adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik Abdil-

¹ Çingiz Aytmatov: Mən Manas oğluyam kitabının təqdimatı. “Ədəbiyyat” qəzeti, 2009, 26 iyun

dajan Akmataliyevin “Dostluq və birlik fikirləri” adlı məqalələri də yer almışdır.

2013-cü ildə Çingiz Aytmatovun 85 illik yubileyi münasibəti ilə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən “Çingiz Aytmatov – Türk ruhunun qələbəsi” kitabı Azərbaycanda işıq üzü gördü. Elnarə Akimovanın tərtibi və “Bitməyən yol, susmayan dua” Ön sözü ilə nəşr olunan kitabın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli olmuşdur. Topluda Azərbaycandan Hidayət Orucovun “Zamandan uca yazıçı-mütəfəkkir”, Anarın “Onunla biz də fəxr edirdik”, İsa Həbibbəylinin “Qırğız ruhunun ədəbiyyat heykəli”, İmamverdi Əbilovun “Narahatlığın epopeyası”, Şahmar Əkbərzadənin “Çingiz Aytmatov türk ruhunun tanrı dağdır”, Cəmil Əlibəyovun “Mən necə “Çingizləşdim”, Nizami Cəfərovun “Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası”, Kamil Vəli Nərimanoğlunun “Böyük sözün övladı”, Azər Turanın “Çingiz Aytmatovun ağ buludu”, Hüseynbala Mirələmovun “Ruhunu gözlərimdə görürdüm”, Adil Cəmilin “Türk təfəkkürünün danılmaz dühası”, Azər Abdullanın “Şəhərmə maraqlıdır, yoxsa insanlar?”, Nərgiz Cabbarlının “Dünyanı təsirə salmaq bacarığı”, Südəbə Sərvinin “Çingiz Aytmatov fenomeni”, Fəxrəddin Meydanlının “Çingiz, sən yenidən doğulasan!”, Zərdüşt Şəfinin “Madonna qar üstündə” qalib”, Arif Məmmədovun “Çingiz Aytmatov nəsrində kosmos və xaos”, Nizami Tağısoyun “Öldürməli, ölməli”, Fərrux Məmmədovun “İnsan həm ovçudur, həm də şikardır”, Salidə Şərifovanın “Çingiz Aytmatovun postsovet ədəbi irsi: Problematika və janr konstruksiyasının xüsusiyyətləri” adlı məqa-

lələr çap olunmuşdur. Eyni zamanda xaricdən Oljas Süleymenovun, İlgiz Aytmatovun, Yevqeni Sidorovun, Vladimir Oqnyovun, Didar Amantayın, Vyaçeslav Timirbayevin, Yelena Belevançevanın, Yevqeniy Şabliovskinin məqalələləri kitabda yer almışdır.

2009-cu ildə “Oğuz eli” jurnalının xüsusi buraxılışı olan “Yazıçı” Çingiz Aytmatova həsr olunmuşdur. Jurnalın üz qabığında Şahmar Əkbərzadənin Çingiz Aytmatova həsr olunmuş “Aylanayın, Çinqizistan!” şeiri verilmişdir. Şair şeirində türk fəthlərinin qılıncı ilə işğal etdikləri dünyanı Çingiz Aytmatovun qələmi ilə fəth etdiyini yazır:

*Bir zamanlar neçə fateh
Qılıncıyla mən-mən dedi,
Heyhat, onlar bilmədilər,
Qan tökməyin sonu nədir!
İskəndərlər, Çingizxanlar
Yadda qaldı ələmiylə.
Ərzi eşqlə fəth elədi
Aytmatov qələmiylə.¹*

Jurnalda xalq yazıçısı Anarın “Onunla biz də fəxr edirdik”, “Əlvida, Çingiz ağa” Oljas Süleymenovun “Fenomen”, Cəmil Əlibəyovun “Mən necə Çingizləşdim”, Siyavuş Məmmədzadənin “От Сары-Озека до галактики”, Səbir Rüstəmxanlının “Bütün türk ellərinin fəxri”, Kamil Vəli Nərimanoğlunun “Böyük sözün övladı”, Hüseynbala Mirələmovun “Ədəbiyyatın əfsanəsi Çingiz Aytmatov”, Şahmar Əkbərzadənin “Çingiz Aytmatov türk ruhunun Tanrı dağdır”, Fərzalı Rüstəmin “Folklorun fəqir yetişdirməsi”, Südəbə Sərvinin “Mən manas oğluyam”, Adil Cəmilin

¹ Şahmar Əkbərzadə. Aylanayın, Çinqizistan! // Yazıçı (“Oğuz eli” qəzetinin xüsusi buraxılışı), 2009, aprel, № 6(128), s. 1

“Türk tefekkürünün danılmaz dühası”, Azər Abdullanın “Şəhərmə maraqlıdır, yoxsa insanlar?” məqalələri, yazıcının müsahibələri, məktubları, məqalələri yer alıb.

Xalq yazıçısı Anar “Əlvida, Çingiz ağa” məqaləsində qüdrətli yazıcının vəfatından doğan kədəri ifadə etmişdir. Anarın qeyd etdiyi kimi Çingiz Aytmatov imperiyada yaşayaraq onun qəliblərini dağıtmağı, stereotiplərinin üzərinə öz fitri istedadı ilə çıxmağı bacardı. “Ulu əcdadı Manasın vətəni – Talas vadisində doğulan, kiçik Şəkər kəndində, sonralar repressiyaya məruz qalan valideynlərinin övladı, zootexnik təhsili almış Çingiz Aytmatov öz fitri istedadı və parlaq şəxsiyyəti sayəsində yer üzünün hər tərəfində çap olunan, oxunan, sevilən dünya şöhrətli yazıçı olmuşdur”¹.

Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda geniş fəaliyyət planı ilə qeyd edilmişdir. Görülən işlərdən biri də İnstitutun “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının görkəmli yazıçıya həsr olunmuş Xüsusi buraxılışının hazırlanması olmuşdur. Jurnalın baş redaktoru akademik İsa Həbibbəylinin “Çingiz Aytmatov: Dünya ədəbiyyatının əbədiyaşar fenomeni” adlı giriş məqaləsində yazıcının tərcümeyi-halı, əsərlərinin əsas ideya istiqamətləri, Azərbaycanla olan münasibətləri araşdırılmışdır. “Çingiz Aytmatov bütün yaradıcılığı boyu türk düşüncə tərzini, ruhunu, mənsub olduğu xalqın psixologiyasını, mənəvi aləmini və dünyaya yanaşma modelini orijini-

nal bədii vasitələrlə təqdim edən vir yazıçı kimi fərqlənmişdir. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında sadə və keşməkeşli taleyə malik insanların timsalında ümumiyyətlə, bəşəriyyətdə və onun qlobal problemlərinə yeni baxış tərzini dilindən, dinindən, yaşadığı məkandan, zamandan, dövlət quruluşundan asılı olmayaraq, İnsanın və Dünyanın problemlərinin sintezi və harmoniyası, orijinal düşüncələr milli və bəşəri yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi qabarıq şəkildə görünür. Belə ki, onun qırğız ruhunun, ümumtürk tefekkürünün, milli mənəviyyətin təqdimatına həsr olunmuş hər bir əsərində bütünlükdə bəşəriyyəti narahat edən, insanın taleyinə, onun gələcəyinə ünvanlanmış böyük problemlər qaldırılır”¹.

Xüsusi buraxılışda TÜRKSÖY-un baş katibi Düsen Kaeyinovun “Çingiz Aytmatovun 90 illiyinə”, görkəmli qazax yazıçısı Muxtar Auezovun “Yolun açıq olsun!”, yazıcının dünyada məşhurlaşmasında rolunu oynayan fransız şairi Lui Araqonun “Dünyanın ən gözəl eşq hekayəsi”, Oljas Süleymənovun “Fenomen”, yazıcının qardaşı, akademik İlgiz Aytmatovun “Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı: cəmiyyətin həyatında müasir ideoloji problemlər”, akademik Nizami Cəfərovun “Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası”, akademik Abdıldacan Akmataliyevin “Kainat, insan və Caabars”, professor Ramazan Qorxmazın “Aytmatov anlatılarında biçimlendirici etkinlik; emək və empati”, professor Orhan Söylemezin “Aytmatov’un Kassandra damgası və düşündürdükleri”, Azər Turanın “Çingiz Aytmatovun Ağ buludu...”, yaxud Əli bəy Hüseynzadəyə görə qırğızların epos tefekkürü”, Cihan Özdəmirin “Türk dünyasının bilgəsi Çingiz Aytmatov”, professor Kərim Tahirovun

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov: Dünya ədəbiyyatının əbədiyaşar fenomeni/ “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalı, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.13

¹ Anar. Əlvida, Çingiz ağa. “Ədəbiyyat” qəzeti, 2008, 20 iyun

"Çingiz Aytmatov əsərlərinin Azərbaycanda nəşri", Kazakbay Yoldaşev və Almaz Ülvi Binnətovanın "Aytmatov sənətində mankırtlık estetik kategori kimi", fil.e.d. Elnarə Akimovanın "Çingiz Aytmatovla yeniləşən dünya nəşri", professor Leyla Gərayzadənin "Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında ümumbəşəri problemlər", dosent Cıldız İsmayılovanın "Çingiz Torekul oğlu Aytmatovun yaradıcılığında musiqi", dosent Ülviyyə Hüseynovanın "Çingiz Aytmatovun əsərlərində dünyanın türk dil mənzərəsi", Esmira Fuad Şükürovanın "Çingiz Aytmatov dünyasında Mankırtla üz-üzə düşüncələr...bayatılar, ninnilər və özünəqayıdış", professor Nizami Tağısoyun "Çingiz Aytmatovun qadın obrazları ənənə və novatorluq prizmasında", fil.f.d. Mehman Həsənlinin "Əsrə bərabər gün" romanında üslubi kontekst: Boranlıdan kosmosa qədər" və fil.f.d. Nərgiz Cabbarlının "Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında insan və təbiətin dialektikası" adlı məqalələri çap edilmişdir. Jurnalda eyni zamanda Çingiz Aytmatovun Azərbaycan ədiblərinə yazdığı məktublardan bir qismi və ömrünün müxtəlif dövrlərinə aid fotolar yer almışdır.

ÇİNGİZ AYTMATOVUN ƏSƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Uşaqlığından nənəsi ilə birlikdə gəzdirdiyi qırğız çölləri, kəndləri, şirin layla kimi qulağına pıçıldanan "Manas" eposu və zəngin mif və şifahi təfəkkürdən süzülüb gələn nümunələr, sonralar iti müşahidələrindən keçirdiyi və atasını, əmisini onun əlindən alan repressiya, yeniyetmə yaşında qarşılaşdığı dünya müharibəsinin gerçəklikləri və aldığı zootexnik təhsili yarım əsrdən artıqdır ki, dünyanı yaxşı mənada öz təsirində saxlayan Çingiz Aytmatovun istinad etdiyi həyat həqiqətləridir. O, kökünün rüşlərinin endiyi dərinliyi ölçülməsi qeyri-mümkün, tarixi insanlığın tarixi qədər qədim olan bir mədəniyyəti həm forma, həm də məzmun baxımından müasir dünyaya ən mükəmməl şəkildə təqdim etməyi bacardı. Onun yaradıcılığının kökündə duran həqiqətlər təkcə qırğız xalqının deyil, o kökdən qidalanan və geniş coğrafiyada yaşayan bütün xalqların həyatını özündə əks etdirmişdir. Bu baxımdan, Çingiz Aytmatov hər bir qırğız qədər, azərbaycanlı üçün də doğmadır. Bu gerçəklik Çingiz Aytmatovun yazıçı kimi parlamağa başladığı ilk illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi fikrində ən yüksək səviyyədə ifadə olunmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli yazığının əsərlərinin Azərbaycan ədəbi düşüncəsində oynadığı mühüm roldan bəhs edərək yazır: *"Görkəmli yazıçı Çingiz Aytmatovun əsərləri Azərbaycanda məşhurdur. Azərbaycan – Çingiz Aytmatovun əsərlərində əks etdirdiyi ideyaların, tarixi-mənəvi proseslərin tale ortağıdır. Dünya ədəbi-ictimai fikrinin qüdrətli nümayəndəsi, qırğız ədəbiyyatının görkəmli klassiki Çingiz Aytmatovun əsərləri Azərbaycanda ana dilində yazılmış bədii ədəbiyyatın ən qiymətli nümunələri səviyyəsində böyük maraqla oxunur. Çingiz*

*Aytmatovun, demək olar ki, əksər əsərləri Azərbaycan xalqının qiymətli mənəvi sərvətinə çevrilmişdir*¹.

Çingiz Aytmatov özündən əvvəlki zəngin ədəbiyyata əsaslanaraq özündən sonrakı mərhələ, şərti olaraq 60-cılar nəsli adlanan epoxanın formalaşması üçün möhkəm təməlləri yaratdı. Sənətkar imperiya rəhbərliyinin müəyyən etdiyi qəlibi dağıdaraq ədəbiyyatın məcrasını öz gerçək yoluna qaytara bildi. Xalq yazıçısı Anar “Onunla biz də fəxr edirdik” məqaləsində məhz bu məqama toxunaraq yazırdı: “*Bizim nəslin Azərbaycan yazıçıları milli ədəbiyyatın zəminində yetişdi. Böyük Cəlil Məmmədquluzadənin mənəviyyat dərslərini mənimsədi, eyni zamanda rus və dünya ədəbiyyatına da bələd oldu. İki müasir nəsrin təcrübəsi bizim üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb elədi – mən İsa Hüseynovu və Çingiz Aytmatovu nəzərdə tuturam*”².

Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Çingiz Aytmatovun əsərləri aparıcı dünya dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinə də tərcümə olunmuş, görkəmli şair və yazıçılarımız onun kitablarına ön söz yazmış, qəzet və jurnallarda əsərləri ilə bağlı məqalələr yayımlanmışdır. Çingiz Aytmatov Azərbaycan ziyalisının arzularından, oxucuların hiss və duyğularından yazırdı. Birincisi, onun yaradıcılığı təpədən dırnağadək türk ruhunun ifadəsidir və bu baxımdan bütün türk xalqlarının olduğu kimi, azərbaycanlıların da ortaq sənətkarıdır. İkincisi, yazıçının sovet dövründə toxunduğu mövzular, problemlər bizimlə demək olar eyni idi. “Gün var əsrə bərabər” romanı, “Çingiz xanın ağ buludu” povestindəki Abutalıb Hüseyn Cavidin, Mikayıl Müşfiqin və digər haqsız repressiya qurbanlarının prototipi idi. Bu baxım-

dan Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı ilə Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanı, “Çingiz xanın ağ buludu” povestində kifayət qədər ortaq məqamlara rast gəlmək mümkündür.

İkinci Dünya müharibəsi reallıqlarının təsviri baxımından onunla İsa Hüseynov və digər Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərində ortaqlıqlar həddindən artıq çoxdur. Xalqlarımızın yaşadıkları ortaq tale bir-birindən uzaq məsafədə yerləşməsinə baxmayaraq, Azərbaycan və qırğız kəndlərində bənzər hadisələrin baş verməsi ilə nəticələnmişdir. “Cəmilə”nin tərcüməçisi yazıçı Cəmil Əlibəyov əsərlə bağlı təəssüratlarını bölüşərkən məhz bu məqama toxunaraq yazırdı: “*Mən də bir vaxtlar davanın ağır günlərində əl boyda çörəyimizi, yumruq boyda süzməmizi və dağ boyda dərdimizi bərabər bölüşdüyüm adamlar haqqında ürəyimdəkiləri demək istəyirdim*”¹.

Çingiz Aytmatov Stalin dövrünün yarıtılmaz kolxoz siyasətini təsvir edirdi ki, bütün bunlar qırğız oxucusu qədər azərbaycanlı oxucunu da düşündürür və özünə cəlb edirdi. Beləliklə, onun yaradıcılığı dünya üçün daşdığı bəşəri ideallara görə cəlbədicə sayılırdısa, Azərbaycan oxucusu üçün həm də daşdığı milli məzmun, etnik mahiyyəti ilə doğma idi. Buna görə də Çingiz Aytmatov azərbaycanlıların sevimli yazıçısı olmuş və olacaqdır.

Çingiz Aytmatovun əsərləri 1961-ci ildən etibarən dilimizə tərcümə edilmişdir. Yazıçının Azərbaycanda çap olunan ilk əsəri “Cəmilə” povestidir. 1958-ci ildə Moskva təhsilinin yekunu olaraq qələmə aldığı və yazıçıya dünya şöhrəti gətirən bu povest, 1961-ci ildə Azərbaycanda çap olunur. İkinci Dünya müharibəsi zamanı şahidi olduğu və əsərdəki prototipi Seyidin fırçası ilə Cəmilə və Danyarın

¹ İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.55

² Anar. Onunla biz də fəxr edirdik. Türk ruhunun qələbəsi. Bakı, “Nağıl evi”, 2013, s.33

¹ Çingiz Aytmatov. Türk ruhunun qələbəsi. Bakı, “Nağıl evi”, 2013, s.47

sevgi əhvalatının təsvir olunduğu “Cəmilə” ilə yazıçı özünü dünya miqyasında təsdiq etməyə başladı. 55 səhifəlik povest Azərbaycan dilinə Qılman Musayev tərəfindən tərcümə olunmuş və “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı”nda nəşr olunmuşdur.

Sovet dövrünün reallıqlarının, təbliğ olunan ideologiya ilə real vəziyyətin ziddiyyətlərinin təsvir olunduğu “Köşək gözü” povesti yazıçının dilimizə tərcümə olunan növbəti əsəridir. Əsərin qəhrəmanı Kamalın Anarxay çölündə tale təlatümlərindən bəhs olunan əsər 1963-cü ildə yenə Qılman Musayevin tərcüməsində “Azərbaycan” jurnalında (№7) çap olunur. “Cəmilə” və “Köşək gözü” povestlərinin tərcüməsi ilə Qılman Musayev yazıçının əsərlərinin Azərbaycanda çapının uğurlu başlanğıcını qoyur.

1965-ci ildə Çingiz Aytmatovun Azərbaycanda növbəti kitabı nəşr olunur. “Köşək gözü” adlanan povestlər kitabına yazıçının dörd povesti daxil edilmişdir. Qılman Musayevin tərcümə etdiyi “Cəmilə” və “Köşək gözü” povestləri ilə bərabər, İshaq İbrahimovun tərcüməsində “Qırımızı yaylıqlı qovağım mənim” və Cəmil Əlibəyovun tərcüməsində “İlk müəllim” povestləri ilk dəfə oxuculara təqdim edilmişdir. Kitab Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı “Azərnəşr” tərəfindən çap olunmuşdur.

“Köşək gözü” povestlər kitabı Azərbaycan oxucuları və tədqiqatçıları tərəfindən maraqla qarşılandı. Araşdırmaçı Aydın Əbilov “Bakı” qəzetində “Çingiz Aytmatovun povestləri Azərbaycan dilində” adlı məqalə yazmış, povestlərin tərcüməsinin mütərəqqi tərəfləri ilə bərabər, yol verilən nöqsanlarla bağlı öz mülahizələrini irəli sürmüşdür. Tədqiqatçı nəşrlə bağlı yazırdı: *“Qeyd etmək lazımdır ki, mütərcimlər İshaq İbrahimov, Cəmil Əlibəyov, Qılman Musayev povestlərinin tərcüməsinə məsuliyyətlə yanaşmış, böyük əmək*

sərf edərək müəllifin üslubunu, ifadə tərzini saxlamağa çalışmışlar”¹.

1966-cı ildə Çingiz Aytmatovun qırğızca “Samançının joli”, rus dilində “Materinskie pole” adlanan “Ana tarla” povesti Azərbaycanda işıq üzü görür. Tolqonay ana ilə müqəddəs sayılan torpağın dialoqunda İkinci Dünya müharibəsinin dəhşətlərinin təsvir olunduğu əsər yazıçının yaradıcılığında mühüm mərhələ hesab olunur. Müharibədə əri ni, üç oğlunu itirən ana min illər boyu gəlib-keçənlərə, olub-bitənlərə şahidlik etmiş torpaqla söhbətləşir, əsl xalq olmağı, əsl insan olmağı torpaqdan öyrənir. Hərfi tərcümədə əsər “Ana tarla” kimi tərcümə olunsa da, burada tarla daha geniş mənanı, xalqın yaddaşını ifadə edən torpağı ifadə edir. Əsər Azərbaycan dilinə Cəmil Əlibəyov tərəfindən tərcümə olunmuş və “Azərnəşr”də çap olunmuşdur.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığının ilk illərində əsərlərini qırğızca qələmə almışdır. İlk əsərlərinin rus dilinə ayrı-ayrı tərcüməçilər tərəfindən çevrilmişdir. Daha sonralar əsərlərini birbaşa rusca yazmağa başladı. Amma qırğız dilinə də özü tərəfindən çevrildi. Bu baxımdan yazıçının əsərləri hər iki dildə orijinal əsər təsiri bağışlayır. Yazıçının birbaşa rus dilində yazdığı ilk əsəri SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülən (1968) “Əlvida, Gülsarı” povesti olmuşdur. Əsər bir çox məqamı ilə ümumilikdə sovet dövrü kəndinin reallıqlarını əks etdirir. Baş verən hadisələrə diqqət yetirsək, o dövrün Azərbaycan kəndi ilə Qırğız kəndinin həyatındakı oxşarlıqları aydın görə bilərik. Gülsarı obrazı türkün taleyində, təfəkküründəki atın yerini göstərən mükəmməl obrazdır.

Yazıçı Cəmil Əlibəyov “Mən necə Çingizləşdim” adlı məqaləsində yazıçının əsərlərinin tərcüməsi ilə bağlı fikir-

¹ Aydın Əbilov. Çingiz Aytmatovun povestləri Azərbaycan dilində. “Bakı” qəzeti, 1965, 16 avqust

lərini bölüşərkən yazırdı: "... *"Gənclik" nəşriyyatı "İlk müəllim" povestini tərcümə etməyi mənə təklif elədi. Sonradan "Ana tarla"nı dilimizə çevirdim və Çingiz Aytmatov yaradıcılığının təbliğatçısı Vilayət Rüstənzadə "Ağ gəmi"ni tərcümə etməyi mənə tapşırırdı və "Yazıçı" nəşriyyatı böyük tirajla bunu oxuculara çatdırdı. Artıq mən, özüm də hiss etmədən "Çingizləşdim"* .

Çingiz Aytmatov yaradıcılığa kiçik hekayələrlə başlamış və sonrakı dövrlərdə bu janrdə ara-sıra mükəmməl bəddii nümunələr qələmə almışdır. İkinci Dünya müharibəsiylə bağlı povestləri ilə yanaşı Çingiz Aytmatovun hekayələri də böyük maraqla qarşılanmışdır. 1972-ci ildə yazıçının dünya müharibəsindən bəhs edən "Oğulla görüş" hekayəsi "Azərbaycan" (№12) jurnalında çap olunmuşdur. Həmcə kiçik olmasına rəğmən yazıçı övladını müharibəyə yola salan atanın psixoloji dünyasını oxuculara təqdim etməyi bacarmışdır.

1979-cu ildə yazıçı dostu Vladimir Sanqiyə həsr etdiyi, insan və onun gələcəyindən, sənətin müqəddəsliyindən bəhs edən "Dəniz kənarıyla qaçan alabaş" povesti Xeyrulla Əliyev tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuşdur. Kiriskin timsalında dünyanın gələcəyi ilə bağlı ümidli arzuların qələmə alındığı povest "Azərbaycan" jurnalında (№ 6) nəşr olunur. Kiçik bir ailənin timsalında qurulan dünya modelində Çingiz Aytmatov insan və onun gələcəyi üçün mübarizəni ən müqəddəs iş hesab etmişdir. Dünya ədəbiyyatının ən maraqlı əsərlərindən biri olan bu povestin Azərbaycanda nəşri olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

1980-ci ildə yazıçının növbəti kitabı ölkəmizdə çap olunur. "Ağ gəmi" adlanan povestlər kitabı "Yazıçı" nəşriyyatında nəşr olunmuşdur. Kitaba Cəmil Əlibəyovun tərcüməsində SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüş (1977) "Ağ gəmi" və Xeyrulla Əliyevin tərcüməsində "Də-

niz kənarıyla qaçan alabaş" povestləri daxil edilmişdir. Kitabın çapından öncə nəşrlə bağlı Vilayət Rüstənzadə yazıçı ilə məktublaşmış, hansı əsərlərin kitaba daxil olması barədə məsləhətləşmişdir. Vilayət Rüstənzadənin göndərdiyi məktuba Çingiz Aytmatov ortağ dildə və latın qrafikası ilə cavab yazmışdır. "Göndərdiyin yayınevi anlaşmasına görə çox təşəkkür. Mən iki əsərimi verməkdəyəm: biri - "Ağ gəmi", ikincisi "Dəniz kıyısında koşan boz köpək" Azərbaycan Dövlət yayınevinin bu təklifi qəbul edəcəyini sanıram. Bu əsərləri rus dilindən çevirməsini təklif edirəm"¹.

Vilayət Rüstənzadə kitaba "Torpaq səxavətli sənətkar" başlıqlı Ön söz yazmış və kitabın redaktoru olmuşdur. O, Ön sözdə yazıçının həyat və yaradıcılığından və onun əsərlərinin Azərbaycanda çapından bəhs edərək yazırdı: "Azərbaycan oxucuları Çingiz Aytmatovu özlərinin doğma yazıçıları kimi sevirlər. Ədibin əsərləri ana dilimizdə dövrü mətbuatda və ayrıca kitab halında dəfələrlə çap olunub. "Cəmilə", "Köşək gözü" (tərcümə edən Qılman Musayev), "Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim" (tərcümə edən İshaq İbrahimov), "Ana tarla", "İlk müəllim" (tərcümə edən Cəmil Əlibəyov), "Əlvida, Gülsarı" (tərcümə edən Əkrəm Əylisli)"².

Beləliklə, 70-ci illərdə Çingiz Aytmatovun əsas povestləri ardıcıl şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. 80-ci illər isə həm yazıçının yaradıcılığında, həm də onun əsərlərinin dilimizə tərcüməsi baxımından yeni dövrün başlanğıcı kimi xarakterizə olunur. 80-ci illərin keşməkeşli dövründə yazıçı manqurt əfsanəsindən, Abutalıbın timsalında imperi-

¹ Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivini: F. 700, s.1, iş 25, v.1-3 (V.Rüstənzadəyə Aytmatovdan gələn məktub)

² Vilayət Rüstənzadə. Torpaq səxavətli sənətkar. Çingiz Aytmatov. Ağ gəmi. Povestlər. Bakı, "Yazıçı", 1980, s.4

yanın işlədiyi repressiya cinayətindən yazdı. “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə bir fərddən, yəni tarixi dövrdə Jolaman, müasir dövrdə Sabitcandan başlayaraq, Ana-beyit məzarlığının məhv edilməsi ilə sovet dövlətinin cəmiyyət səviyyəsində apardığı və nəhayət, yerdən dəfələrlə çox inkişaf etmiş Meşəlidöşlülər planeti ilə əlaqəni kəsmək üçün planetin üzərinə çəkdikləri maqnit səthlə qlobal mənada, bəşəri səviyyədə manqurtlaşmanı dünya oxucusuna çatdırmış oldu. 1980-ci ildə qələmə alınan “Gün var əsrə bərabər” romanı 5 il sonra, 1985-ci ildə İshaq İbrahimov tərəfindən dilimizə tərcümə olunur. Yazıçının yaradıcılığında yeni mərhələ hesab olunan və dünyanı yaxşı mənada silkələyən roman “Azərbaycan” jurnalında (№7,8,9) çap olunur. Qırğızca “Kılım karıtar bir gün”, rusca “И дольше века длится день” adları ilə çap olunan əsərdə yazıçı dünyada imperiyaların apardığı lokal və qlobal miqyaslı manqurtlaşdırma siyasətini ifşa etdi. Əsər dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da böyük marağa səbəb oldu. Əsərin adı orijinalda əsrdən uzun gün mənasını versə də, Azərbaycan dilində nəşrində “Gün var əsrə bərabər” olaraq tərcümə edilmiş və elmi dövriyyəyə bu adla daxil olmuşdur. “Azərbaycan” jurnalından sonra roman “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Ağ gəmi” povestləri ilə birlikdə Dünya ədəbiyyatı kitabxanasının 99-cu cildində ayrıca kitab halında nəşr edildi. Həmin nəşrə Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Ön söz yazmışdır. Ön sözdə o, Çingiz Aytmatov yaradıcılığının qüdrətindən bəhs etmiş və yazıçının əsərlərinin ölkəmizdə çapını böyük hadisə adlandırmışdır. *“Aytmatovun əsərləri həmişə məni heyrləndirmiş, onlarda bir insan kimi məni də narahat edib düşündürən fikirləri, duyğuları tapmışam”*¹.

1990-cı ildə Çingiz Aytmatovun növbəti əsəri Azərbaycanda işıq üzü görür. Yazıçının 1975-ci ildə qələmə aldığı və İkinci Dünya müharibəsindən bəhs edən “Erkən gələn durnalar” povesti Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının Azərbaycanda təbliği missiyasını icra edən Vilayət Rüstəmzadə tərəfindən dilimizə tərcümə olunur. Çingiz Aytmatovun dünya müharibəsindən bəhs edən 4 povesti var. Əvvəlki üç povest daha çox yazıçının müşahidələrinin nəticəsidir. Amma “Erkən gələn durnalar” povestində daha çox yazıçının öz taleyi var. Əsərin qəhrəmanı Sultanmurad Çingiz Aytmatovun prototipidir. Bu baxımdan əsərin tərcüməsi və nəşri Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin zənginləşməsi baxımından mühüm işdir. Vilayət Rüstəmzadənin bu tərcüməsi “Dünya uşaq ədəbiyyatı” seriyasında V. Bıkov V, R. Frayerman, A. Aleksinin povestləri ilə birlikdə “Gənclik” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Əsər uşaqlara və yeniyetmələrə yüksək əxlaqi-tərbiyəvi dəyərlərin aşılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Çingiz Aytmatov “Gün var əsrə bərabər”lə başladığı uğurlu romançılığını “Qiyamət” romanı ilə davam etdirdi. Avdi Kalistratov taleyi ilə iki qurdun-Ağbərə və Daşçeynərin həyat hekayəsi nəticədə vahid məqsəd, ideya ətrafında birləşir. Öz gələcəyinə, xilaskarına qənim kəsilən insanı bir sonluq gözləyir-qiyamət.

Əsər 1990-cı ildə Vaqif Əlixanlı tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuş və “Azərbaycan” jurnalında (№6,7,8) çap olunmuşdur. Əsərin adı Azərbaycan ədəbi fikrində müəyyən müzakirələrə səbəb olmuşdur. Rusca “Plaxa” adlanan roman hərfi tərcümədə “Cəllad kötüyü” mənasını bildirməkdədir. Bundan çıxış edərək bir sıra araşdırmaçılar əsəri bu adla tədqiq etmişlər. Lakin əsərin məzmunu və yazıçının ifadə etdiyi qayəyə diqqət yetirsək, “Qiyamət” adının əsər üçün ən doğru ad olduğunu aydın şəkildə görə bilərik. Eyni

¹ Bəxtiyar Vahabzadə. Ön söz. Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Yazıçı”, 1987, s.4

zamanda qırğızca əsər “Kıyamət” adı ilə nəşr olunmuşdur. Əsərin Özbəkistanda özbəkçə nəşri də “Kıyamət” adlanır. Türkiyədə isə tamamilə başqa, “Dişi kurdun rüyaları” adı ilə çap olunmuş və bu adla da tədqiqata cəlb edilmişdir.

1991-ci ildə roman ayrıca kitab kimi ölkəmizdə nəşr olunmuşdur. “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan əsərin sonunda Vilayət Rüstəmzadənin tərcümə etdiyi “Erkən gələn durnalar” povesti də verilmişdir.

1992-ci ildə yazıçının “Gün var əsrə bərabər” romanında başladığı və sonradan ayrıca povest kimi qələmə aldığı “Çingiz xanın ağ buludu” povesti Azərbaycanda nəşr olundu. Məti Osmanoglundun tərcümə etdiyi əsər “Azərbaycan Bədii Tərcümə və ədəbi Əlaqələr Mərkəzi”ndə çap olunmuşdur. Əsərdəki Abutalıb Kutubbayevin taleyi Azərbaycan ictimai fikrinə, bədii düşüncəsinə təsir etməyə bilməzdi. Çingiz Aytmatov böyük ustalıqla sovetizmin apardığı manqurtlaşmanı və türk xalqlarının başına gətirilən ağırılı 1937-38-ci illər repressiyasını bu əsərində təsvir etmişdir. “Çingiz xanın ağ buludu” repressiya adlı qanlı cinayətə qoyulan “bədi heykəl” idi. İllərdir ki, üstü örtülməyə, gizlədilməyə çalışılan cinayətin dünyaya Çingiz Aytmatov qələmində təqdimatı idi. “Çingiz xanın ağ buludu” Bişkek yaxınlığındakı Çon-taşda kərpic zavodunda gizlədilən Torequl və qırğız ziyalılarının, Sibirdə ölümə məhkum edilən Hüseyn Cavidin və digər Azərbaycan ziyalılarının, Nargin adasında güllələnmiş soydaşlarımızın ucalan haqq səsi idi. Çingiz Aytmatov imperiyanın məzara gömülməsi ilə məzarlıqda gizlənmiş həqiqətlərdən yazdı. Təsadüfi deyil ki, özü tərəfindən Ata-beyit adlandırdığı məzarlıqda “Həqiqət bükülər, amma sınmaz” sözləri yazılmışdır.

Beləliklə, XX əsrdə Çingiz Aytmatovun əsərlərinin dilimizə tərcümələri ardıcıl və uğurlu şəkildə davam etdirilmişdir. İctimai fikir, oxucular onun əsərlərini böyük maraq-

la qarşıladı. 90-cı illərin sonuna doğru yazıçının əsərlərinin tərcüməsi və nəşri nisbətən zəifləsə də, əsrimizin ilk illərindən başlayaraq yazıçının əsərlərinin tərcüməsi və yenidən latın əlifbası ilə nəşri sürətləndi.

Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin 2004-cü il 12 yanvar Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında Sərəncamından sonra Çingiz Aytmatovun əsərləri də yenidən latın əlifbası ilə mükəmməl şəkildə nəşr olunmuşdur.

2004-cü ildə “Çaşıoğlu” nəşriyyatı tərəfindən yazıçının “Seçilmiş əsərləri” çap olunur. Akademik Nizami Cəfərov kitabın redaktoru olmuş və “Böyük mədəniyyətin övladı, yaxud varisliyin poetikası” adlı ön söz yazmışdır. Kitab Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanı, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Ağ gəmi” povestləri daxil edilmişdir.

Ölkə başçısının Sərəncamına uyğun olaraq Çingiz Aytmatovun ikicildlik “Seçilmiş əsərləri” “Öndər” nəşriyyatında çap olunmuşdur. İkcildliyə yazıçının əvvəl tərcümə olunmuş əsərləri daxil edilmişdir. Birinci cildə “Gün var əsrə bərabər” romanı və “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Ağ gəmi” povestləri daxil edilmişdir. İkinci cildə “Ana tarla”, “Cəmilə”, “Əlvida, Gülsarı”, “Çingiz xanın ağ buludu” povestləri verilmişdir. İkcildliyə Bəxtiyar Vahabzadənin 1985-ci ildə “Dünya ədəbiyyatı” seriyasında çap olunan ön sözü daxil edilmişdir.

2009-cu ildə Çingiz Aytmatovun əsərləri yenidən ölkəmizdə nəşr olunmuşdur. “Dünya Ədəbiyyatı” kitabxanası seriyasının bir cildi yazıçının əsərlərinə həsr olunmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadənin Ön sözü ilə çap olunan kitab yazıçının “Gün var əsrə bərabər” romanı, “Əlvida, Gülsarı”, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Ağ gəmi”, “Cə-

milə” povestləri daxil edilmişdir. Kitab “Şərq-Qərb” nəşriyyatında dərc olunmuşdur.

İsa Peyğəmbər, Avdi Kalistratov, Daşçeynər, Ağbərinin taleyi ilə insanlığın xilas edilməsi uğrunda mübarizənin təsvir olunduğu və əsərin sonunda onların ölümü ilə bəşəriyyətin arzuolunmaz sonluğunun-qiyamətin baş verəcəyini təsvir etdiyi “Qiyamət” romanı 2013-cü ildə “Qanun” nəşriyyatı tərəfindən təkrar nəşr edilmişdir.

2014-cü ildə Çingiz Aytmatovun ayrı-ayrı dövrlərdə yazdığı hekayələr kitab halında ölkəmizdə nəşr edildi. İbrahim İlyashının tərcümə etdiyi hekayələri “Altun kitab” nəşriyyatında “Hekayələr” seriyasında işıq üzü gördü. İndiyə qədər əsasən povest və romanları tərcümə və nəşr olunan Çingiz Aytmatovun hekayələri həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, dərin mətləbləri ifadə etmişdir. Kitabda yazıcının 50-ci illərdə qələmə aldığı və daha çox sosialist quruculuğundan bəhs etdiyi “Baydamtal çayında”, “Dəhnəçi”, “Ağ yağış”, İkinci Dünya müharibəsinin gerçəkliklərinin ifadə olunduğu “Oğulla görüş”, “Balaca əsgər”, mifoloji məzmun kəsb edən “Qırmızı alma”, “Buynuzlu ana maral”, “Manqurt əfsanəsi” və tarixi müharibədən bəhs edən “Köçəri quşların göz yaşları” hekayələri daxil edilmişdir. Şair İbrahim İlyashının tərcümələri Çingiz Aytmatovun Azərbaycanda tərcümə və nəşr ənənəsinin uğurlu davamıdır. Doğrudur, kitabda tərcüman rus dilində “Красная яблочка” adlanan hekayəni olduğu kimi qırmızı alma adı ilə hərfi olaraq dilimizə tərcümə etmişdir. Halbuki, əsərin əsl adı “Qızıl alma” olmalı idi. Qızıl alma mifologiyadan gələn və türklərin tarixi fəth ülküsünü ifadə edən mifoloji simvoldur.

2014-cü ildə yazıcının seçilmiş əsərləri yenidən çap edilmişdir. “Bakı kitab klubu” Çingiz Aytmatovun “Seçilmiş əsərləri”ni oxuculara çatdırmışdır. Kitaba yazıcının

“Gün var əsrə bərabər” romanı, “Əlvida, Gülsarı” və “Cəmilə” povestləri daxil edilmişdir.

Son illərdə “Ədəbiyyat” qəzetində Çingiz Aytmatovun əsərlərinin tərcümələri ardıcıl şəkildə çap olunmuşdur. Belə ki, qəzetin 10 oktyabr 2014-cü il sayında “Ağ yağış” hekayəsi çap olunmuşdur. Hekayə sosialist quruculuğu dövründə köhnəliklə yeniliyin mübarizəsindən bəhs edir. Yazıçı ilkin dövrdə quruluşun sosial siyasətinin qırğızlar üçün əhəmiyyətli olduğu qənaətinə gəlir. Əsər Mehman Həsənli tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

“Ədəbiyyat” qəzetinin 21-28 noyabr saylarında yazıcının üçüncü romanı, “Kassandra damğası”ndan bir parça nəşr olunmuşdur. “Rahib Filofeyin Roma Papasına məktubu” adlı hissədə yazıçı yunan mifologiyasına istinad edərək dünyanın taleyi ilə bağlı düşüncələrini qələmə almışdır. O, kosmos rahibi Filofeyin biraz utopik görünən kəşfi ilə yer insanının keçmişinə, Kassandra damğası ilə doğulan uşaqların törətdiyi faciələrə və dünyanın arzuolunmaz sonu ilə bağlı fikirlərini Roma papasına məktubunda açıqlamışdır. Əsərdən parça Mehman Həsənli tərəfindən rus dilindən tərcümə olunmuşdur.

“Kassandra damğası” romanı tam şəkildə gənc tənqidçi alim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nərgiz Cabaarlı tərəfindən dilimizə tərcümə edilmiş və “Ədəbiyyat” qəzetində ardıcıl olaraq romandan hissələr çap olunmuşdur. Roman kitab halında AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən yazıcının 90 illik yubileyi çərçivəsində nəşr edilmişdir.

Yenə “Ədəbiyyat” qəzetinin səhifələrində yazıcının 1957-ci ildə qələmə aldığı və yaradıcılıq istiqamətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan “Üz-üzə” povesti (28 fevral, 7, 14 mart, 26 may) nəşr olunmuşdur. “Üz-üzə” Çingiz Aytmatovun ilk povesti olmasına rəğmən özündə ciddi

mətləbləri ifadə etmiş və dövrünə görə sovet rəhbərliyi tərəfindən bir o qədər də yaxşı qarşılanmamışdır. Görünür, əsərin sovet dövründə dilmizə tərcümə olunmamasında hakim ideologiyanın bu və ya digər dərəcədə rolu olmuşdur. Povest rus dilindən Mehman Həsənli tərəfindən dilmizə tərcümə olunmuşdur.

Ayrı-ayrı nəşriyyatlar, kitab evləri Çingiz Aytmatovun əsərlərinə özlərinin müxtəlif seriyalarında müraciət edərək onun əsərlərini təkrar nəşr edirlər. Bu isə sözsüz ki, yazıçının əsərlərinin hər zamana görə daşdığı məna yükü, aktuallığı və oxucuların yazıçıya olan dərin məhəbbətinin ifadəsidir. Belə çaplardan biri də ötən il “Qanun” nəşriyyatı tərəfindən həyata keçirilmişdir. Nəşriyyatın “Klassiklər” seriyasında Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanı yazıçının özünün yazdığı Ön sözü ilə birlikdə çap olunmuşdur.

2016-cı il mart ayında Çingiz Aytmatovun daha bir yeni kitabı ölkəmizdə nəşr olunmuşdur. Akademik İsa Həbibbəylinin “İnsan mənəviyyətinin böyük ədəbiyyatı” adlı Ön sözü, Mehman Həsənli tərəfindən rus dilindən dilimizə tərcümə olunan “Üz-üzə” povesti Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən nəşr edilmişdir. “Üz-üzə” povesti Çingiz Aytmatovun ən çox senzuraya məruz qalan əsərlərindən biridir. Ona görə də 1957-ci il nəşri zamanı əsər ciddi ideoloji redaktələr və eyni zamanda müəyyən ixtisarlarla nəşr olunmuşdur. 1990-cu ildə o, povestə yəni qayıdaraq, həmin hissələri əsərə əlavə etmişdir. “Ədəbiyyat” qəzetində əsərin məhz həmin 1957-ci il variantı nəşr edilmişdir. Kitab halında nəşri zamanı 1990-cı ildəki təkmil variantı yazıçının özünün yazdığı Ön sözlə birlikdə tərcümə olunaraq oxuculara çatdırılmışdır. Yazıçı əsərin ilkin variantında İsmayılın anası Beksaatın taleyinə aydınlıq gətirmir, o sadəcə evdən baş götürüb gedir. İkinci nəşri za-

manı isə anasının ölümü və İsmayılın keçirdiyi sarsıntılar, onun dəfni zamanı yaşadığı həyəcanları böyük ustalıqla təsvir edərək əsəri dərinləşdirməyi bacarmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli Ön sözdə nəşrlə bağlı yazır: *“Bu kitablə gənc tədqiqatçı Mehman Həsənli Çingiz Aytmatovun layiqli və zəhmətkeş tədqiqatçısı olduğu kimi, həm də böyük sənətkarı daha dərinləndirən hissə edən tərcüməçilərindən biri olduğunu nəzərə çarpdırır. Mehman Həsənlinin simasında Çingiz Aytmatovdan bəhs edənlərin sırasında tədqiqatçılıqla tərcüməçiliyi vəhdətdə ifadə edən fərqli və əhəmiyyətli bir yaradıcı baxış meydana çıxır. Bu, Mehman Həsənlinin yekun elmi qavrayışı ilə yanaşı, həm də özünəməxsus bədii düşüncəyə malik olduğunu göstərir”*¹.

Çingiz Aytmatovun əsərlərinin 1961-ci ildə “Cəmilə” povestinin tərcüməsi ilə başlayan marafonu bu gün müstəqillik işığında ölkəmizdə daha uğurla davam etdirilməkdədir. Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin latın dilində kütləvi nəşrlərlə bağlı müvafiq Sərəncamından sonra yazıçının əsərlərinin dəfələrlə ölkəmizdə nəşriyyatlar tərəfindən yazıçının əsərləri dəfələrlə nəşr edilməsi və geniş yayımı yazıçıya ölkəmizdə olan böyük marağın və tələbin göstəricisidir.

Çingiz Aytmatov nəsrində poeziya ruhu güclüdür. Roman və povestlərinə tez-təz poeziyaya müraciəti də təsadüfi deyildir. Bütün bunlardan əlavə onun yazdığı azsaylı müstəqil şeir nümunələri də vardır. Mehman Həsənlinin tərcüməsində “Ulduz” jurnalında həmin şeirlər “Nəsr təfəkkürlü poeziya və ya Aytmatovun səslənişləri”² adlı giriş yazısı ilə çap olunmuşdur.

¹ İsa Həbibbəyli. İnsan mənəviyyətinin böyük ədəbiyyatı / Çingiz Aytmatov. Üz-üzə. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, s.10-11

² Nəsr təfəkkürlü poeziya və ya Aytmatovun səslənişləri. Ulduz, AYB Yayınları, 2020, 608(1), s.38 – 41

Çingiz Aytmatovun sovet dövründə tərcümə olunmuş əsərləri son illərdə yenidən, latın qrafikası ilə ayrı-ayrı nəşriyyatlar tərəfindən çap olunmaqdadır. “Kitab Klubu” Çingiz Aytmatovun “Seçilmiş əsərləri”, “Ana tarla”, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Ağ gəmi” povestləri, “Teaspress” nəşriyyatı tərəfindən “İlk müəllim”, “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim”, “Köşək gözü” povestlərinin daxil olduğu kitabı bu baxımdan nümunə göstərmək olar.

Sovet dövründə Cəmil Əlibəyov, Qılman Musayev, İshaq İbrahimov, Xeyrulla Əliyev, Vilayət Rüstənzadə tərəfindən başlanan yol müstəqillik dövründə Məti Osmanoglu, İbrahim İlyaslı, Nərgiz Cabbarlı, Mehman Həsənli tərəfindən davam etdirilmişdir. Müxtəlif zamanlarda dövrü mətbuatda akademik İsa Həbibbəyli, böyük Azərbaycan yazıçısı Bəxtiyar Vahabzadə, Xalq yazçısı Anar, Xalq yazıçısı Elçin, akademik Nizami Cəfərov, Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı, Ramiz Əskər və digər görkəmli Azərbaycan ziyalıları Çingiz Aytmatovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və ölkəmizdə nəşri ilə bağlı fikirlər söyləmiş, elmi məqalələr yazmışlar.

Bir fakt danılmazdır ki, “Böyük ədəbiyyat heykəli” (İsa Həbibbəyli) Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı daşdığı milli mahiyyəti ilə bütün türk xalqlarının, bəşəri məzmunu ilə, bütün dünyanın yaddaşında əbədi qalacaqdır. İnsanlıq var olub yaşadığıca, Çingiz Aytmatov tərcümə olunacaq və təkrar-təkrar nəşr ediləcəkdir.

3. ÇİNGİZ AYTMATOVUN ƏSƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN SƏHNƏSİNDƏ

Çingiz Aytmatovun çoxcəhətli yaradıcılığını bir neçə baxış bucağından təhlil etmək olar. Yazıçı onu düşündürən bəşəri qayğılarla bağlı respilyentlə müxtəlif formalarda təmas qurmuşdur. Təbii ki, hər şeydən öncə o nasirdir və dünyada yazmış olduğu roman, povest və hekayələri ilə qəbul olunub sevilir. Bununla bərabər Çingiz Aytmatov respilyentləri ilə təmasın digər növləri, teatr və kino vasitəsilə əlaqə vasitəsindən ən uğurlu istifadə edən yazıçılardan biridir. Təsadüfi deyil ki, Çingiz Aytmatov Qırğız kinematografiyasına 25 ildən artıq rəhbərlik etmiş, qırğız kinosunun qızıl fondunu təşkil edən əsərlər məhz həmin illərdə ekrana çıxmışdır. Eyni zamanda Çingiz Aytmatovun əsərlərindəki drammatizm onların səhnəyə qoyulmasını asanlaşdıran amildir. Yazıçının iki dram əsəri vardır. Çingiz Aytmatovun hər iki dram əsəri müştərəkdir, dövrünün tanınmış fikir adamları, yaxın dostları ilə müzakirələrinin, diskussiyalarının bədii formatda təqdimatı səciyyəsi daşıyır. “Fujiyama” pyesini qazax şairi və müəttəfəkkiri Kaltay Məhəmmədcanovla, “Sokrati anma gecəsi” adlı ikipərdəli tarixi dramını isə qazax şairi, dostu Muxtar Şaxanovla birlikdə qələmə almışdır. Eyni zamanda yazıçının “Ağ gəmi” (ilk dəfə 1972-ci ildə Türkmənistanın Gənclik teatrında), “Üz-üzə” (1961-ci ildə Qırğızistan Dövlət Akademik teatrında), “İlk müəllim”, “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş”, “Cəmilə”, “Əlvida Gülsarı”, “Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət”, “Erkən gələn durnalar”, “Ana tarla” və digər nəsr əsərləri əsasında da keçmiş sovetlər birliyinə daxil olan ölkələrdə və dünyanın dörd bir yanında tamaşalar hazırlanmışdır. Təsadüfi deyil, 1988-ci ildə “Aytmatov və teatr” adlı festival keçirilmişdir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığına Azərbaycanda böyük maraq olmuşdur. Bu maraq onun yazıçı kimi parlamağa başladığı XX əsrin 60-cı illərindən başlamış və bu gün də artmaqda davam edir.

Şərqdə dramaturgiyanın banisi Mirzə Fətəli Axundzadə hələ XIX əsrin ortalarında dramaturgiyanın və teatrın zərurətindən və təsir imkanlarından yazmışdır. Təbrizli dostu Mirzə Ağanın əsərlərini tənqid edərkən “Zinətül məcalis”, “Gülüstan” kimi didaktik əsərlərin vaxtının ötdüyünü, müasir tərəqqi dövrünün tələblərinə cavab vermədiyini yazır: “*Gülüstan*” və “*Zinətül məcalis*” dövrü keçmişdir. Bu gün bu cür əsərlər millətin işinə yaramır. Bu gün millət üçün faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər – drama və romandır”¹.

Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə göndərdiyi məktubda yazır: “*Bu cür əsərlərin əsas məqsədi əxlaqı yaxşılaşdırmaqdır. Avropanın mütəfəkkirləri və filosofları anlamışlar ki, insanların təbiətindən və tinətindən eybləri və pis əməlləri ancaq məsxərə və istehza vasitəsilə rəhz etmək olar. Buna görə də onların istilahınca dram fənni adlanan bu cür əsərlər yazmağa başladılar və bundan sonra teatr adı ilə məclislər və cəmiyyətlər təsis etdilər....*”

Çingiz Aytmatovun pyesləri Azərbaycan səhnələrində hələ sovet dövründən başlayaraq dəfələrlə nümayiş olunmuşdur. Tanınmış yazıçı Hidayət Orucov “Bütün zamanlardan irəliddə” məqaləsində yazır: “*Azərbaycan tamaşaçısına Çingiz Aytmatovun əsərlərinin əsasında səhnəyə qoyulmuş pyeslər çoxdan məlumdur. Artıq 70-ci illərdə Akademik*

*Milli Dram Teatrının səhnəsində "Ana tarla", "Əlvida, Gülsarı" tamaşaları böyük uğurla səhnələşdirildi”*¹.

Yazıçının “Ana tarla” povesti əsasında hazırlanmış eyniadlı pyesi Teymur Elçin tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuş və 1966-cı ildə Akademik Dram Teatrının səhnəsində nümayiş olunmuşdur. “Ana tarla” pyesi Akademik Dram Teatrın səhnəsində bir neçə dəfə tamaşaya qoyulmuşdu. Əməkdar incəsənət xadimi Hüseyn Sultanovun quruluş verdiyi tamaşa sovet dövründə Dram teatrın repertuarında önəmli yer tutmuş və uzun müddət nümayiş olunmuşdur. İkihissəli tamaşanın rəssamı Həbil Kazımov, bəstəkar Azərbaycan Cahangir Cahangirov olmuşdur. Tolqanay rolunda SSRİ xalq artisti Hökümə Qurbanova, Torpaq rolunda Məhluqə Sadıqova, Suvangül (cavan) Bürcəli Əsgərov, Suvangül (qoca) Məmmədrza Şeyxzamanov çıxış etmişlər.

Çingiz Aytmatovun ilk romanı – “Gün var əsrə bərabər” dünya nəsrində hadisə kimi qəbul olunmuşdur. Yazıçı əsərdə Stalin rejiminin törətdiyi qanlı hadisələri orijinal formada bədii müstəviyə gətirmişdir. Əsərin tamaşası nəşr olunduğundan bir il sonra – 1981-ci ildə V.Spesivtsevin quruluşunda Moskva Gənclər Teatrında nümayiş olunmuşdur. Daha sonra tamaşa SSRİ-nin ayrı-ayrı ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda səhnəyə qoyulmuşdur. Roman 1986-cı ildə H.Ərəblinski adına Şumqayıt Dövlət Musiqili Dram Teatrında Yusif Əkbərovun quruluşunda səhnələşdirilmişdir. Tamaşanın rəssamı Fuad Qafarov, musiqi tərtibatçısı İsmayıl Dadaşov olmuşdur. Yedigey rolunda Valeh Kərimov, Ukubala rolunda Səmayə Sadıqova çıxış etmişlər.

Çingiz Aytmatovun 1977-ci ildə qazax şairi, yaxın dostu Kaltay Məhəmmədcanovla birlikdə qələmə aldığı “Fudziyama” pyesinin tamaşa taleyi daha uğurlu olmuşdur.

¹ Mirzə Fətəli Axundzadə. Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.184

¹ Hidayət Orucov. Yazıçı və mütəfəkkir bütün zamanlardan irəliddə. “Ədəbiyyat qəzeti”, 20 oktyabr, 2018

İlk dəfə Moskvada G.Volçekin quruluşunda Sovremennik teatrında nümayiş olunan pyes, daha sonralar Yaponiya, Türkiyə, Bolqarıstan, Macarıstan, Hindistan və digər ölkələrdə tamaşaya qoyuldu. 1975-ci ildə Vaşinqtonda “Arena stage”də nümayiş olunan pyes ABŞ-da müharibədən sonra nümayiş olunan ilk sovet pyesi olmuş və haqqında əllidən artıq tənqidi məqalə yazılmışdır. Pyes Azərbaycanda da tamaşaya qoyulmuşdur. Dram 1993-cü ildə Azər-Paşa Nemətov tərəfindən Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrında səhnələşdirilmişdir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığının məğzi ictimai əhəmiyyəti, harada və necə olmağından asılı olmayaraq, insanın yanında durmasındadır. Nəzəriyyələr, cərəyanlar əlbət ki, elm adamlarının yaratdığı nəsnələrdir, əsl ədəbiyyat isə hər zaman bunun üzərində durur. Çingiz Aytmatovun dramaturji fəaliyyəti ictimai məzmunun dərinliyi ilə seçilir, burada ədəbi növün imkanları da öz sözünü deyir. Dramatik növ resipiyentlə birbaşa əlaqə üçün daha uğurlu platformadır və yazıçı bu növdə qələmə aldığı “Sokratı anma gecəsi” pyesində xalqı ilə qayğılarını ifadə edən Manas, Dədə Qorqud funksiyasını icra edir. İki pərdəli tarixi-müasir dramı Çingiz Aytmatov qazax şairi, dostu Muxtar Şaxanovla birlikdə qələmə almışdır. Pyes 2000-ci ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında xalq artisti Mərahim Fərzəlibəyovun quruluşu əsasında səhnələşdirilmişdir. Tamaşanın rəssamı Sahil Sahilov, bəstəkarı Polad Bülbül-oğlu olmuşdur. Rollarda Xalq artistləri Yaşar Nuri, Nurəddin Mehdixanlı, Bəsti Cəfərova, Firəngiz Mütəllibova, Zəfirə Nərimanova və əməkdar artist Ələsgər Məmmədovlu çıxış etmişlər.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında “Dəniz kənarıyla qaçan alabaş” povesti mühüm yer tutur. Əsərdə Orqan, Əmrayıl, Mılgun və Kiriskin timsalında yazıçı insan həyatı-

nın mənası və onun gələcəyi uğrunda mübarizəsini təsvir edir. Yazıçı bir ailənin timsalında model quraraq bəşəri ideyaları diqqət mərkəzinə çəkir. Dörd nəfərin mindiyi qayıq dənizə balıq ovuna çıxır. Povestdə Kirisk bir ailənin timsalında insan cəmiyyətinin, eyni zamanda onların müqəddəs saydıqları sənətlərin gələcəyini təmsil edir. Hər kəs ona uğurlu ov arzulayır. Bir-birinin ardınca öz həyatlarını qurban verərkən, Orqan, Əmrayıl və Mılgun yeniyetmə gəncin müstəqil bir fərd olaraq özünü cəmiyyətdə təsdiqini və bir nəslin gələcəyinin xilasını düşünürlər. Arif Əmrahoğlu yazır: “Ağ gəmi” insanların özlərinin sürətləndirdikləri qiyamətin gəlişinin xəbərdarlığıdır, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” isə insanların öz iradələrindən asılı olmadan başlamaq ərəfəsindəki qiyamətin qarşısını almalarının təntənəsidir”. Yazıçının əsərdə əsl məqsədi dünyanın əbədiliyinə inam və hər bir insanın öz nəslinin yaşama arzusunu ifadə etməkdir. Bu baxımdan balıqçı nəslinin nümayəndələri Orqan, Mılgun və Əmrayılın yeniyetmə Kiriskin həyatı uğrunda apardıqları mübarizə və özlərini fəda etmələri insan oğlunun ucalığıdır. Əsl insan çətin anlarda öz mənafeyini deyil, xalqın taleyini düşünərək gələcək üçün nə lazımdırsa etməlidir. Povest adət-ənənənin atadan oğula ötürməsinin və insan oğlunun dünəni, bu günü və gələcəyi uğrunda mübarizəsinin göstəricisidir. Povest əsasında keçmiş sovetlər birliyinin ayrı-ayrı respublikalarında tamaşalar hazırlanmışdır. Azərbaycanda povest əsasında müstəqillik illərində tamaşa hazırlanmışdır. Hüseyn Ərəblinski adına Sumqayıt Dövlət Musiqili Dram Teatrında 2004-cü ildə Çingiz Aytmatovun “Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş” əsəri əsasında “Ümid sahili” tamaşası əməkdar artist Firudin Məhərrəmov tərəfindən səhnələşdirilmişdir. Tamaşanın quruluşçu rəssamı Mübariz Gəncəli, bəstəkarı Xədicə Zeynalova olmuşdur. Orqan baba rolunda xalq artisti Məzahir Süley-

manov, Krisik rolunda Ceyhun Məhərrəmov, Əmrayn rolunda Rauf Ağakışiyev, Mılgun rolunda Dağlar Rüstəmov, Şaman rolunda əməkdar artist Ulduzə Nəsirova, Ana rolunda İlahə Nəsirova çıxış etmişlər.

“Gün var əsrə bərabər” romanında Çingiz Aytmatov dövrün gerçəkliyinə işıq salmaq üçün qırğız eposu “Manas”a müraciət edir, Manqurt anlayışını ilk dəfə olaraq bədi əsərə gətirir. Sovet imperiyasının gerçəkliklərini, 30-cu illərin məlum qanlı olaylarının təsviri baxımından bundan gözəl model ola bilməzdi. Yazıçı xalqın tarixi təfəkküründən süzülüb gələn əfsanəni gününün qlobal hadisələrinin baş verdiyi zamanla paralelləşdirir, tarixlə bu gün arasında anaxronik bağ qurur. “Gün var əsrə bərabər” romanının əsasında hazırlanmış “Manqurt” tamaşası müstəqillik illərində ölkəmizin ayrı-ayrı teatrlarında, fərqli quruluşlarda dəfələrlə nümayiş olunmuşdur. Dövlət Pantomima Teatrı “Manqurt” pyesini 2013-cü ildə səhnələşdirmişdir. Tamaşanın ideya müəllifi xalq artisti Bəxtiyar Xanızadə, rejissoru Ceyhun Dadaşov, rəssamı əməkdar artist Nargilə Qəribova, musiqi tərtibatçısı Ceyhun Dadaşov olmuşdur. Həmin ildə Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında “Manqurt” tamaşası səhnəyə qoyulmuşdur. Tofiq Seyidovun quruluş verdiyi tamaşanın bədi tərtibatçısı əməkdar rəssam Əbülfəz Axundov, musiqi yozumu verən Şəmsəddin Qasimov olmuşdur. “Manqurt” pyesi Lənkəran Dövlət Dram Teatrında da dəfələrlə nümayiş olunmuşdur. Müstəqillik illərində Dövlət Pantomima Teatrının repertuarında “Manqurt” pyesi özünəməxsus yer tutmuşdur. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Ceyhun Dadaşov, rəssamı Sənubər Səmədova musiqi tərtibatçısı Elman Rəfiyev, plastik həll üzrə rejissoru, Xalq artisti Bəxtiyar Xanızadə olmuşdur.

Çingiz Aytmatov XX əsr türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biridir. Əmisi Rəsulbəy tərəfindən ona verilən Çingiz adı dünyanın böyük bir hissəsini fəth etmiş Çingiz xanla yazıçının fəaliyyəti arasında bir əlaqə qurmaq mümkündür. Fateh Çingiz xanın qılıncı ilə fəth etdiyi dünyanı yazıçı Çingiz Aytmatov qələmi ilə fəth etmişdir. O, yazıçı olmaqla bərabər, onu düşündürən ideyaları, bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı qayğıları, öz xalqının keçmişi, bu günü və gələcəyi ilə bağlı narahatlıqlarını həm nəsr əsərləri ilə, həm də kino və teatr vasitəsilə çatdırmağa çalışmışdır. Çingiz Aytmatova Azərbaycanda hər zaman böyük maraq olmuş, onun əsərləri dilimizə tərcümə olunmuş, kinoları böyük maraqla izlənmiş, əsərləri əsasında tamaşalar hazırlanmışdır.

XÜLASƏ

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını qədim tarixə və böyük ənənələrə sahib ümumtürk mədəniyyətinin həm forma, həm də məzmun baxımından müasir dünyaya ən mükəmməl şəkildə təqdimatı adlandırmaq olar. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı zəngin ortaq türk təfəkkürünün XX əsrdəki ən parlaq təzahürlərindən biridir. Yazıcının adı müasir dövrün böyük sənətkarlarının ön cərgəsində dayanır. Onun bədii irsində insan və zaman problemi bütün dərinlikləri və reallıqları ilə yüksək səviyyədə təqdim edilmişdir. O, ədəbiyyatın ümumbəşəri missiyasını xalqın keçmişindən gələn enerji və istedadı sayəsində dərinliklərlə ifadə etməyi bacarmışdır. Bu baxımdan dünyanın nəhəng klassikləri ilə eyni cərgədə təmsil olunan Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının tədqiqi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının əsasında türk xalqlarının ortaq mirası sayılan mif yaradıcılığı və folklor dayanır. Uşaq ikən nənəsi ilə birgə gəzdirdiyi qırğız çölləri, atası və əmisinin və digər qohumlarının haqsız ölümünə səbəb olan repressiya, 13 yaşında qarşılıdığı İkinci Dünya müharibəsinin gerçəklikləri, Baytarlıq texnikomunda və Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda aldığı təhsil Çingiz Aytmatovun yaradıcılıq boyu müraciət etdiyi həyat həqiqətləridir. İstinad etdiyi gerçəklikləri Çingiz Aytmatov qeyri-adi istedadı sayəsində dünyaya təqdim etdi və bu nəsr dünya ədəbiyyatında yeni bir epoxanı təşkil edir. “Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan” adlı monoqrafiyamızda qırğız ədəbiyyatının Çingiz Aytmatova qədərki inkişaf tarixinə qısa ekskurs edilmiş, yazıcının həyatı, hekayə, povest, romanları, eləcə də şeirləri və dram əsərləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Eyni zamanda Çingiz Aytmatov və İsa Hüseynovun po-

vestləri əsasında Azərbaycan və qırğız ədəbiyyatında İkinci Dünya müharibəsinin inikası məsələləri, yazıcının “Gün var əsrə bərabər”, “Çingiz xanın ağ buludu” əsərləri və Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında repressiya mövzusu araşdırılmışdır. Çingiz Aytmatovun Azərbaycana səfərləri, ölkəmizin görkəmli ədibləri, elm və sənət adamları haqqında dedikləri, yazdıqları, eyni zamanda Azərbaycan aytmatovşünaslığının bu günə qədərki inkişaf tendensiyaları, yazıcının əsərlərinin dilimizə tərcümə məsələləri öyrənilmişdir.

Çingiz Aytmatov əsərləri ilə sovet imperiyasının ədəbiyyat üçün müəyyən etdiyi qəlibdən kənara çıxma bildi və bütün mənfi və müsbət xüsusiyyətləri ilə insanı təsvir etdi. Modernizmin başlıca prinsipini, yəni insanın irrasional varlıq olmasını onun qəhrəmanlarında görə bilir.

Tədqiqat işində Çingiz Aytmatovun çap olunmuş bütün hekayələri araşdırmaya cəlb edilmişdir. Çingiz Aytmatovun “Qəzetçi Dzyuyo” hekayəsi ilə başlayan yaradıcılığı “Öldürmək, öldürməmək” hekayəsi ilə tamamlanır.

Çingiz Aytmatovun povestləri həm zaman, həm də ideyası baxımından onun çoxcəhətli yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Bu tədqiqat işində yazıcının bütün povestlərinin ideya-üslub xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müharibə və repressiya ilə bağlı yazdığı povestləri İsa Hüseynov, Yusif Səmədoğlunun əsərləri ilə tipoloji müqayisədə tədqiqatın ikinci bölməsində araşdırmaya cəlb edildiyindən birinci bölmədə həmin əsərlər haqqında lakonik şəkildə bəhs edilmişdir.

XX əsrdə dünyada roman bumu yaşanmağa başladı. Roman bütün digər janrlardan istifadə edərək, onları öz içində əridərək aparıcı janra çevrildi. Ötən əsrin ədəbiyyatının roman palitrası olduqca zəngin və çoxcəhətlidir. Çingiz Aytmatov qələmə aldığı dörd romanı ilə bu zəngin palitra-

da öz yerini almağı, görünməyi bacardı. 1980-ci ildə qələmə aldığı “Gün var əsrə bərabər” romanı dünyanı yaxşı mənada silkələdi və mifdən gələn sujeti, manqurtlaşmanı yazılı ədəbiyyata gətirmiş oldu. Yazıçı əsərin ən alt qatında insandan başlayaraq, ən üst mərtəbədə global miqyasda aparılan manqurtlaşmanı özündə ehtiva edən prosesləri təsvir etdi. Dünyada az yazıçı tapıla bilər ki, təbiəti bu qədər dolğunluğu, ən əsası təbiət və cəmiyyətin taleyinin ortaqlığını bu qədər uğurlu təsvir etmiş olsun. Çingiz Aytmatov insan və təbiət fəlsəfi problemini ehtiva edən uğurlu yaradıcılıq nümunələri ərsəyə gətirmişdir ki, bu nümunələr min illərlə yaşı olan dünya ədəbiyyatında öz orijinallığı ilə seçilmişdir. Çingiz Aytmatovun əsərlərinin dünyanın dörd bir tərəfində tərcümə olunaraq sevilməsinin əsas səbəbi, yazıçının bütün yaradıcılıq boyu insan mənəviyyatının ucalığı və məğlubedilməzliyi, insan ruhunun qələbəsini özünəməxsus şəkildə uğurla təsvir etməsindədir.

Çingiz Aytmatovun nəsr şei kimi oxunur, onun əsərlərində poeziya ruhu var. Yaradıcılığa şeirlə başlayan Çingiz Aytmatovun povest və romanlarında kifayət qədər poeziya nümunələri vardır. Bundan əlavə yazıçının müxtəlif toplantılarda səsləndirdiyi bir neçə dua xarakterli şeiri vardır. Monoqrafiyada ayrıca başlıq altında həmin poeziya nümunələri (tərəfimizdən toplanaraq tərcümə edilib) tədqiq edilmişdir.

Çingiz Aytmatov uzun müddət Qırğız Kinematografiyasına başçılıq etmiş və həmin dövr Qırğız kinosunun qızıl dövrü kimi səciyyələndirilmişdir. Yazıçının demək olar ki, əksər əsərləri səhnələşdirilmişdir. Bundan əlavə, Çingiz Aytmatovun Muxtar Şaxanov və Kaltay Məhəmmədcanovla birlikdə yazdığı iki dram əsəri monoqrafiyada tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dünya miqyasında ən çox oxunan yazıçılardan sayılan Çingiz Aytmatova Azərbaycanda da həmişə böyük maraq göstərilmişdir. Monoqrafiyanın ikinci bölməsində yazıçının Azərbaycana olan münasibəti, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında onun yaradıcılığının tədqiqi, repressiya və İkinci Dünya müharibəsi kimi tarixi gerçəkliklərin Çingiz Aytmatov və Azərbaycan nəsrində inikası məsələləri araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Eyni zamanda, görkəmli yazıçının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi məsələsinə də geniş yer ayrılmışdır.

Keçmiş SSRİ məkanında oxşar taleləri yaşamış digər xalqlar kimi, Azərbaycan və qırğız xalqları da ortaq ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni prosesləri yaşamışlar. Eyni qədim köklərə malik olan bu xalqlar XX əsrin 30-cu illərinin qanlı repressiyalarından keçmiş, böyük məşəqqətlərlə üzləşmişlər. İkinci Dünya müharibəsi illərində ön cəbhədəki fiziki itkilərin arxa cəbhədə vurduğu mənəvi zərbələrlə, aclıq, yoxsulluq və ən əsası vicdanı ilə sınağa çəkilən kənd və şəhərlər hər iki xalqın qarşılaşdığı həyat həqiqətləridir. Yazıçının “Gün var əsrə bərabər” romanında başladığı və “Çingiz xanın ağ buludu” povestində davam etdirdiyi repressiya mövzusunun Azərbaycanın Xalq yazıçısı Yusif Səmədoğlu ölkəmizin və xalqımızın reallıqlarına uyğun olaraq “Qətl günü” romanında əks etdirmişdir. Bu əsərlər arasında bir-birini təkrar etməyən maraqlı oxşar motivlər və talelər mövcuddur. Yaxud İkinci Dünya müharibəsi ilə bağlı povestlərində Çingiz Aytmatovla İsa Hüseynov arasında ortaq məqamlar vardır. Azərbaycan ədəbiyyatı da Çingiz Aytmatovun təsvir etdiyi dövrün hadisələrini və proseslərini bədii düşüncənin diqqətində saxlamış, ölkə gerçəklikləri əsasında cəlbəddici ədəbi əsərləri meydana qoymuşdur.

Monoqrafiyada repressiya gerçəklikləri Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” və Yusif Səmədoğlunun

“Qətl günü” romanları əsasında, İkinci Dünya müharibəsində arxa cəbhənin ağır sınaq qarşısındakı gerçəklikləri isə ədibin və İsa Hüseynovun povestləri əsasında müqayisəli tədqiq edilmişdir. Çingiz Aytmatovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri məsələləri sistemli şəkildə araşdırılmışdır, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Çingiz Aytmatov şəxsiyyəti və yaradıcılığına münasibət kompleks şəkildə öyrənilmiş, ilk dəfə olaraq Çingiz Aytmatovun Azərbaycan yazıçılarına ünvanlanmış çoxsaylı məktubları (onlardan bir çoxu arxivdən götürülüb) toplanılmış və təhlilə cəlb olunmuşdur.

Çingiz Aytmatovun əsərləri qədimdən gələn ümumtürk təfəkkürünün bədii inikası, sovet dövründə ortaq yaşadığımız taleyin əksi, dünyanın gələcəyi ilə bağlı bəşəri narahatlıqları ehtiva edən zəngin xəzinədir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Çingiz Aytmatov fenomeninə münasibət sovet dövründə yaranmış, müstəqillik illərində daha da güclənmiş, Aytmatovşünaslıq dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da inkişaf etmişdir. Yazıçının özünün vəfatından sonra onun zəngin bədii irsi, yaradıcılığındakı milli və bəşəri ideyalar hər zaman insanları düşündürür. İdeoloji düşüncələr, nəzəri ideyalar yenilənməkdə davam etsə də, Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı hər zaman oxucu üçün öz aktuallığını və müasirliyini saxlayır.

SUMMARY

Chinghiz Aitmatov's creativity can be called the exquisite presentation of all Turkic literature with its ancient history and great traditions, to the world in terms of both form and content. Chinghiz Aitmatov's creativity is the splendid manifestation of common prosperous Turkic thinking in the twentieth century. The author's name stands at the forefront of the greatest artists of the modern times. The problem of human and time was indicated with all its depths and realities at the highest level in his literary heritage. He was able to express thoroughly the universal mission of literature owing to his talent and energy coming from his nation's past. On that score, the study of the creativity of Chinghiz Aitmatov, who is represented in the same ranks with the world's great artists, always maintains its topicality.

Mythology and folklore which is considered common heritage of Turkic people stands on the basis of the creativity of Chinghiz Aitmatov. The Kyrgyz steppes where he walked around with his grandmother during his childhood, the repression led to unjust death of his father, uncle and other relatives, the veracity of the Second World War that he came across at the age of 13, Zootechnics, then education at the Institute of Agriculture – all of them are the realities of life that throughout his creative activities Chinghiz Aitmatov addressed to. Chinghiz Aitmatov masterfully presented to the world the truths he referred to, so this prose became a new epoch in the world literature. Our monograph “The phenomenon of Chingiz Aitmatov and Azerbaijan” gives a brief overview of the historical development of Kyrgyz Literature before Chingiz Aitmatov, the writer's life, his stories, narratives, novels, poems and plays were involved to the study. Simultaneously, the issues of

the Second World War reflection on the Azerbaijani and Kyrgyz literature based on the stories of Chinghiz Aitmatov and Isa Huseynov, the author's works "The Day Lasts More Than a Hundred Year", "The White Cloud of Genghis Khan" and the theme of repression in Yusif Samadoghlu's novel "Murder day" were also investigated. Chinghiz Aitmatov's visits to Azerbaijan, what he said and wrote about the prominent writers, scientists and artists of our country, at the same time, the current prosperous tendencies of Aitmatov studies in Azerbaijan, the translation issues of the writer's works were also studied in this monograph.

Chinghiz Aitmatov was able to go beyond the stereotypes set by the Soviet Empire for literature and described man with all his negative and positive features. We could see in his heroes the main principle of modernism – the irrational existence of a man.

All published stories of Chinghiz Aitmatov were involved into this research. Starting his creative activity with the story "Journalist Juyo", Chinghiz Aitmatov ended his career with "Kill, not to kill". The research investigates not only writer's works translated into our language, but also works published in Russian language in author's "Selected Works", even some works that are considered incomplete novels ("Bakhiana"). Chinghiz Aitmatov's stories stand at the heart of his multifaceted creativity in terms of both time and ideas. The ideological and stylistic features of the author's all stories were analysed in our study. The first section of the study deals with his stories about war and repression in a concise manner, as they were included into the second section in a typological comparison with the works of Isa Huseynov and Yusif Samadoghlu.

In the twentieth century, the world began to experience the novel "boom". The novel became the

leading genre, using all other genres and melting their features down in itself. The novel palette of the last century's literature is very rich and diverse. Chinghiz Aitmatov managed to take his place in this rich palette with his four novels. His novel "The Day Lasts More Than a Hundred Years", written in 1980, shook the world in a good way, hence the subject aroused from religion and myth, the theme of mangling were brought to written literature. The author described the process of mangling on the top of the work in a global scale starting from the human theme at the bottom of the work. Few writer could be found to portray the nature in its full colors, most importantly, to describe so successfully the common destiny of nature and society. Chinghiz Aitmatov brought up to the literature such successful examples of literary works containing philosophical problem of human and nature that they are being distinguished by their originality in the world literature of thousand years. The major reason of Chinghiz Aitmatov's works being translated and loved all over the world is that the writer efficiently and peculiarly depicted the greatness and invincibility of the man's morality, the victory of human spirit throughout his creativity.

Chinghiz Aitmatov's prose is read like poem, as his works have a specific poetic essence. There are enough examples of poetry in Chinghiz Aitmatov's stories and novels, who started his creativity initially by writing poems (though those poems were not found). Additionally, there are several poems with prayer theme that the author recited during some gatherings. In this monograph, these poetic examples were studied in separate heading (collected and translated by our side).

Chinghiz Aitmatov led Kyrgyz cinematography for a long time, which period was considered as golden age in

Kyrgyz cinema. Almost all of the author's works had been staged. Furthermore, two plays written by Chinghiz Aitmatov together with Mukhtar Shakhanov and Kaltay Mahammadcanov were included to this research as well.

One of the most widely read writers in the world, Chinghiz Aitmatov has always been of great interest in Azerbaijan. The writer's attitude to Azerbaijan, the study of his creativity in Azerbaijan, the reflection of such historical realities as repression, the Second World War in Chinghiz Aitmatov and Azerbaijani prose were investigated in the second section of the monograph. At the same time, the issues of translating works of the author into Azerbaijani language were also widely explored.

Like other nations in the USSR who experienced the similar fates, the Azerbaijani and Kyrgyz nations encountered the common socio-political and spiritual-cultural processes. These nations having the same ancient roots went through the bloody repressions of the 30s of the XX century, had faced great difficulties. The life truths that the both nations had faced were those villages and towns which experimented moral traumas caused from physical loss in the front lines together with poverty, hunger and most importantly conscience. The theme of repression that started by the author in "The Day Lasts More Than a Hundred Years", continued in "The White Cloud of Ghenghis Khan" was also depicted by Yusif Samadoghly in "Murder day" according to the realities of our country. Among these works, there exist interesting motifs and destinies that don't repeat each other. Moreover, there are similar and common points between the stories of Chinghiz Aitmatov and Isa Huseynov that indicate the Second World War themes. Azerbaijani literature always keeps attention to the processes and events described by Chinghiz

Aitmatov, thus new literary examples arouse based on the realities of the country.

In the monograph, the realities of repression is investigated based on Chinghiz Aitmatov's "White Cloud of Ghenghis Khan" and Yusif Samadoghlu's "Murder Day", the faithfulness of the events in the face of hardships of rear during the Second World War is comparatively analysed based on Chinghiz Aitmatov's and Isa Huseynov's stories.

Translation and publication of Chinghiz Aitmatov's works are systematically examined, the identity of Chinghiz Aitmatov in the Azerbaijan literature is thoroughly studied, and for the first time, letters written by Chinghiz Aitmatov addressing to the Azerbaijani writers (many of them taken from the archives) were collected and investigated.

The works of Chingiz Aitmatov are the rich treasure which is considered as the contemplation of all Turkic thinking, expression of the common life in the soviet period containing of human concerns about the future of the world.

The approach towards the phenomenon of Chinghiz Aitmatov in Azerbaijan Literature dated back to the Soviet times, grew strongly during the independent years of our country and like in the world, it developed in Azerbaijan as well.

After the writer's death, his rich artistic heritage, national and humanistic ideas always make people think about future. Although there is always change in ideological and theoretical ideas, Chinghiz Aitmatov's creativity always keeps its relevance for its readers.

РЕЗЮМЕ

Творчество Чингиза Айтматова можно назвать самым совершенным представлением современному миру общетюркской культуры, обладающей древней историей и великими традициями, как с точки зрения формы, так и содержания. Творчество Чингиза Айтматова является одним из самых ярких проявлений богатого общетюркского мышления XX века. Имя писателя находится на переднем плане среди великих мастеров современности. В его художественном наследии мастерски освещены проблемы человека и времени, со всей ее глубиной и реальностью. Писателю удалось выразить общечеловеческую миссию литературы благодаря энергии, исходящей из прошлого его народа и таланту. С этой точки зрения изучение творчества Чингиза Айтматова, находящегося в одном ряду с величайшими классиками мира, всегда сохраняет свою актуальность.

В основе творчества Чингиза Айтматова стоят мифотворчество и фольклор, являющиеся совместным наследием тюркских народов. Киргизские степи, где он путешествовал с бабушкой в детстве, репрессии, приведшие к несправедливой смерти его отца, дяди и других родственников, реалии Второй мировой войны, с которыми он столкнулся в 13 лет, образование зоотехника, а затем, учеба в Институте сельского хозяйства, были реалиями жизни, к которым Чингиз Айтматов обращался на протяжении всего своего творчества.

Они были воссозданы Чингизом Айтматовым в его произведениях благодаря его необычайному таланту, и эта проза открыла новую эпоху в мировой литературе. В нашей монографии «Феномен Чингиза Айтма-

това и Азербайджан» дается краткий обзор истории развития киргизской литературы до Чингиза Айтматова, исследуются жизнь писателя, его рассказы, повести, романы, а также стихи и драматические произведения. Вместе с этим, на основе повестей Чингиза Айтматова и Исы Гусейнова, рассматриваются проблемы отражения Второй мировой войны в азербайджанской и киргизской литературе, разбираются произведения автора «И дольше века длится день», «Белое облако Чингизхана», а также тема репрессии в романе Юсифа Самедоглу «День казни». Рассматриваются визиты Чингиза Айтматова в Азербайджан, его высказывания о выдающихся писателях, ученых и художниках нашей страны, а также исследуются тенденции развития азербайджанского айтматоведения до сегодняшнего дня, вопросы перевода произведений писателя на наш язык.

Чингиз Айтматов сумел выйти за рамки, отведенные Советской империей для литературы и описал человека со всеми его негативными и позитивными чертами. В его героях отражается главный принцип модернизма, когда человек изображается как иррациональное существо.

Все опубликованные рассказы Чингиза Айтматова были вовлечены в исследование. Чингиз Айтматов начал свое творчество с рассказа «Газетчик Дзюю» и завершил его рассказом «Убить – не убить». К исследованию были привлечены не только произведения, переведенные на наш язык, но и произведения, опубликованные на русском языке в «Избранных произведениях». Повести Чингиза Айтматова лежат в основе его многогранного творчества, как с точки зрения времени, так и идей. В нашем исследовании были изучены идейно-стилистические особенности всех повестей писате-

ля. Его повести о войне и репрессиях были включены во второй раздел исследования в типологическом сравнении с работами Исы Гусейнова и Юсифа Самедоглу, поэтому в первом разделе речь об этих произведениях идет в сжатой форме.

В XX веке мир начал испытывать романский бум. Роман, используя все остальные жанры и вобрав их в себя, превратился в ведущий жанр. В литературе прошлого века палитра романа очень богата и многогранна. Чингизу Айтматову удалось занять свое место и проявить себя в этой богатой палитре с его четырьмя романами. Роман «И дольше века длится день», написанный им в 1980 году потряс мир, в хорошем смысле этого слова, он смог привнести в письменную литературу сюжет, который произошел от мифа. Писатель изобразил процессы, связанные с манкуртизацией, начиная от человека в нижнем слое произведения, доведя повествование до высокой ступени в глобальном масштабе. Мало можно найти в мире писателей, которые так успешно описывали бы природу, а главное, общность судьбы природы и общества. Чингиз Айтматов сотворил такие успешные примеры творчества, охватывающие философские проблемы человека и природы, что эти примеры отличаются своей оригинальностью в мировой литературе, насчитывающей тысячи лет. Основная причина, почему произведения Чингиза Айтматова были переведены и стали любимы во всех частях света, состоит в том, что на протяжении всего творческого пути писатель успешно, в своеобразной форме изображал величие и непобедимость человеческой духовности, победу человеческого духа.

Проза Чингиза Айтматова читается как стихотворение, его произведения содержат поэтический дух.

Чингиз Айтматова начал свое творчество с поэзии, но в его рассказах и романах содержится множество поэтических примеров. Помимо этого, у него есть несколько стихов молитвенного характера, которые автор читал на различных собраниях.

В монографии рассмотрены эти поэтические примеры под отдельным заголовком.

Чингиз Айтматов долгое время руководил киргизским кинематографом, и этот период был охарактеризован как золотой век киргизского кино. Почти на все произведения писателя были осуществлены постановки. Кроме того, в монографии исследуются два драматических произведения Чингиза Айтматова, написанные вместе с Мухтаром Шахановым и Калтаем Мухамеджановым.

Интерес к Чингизу Айтматову, одному из самых читаемых писателей в мире, всегда был велик в Азербайджане. Во втором разделе монографии рассказывается об отношении писателя к Азербайджану, изучении его творчества в азербайджанском литературоведении, отражение исторических фактов, таких как угнетения, репрессии и Вторая мировая война в прозе Чингиза Айтматова и азербайджанской прозе. В то же время было уделено большое внимание вопросу перевода произведений выдающегося писателя на азербайджанский язык.

Как и другие народы на пространстве СССР, азербайджанский и киргизский народы имели схожие судьбы, пережили общие общественно-политические и духовно-культурные процессы. Эти народы, имеющие одинаковые древние корни, пережили кровавые репрессии 30-х годов XX века, столкнулись с большими трудностями. Во время Второй мировой войны деревни

и города, пострадавшие от физических потерь на линии фронта, моральных потрясений, голода, нищеты и, самое главное, проверенные совестью в тылу, стали правдой жизни, с которой столкнулись оба народа. Тема репрессии, начатая писателем в романе «И дольше века длится день» и продолженная в повести «Белое облако Чингизхана», была отражена народный писателем Азербайджана Юсифом Самедоглу в романе «День казни», в соответствии с реалиями нашей страны и нашего народа. В этих произведениях имеются интересные похожие мотивы и судьбы, которые не повторяют друг друга. В повестях о Второй мировой войне также есть общие точки соприкосновения между Чингизом Айтматовым и Исой Гусейновым. Азербайджанская литература держала в центре внимания художественной мысли события и процессы периода, описанного Чингизом Айтматовым, на основе реалий страны были созданы увлекательные художественные произведения.

В монографии факты репрессий раскрываются на основе романов «Белое облако Чингизхана» Чингиза Айтматова и «День казни» Юсифа Самедоглу, а тяжелая действительность испытаний в тылу во время Второй мировой войны исследуется в сравнительном анализе романов писателя и Исы Гусейнова. Произведен системный анализ проблем перевода произведений Чингиза Айтматова на азербайджанский язык и их публикации, осуществлено комплексное изучение личности и творчества Чингиза Айтматова в азербайджанском литературоведении, впервые собраны и проанализированы многочисленные письма, адресованные Чингизом Айтматовым азербайджанским писателям (многие из них были взяты из архива).

Произведения Чингиза Айтматова являются проявлением общетюркского мышления идущего из древности, а также отражением общей судьбы, прожитой нами в советское время, это богатый источник, объемлющий беспокойство за будущее мира. Отношение к феномену Чингиза Айтматова в азербайджанском литературоведении зародилось в советскую эпоху, еще более окрепло в годы независимости, так же как и во всем мире, в Азербайджане айтматоведение стало еще сильнее. И после смерти самого писателя его богатое художественное наследие, национальные и общечеловеческие идеи его творчества заставляют людей задуматься.

Несмотря на то, что идеологические помыслы и теоретические идеи продолжают обновляться, творчество Чингиза Айтматова всегда сохраняет свою актуальность для читателя.

MÜƏLLİFİN ÇİNGİZ AYTMATOVLA BAĞLI NƏŞRLƏRİ

Monoqrafiyalar:

- Çingiz Aytmatov və Azərbaycan ədəbiyyatı. Latviya, Lambert, 2018, 168 s.
- Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan. Azərbaycan, "Elm və təhsil", 2020

Tərcümələr:

- "Üz-üzə" povesti. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 118s.
- "Ağ yağış" hekayəsi. "Ədəbiyyat qəzeti", 10 oktyabr 2014-cü il
- "Kassandra damğası" romanından parça. "Ədəbiyyat qəzeti", "Ədəbiyyat" qəzeti, 2014, 21, 28 noyabr
- Əkinçinin nəğməsi, İssık gölə həsrət. Plyus bədii yaradıcılıq (II kitab), Bakı, "Elm və təhsil", 2018, s. 400-402
- Nəsr təfəkkürlü poeziya və ya Aytmatovun səslənişləri, Ulduz, AYB Yayınları, 2020, 608(1), s.38-41

Məqalələr:

- Çingiz Aytmatovun "Qiyamət" romanında mifoloji inam və obrazların taleyi, "Ədəbiyyat məcmuəsi" jurnalı, 2014, № 25, s.333-340
- Çingiz Aytmatovun "Üz-üzə" povestində müharibə dövrü qırğız kəndinin reallıqlarının təsviri, AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2015, № 1, s.168-172
- Cengiz Aytmatovun "Cengiz hana küsen bulut" romanında Sovyetlərin Türklərə qarşı yaptığı 1937-1938 katliamları, "Yüce erek" Türk dünyası araşdırma dergisi, Ankara, 2015, № 49, s.66-71

- Çingiz Aytmatov və Yusif Səmədoğlu yaradıcılığında repressiya: reallıqdan bədii təxəyyülə, AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2016, № 1, 127-133
- Azərbaycan ədibləri Çingiz Aytmatovun baxışında (Bəxtiyar Vahabzadə və Anar haqqında fikirləri), Ədəbi əlaqələr (AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu), 2016, № 10, s.220-225
- Qırğız və Azərbaycan nəsrində Xeyir və Şər motivi (Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" və Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" əsərləri əsasında), AMEA-nın xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2016, № 2, s.114-117
- Azərbaycan-Qırğızıstan ədəbi əlaqələri, "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı, 2016, 2-ci cild, s.1064-1069
- Киргизское и Азербайджанское село в период второй мировой войны: от реальности к художественному вымыслу, Научный вестник, 2016, № 22, s.66-68
- Çingiz Aytmatov: Tarixin dərsi və xalqın taleyi, "Ulduz" jurnalı, 2018, № 2(585), s.22-26
- "Gün var əsrə bərabər" romanında üslubi kontekst: Boranlıdan kosmosa qədər, "Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq" jurnalı, Bakı, Elm və təhsil, 2018, № 1, s.199-212, Türkiyə Araşdırmaları dergisi, 2018, 10, s.201-207
- Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" əsərində repressiyanın bədii-estetik dərki, Filologiya və sənətşünaslıq, 2019, № 1, s.105-109
- Böyük ədəbiyyatın əbədi karvan yolunda: Cəlil Məmmədquluzadədən Çingiz Aytmatovadək, Cəlil

- Məmmədquluzadə 150 il: məqalələr, esselər, müsahibələr və şeirlər, Bakı, “Ecoprint”, 2019, s.368-371
- Nəsr təfəkkürlü poeziya və ya Aytmatovun səslənişləri, Ulduz, AYB Yayınları, 2020, 608(1), s.38-41
 - Çingiz Aytmatovun duası. Kaspi qəzeti-2017, 23-25 sentyabr
 - İnsan, dəniz və tale. Ədəbiyyat qəzeti-2017, 4 mart
 - Çingiz Aytmatov akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında. Kaspi qəzeti-2019, 5-7 oktyabr
 - Çingiz Aytmatov taleyində “Qrinviç” – Boranlı. Kaspi qəzeti-2018, 25 iyun
 - Nağıldan gerçəyə: “Ağ gəmi” və ya əbədiyaşar Aytmatov. 525-ci qəzet-2018, 13 oktyabr
 - XX кылымдагы коогаландарга каршы Ч.Айтматов дуйно кемеңгерлерин чогулткан. Кыргыз Туусу-2018, 9 oktyabr
 - İsa Həbibbəyli'nin araştırmalarında Cengiz Aytmatov, “Türk edebiyatı” dergisi, 2020, sayı 556, s.55-59
 - Cengiz Hana Küsen Bulut Hikayesinde Repressiya yansıması, Bozkırın uyanışı Cengiz Aytmatov (II kitab), KAF Yapım-Yayın: 2, 2019, s.102-109
 - “Kassandra damğası”: Çingiz Aytmatovun ritorik suallar romanı. “Dünya ədəbiyyatı” jurnalı, 2020, №1, s.158-162

Konfranslar:

- Qırğız və Azərbaycan ədəbiyyatında qızıl alma motivi, Ümummillı Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan, 18-19 aprel 2014-cü il

- Çingiz Aytmatovun “Qiyamət” romanında mifologizm, Gənc Türkoloqların VI Beynəlxalq Simpoziumu, Qırğızıstan, Manas Universiteti, 24-26 aprel 2014-cü il
- Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev və böyük yazıçı Çingiz Aytmatov, Türk xalqlarının ədəbiyyat və musiqi sənətlərinin kökü və inkişafı Beynəlxalq elmi konfransı, Kazan Dövlət Universiteti, Rusiya, 23-24 sentyabr 2014-cü il
- Cengiz Aytmatovun “Cengiz hana küsen bulut” eserinde tarih ve çağdaşlık, Türk Filologiyası: Müasir Yanaşmalar və Gənc Tədqiqatçıların elmi tədqiqatları, Başqırd Dövlət Universiteti, Rusiya, 24-25 oktyabr 2014-cü il
- Literackie Ujecie Tematu “Mankurtyzacji” w powiesci Czingiza Ajmatowa “Dzien dluzszy niz stulecie, III Konferencji Naukowej, poswieconej 540-leciu odnowienia stosunkow dyplomatycznych między Azerbejdzanem a Polska, Varşava Universiteti, Polşa, 12 dekabr 2014-cü il
- Repressiya bədii ədəbiyyatda (Çingiz Aytmatovun “Çingiz xanın ağ buludu” əsəri əsasında), “Söyqırımlar xalq yaddaşında” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransı, AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan, 2 mart 2015-ci il
- İkinci Dünya Müharibəsi bədii ədəbiyyatda (Ç.Aytmatovun “Üz-üzə”, M.Süleymanlının “Şanapipik” povestləri əsasında), Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan, 17-18 aprel 2015-ci il
- Böyük ədəbiyyatın əbədi karvan yolunda: Cəlil Məmmədquluzadədən Çingiz Aytmatovadək, Bey-

- nəlxalq İpək yolu Konfransı, Naxçıvan Universiteti, Azərbaycan, 16-17 oktyabr 2015-ci il
- Çingiz Aytmatovun “Dağlar çökəndə” romanında obrazlararası münasibətlərin əksi , Beynəlxalq Türk Dünyası İctimai Elmlər Konfransı, Bakı, 28-30 oktyabr 2015-ci il
 - Çingiz Aytmatovun “Əbədi gəlin” romanında təbiət və cəmiyyətin vəhdəti, “Akademik Elm Həftəliyi-2015” Beynəlxalq Multidissiplinar Forum, 2-4 noyabr 2015-ci il
 - Çingiz Aytmatovun əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri problemləri , “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri: Beynəlxalq elmi konfrans, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, 1-2 dekabr 2015-ci il
 - Киргизское и Азербайджанское село в период второй мировой войны: от реальности к художественному вымыслу, Айтматовские чтения - 2015, Qırğızıstan EA Çingiz Aytmatov adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Qırğızıstan, 11 dekabr 2015-ci il
 - İkinci dünya müharibəsinin bədii ədəbiyyatda əksi (Çingiz Aytmatovun “Üz-üzə” və İsa Hüseynovun “Tütək səsi” əsərləri əsasında), VII Beynəlxalq Gənc Türkoloqlar Simpoziumu, Qırğızıstan Manas Universiteti, 21-23 aprel 2016-cı il
 - Heydər Əliyev fenomeni Çingiz Aytmatov baxışında, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı, Bakı Mühəndislik Universiteti, 29-30 aprel 2016-cı il

- Azərbaycan ali məktəb dərslərlərində Çingiz Aytmatov yaradıcılığının tədqiqi, XXI əsr dünya elmində inteqrasiya prosesləri beynəlxalq gənclər forumu, AMEA, 10-14 noyabr 2016-cı il
- Səməd Vurğun və qırğız ədəbiyyatı, “Səməd Vurğun və türk dünyası” adlı elmi-praktiki konfransı, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, 27 aprel 2017-ci il
- Çingiz Aytmatovun əsərlərinin Azərbaycan tiyatrosunda göstərisi üzərinə, Türkologiya müasir dünyada Beynəlxalq elmi konfransı, Qazaxıstan 16-17 dekabr 2017-ci il
- Çingiz Aytmatov'un "Deniz kıyısında koşan ala köpek" ve Ernest Hemingway'in "İhtiyar ve deniz" əsərlərində insan, deniz və kədr: imge ve modellemesi, Çingiz Aytmatovun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfrans, Türkiyə Uludağ Universiteti, 26-28 noyabr 2017-ci il
- Концепция предупреждения хаоса и призыва человечества к миру в прозе Чингиза Айтматова 1970-х годов , III Международный Иссык-Кульский Форум, Министерство культуры Кыргызстана, 2-7 oktyabr 2018-ci il
- Реальности войны в повестях Ч. Айтматова «Материнское поле» и Исы Гусейнова “Саз” , “Вторые Айтматовские чтения”, Özbəkistan, 12 dekabr 2018-ci il
- Çingiz Aytmatovun əsərlərində uşaq obrazları, VI Beynəlxalq Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Simpoziumu, Bakı, 18-19 noyabr 2019-cu il
- Чингиз Айтматов и Азербайджанская литература, Форум писателей и интеллектуалов «Айтма-

товские чтения за диалог культур, Kazan, 25 oktyabr 2019-cu il

- İkinci dünya müharibəsi reallıqdan bədii təxəyyülə (Çingiz Aytmatovun "Ana tarla", İsa Hüseynovun "Saz" povestləri əsasında), Elm və təhsilin aktual problemləri I Beynəlxalq elmi konfransı, ELGER, Türkiyə
- "Qiyamət" romanında dünyanın sonu və xilas konsepsiyası, Second International Scientific Conference of Young Scientists and Specialists, AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası, Azərbaycan, 2 mart 2020-ci il

Müsahibələr:

- "İnsan tam mənasıyla dərk olunmazdır" "Sevdiyim əsər" layihəsində "Əbədi gəlin" romanı haqqında müsahibə. Kaspi -2019.- 20 iyul.- S.18-19, Fərid Hüseyn. Sevdiyim əsər: 101 ədəbi söhbət. Bakı, "Kaspi" nəşrləri, 2019, s.692-696

QAYNAQLAR

Azərbaycan dilində

1. Adilxan Bayramov. Vurğun ocağı. Bakı: AAMM, 1997, 74 s.
2. Akif Hüseynov. Nəsr və zaman. Bakı: "Yazıçı". 1980, 186s.
3. Anar. Əlvida, Çingiz ağa. "Ədəbiyyat" qəzeti, 2008, 20 iyun
4. Anar. Nəsrin Fəzası. "Azərbaycan" jurnalı, 1984, № 7, s.164-181; № 8, s.146-162
5. Anar. Yazıçının ilk romanı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti. 1984, 27 iyul
6. Arif Əmrahovlu. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr, rensenziyalar). Bakı, "Elm və Təhsil", 2009, 148 s.
7. Arif Məmmədov. Türk mifologiyası və türk xalqları ədəbiyyatı (metodik vəsait). Bakı, "Nurlan", 2011, 38 s.
8. Aydın Əbilov. Çingiz Aytmatovun povestləri Azərbaycan dilində. "Bakı" qəzeti, 1965, 16 avqust
9. Aydın Məmmədov. İki saat Çingiz Aytmatovla üz-üzə. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 1988, 20 may
10. Aydın Məmmədov. Sözümlər eşidilənədək. Bakı, "Yazıçı", 1988, 246 s.
11. Aygün Bağırılı. Ağrılı həqiqətlər romanı. "Azərbaycan" jurnalı, 2014, №3, s. 180-185
12. Bakıda dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun 85 illiyinə həsr olunmuş yubiley tədbiri keçirilmişdir. "Azərbaycan" qəzeti. 2013, 19 dekabr
13. Bədirxan Əhmədov. Ömrümün nə yazıq günləri vardı. "Ədəbiyyat" qəzeti, 1991, 5 aprel
14. Bəxtiyar Vahabzadə. Çingiz Aytmatova məktub. "Ədəbiyyat" qəzeti, 1999, 10 sentyabr
15. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. On iki cildə, X cild. Bakı, "Elm", 2009, 831 s.

16. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. On iki cildə, XI cild. Bakı, "Elm", 2009, 826 s.
17. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. On iki cildə, XII cild. Bakı, "Elm", 2009, 838 s.
18. Bəsti Əlibəyli. Su daşı. "Azərbaycan" jurnalı, 2003, № 10, s. 90-93
19. Ceyhun Hacıbəyli. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablər seriyası). Bakı, "Elm", 2017, 368 s.
20. Çingiz Aytmatov – ulu türk sözünün zirvəsi: Çingiz Aytmatovun 90 illik yubileyi münasibətilə mərkəzi kitabxanaların uşaq şöbələri, MKS-nin şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış metodik vəsait. Bakı, F. Köçərli ad. Respublika Uşaq Kitabxanası, 2018, 53 s.
21. Çingiz Aytmatov Bəxtiyar Vahabzadə haqqında. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti. 1983, 20 avqust
22. Çingiz Aytmatov Bəxtiyar Vahabzadə haqqında. "Komunist" qəzeti. 1984, 7 noyabr
23. Çingiz Aytmatov. Ağ gəmi. Povestlər. Bakı, "Yazıçı", 1980, 228 s.
24. Çingiz Aytmatov. Ana tarla. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966, 100 s.
25. Çingiz Aytmatov. Anar haqqında. "Литературная газета", 2008, 19 mart
26. Çingiz Aytmatov. Baydantal çayında. Türk xalqları ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə, II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, s.148-160
27. Çingiz Aytmatov. Bəxtiyar Vahabzadə haqqında. "Литературная газета", 1983, 19 oktyabr
28. Çingiz Aytmatov. Bıkov V., Frayermen R., Aleksin A. Seçilmiş əsərlər. Bakı, "Gənclik", 1990, 504 s.
29. Çingiz Aytmatov. Cəmilə. Bakı, "Altun kitab", 2018
30. Çingiz Aytmatov. Cəmilə. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1961, 55 s.
31. Çingiz Aytmatov. Çingiz xanın ağ buludu. Bakı, "Kitab klubu", 2017, 155 s.
32. Çingiz Aytmatov. Çingiz xanın ağ buludu. Bakı, Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi, 1992, 118 s.
33. Çingiz Aytmatov. Çingiz xanın ağ buludu. Bakı, Kitab klubu, 2017, 155 s.
34. Çingiz Aytmatov. Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş, Bakı, Altun Kitab, 2013, 128 s.
35. Çingiz Aytmatov. Erkən gələn durnalar, Ana tarla. Bakı, Kitab klubu, 2016, 252 s.
36. Çingiz Aytmatov. Əlvida, Gülsarı, Bakı, "Gənclik", 1969, 262 s.
37. Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, "Qanun", 2015, 400 s.
38. Çingiz Aytmatov. Gün var əsrə bərabər. Bakı, "Yazıçı", 1987, 447 s.
39. Çingiz Aytmatov. Heydər Əliyev haqqında. "Ədəbiyyat" qəzeti, 2011, 6 may
40. Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası (Rahib Filofeyin Roma Papasına məktubu). "Ədəbiyyat" qəzeti, 2014, 21, 28 noyabr
41. Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası, Bakı, "Elm və Təhsil", 2018
42. Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası. "Ədəbiyyat" qəzeti, 2016, 30 yanvar, 13, 20 fevral, 5 mart, 16 aprel
43. Çingiz Aytmatov. Kassandra damğası. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 276 s.
44. Çingiz Aytmatov. Köşək gözü. Povestlər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965, 252 s.
45. Çingiz Aytmatov. Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim (povestlər). Bakı, "TEASS-Press" nəşriyyatı, 2019, 204 s.
46. Çingiz Aytmatov. Qiyamət: Roman və povest. Bakı, "Yazıçı", 1991, 360 s.
47. Çingiz Aytmatov. Qızıl alma. XX əsr dünya ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə, III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, s.51-68

48. Çingiz Aytmatov. Mən Manas oğluyam (Məqalələr və xatirələr toplusu). Bakı, "Nurlan", 2009, 280 s.
49. Çingiz Aytmatov. Müdrük söz ustası. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 1967, 4 iyun
50. Çingiz Aytmatov. Oğulla görüş. Türk xalqları ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə, II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2013, s.181-196
51. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2004, 448 s.
52. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2009, 760 s.
53. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Kitab klubu, 2014, 532 s.
54. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 504 s.
55. Çingiz Aytmatov. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 384 s.
56. Çingiz Aytmatov. Seçmə hekayələr. Bakı, Altun kitab, 2014, 208 s.
57. Çingiz Aytmatov. Şərqin Böyük sənətkarı. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 1967, 31 iyun
58. Çingiz Aytmatov. Tale müasirim. "525-ci qəzet", 2005, 9 sentyabr
59. Çingiz Aytmatov. Türk ruhunun qələbəsi (Məqalələr və xatirələr toplusu). Bakı, "Nağıl evi", 2013, 284 s.
60. Çingiz Aytmatov. Üz-üzə. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 120 s.
61. Çingiz Aytmatov. Yazıçıların Roma görüşləri. Bakı, "Səs" qəzeti, 1991, 18 yanvar
62. Çingiz Aytmatov: Mən Manas oğluyam kitabımın təqdimatı. "Ədəbiyyat" qəzeti, 2009, 26 iyun
63. Çingiz Aytmatov-90. "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq" jurnalının Xüsusi buraxılışı. Bakı, "Elm və Təhsil", 2018, 243 s.
64. Çingiz Aytmatovla təmiz söhbət (Mirşahin Ağayevlə müsahibə). Çingiz Aytmatov: Mən Manas oğluyam. Bakı, "Nurlan", 2009, s. 43-61
65. Dayaq nöqtəsi. V.Levçenko ilə Çingiz Aytmatovla yazıçının 50 illik yubileyi münasibətilə müsahibəsi. "Вопросы литературы", 1976, № 8, "Azərbaycan" jurnalı, 1978, №12
66. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, "Qismət", 2009, 399 s.
67. Ernest Miller Hemenquey. Qoca və dəniz. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2013, 96 s.
68. Əhəd Bağırzadə. Azərbaycan ziyalıları Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, Azərneşr, 1970, 441 s.
69. Əhməd Qəşəmoğlu. "Çingiz Aytmatov" zirvəsinin ətklərində. Bakı, "Ulduz" jurnalı, 1988, dekabr
70. Güllü Yoloğlu. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında şamanizm. Anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransın materialları. Ankara, Atatürk Kültür Mərkəzi yayınları, 1999, s. 227-232
71. Heydər Əliyev. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan xalqının milli dirçəlişində əvəzsiz rol oynamışdır (Mirzə Cəlilin 125 illik yubileyində nitq). Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, Ozan, 1999, s. 240-258
72. Hidayət Orucov. Yazıçı və mütəfəkkir bütün zamanlardan irəlində. "Ədəbiyyat qəzeti", 20 oktyabr, 2018
73. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı, "Lider", 2005, 345 s.
74. Xalidə Ədib Adıvar. Atəşdən köynək. Sakarya ordusuna. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 208 s.
75. Xavər Vəkilova. Olmayan xəyanət. "El günü" jurnalı, 2003, dekabr, s.10-14
76. Xəcalətli günümüzün dərdlərini Çingiz Aytmatov da yaşadı. "Xalq" qəzeti. 2008, 28 fevral
77. İmran Qasimov. Ölkələr və insanlar. Bakı, Azərneşr, 2009, 240 s.
78. İradə Məmmədova. Çingiz Aytmatov Azərbaycanda. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 1989, 15 sentyabr

79. İsa Həbibbəyli, Soltan Əliyev, Bilal Həsənov, Aynur Mustafayeva. Çingiz Aytmatovun həyatı, yaradıcılıq yolu, "Gün var əsrə bərabər" romanı. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, "Təhsil", 2018, s.183-196
80. İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyat heykəli. "Azərbaycan" qəzeti, 2013, 11 dekabr, № 273
81. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan, "Əcəmi", 2009, 424 s.
82. İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 232 s.
83. İsa Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov: Dünya ədəbiyyatının əbədiyaşar fenomeni. "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq" jurnalı. Xüsusi buraxılış. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, s.5-27
84. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, "Nurlan", 2007, 696 s.
85. İsa Həbibbəyli. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Bakı, "Nurlan", 2004, 168 s.
86. İsa Həbibbəyli. İnsan mənəviyyatının böyük ədəbiyyatı. Çingiz Aytmatovun "Üz-üzə" povestinə Ön söz. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, səh. 3-11
87. İsa Həbibbəyli. Qırğız ruhunun ədəbiyyat heykəli. Türk ruhunun qələbəsi. Məqalələr və xatirələr toplusu. Bakı, "Nağıl evi", 2013, s.35-42
88. İsa Həbibbəyli. Türk dünyasının böyük oğlu Çingiz Aytmatov və Azərbaycan. Türkiyə, Anadolu Üniversitesi "Sosial Bilimler" Dergisi. 2013, Cilt 13, Sayı: 4, s.195-198
89. İsa Hüseynov. Ömrümdə izlər. Bakı: "Gənclik", 1971, 71s.
90. İsa Hüseynov. Povestlər. Bakı, "Gənclik", 1967, 398 s.
91. Karen Armstrong. Mifin qısa tarixi. Bakı, "TEASS-Press", 2017, 116 s.
92. Qırğız atalar sözü və məsəlləri (orijinaldan çevirən: Adil Cəmil). Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 80 s.
93. Qorxmaz Quliyev. Xaosmos ədəbiyyatda. Bakı, "Azərbaycan" jurnalı, 2019, № 6
94. Qorxmaz Quliyev. Yanıram, a dağlar. "Azərbaycan" jurnalı, 2010, № 12, s. 9-12
95. Manas dastanı (tərcümə edən: Adil Cəmil). Bakı, "Nurlan", 2009, 290 s.
96. Maral Poladova. "Çingiz Aytmatov haqqında söz". Bakı, "525-ci qəzet", 5 oktyabr, 2018
97. Marsel Prust. Romançının gücü. "Ədəbiyyatsız dünya" dünya yazarlarının esseləri, "Alatoran" yayınları, 2017
98. Mehdixan Vəkilov. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, "Yazıçı", 1986, 190 s.
99. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 103s.
100. Məşhur qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov Azərbaycanda səfərdədir. "Azərbaycan" qəzeti, 2008, 26 fevral
101. Mirzə Fətəli Axundzadə. Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika. Seçilmiş əsərləri üç cildə, ikinci cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005
102. Mövlud Süleymanlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 480 s.
103. Muxtar İmanov. Qətl günləri, ölümlər və dirilər. "Azərbaycan" jurnalı, 1987, № 9, s. 187-189
104. Nizami Cəfərov. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, III cild. Bakı, "Elm", 2007, 324 s.
105. Peter Rudyakov. Arzular, ağrılar romanı. "Ulduz" jurnalı, 1987, № 11, səh. 23-25
106. Pənah Xəlilov. SSRİ Xalqları ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1975, 416 s.
107. Pənah Xəlilov. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1994, 432 s.
108. Rüstəm Kamal. Yalqız atının türküsü. "Ədəbiyyat" qəzeti. 2016, 13 avqust

109. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi: F. 700, s.1, iş 25, v.1-3 (V.Rüstəm-zadəyə Aytmatovdan gələn məktub)
110. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi: F. 66, s.10, iş 47, v. 5,12 (M.Hüseyn, Çingiz Aytmatov, M.İbrahimov və başqalarının B.Vahab-zadə haqqında mətbuatda dərc olunmuş məqalələrindən sitatlar)
111. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi: F. 700, s.1, iş 11, v.74-83 (V.Rüstəm-zadə "Tərcümə sənətimizin korifeyi", "Vətəndaş şair", "Torpaq səxavətli sənətkar" və s.)
112. Şahmar Əkbərzadə. Aylanayın, Çingizistan! "Yazıçı" ("Oğuz eli" qəzetinin xüsusi buraxılışı), 2009, aprel, № 6(128), s. 1
113. Şəmil Sadiq. İsa Muğanna ilə söhbətim. İsa Muğanna. Ölümdən sonrakı həyat. Bakı, "Hədəf" nəşrləri, 2014, s.26-48
114. Tofiq Hüseynoğlu. Söz-tarixin yuvası. Bakı, 2000, 166 s.
115. Tofiq İsmayılov. Türk xalqlarının kino sənəti. Bakı, "Çaşı-oğlu", 2008, 160 s.
116. Türk xalqları ədəbiyyatı. I cild. Qədim dövr. Bakı, "Çaşı-oğlu", 2006, 320 s.
117. Türk xalqları ədəbiyyatı. II cild. Orta dövr. Bakı, "Çaşı-oğlu", 2006, 320 s.
118. Türk xalqları ədəbiyyatı. III cild. Yeni dövr. Bakı, "Çaşı-oğlu", 2006, 320 s.
119. Türk xalqları ədəbiyyatı. IV cild. Ən yeni dövr. Bakı, "Çaşıoğlu", 2007, 320 s.
120. Ulu türk sözünün Aytmatov zirvəsi. "Xalq" qəzeti, 2008, 29 fevral
121. Vaqif Səmədoğlu. Mən burdayam, ilahi...: şeirlər və poema. Bakı, "Gənclik", 1996, 440 s.
122. Vaqif Yusifli. Romanlar, qəhrəmanlar. "Azərbaycan" jurnalı, 1986, № 9, s.162

123. Vilayət Rüstəmzadə. Torpaq səxavətli sənətkar. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti. 1978, 16 dekabr
124. Yaşar Qarayev. Qətl günü. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı, "Yazıçı", 1988, s. 156-162
125. Yusif Səmədoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 320 s.
126. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. XIII cildə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2011, 440 s.

Türk dilində

127. 4.Uluslararası Her yıl bir büyük türk bilgi şölenleri – Cengiz Aytmatov (27-28 kasım, Bursa), Türk ocakları Bursa şubesi yayınları 13, 456 s.
128. Abdıldacan Akmataliyev. Cengiz Aytmatovun dünyası. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yayımı, 1998, 222 s.
129. Ali İhsan Kolcu. Bozkırdaki bilge Cengiz Aytmatov. İstanbul, Salkımsöğüt yayınları, 2008, 398 s.
130. Beşir Ayvazoğlu. Turan Ülkesinin Büyük Yazarı Cengiz Aytmatov Anlatıyor, "Türkiye" Gazetesi, 1992, 14 Mayıs
131. Bilge Ercilasun. Cengiz Aytmatov eserlerinde askerlik ve savaş. Cengiz Aytmatov bilgi şöleni bildirileri. Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, 1998, s.71-86
132. Bozkırın uyanışı Cengiz Aytmatov. Türkiye, Kafyapım, 2019
133. Cengiz Aytmatov – Muhtar Şahanov, Şafak Sancısı, İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, 402 s.
134. Cengiz Aytmatov – Muhtar Şahanov. Kuz başındaki Avcının Çığılığı. Ankara, Tolkun yayınları, 1998, 415 s.
135. Cengiz Aytmatov – Muhtar Şahanov. Şafak sancısı. DA yayınları, 2002, 448 s.
136. Cengiz Aytmatov – Şahanov Muhtar. Sokratı anma gecesi. Ankara: Bilig yayınları, 2000, 88 s.

137. Cengiz Aytmatov. Al yazmalım, selvi boylum. Erken gelen turnalar. Fuji-Yama. Deniz kıyısında koşan ala köpek. İstanbul: Cem yayınevi, 2011, 407 s.
138. Cengiz Aytmatov. Bulut Cengiz Hana Niçin küstü? (Mülakat: Beşir Ayvazoğlu). "Türkiye" gazatesi, 1992, 13 Mayıs
139. Cengiz Aytmatov. Çocukluğum. İstanbul, DA Yayıncılık, 2002, 140 s.
140. Cengiz Aytmatov. Fuji-Yama. İstanbul, Cem yayınevi, 2011
141. Cengiz Aytmatov. Hakkımda notlar. Kardeş Edebiyatlar dergisi, sayı 28, 1994, s.41-51
142. Cengiz Aytmatov. Kadim Kırgız ruhunun zirvesi. Türk edebiyatı dergisi, 2008, ağustos, sayı 418, s.92-95
143. Dilorom Alimova. Mustabid Tüzimnin Özbekistan Milli Baylıklarını Talaş Siyaseti: Tarih şahidliği ve sabakları. Toşkent, Şark, 2000, 254 s.
144. Durali Yılmaz. Gün uzar yüzyıl olur ve sonrası. Tercüman gazetesesi, 1986, 18 şubat
145. Fatih Arslan. İnsanlığın büyük vicdanı Aytmatov. Türk edebiyatı dergisi. Sayı: 258, 1995, Nisan, , s. 97-101
146. Fatma Açık. Özbek türk şairi, yazarı, dil bilimcisi ve düşünürü Abdurauf Fıtrat. Kök dergisi, sayı: 4, 2002, s.40-52
147. Gülçin Oğuz. Dağlar Devrildiğinde-Ebedi Nişanlı. Cengiz Aytmatov: Tematik İncelemeler. Atatürk kültür Merkezi. 2010
148. Gülhan Atnur. Cengiz Aytmatovun "Cengiz hana küsen bulut" adlı romanı üzerine. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Erzurum, 2000, sayı 15, s.133-141
149. Gülsine Uzun. Cengiz Aytmatovun eserlerinde falcılık. Kehanet ve rüya motifi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2008, sayı 1, s. 424-434
150. Güner Yüreklik. Aytmatov Tanrısını arıyor. "Cumhuriyet" gazetesesi,1987, 17 kasım

151. İsa Ceylan. Cengiz Aytmatovun Romanlarında Doğa ve Doğa Katliamları. Cengiz Aytmatov: Tematik İncelemeler. Atatürk kültür Merkezi. 2010
152. İsa Habibbeyli. Cengiz Aytmatov ve Azerbaycan edebiyatı. Bozkırın uyanışı Cengiz Aytmatov. Kafyapım, 2019, s.24-37
153. Louis Aragon. Dünyanın en güzel aşk hikayesi. Türk edebiyatı dergisi. 2008, ağustos, sayı: 418, s. 36-40
154. Marcel Proust. Albertine kayıp, YKY yayınları, 2018, 274s.
155. Mehmet Nuri Yardım. Cengiz Aytmatov İstanbuldaydı. Türk edebiyatı dergisi, sayı 326, 2000, dekabr, s. 20-31
156. Mihail Bahtin. Söylem türleri. Metis yayınları, 2016, 172s.
157. Mustafa Karabulut. Roman tekniği bakımından Cengiz Aytmatovun "Dişi kurdun rüyaları" romanı. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2013, sayı: 43, s.146-165
158. Orhan Söylemez. Cengiz Aytmatov: Tematik İncelemeler. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2010, 207 s.
159. Orhan Söylemez. Türk dünyasında tarihi roman ve millî kimlik. Ankara, Bengü yayınları, 2019, 274 s.
160. Ramazan Korkmaz. Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri. Grafiker Yayınları. Ankara, 2008, 226 s.
161. Sun Tzu. Savaş Sanatı. İstanbul: Kastaş yayınları, 2001, 240 s.
162. Timur Davletov. Türk Kültüründe pars. TÜRKSOY dergisi. Sayı 23. Nisan 2007
163. Zeynep Oral. Cengiz Aytmatov ile konuşma. Nesin Vakfı Yıllığı, İstanbul, 1976

Rus dilinde

164. Абдылдажан Акматалиев. Чингиз Айтматов. 2018
165. Абдылдажан Акматалиев. Чингиз Айтматов: Живи и помни. Бишкек, «Имак офсет», 2015, 384 с.

166. Османакун Ибраимов. Чингиз Айтматов / Жизнь замечательных людей. Москва, Молодая гвардия, 2018, 218с.
167. Абдылдажан Акматалиев. Чингиз Айтматов: человек и вселенная. Бишкек, "Илим", 2013
168. Адиль Джамиль. Эпос Манас и традиции тюркских сказаний. Баку, «Елм и тахсил», 2011, 180 с.
169. Государственный архив литературы и искусства имени Салмана Мумтаза. Ф. № 626, с. 1, С. № 103 (И.А.Касумов. (О Ч.Айтматове), (О М.Гусейне), (О С.Вургуне) и др. выступления)
170. Государственный архив литературы и искусства имени Салмана Мумтаза. Ф. № 626, с. 1, С. № 297 (Телеграммы по поводу кончины И.А.Касумова)
171. Государственный архив литературы и искусства имени Салмана Мумтаза. Ф. № 626, с. 1, С. № 148 (Письма Ч.Айтматова И.А.Касумову)
172. Иса Габиббейли. Вечный могиканин литературы. «Литературный Азербайджан», 2019, №2, с.16-23
173. Кино Советской Киргизии. Москва, Искусство, 1979, 336 с.
174. Лейла Герайзаде. Идеиные искания тюркских русскоязычных писателей. Баку, Мугарджим, 2012, 196 с.
175. Лейла Герайзаде. Мир Чингиза Айтматова. Бишкек: Бийиктик, 2013, 128 с.
176. Лейла Герайзаде. Проблемы этно-эпической памяти в творчестве русскоязычных писателей. Баку, Элм, 2013, 184 с.
177. Лейла Герайзаде. Сейсмический пояс. Баку: Элм, 2016, 112 с.
178. Мухтар Ауэзов. Путь добрый. "Литературная газета", 1958, 23 октябрь, № 7
179. Райкан Шукурбеков. Чингиз хочет стать шофером. Ленинчил жаш, 1935, 5 июня
180. Рамиз Аскер. Переводы произведений Чингиза Айтматова на азербайджанский язык. Изысканный дар Рамизу Аскеру. Баку, МВМ, 2014, 320 с.
181. Роза Айтматова, Асан Ахматов. Человек жив, пока о нем помнят люди, Бишкек, Имак, 2017, 217 с.
182. Улвийя Гусейнова. Тюркизмы врусскоязычных произведениях Чингиза Айтматова. Баку: Нурлан, 2008, 202 с.
183. Чингиз Айтматов. "И дольше века длится день" ("Белое облако Чингизхана"), Роман; "Лицом к лицу", Повесть. Главная редакция Кыргызской Советской Энциклопедии, Бишкек, 1991, 400 с.
184. Чингиз Айтматов. Великий мастер. Газета "Бакинский рабочий", 1967, 4 июнь
185. Чингиз Айтматов. Газетчик Дзюйо. Комсомолец Киргизии. 6 апреля 1952
186. Чингиз Айтматов. Имя его произносим с любовью. Торжественный вечер в Москве, посвященный 100-летию со дня рождения Джалил Мамедкулизаде. Газета "Бакинский рабочий", 1967, 31 май
187. Чингиз Айтматов. Интернационализм национального искусство. Кино Советской Киргизии. Москва, Искусство, 1979, 336 с.
188. Чингиз Айтматов. Когда падают горы (Вечная невеста). «Дружба Народов», 2006, №7
189. Чингиз Айтматов. Музыка, перековавшая мечи на орла Советская культура, 1969, 3 октябрь
190. Чингиз Айтматов. Подрываются ли основы? Газета "Известия", 1988, 4 май
191. Чингиз Айтматов. Полное собрание сочинений в десяти томах. Бишкек. «Улу тоолар», 2018
192. Шестьдесят минут с Чингизом Айтматовым. Газета "Молодёжь Азербайджана". 1967, 7 июль

İngilis dilində

193. Chingiz Aitmatov. Time to speak (Selections English). New York. International Publishers, 1988, PL 65. K 59 A 373, № 34
194. Orhan Soylemez. Chingiz Aitmatov, A selected Bibliography of Critical and Works Available in English. Ərzurum: Kardeş Edebiyyatlar dergisi, 1996
195. Svat Soucek. National Color and Bilingualism in the Work of Chingiz Aitmatov. Journal of Turkish Studies. Ankara, Vol.5, 1981, s. 70-98

Qırğız dilində

196. Абдылдажан Акматалиев. Чынгыз Айтматов жана боордош элдер адабияты. Фрунзе: Илим, 1988, 157с.
197. Айтматов Чынгыз. Биз дуйнону жаныртабыз, дуйно бизди жаныртат. Фрунзе: Кыргызстан, 1988, 226 с.
198. Лайли Укубаева. Чынгыз Айтматов: Эстетика жана улуттук негиз. Бишкек: 2004, 288 с.
199. Чынгыз Айтматов. Коомдун идеалдарына кызмат отоо // Ленинчил жаш, 1981, 12 сентябрь
200. Чынгыз Айтматов. Мен Манастын уулумун. Бишкек: 2013, с.

İnternet resurslari

201. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin dünya şöhrətli yazıçı, görkəmli ictimai xadim Çingiz Aytmatova təbrik məktubu. Bakı, 1998, 6 dekabr
<http://lib.aliyev-heritage.org/az/5753280.html>
202. Qırğızıstan Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri cənab Kurmanbek Bakiyevə

- http://archive.president.az/articles.php?item_id=20080611035130300&sec_id=28
203. Çingiz Aytmatovun ailəsinə
http://archive.president.az/articles.php?item_id=20080611030723330&sec_id=28
204. Prezident İlham Əliyev məşhur yazıçı Çingiz Aytmatovu qəbul etmişdir.
http://archive.president.az/articles.php?item_id=20080226095435110&sec_id=10
205. Çingiz Aytmatovun “Dostluq” ordeni ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı, 2008, 25 fevral
http://archive.president.az/articles.php?item_id=20080225062601218&sec_id=30
206. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Birinci beynəlxalq rus kitabı festivalının iştirakçılarını qəbul etmişdir.
http://archive.president.az/articles.php?item_id=20070815120026181&sec_id=10
207. Türkdilli dövlətlərin başçılarının VI zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Bakı, 2000, 8 aprel
<http://lib.aliyev-heritage.org/az/9249711.html>
208. Bədirxan Əhmədov. Ədəbiyyat və repressiya; xarakteri, genezisi və yanaşma meylləri
http://www.avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=55058
209. Lyubov Mircavadovun xatirələri (Söhbətləşdi: Mirmehdi Ağaoğlu).
<https://www.aznews.az/news/interview/189495.html>
210. Qəzənfər Kazımov. Humanist ideallar romanı
<http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/m23.htm>
211. Dünya Heydər Əliyev haqqında, Çingiz Aytmatov, Qırğızıstan xalq yazıçısı.
http://www.heydaraliyevfoundation.org/az/content/index/84/D%C3%BCnnya_Heyd%C9%99rC6%8Fliyev_haqq%C4%B1nda

212. Səməd Vurğun haqqında sözlər
<http://www.samadvurgun.com/az/sozler.php>
213. Banuçiçek Kırzioğlu. Kızılelma'nın Türklük İçin Anlamı ve Cengiz Aytmatov'un Kızıl Elma Hikayesi
<http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunited/article/view/1020001989/1020001988>
214. Неопубликованное интервью Чингиза Айтматова
<http://rara-rara.ru/menu-texts/neopublikovannoe-intervyu-chingiza-ajmatova>

Mehman Həsənli

Mehman Ağasəlim oğlu Həsənli 1989-cu ildə Bakı şəhərində anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsini Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə bakalavr, həmin fakültəni Türk xalqları ədəbiyyatı istiqaməti üzrə magistraturanı (Mövzu: Özbək ədəbiyyatında cədidizm) bitirib.

2014-cü ildə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutuna Türk xalqları ədəbiyyatı ixtisası üzrə doktoranturaya qəbul olub və 2017-ci ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu işini (Mövzu: Çingiz Aytmatov və Azərbaycan ədəbiyyatı) müdafiə edib.

Hal-hazırda Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun filologiya elmləri doktorluğu hazırlığı üzrə doktorantıdır. İnstitutun elmi katibi vəzifəsində çalışır.

1 monoqrafiya, 2 tərtib, 2 tərcümə kitabının, 60-dan çox elmi və 30-dan çox publisistik məqalənin müəllifidir. Məqalələri Azərbaycanla yanaşı Türkiyə, Rusiya (Tatarıstan, Başqırdıstan), Polşa, Ukrayna, Qırğızıstan, Özbəkistan və Qazaxıstanda nəşr olunub.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq" jurnalının məsul katibi, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının nüfuzlu "Mədəni irs", Cənubi Koreyanın Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun "The Journal of Eurasian Turkic Studies" jurnallarının redaksiya heyətinin üzvüdür.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yaradıcı gənclər üçün nəzərdə tutulan bir illik təqaüdünə (2016), Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "İlin gənc alimi" (2016), AMEA-nın "Fəxri Fərmanı" (2016) və Respublika Həmkarlar İttifaqı Konfederasiyasının "Fəxri fərmanı"na (2018) layiq görülüb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun Gənclər və İdman Nazirliyi ilə birgə keçirdiyi Gənc alim və mütəxəssislərin 4-cü xüsusi – "Mənim ilk qran-tım" müsabiqəsinin (2017) qalibi olub.

Мехман Гасанлы

Мехман Агасалим оглы Гасанлы родился в 1989 году в городе Баку. Окончил филологический факультет Бакинского государственного университета, получив диплом бакалавра по специальности азербайджанский язык и литература, закончил магистратуру того же факультета по специальности Литература тюркских народов (Тема: джадидизм в узбекской литературе).

В 2014 году поступил в докторантуру Института имени Низами Гянджеви НАНА по специальности Литература Тюркских народов и в 2017 году защитил докторскую диссертацию (Тема: Чингиз Айтматов и Азербайджанская литература).

В настоящее время является докторантом по подготовке докторской работы в области филологических наук в Институте имени Низами Гянджеви НАНА. Занимает должность ученого секретаря Института.

Является автором одной монографии, составителем одной и переводчиком двух книг, а также автором более 60-ти научных и 30-и публицистических статей. Статьи изданы, наряду с Азербайджаном, в Турции, России (Татарстане, Башкортостане), Польше, Украине, Киргизии, Узбекистане и Казахстане. Является членом Союза Писателей Азербайджана. Является ответственным секретарем журнала «Сравнительное литературоведение» Института имени Низами Гянджеви НАНА, редакционной коллегии авторитетных журналов «Культурное наследие» Организации Исламского Сотрудничества, и журнала "The Journal of Eurasian Turkic Studies" Евразийского Института Тюркских Исследований Северной Кореи.

Удостоен годовой стипендии Президента Азербайджанской Республики для творческой молодежи (2016), звания «Молодой ученый года» Института литературы имени Низами Гянджеви (2016), награжден «Почетной грамотой» НАНА (2016) и «Почетной грамотой» Республиканской конфедерации профсоюзов (2018). Является победителем 4-го специального конкурса Молодых ученых и специалистов «Мой первый грант», проведенного Фондом Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики совместно с Министерством Молодежи и Спорта.

Mehman Hasanli

Mehman Aghasalim oglu Hasanli was born in 1989 in Baku. He graduated from the Faculty of Philology of Baku State University with a bachelor's degree in Azerbaijani language and literature, and a master's degree in Turkish literature (Dissertation topic: Jadidism in Uzbek literature).

In 2014, he was admitted to the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS for a doctorate in Turkish literature, and in 2017 he defended his doctoral dissertation on philology (Dissertation topic: Chingiz Aitmatov and Azerbaijani literature).

He is currently a post-doctoral student at the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. He works as a scientific secretary of the Institute.

He is the author of 1 monograph, 2 compilationS and 2 translated books, more than 60 scientific and more than 30 journalistic articles. His articles have been published in Azerbaijan, Turkey, Russia (Tatarstan, Bashkortostan), Poland, Ukraine, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Kazakhstan.

He is a member of the Azerbaijan Writers' Union. He is the executive secretary of the "Comparative Literary Studies" magazine of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, a member of the editorial board of the "Cultural Heritage" of the Organization of Islamic Cooperation, "The Journal of Eurasian Turkic Studies" of the Institute of Eurasian Turkish Studies of South Korea.

One-year scholarship of the President of the Republic of Azerbaijan for creative youth (2016), "Young Scientist of the Year" of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi (2016). He was awarded the "Honorary Decree" of ANAS (2016) and "Honorary Decree" of the Republican Trade Union Confederation (2018).

He was the winner of the 4th special competition of young scientists and specialists - "My first grant" (2017) that held by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan together with the Ministry of Youth and Sports.

FOTO SALNAMƏ

*Düşüncə ilə müqayisədə işıq sürəti heçnədir; Fikir, hansı ki,
zaman və məkanca keçmişə gedir və geriyyə hərəkət edir,
hər şeydən daha çevikdir....*

Çingiz Aytmatov

**Ümummilli lider Heydər Əliyev və görkəmli yazıçı Çingiz Aytmatov
Abay Kunanbayevin 150 illik yubileyində, 9 aprel 1995-ci il**

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Çingiz
Aytmatova "Dostluq" ordenini təqdim edərkən, 25 fevral 2008-ci il**

Çingiz Aytmatov və Lui Araqon

Rəsul Rza, Əziz Nesin və Çingiz Aytmatov, Moskva, 1966-cı il

Çingiz Aytmatov Qabriel Qarsia Marqueslə

**Çingiz Aytmatov Bəxtiyar Vahabzadənin 60 illik yubileyində, 1985-ci il
Soldan: Mirvarid Dilbazi, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə,
Çingiz Aytmatov və Mirzə İbrahimov**

**Çingiz Aytmatov, Şahmar Əkbərzadə, Toğrul Nərimanbəyov və
Bəxtiyar Vahabzadə, Bakı, 1985-ci il**

Çingiz Aytmatov və akademik İsa Həbibbəyli, Moskva, 9 iyun, 2005-ci il

Xalq yazıçısı Anar, Çingiz Aytmatov və Oljas Süleymenov

Çingiz Aytmatov və Cavad Heyət, Bakı, 27 fevral, 2008-ci il

**Çingiz Aytmatov Türkiyənin Elazığ şəhərində, 2007-ci il
Soldan ön sırada: Abdıldacan Əkmətəliyev, Muxtar Şaxanov,
Çingiz Aytmatov və Sabir Rüstəm xanlı**

Hüseynbala Mirələmov Çingiz Aytmatovla, Brüssel, 2004-cü il

**Çingiz Aytmatov "Xəcalət" pyesini izlədikdən sonra
Bakı, 26 fevral, 2008-ci il**

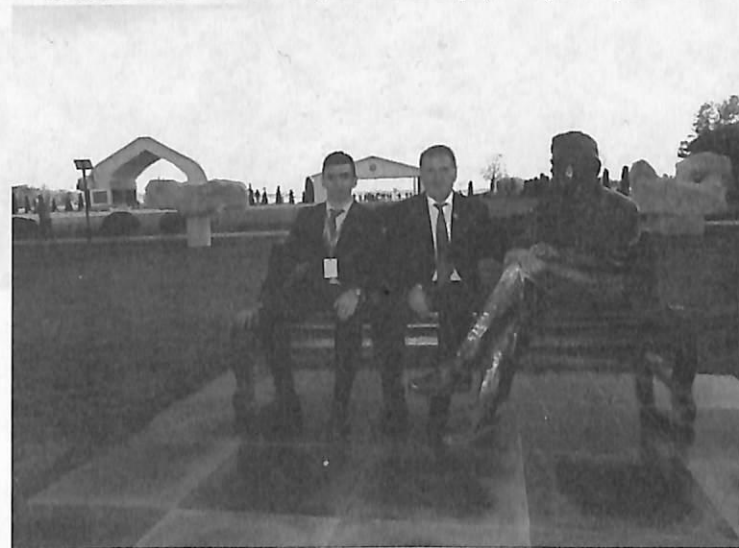
**Akademik İsa Həbibbəylinin "Çingiz Aytmatov və müasir dövrün
çağırışları" mövzusunda III Beynəlxalq İssık-kul Forumunun rəsmi
açılış mərasimində çıxışı, Bişkek, 5 oktyabr, 2018-ci il**

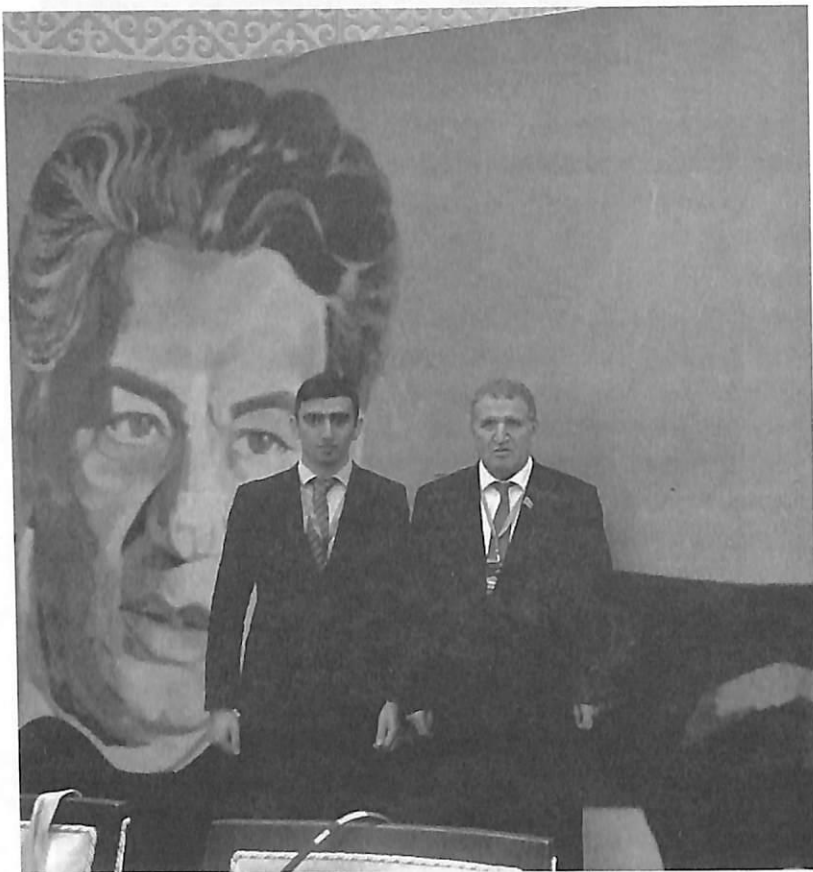
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Çingiz Aytmatov: milliliklə bəşəriyyəti birləşdirən fenomen” Beynəlxalq elmi konfransı, Bakı, 13 iyul 2018-ci il

**Azərbaycanda Çingiz Aytmatova həsr olunmuş kitabları ədibin ev muzeyinə təqdim edərkən, Bişkek, 4 oktyabr 2018-ci il
Soldan: Mehman Həsənlı, İsa Həbibbəyli, Məryəm Aytmatova**

Akademik İsa Həbibbəyli ilə “Ruh-Orda”da Çingiz Aytmatovun büstünün yanında, İssık-göl, 5 oktyabr 2018-ci il

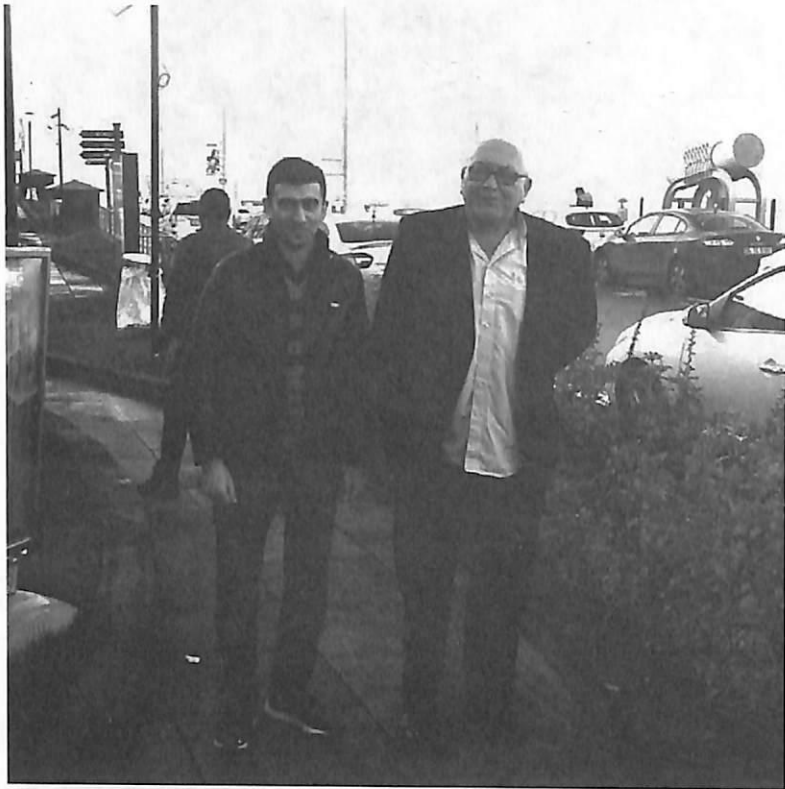
**Çingiz Aytmatovun panosu önündə
Akademik İsa Həbibbəyli və gənc aytmatovşünas
Mehman Həsənli. 6 oktyabr 2018-ci il**

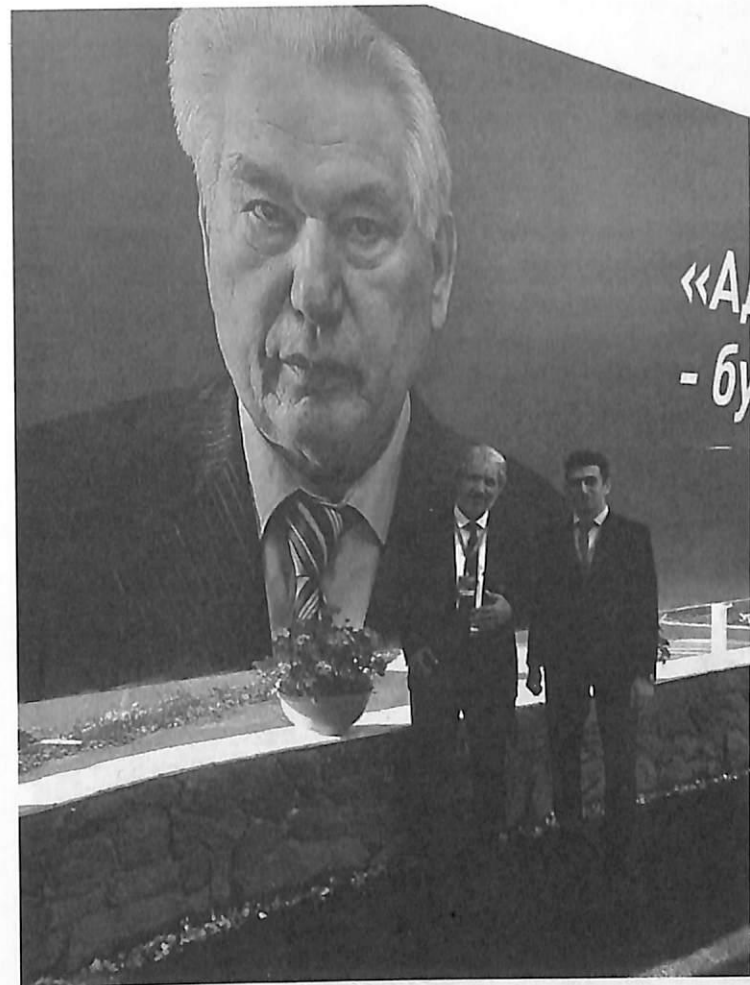
Çingiz Aytmatovun oğlu Eldar Aytmatovla. Bişkek, 3 oktyabr 2018-ci il

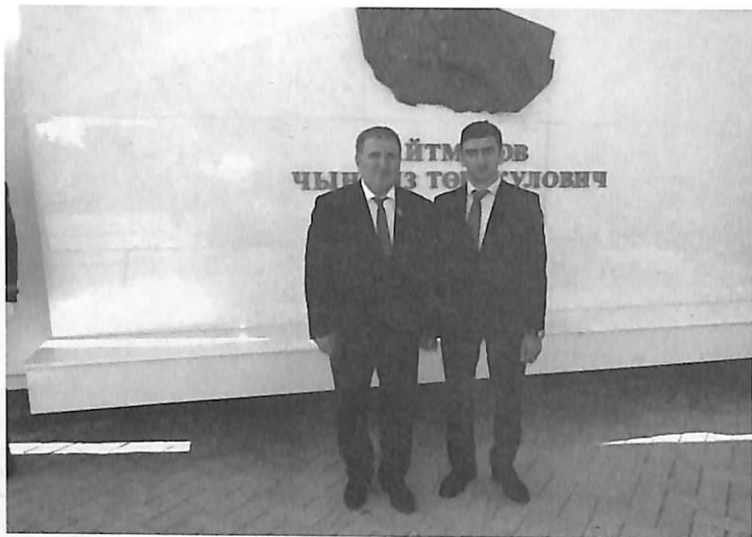
**Bişkekdəki Prezident iqamətgahı.
Soldan: Mehman Həsənli, Roza Aytmatova (Çingiz Aytmatovun bacısı)
və Cumaqul Saadenbekov. 4 oktyabr 2018-ci il**

**Çingiz Aytmatovun oğlu Askar Aytmatovla. İstanbul.
3 noyabr 2017-ci il**

**Çingiz Aytmatovun tədqiqatçısı professor Ramazan Qorxmazla
Çingiz Aytmatovun panosu önündə.
Bişkek, 4 oktyabr 2018-ci il**

Akademik İsa Həbibbəyli ilə Ata-beyit Memorial kompleksində.
Bişkek, 5 oktyabr 2018-ci il

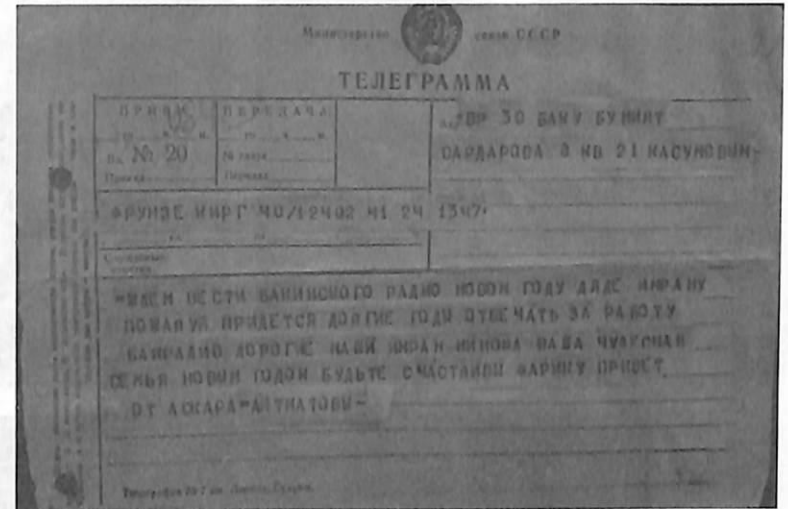
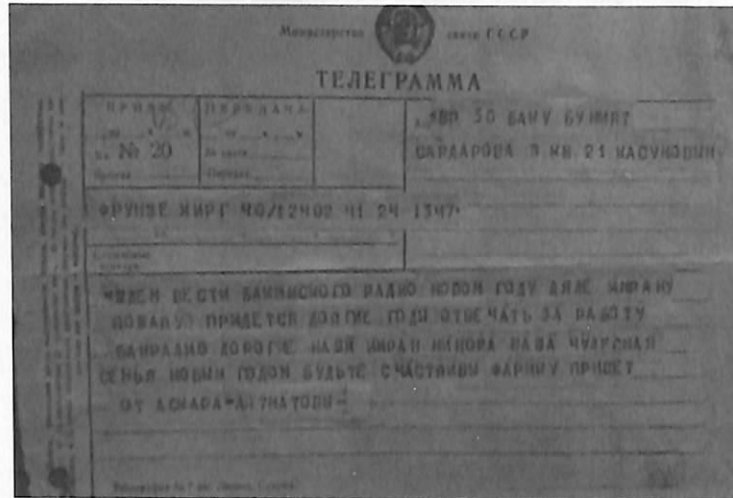
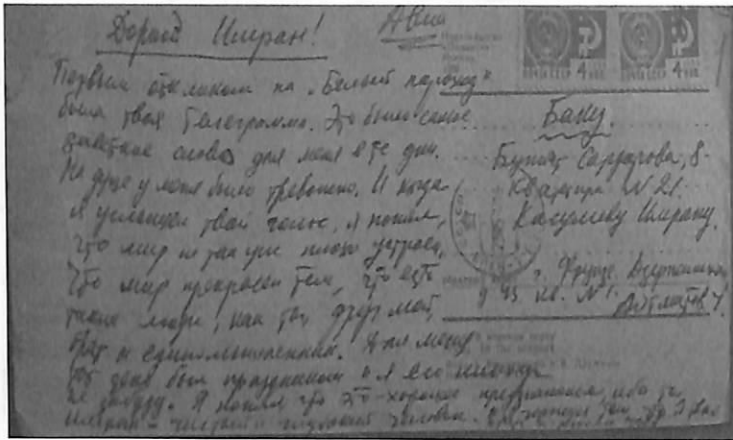

Çingiz Aytmatovun tədqiqatçısı professor Osmanakun İbrahimovla.
İssık-kul, 6 oktyabr 2018-ci il

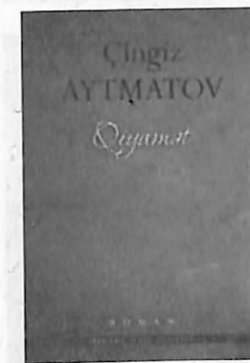
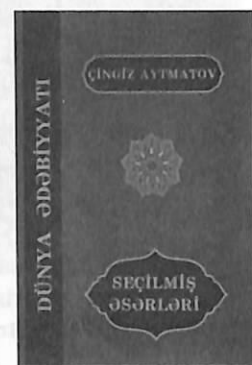
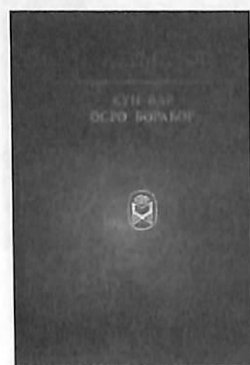
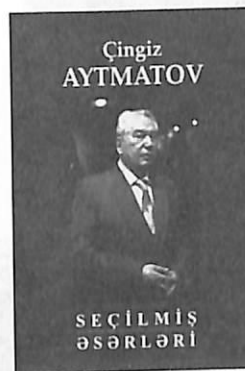
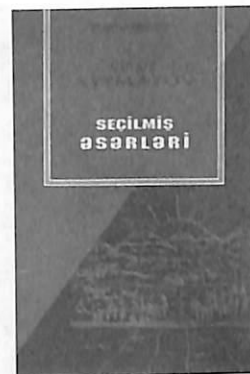
Çingiz Aytmatovun tədqiqatçısı akademik Abdıldajan Akmataliyevlə.
Bişkek, Çingiz Aytmatov adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu.
23 aprel 2016-cı il

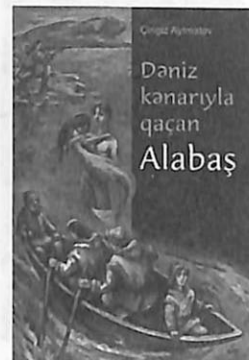
Çingiz Aytmatovun İmran Qasimova məktubləri¹

**İsmayıl Şıxlı, İmran Qasimov və Çingiz Aytmatov
Çingiz Aytmatovun Azərbaycanda çap olunmuş əsərləri**

¹ Письма Ч.Айтматова И.А.Касумову. Государственный архив литературы и искусства имени Салмана Мумтаза. Ф. № 626, № 148

Toğrul Nərimanbəyov. "Çingiz Aytmatov oğlu Eldarla" portreti

Fəxrəddin Məmmədvaliyevin Çingiz Aytmatovun
“Qiyamət” romanına çəkdiyi illüstrasiya

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Sənətkarın elmi pasportu” seriyasından çap olunmuş
kitabları

1. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv). Bakı: “Elm və təhsil”, 2018, 332 s.
2. Yadigar Əsgərova. Səməd Mənsur. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, 2019. 176 s.
3. Firudin Qurbansoy. İmadəddin Nəsimi. Bakı: “Elm”, 2019, 136 s.
4. Lətifə Mirzəyeva. Kərim Məşrutəçi Sönməz. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 184 s.
5. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov: şəxsiyyəti və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya). Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 208 s.
6. Abid Tahirli. Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılıq yolu. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 344 s.
7. Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi (kollektiv monoqrafiya). Bakı, “Elm”, 2019, 400 s.
8. Uşaq ədəbiyyatında Xanımana Əlibəyli imzası. (kollektiv monoqrafiya). Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 150 s.
9. Əfzələddin Xaqani. Həyatı və yaradıcılığı (kollektiv monoqrafiya). Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 395 s.
10. Mehman Həsənli. Çingiz Aytmatov fenomeni və Azərbaycan. Bakı: “Elm və təhsil, 2020, 406 s.

“Elm və təhsil nəşriyyat-1” MMC-nin direktoru:
Nadir MƏMMƏDLİ

Texnik redaktor: **Rəşid Kərimli**

Korrektorlar: **Zərin Vəliyeva**
Mətanət Abdunova

Çapa imzalanmışdır: 08.07.2020
Şərti çap vərəqi: 25. Sifariş: № 123.
Kağız formatı: 60x84 1/16. Tiraj: 300.

Kitab “Elm və təhsil nəşriyyat-1” MMC-də
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

E-mail: *elm.ve.tehsil@mail.ru*

Tel: *497-16-32; 050-311-41-89*

Ünvan: *Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*

Azf 313832